

શ્રી આત્માનંદ પ્રકાશ માસિકના ગ્રાહકોને રૂપ-રૂઢ મી લેટ.

જૈન નરરત્ન—

ભામાશાહ.

(જૈમાં ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ દેશ, સમાજ અને શાસન સેવાનું
આદર્શ અને અનુપમ ચરિત્ર આવેલ છે.)

પ્રસિદ્ધ કર્તા,
શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા.
ભાવનગર.

શ્રી આત્માનંદ પ્રકાશના ગ્રાહકોને ૨૫-૨૬ મી લેટ.

જૈન નરરત્ન— ભામાશાસ્ત્ર.

(જેમાં ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ દેશ, સમાજ અને શાસન સંવાલું
આદર્શ અને અનુપમ ચરિત્ર આવેલ છે.)

પ્રસિદ્ધ કર્તા,
શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા.
ભાવનગર.

વીર સં. ૨૪૫૪ વિ સં. ૧૬૮૪ આત્મ સં. ૩૩

કિંમત રૂા ૨-૦-૦

प्रसिद्ध कर्ता,
श्री जैन आत्मानंद सखा.
लावनगर.

लावनगर
धी आनंद प्रि. प्रेसभां
शाह गुलाबचंद लखुलाचंभे छापीं.

શ્રી આત્માનંદ પ્રકાશ માસિકના ગ્રાહકોને આ પચીશમા તથા છવીશમા વર્ષની “શ્રી આદર્શ જૈનરત્ન ભામાશાહ એ” નામની યુક લેટ તરિકે આપતાં અમોને આનંદ થાય છે. દરવર્ષે વિવિધ વિષયો, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ચરિત્ર, કથાનુયોગ અને આચાર વગેરેનાં પુસ્તકો અમારા ગ્રાહકોને ઉદાર ભાવનાથી લેટ આપવામાં આવે છે અને તેવાં અને તેટલાં કદના પુસ્તકો આ માસિક સિવાય અન્ય કોઈ ન આપતા હોવાથી તેવો આનંદ થાય તે સહજ છે.

જૈન સમાજમાં હાલના સમયે ઇતિહાસનો અભ્યાસ, ગ્રંથ પ્રકાશન અને ઇતિહાસિક કથાઓનો આદર કેટલેક અંશે વૃદ્ધિગત થતો જોવામાં આવે છે. ઇતિહાસ એ દેશ કે સમાજનું પ્રથમ દરજ્જેનું સાહિત્ય અને એક દર્પણ છે, તેથી તેમજ આખા દેશમાં અને તમામ પ્રજામાં દેશ સેવાનો જ હાલ પવન કુંકાય છે, યથાશક્તિ સેવા અનેક મનુષ્યો કરે છે, તેવા સમયમાં આવા ઇતિહાસિક ગ્રંથનો અભ્યાસ કરવાથી આપણે આપણા પૂર્વજો કરતાં કયા કયા વિષયમાં, વર્તમાન સમયમાં કેટલા પાછળ હટેલા છીએ તે જાણી શકીએ, તે માટેજ આવા એક જૈન ઇતિહાસિક ગ્રંથની પસંદગી સમયોચિતધારી છે. જૈન ધર્મ અને દેશ સેવાને કાંઈ સંબંધ નથી એવું મિથ્યાવદનારાઓને માટે આ ગ્રંથના નાયક જૈન કુલભૂષણ ભામાશાહનું ચરિત્ર એક સચોટ ઉત્તરરૂપ છે. પૂર્વકાળમાં જૈનીઓએ દેશ, સમાજ અને ધર્મની સેવામાં કેવો અગ્રભાગ બજાવ્યો છે તેનું ઇતિહાસિક ચરિત્ર તેમજ એક ખરેખરા દેશ અને સમાજ સેવક નરરત્નનું ચિત્ર આલેખી ભારતવર્ષના જૈન સમાજ પાસે

સુકૃષ્ણ, તે કર્તાવ્ય ગણી આ જૈન વીરનરનું ચરિત્ર અમારા માનવતા આહુકોને આ વખતે અર્પણ કરીએ છીએ.

કથાનાયક જૈનનરવીર ભામાશાહનો જ્વલંત દેશ પ્રેમ અને શ્રી હીરવિજયસૂરીશ્વરની અહોનીશ ધગતી-જાજ્વલ્યમાન શાસનદાઝ એ અને આદર્શો સમકાલીન સાથોસાથ ઉભા રહી, દેશ અને ધર્મપ્રેમના પ્રકાશો આપણા જીવનના માર્ગમાં કેવી રીતે રેડી રહ્યા છે, કે જેના વાંચન મનનથી જૈન સમાજની કોઈપણ વ્યકિત પોતાના જીવનમાં તે ઉતારી, અસંખ્ય પુણ્યરાશી એકઠી થયે મળેલ મનુષ્ય જન્મને તે રીતે ધન્ય કરી શકે અને દેશ સેવા અને શાસન સેવાવડે આપણા સમાજ, માતૃભૂમિ અને જૈન ધર્મ ઉન્નતિ પામે તેવા હેતુથીજ આટલો મોટો ગ્રંથ અમારા સુજ્ઞ આહુકોને લેટ આપી કૃતાર્થ થઈએ છીએ.

આ ગ્રંથ સુપ્રસિદ્ધ જૈન પત્રના અધિપતિ રા. રા. શેઠ દેવચંદલાઈ દામજી કુંડલાકર છાપતા હતા, દરમ્યાન અમારા વાંચવામાં આવતાં આવો સમયોચીત ગ્રંથ આત્માનંદ પ્રકાશ માસિકના આહુકોને લેટ આપવાની ઇચ્છા જણાવતાં, તેઓએ ઘણી ખુશી સાથે તેનો સ્વીકાર કરી, અને તેટલા ઓછા ચાર્જે તે ગ્રંથ અમોને સુપ્રત કર્યો જે માટે તેમનો આભાર માનવામાં આવે છે.

આવા જૈન કુલજીવણ નરરત્ન ભામાશાહ જેવા વીરપુરુષનું ઇતિહાસિક ચરિત્ર આ સલાના ઓનરરી સેક્રેટરી બંધુ હરજીવનદાસ દીપચંદના જાણવામાં આવતાં; તેમાં યથાશકિત જૈન સાહિત્યના ઉત્તેજનાર્થે અને જૈન બંધુઓ તે પ્રકારે પણ વાંચન મનનથી કંઈ લાભ મેળવે તે હેતુથી આ ગ્રંથમાં સહાય આપી મળેલી લક્ષ્મીનું સાર્થક કર્યું છે જે માટે તેઓશ્રીનો પણ આભાર માનવામાં આવે છે.

આત્માનંદ જીવન.
વીરસંવત્ ૨૪૫૪. આત્મસંવત ૩૩.
જ્યેષ્ઠ શુકલ અષ્ટમી.

પ્રસિદ્ધકર્તા.

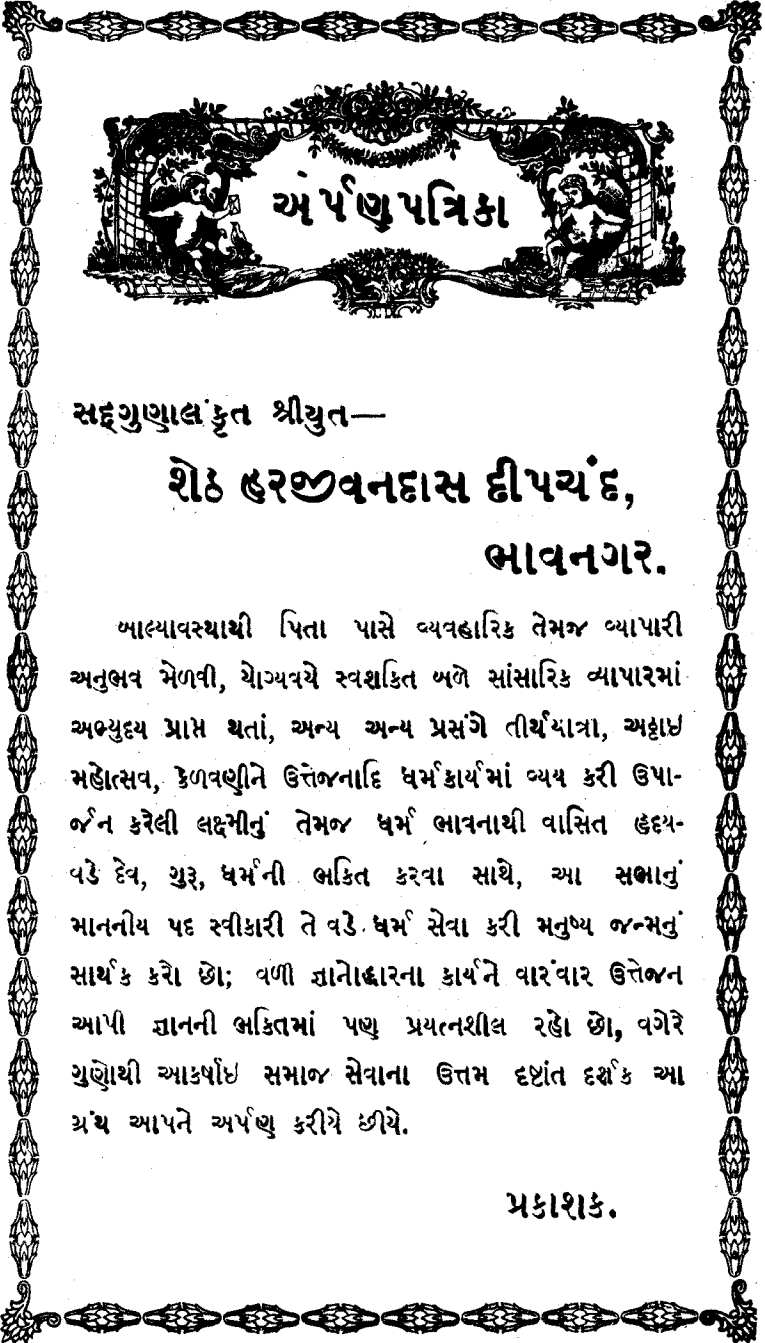

શેઠ હરજીવનદાસ દીપચંદ—ભાવનગર.

અનાજ તથા રૂકિના વેપારી અને શ્રી જ્ઞેન આત્માનંદ સભાના
ઓનરરી સેક્રેટરી.

આનંદ પ્રેસ — ભાવનગર.

સહગુણાલંકૃત શ્રીયુત—

શેઠ હરજીવનદાસ દ્વીપચંદ, ભાવનગર.

આલ્યાવસ્થાથી પિતા પાસે વ્યવહારિક તેમજ વ્યાપારી અનુભવ મેળવી, યોગ્યવયે સ્વશક્તિ બળે સાંસારિક વ્યાપારમાં અબ્યુદય પ્રાપ્ત થતાં, અન્ય અન્ય પ્રસંગે તીર્થયાત્રા, અઘ્રાધ મહોત્સવ, કેળવણીને ઉત્તેજનાદિ ધર્મકાર્યમાં વ્યય કરી ઉપાજ્ઞ કરેલી લક્ષ્મીનું તેમજ ધર્મ ભાવનાથી વાસિત હૃદયવડે દેવ, ગુરુ, ધર્મની ભક્તિ કરવા સાથે, આ સભાનું માનનીય પદ સ્વીકારી તે વડે ધર્મ સેવા કરી મનુષ્ય જન્મનું સાર્થક કરો છો; વળી જ્ઞાનોદ્ધારના કાર્યને વારંવાર ઉત્તેજન આપી જ્ઞાનની ભક્તિમાં પણ પ્રયત્નશીલ રહો છો, વગેરે ગુણોથી આકર્ષાઈ સમાજ સેવાના ઉત્તમ દૃષ્ટાંત દર્શક આ ગ્રંથ આપને અર્પણ કરીએ છીએ.

પ્રકાશક.

ખાસ આભાર.

જ્ઞાનભક્તિના અભિન્નાપિ અને જૈન સાહિત્ય ઉપર પ્રેમ ધરાવનાર શેઠ હુરજીવનદાસ દીપચંદ કે જેઓ આ સભાના સેક્રેટરી છે, તેમણે પોતાના પૂજ્ય પિતાશ્રી શેઠ દીપચંદ ગાંડાભાઈના સ્મરણાર્થે, આ સભાના ધારા મુખ્ય સીરીઝ (ગ્રંથમાળા) પ્રકટ કરવા માટે એક હજાર રૂપૈયાની રકમ સભાને આપવાની જે ઉદારતા બતાવી છે, તે માટે ખાસ આભાર માનવામાં આવે છે. સ્વકમાધવડે ઉપાર્જન કરેલ લક્ષ્મીનો વ્યય ધર્મપ્રેમ સિવાય આવા ઉત્તમ કાર્યમાં થઈ શકતો નથી, જેથી તેમનું અનુકરણ કરવા ધર્મપ્રેમી સર્વ કોઈને નમ્ર સૂચના કરીએ છીએ.

સં. ૧૯૮૪ }
આત્મ સં. ૩૩ }
અશાહ શુ. ૫ }

પ્રકાશક.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
પહેલું	બ્રાતૃ સ્નેહ....	૧
બીજું	પ્રેમ પરિણામ	૧૧
ત્રીજું	ઇતિહાસ. ...	૧૭
ચોથું	કર્તાવ્યની દિશા.	૨૫
પાંચમું	આકસ્મિક ઘટના.	૩૧
છઠ્ઠું	શાહજહાનીની ઇચ્છા.	૩૮
સાતમું	હુટકારો. ...	૪૬
આઠમું	પ્રેમ કે કર્તાવ્ય.	૫૧
નવમું	નૌરોજનો હેતુ.	૫૮
દશમું	કાવ્યકોવિદ પૃથિવીરાજ.	૬૬
અગ્યારમું	મેવાડની માનિનાં.	૭૬
બારમું	ભેદ ખુલ્લો થયો.	૮૫
તેરમું	ભાગ્યોદય....	૯૫
ચૌદમું	વ્રતનો પ્રભાવ.	૧૦૫
પંદરમું	જંગલમાં મંગલ.	૧૧૫
સોળમું	ક્ષાત્રવટ. ...	૧૨૪
સતરમું	કર્મ સિંહની માંદગી....	૧૩૫
અઠારમું	આચાર્ય શ્રીહીરવિજયસૂરિ.	૧૪૫
ઓગણીશમું	વિજય શાથી મળે છે ?	૧૫૩
વીશમું	ચંપાદેવી ...	૧૫૯
એકવીશમું	કષ્ટનો અવધિ.	૧૭૦
બાવીશમું	ધાર્મિક ઐક્ય.	૧૮૧
ત્રેવીશમું	સરીશ્વર અને સમ્રાટ.	૧૯૧
ચોવીશમું	સ્નેહ સ્વીકાર.	૧૯૯
પચીશમું	ભામાશાહની સ્વદેશ ભક્તિ.	૨૧૫
છવીશમું	શાહજહાનો સલીમ.	૨૨૬
સતાવીશમું	ધર્મનું સ્વરૂપ.	૨૩૭
અઠ્ઠાવીશમું	સ્થિત્યંતર.	૨૪૭
ઓગણત્રીશમું	પ્રેમી યુગલ.	૨૫૪
ત્રીશમું	આનંદોત્સવ.	૨૬૫

શ્રી આત્માનંદ પ્રકાશ માસિકે આપેલી લેટો.

વર્ષ.	નામ.	વિષય.
૧-૨	શ્રી નવતત્ત્વનો સુંદર ઓધ.	ભાષાન્તર સાથે
૩	શ્રી જીવ વિચાર વૃત્તિ.	(,,)
૪	શ્રી જ્ઞેન ધર્મ વિષયક પ્રશ્નોત્તર.	(જુદી જુદી હકીકતોનો સંગ્રહ)
૫	શ્રી દંડક વિચાર વૃત્તિ.	(ભાષાન્તર સાથે)
૬	શ્રી નયમાર્ગ દર્શક.	(સાત નયનું સ્વરૂપ)
૭	શ્રી મોક્ષપદ સોપાન.	(ચૌદ ગુણસ્થાનનું સ્વરૂપ)
૮	શ્રી જ્ઞેન તત્ત્વસાર.	(તત્ત્વજ્ઞાનનો અપૂર્વ ગ્રંથ)
૯	શ્રી શ્રાવક કલ્પતરૂ.	(શ્રાવકના ગારવૃત્તનું સ્વરૂપ)
૧૦	શ્રી ધ્યાન વિચાર.	(ચાર ધ્યાનનું સ્વરૂપ)
૧૧	શ્રી જંબુસ્વામી ચરિત્ર.	(અપૂર્વ ચરિત્ર)
૧૨	શ્રી જ્ઞેન ગ્રંથ ગાઇડ.	(શ્રી ગ્રંથ માર્ગદર્શક ભોમીયો)
૧૩	શ્રી ચંપકમાળા ચરિત્ર.	(સતિ ચરિત્ર)
૧૪	શ્રી અનુયોગદ્વાર સૂત્ર	(ભાષાન્તર સાથે)
૧૫	શ્રી ગુરૂગુણમાળા અને સમયસાર પ્રકરણ.	(,,)
૧૬	શ્રી જ્ઞાનામૃત કાવ્યકુંજ.	(અપૂર્વ અધ્યાત્મ ગ્રંથ)
૧૭	શ્રી દેવ ભકિતમાળા.	(દેવ ભકિતનું સ્વરૂપ)
૧૮	શ્રી ઉપદેશ સમતિકા.	(ઉપદેશ સાથે આદર્શ, કથાઓ)
૧૯	સંબોધ સમતિકા.	(તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રંથ)
૨૦	સુમુખ નૃપાદિ ધર્મ પ્રભાવકોની કથા.	(અપૂર્વ કથાઓ)
૨૧-૨૨	શ્રી આદર્શ જ્ઞેન સ્ત્રીરત્નો.	(સતિ ચરિત્રો)
૨૩-૨૪	શ્રી ધર્મ રત્ન પ્રકરણ.	(ભાવ શ્રાવક તથા સાધુનું સ્વરૂપ)
૨૫-૨૬	જ્ઞેન નરરત્ન ભામાશાહ.	(સચિત્ર) (ઐતિહાસિક નવલકથા)

જૈન નરરત્ન—

ભામાશાહ.

પ્રકરણ ૧ લું.

બ્રાતૃસ્નેહ.

ઉત્સવે વ્યસને ચૈવ દુર્ભિચે શત્રુવિગ્રહે ।

રાજદ્વારે સ્મશાને ચ યઃ તિષ્ઠતિ સઃ વાન્ધવઃ ।

વિક્રમ સંવત ૧૬૩૨ ના પવિત્ર શ્રાવણ માસનો શુકલ સપ્તમીનો દિવસ, (જુલાઈ ઇ. સ. ૧૫૭૬) મેવાડના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરોથી કોતરાયેલો અને યાદ રાખવા યોગ્ય ગણાય છે. આ દિવસને પવિત્ર ગણો કે અપવિત્ર ગણો અથવા તે તેને શુભ કહો કે અશુભ કહો; પરંતુ તે દિવસે મેવાડના સુપુત્રોએ સ્વદેશ અને સ્વતંત્રતાના રક્ષણ માટે હલ્દીઘાટના ચાળીસ કોસના ચોરસ પ્રદેશમાં પોતાનું ઉમઠા લોહી રેડ્યું હતું. મેવાડના વીરકેશરી રાણા પ્રતાપસિંહ, તેના શૂરવીર સરદારોએ અને તેના નિમકહલાલ સૈનિકોએ સમરક્ષેત્રમાં તે દિવસે જે અસીમ સાહસ અને અતૂલ શૌર્ય દર્શાવ્યું હતું, તે અરેખર અસાધારણ હતું. એક બાબુ

અસંખ્ય અને વિશાળ મોગલ સૈન્ય હતું અને તેની સામી બાબુએ માત્ર બાવીશ હજાર રાજપુતો હતા; પરંતુ એ બાવીશ હજાર રાજપુતોએ જનની જન્મભૂમિને માટે પોતાનાં પ્રિય પ્રાણની સહજ પશુ દરકાર કર્યા વિના, જે અસાધારણ વીરત્વ બતાવ્યું હતું, તેનું યથાર્થ વર્ણન કરવાને આ ક્ષુદ્ર લેખિની અસમર્થ છે. હલ્દીઘાટના પ્રદેશમાં એક બાબુ પ્રતાપી પ્રતાપસિંહ અને બીજી બાબુએ રણકુશલ મોગલ સેનાપતિ માનસિંહ હતા. ઉભય રાજપુત હતા, બળવાન હતા અને બુદ્ધિસંપન્ન હતા; પરંતુ સ્વદેશની સ્વતંત્રતા માટે લડનાર પ્રતાપસિંહ ક્યાં અને થોડાલોકને ખાતર મોગલ શહેનશાહ અકબરનો ગુલામ થનાર માનસિંહ ક્યાં? એકે સ્વદેશના રક્ષણ માટે પ્રાણાન્ત કષ્ટો સહન કરી મેવાડનો પુનરુદ્ધાર કર્યો અને બીજાએ પોતાના દેશને પરતાંત્ર કરવા માટેજ યુદ્ધ કર્યું શું વિરોધી પ્રકૃતિના આ બે પુરૂષોની તૂલના હોઈ શકે ખરી કે ?

અમે જે સમયની ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરવાનો પ્રસંગ અત્રે હાથમાં લીધો છે, તે સમય પ્રસિદ્ધ હલ્દીઘાટનાં યુદ્ધનો જ દિવસ હતો. મેવાડનો રાણો પ્રતાપસિંહ પોતાના બહાદૂર બાવીશ હજાર રાજપુત વીરો સાથે મોગલોની અગણિત સેના સામે બહાદૂરીથી લડી રહ્યો હતો અને મોગલ સેનાપતિ માનસિંહ પોતાના દેશની પાયમાલી પોતાનાજ હસ્તે કરી રહ્યો હતો. એક તરફથી હર હર મહાદેવ અને બીજી તરફથી અલ્લાહો અકબરના ભીષણ અને ગગન ભેદી અવાજો કાનને ફાડી નાંખતા હતા. શૂરા અને મરણીયા થયેલા રાજપુતો ભૂખ્યા સિંહની જેમ મુસલમાનો ઉપર તુટી પડ્યા હતા મોગલ સૈનિકો પશુ બહાદૂરીથી લડી રહ્યા હતા, તરવારો, ભાલાઓ અને તીરો સામ સામે ઉછળી રહ્યા હતાં અને તેથી સૈનિકોના માથાં ધડથી બુઠાં થતાં વાર લાગતી નહોતી. હલ્દીઘાટનો પ્રદેશ લોહીથી તરબોળ થઈ ગયો હતો. આ સમયે રાણો પ્રતાપસિંહ રાજ માનસિંહને પોતાના બાહુબળનો અનુભવ કરાવવાને તલપાપડ થઈ રહ્યો હતો અને તેથી તે તેને ખોળી કહાડવાને પોતાના સૈન્યના મોખરે આવીને ઘુમતો હતો; પરંતુ માનસિંહ મોગલ સૈન્યની છેક પ્રછવાડે હોવાથી પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાનું પ્રતાપથી બની શક્યું.

નહિ. કોધાંધ થઈને તથા વિકાળ સ્વરૂને ધારણ કરીને એક ગાંડા મનુષ્યની જેમ પોતાની તલવારને ચલાવતો તે ધુમવા લાગ્યો. પ્રતાપના અમાનુષી શૌર્યને જોઈ મોગલ સરદારો અને સૈનિકો કેવળ મંત્રમુગ્ધ થઈ ગયા હતા. જનની જન્મભૂમિના ઉદ્ધારને માટે પોતાના પ્રાણની પણ પરવા રાખ્યા વિના એક સરખા આવેશથી લડનાર પ્રતાપસિંહના અપૂર્વ બળને જોઈ શત્રુઓ આશ્ચર્યમુગ્ધ થાય તો તેમાં શું નવાઈ ? ત્રણસો વર્ષ ઉપરાંત બનેલી ઉપર્યુકત ઘટનાનું ચિત્ર આજેખતાં અત્યારે પણ અમારા મુખમાંથી ધન્યવાદના શબ્દો નીકળી પડે છે અને આંખોમાંથી સ્નેહાશ્રુની ધારાઓ અચાનક છુટે છે, તો પછી તે ઘટનાને સાક્ષાત્ પોતાની આંખોથી જોનારા શું શત્રુઓ કે શું મિત્રો આશ્ચર્યને પામે, એ સ્વાભાવિક છે.

મેવાડના મહારાણા પ્રતાપસિંહ સૈન્યની મોખરે રહીને લડતાં હોવાથી તેમના શરીર ઉપર અનેક જખમો થયા હતા. પ્રતાપસિંહના અસામાન્ય બાહુબલને જોઈને મોગલ સરદારો તથા સર્વ સૈનિકો તેનોજ પ્રથમ નાશ કરવાનો વિચાર કરી તેની આસપાસ ઘેરો ઘાલીને લડતા હતા અને પ્રતાપસિંહને જીવતાંજ પકડી લેવાના અથવા તો તેમનો નાશ કરવાના પ્રયાસમાં પડ્યા હતા. આ સમયે પ્રતાપી વીર પ્રતાપસિંહની સ્થિતિ બહુ કફેડી થઈ પડી હતી. અસંખ્ય મોગલ સૈન્ય સામે પોતાનું સુઠ્ઠીભર સૈન્ય પરાજય પામતું જતું હતું અને પોતાને વિજય પ્રાપ્ત થવો બહુ મુશ્કેલ છે, એમ જાણતાં છતાં પ્રતાપે સમરક્ષેત્રમાંથી એક ડગલું પણ પાછા હઠવાનું ઉચિત માન્યું નહિ. તે તો એક સરખા આવેશથી અને ઉત્સાહથી મોગલો સામે લડી રહ્યા હતા. મહારાણા પ્રતાપસિંહની વિકટ સ્થિતિ જોઈ સમસ્ત રાજપૂતો તેમના રક્ષણને માટે પ્રબળ પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા, ત્યારે મોગલ સૈન્ય તેમનો વિનાશ કરવાને માટે આતુર થઈ રહ્યું હતું. થોડો વધારે વખત જો આ પ્રમાણે ચાલ્યા કરે તો રાજપૂતોની સર્વ આશા નષ્ટ થવાનો અને મેવાડનો સૂર્ય અસ્ત પામવાનો અવસર આવી પહોંચે તેમ હતું. પ્રતાપસિંહની પાસે અને તેની છાયાની પેઠે ઉભા રહીને યુદ્ધ કરનારા સરદારો આ વસ્તુસ્થિતિ સમજી ગયા અને તેથી તેઓ ગમે તે

ઉપાયે પોતાના મહારાણાને બચાવવાના નિશ્ચય ઉપર તુરત આવી ગયા. એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કર્યા વિના, બે ત્રણ સરદારો પ્રતાપસિંહની નજીકમાં આવી પહોંચ્યા. એક સરદારે ધીમેથી કહ્યું. “ મહારાણા ! ”

રણમદને લઈ ઉન્મત થયેલા પ્રતાપસિંહે જાણે કાંઈ સાંભળ્યું જ ન હોય તેમ પૂર્વની પેઢેજ લડવાનું શરૂ રાખ્યું, એટલે તે સરદાર જરા જોરથી બોલી ઉઠ્યો. “ મહારાણા ! ”

પ્રતાપસિંહે આ વખતે તે સરદાર પ્રતિ જોઈને મંદ સ્મિતથી પૂછ્યું. “ કેમ ઝાલાપતિ ! શું ખબર છે ? ”

તે સરદાર કે જેનું નામ ઝાલારાજ માનસિંહ હતું, તેણે વિનયથી કહ્યું. “ મહારાણા મેવાડપતિ ! સાવધ થાઓ. આપણા સૈન્યમાં મોટી ખુવારી થઈ ગઈ છે અને શત્રુસૈન્ય જોર ઉપર આવી ગયું છે; માટે આ વખતે આપણને વિજય મળે તેમ જણાતું નથી. આપ હવે સહસ કરવાનું મૂકી દો; કેમકે ન કરે નારાયણને કદાચ અવળો બનાવ બની જાય, તો મેવાડના પુનરુદ્ધારની સર્વ આશાનો નાશ થશે. આપ જો આ યુદ્ધમાં બચશો, તો ભવિષ્યમાં યોગ્ય અવસરે શત્રુઓને આપણો હાથ બતાવી શકશું અને પરમાત્માની કૃપા હશે, તો મેવાડની સ્વતંત્રતા પુનઃ મેળવવા ભાગ્યશાળી થશું. ”

પ્રતાપસિંહના મુખ્ય પ્રધાન ભામાશાહે કહ્યું. “ મહારાણા ! ઝાલારાજ કહે છે, તે અક્ષરશઃ સત્ય છે. આપ જો સાહસ કરીને પ્રાણનું જોખમ અત્યારેજ ઊઠારી લેશો, તો ભવિષ્યમાં પ્રિય દેશ મેવાડની શું સ્થિતિ થશે, તેનો આપ જરા વિચાર કરી જુઓ. ”

પ્રતાપસિંહે આશ્ચર્ય પામતાં કહ્યું. “ ઝાલારાજ ! ભામાશાહ ! તમે બંને કેમ આમ નિરૂત્સાહ થઈ ગયા છો ? પ્રાણાંત કષ્ટો સહન કરવા છતાં શું આપણને વિજય મળી શકશે નહિ ? ભગવાનની આપણા ઉપર અવકૃપા હશે અને આપણો પરાજય નિશ્ચિત થઈ ગયો હશે, તો પછી આ ક્ષણભંગુર દેહને માટે આટલી બધી ચિંતા શી ? હતો વા પ્રાપ્ત્યસિ સ્વર્ગ જિત્વા વા મોક્ષ્યસે મહિમ એ સૂત્રને તમે કેમ ભૂલી જાવ છો ? ”

“ મેવાડપતિ ! અમે ક્ષત્રિયોના એ ઉમદા સૂત્રને સહેજ પહોં ભુલી ગયા નથી; પરંતુ જ્યની જરા પહો આશા રહેલી નથી અને વિશેષમાં કુમાર અમરસિંહ પહો ઘાયલ થયેલ છે; તેમ સર્વો કિર-
થક પ્રાણુ શુભાવવા, એ શું યોગ્ય છે ? અમારો સર્વનો વિચાર એવો છે કે, જે આ યુદ્ધમાંથી આપને બચાવી શકીએ, તો કાળાં-
તરે પહો મેવાડને પુનઃ સ્વતંત્ર કરી શકશું. માટે મહારાણ્યા ! કૃપા કરીને અમારી વિનતિનો સ્વીકાર કરો અને રણભૂમિનો સત્વર ત્યાગ કરો. ” આલાપતિ આનસિંહે વિનતિના રૂપમાં કહ્યું.

“ મહારાણ્યા ! આપને આપના પ્રાણની કાંઈ કિમ્મત ન હોય તો ભલે; પરંતુ મેવાડના ઉજ્જવલ ભવિષ્યનો વિચાર કરી તથા અમારા ઉપર દયા લાવી આલારાજની વિનતિનો સ્વીકાર કરો. ” મંત્રી ભામાશાહે પહો વિનતિ કરી.

પ્રતાપસિંહે ઘડીબાર વિચાર કરીને ઉત્તેજિત સ્વરથી કહ્યું.
“ મારા પ્રિય સરદારો ! તમારી વિનતિ વ્યાજબી હશે, એમ હું માનું છું અને તેનો જે હું સ્વીકાર નહિ કરું, તો તમને દુઃખ થશે, એ પહો હું જાણું છું; તેમ છતાં હું તમારી વિનતિનો સ્વીકાર કરી શકતો નથી. તમે મને યુદ્ધક્ષેત્રને ત્યાગી જવાનું સૂચવો છો, પહો તેથી શું આપારાવળના વંશજોને શિરે કલંક નહિ ચોંટે કે ? શું પ્રતાપસિંહ પોતાના સરદારો અને સૈનિકોને યુદ્ધમાં મૃત્યુના મુખમાં છોડી, દેશ પ્રત્યે એવકા થઈને રણક્ષેત્રમાંથી ચાલ્યો જશે કે ? ”

મહારાણ્યાને આગ્રહથી સમજાવવાનો આ સમય નથી, એમ વિચારી આલારાજ આનસિંહે પ્રતાપસિંહના સેવક પાસેથી રાજ-
છત્ર લઈ લીધું અને તેને પોતાના એક અનુચરને આપી તેને પોતાના શિરે ધરી રાખવાની આજ્ઞા કરાવી. એ રીતે કૃત્રિમ મેવાડપતિ બનીને આનસિંહ પોતાના શૂરા સૈનિકો સાથે યવન સેનામાં ઘુસી ગયો અને વીરતાપૂર્વક યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. મંત્રી ભામાશાહે મહારાણ્યાને એક વખત દૂરીથી સમરક્ષેત્ર ત્યાગી જવાની આગ્રહથી વિનતિ કરી. પ્રતાપસિંહ આ સર્વ ઘટનાઓને આશ્ચર્ય પામ્યો. તેણે વિચાર કર્યો કે જ્યારે જ્યની એક પહો આશા રહી નથી, ત્યારે નાહક પ્રાણુ શુભાવવા અને મેવાડને સદાને માટે પરત-

ત્રતાની બેડીમાં જકડી નાંખવું, એ ઉચિત નથી. ભગવાન એકલિંગ-
જીની કૃપા હશે તો ભવિષ્યમાં મેવાડને સ્વતંત્ર કરવાનો પુનઃ
પ્રયત્ન કરીશ. માટે હાલ તો આલારાજની વિનતિનો સ્વીકાર કરવો,
એજ યોગ્ય છે. સાશુનયને અનિચ્છાએ પણ પ્રતાપસિંહે સમર-
ભૂમિનો ત્યાગ કરવા પોતાના પ્રિય ઘોડા ચેતકને બીજી દિશામાં
ફેરવી એડી મારી. ચેતક સ્વામીની ઇચ્છા સમજી જઈને સમ-
રક્ષેત્રનો ત્યાગ કરી દોડવા લાગ્યો.

પ્રતાપસિંહના ચાલ્યા જવા પછી વીરવર આલારાજ માન-
સિંહે રણભૂમિમાં શત્રુઓ સાથે લડતાં કેવી રીતે પ્રાણનું અલિદાન
આપ્યું તેમજ આવીશહબર રાજપૂતોમાંથી કેટલા હબર રાજપૂ-
તોનો યુદ્ધમાં ઘાણી નીકળી ગયો; એ ઇતિહાસના વાંચકો સારી
રીતે જાણતા હોવાથી અમે તે વિષે વિસ્તૃત વિવેચન કરવાનું સાહસ
કરતા નથી, પરંતુ અત્રે માત્ર એટલું જ કહીને આ શોકમય પણ
ગૌરવ પૂર્ણ ઘટના ઉપર પડદો નાંખવા માગીએ છીએ કે હલ્દીઘા-
ટના પ્રસ્તુત યુદ્ધમાં ચૈદ્ર હબર રાજપૂત વીરોના પ્રાણનું અલિદાન
અપાયું હતું અને મોગલ સૈન્યના સેનાપતિ રાજા માનસિંહના
ગળામાં વિજયમાળા આરોપાણી હતી.

પ્રતાપસિંહે આલારાજની વિનતિનો સ્વીકાર કરી સમરક્ષેત્રનો
ત્યાગ કરવા પોતાના અશ્વ ચેતકને એડી મારી, એટલે તે નિમક-
હલાલ અશ્વરાજ કોમલમેર તરફ જોરથી દોડવા લાગ્યો. પ્રતાપ-
સિંહના શરીરે જેમ અનેક જખમો થયા હતા, તેમ તેના સ્વામી-
ભક્ત ચેતકને પણ અનેક જખમો થયા હોવાથી તે બરાબર દોડી
શકતો નહોતો; પરંતુ પોતાના સ્વામીની ઇચ્છાને જાણી તેના
બચાવ કરવાની ખાતર તે પોતાના સમસ્ત બળને એકત્ર કરીને
દોડ્યો જતો હતો. પ્રતાપસિંહના નાશી જવાની ખબર કોઈ પણ
મોગલ સરદારો કે સૈનિકોને પડી નહોતી; પરંતુ એક મોગલ સરદાર
કે જે યુદ્ધ થતું હતું ત્યાંથી જરા દૂર ઉભો હતો તેણે રણક્ષેત્રમાંથી
કોઈને નાશી જતાં જોઈને પોતાના બે ઘોડેસ્વારોને તેની તપાસ કર-
વાને તેની પાછળ દોડાવ્યા. પ્રતાપસિંહે થોડે દૂર ગયા પછી અશ્વને
ધીમે ધીમે ચલાવવા માંડ્યો; પરંતુ એટલામાં ઘોડાની ખરીઓના

અવાજ સાંભળતાં તેણે પાછળ જોયું, તો બે મોગલ સ્વારો પોતાના તરફ આવતા હતા. એ જોઈને પ્રતાપે ચેતકને પાછો જોરથી દોડાવવા માંડ્યો. અશ્વરાજ ચેતક પવનવેગે ચાલ્યો જતો હતો, એટલામાં માર્ગમાં એક નદી આડી આવી. પ્રતાપસિંહે અશ્વની લગામ જરા ખેંચી, પરંતુ સ્વામીભક્ત અશ્વ તેના કબજે રહી શક્યો નહિ અને તેણે એકજ કુદકે નદીને પેલે પાર પોતાના સ્વામીને મૂકી દીધા. પાછળ ચાલ્યા આવતા બન્ને મોગલસ્વારો નદી પાસે આવીને અટકી ગયા. તેમણે પોતાના અશ્વોને નદીને પેલે પાર જવા ઘણી એડીએ મારી, પરંતુ તેઓ નદી પાર કરવાને અશક્ત હોઈ તેમની મહેનત વૃથા ગઈ. નદીને પાર કર્યા પછી પ્રતાપસિંહ અશ્વને ધીમે ધીમે ચલાવતો આગળ વધતો હતો, ત્યારે માતૃભાષામાં પોતાને કોઈ બોલાવતું હોય, એમ તેને જણાયું. તેણે તુરત જ પાછળ ફરીને જોયું તો એક ઘોડેસ્વાર જોરથી પોતાના તરફ ઘોડો દોડાવતો આવતો હતો. પ્રતાપસિંહે વિચાર કર્યો કે પ્રથમ બે મોગલ જેવા જણાતા ઘોડેસ્વારો આવતા હતા તેને બહલે હમણાં આ એકજ ઘોડેસ્વારને જોઈ છું અને વળી તે મને માતૃભાષામાં બોલાવે છે, તેનું શું કારણ હશે ? તે આવનાર ઘોડેસ્વાર કોણુ હશે ? શું તે શત્રુ હશે કે મિત્ર હશે ? ભલે, ગમે તે હોય. મને તેની શી દરકાર છે ? એમ વિચાર કરી તેણે પોતાની કમરે લટકતી તલવાર ઉપર હાથ નાખ્યો કે તુરતજ પેટો ઘોડેસ્વાર તેની સન્મુખ આવી પહોંચ્યો. પ્રતાપસિંહ એ ઘોડેસ્વારને જોઈ આશ્ચર્યમાં ડુબી ગયો અને તેના મુખ ઉપર ક્રોધની છાયા સ્પષ્ટ જણાવા લાગી. તે આવનાર ઘોડેસ્વાર પ્રતાપસિંહનો નાનો ભાઈ શકતસિંહ હતો. આ બંને ભાઈઓને બાલ્યાવસ્થાથી આહેરિયા નામક મહોત્સવ ઉજવતાં દુશ્મનાવટ બંધાણી હતી. પ્રતાપસિંહે પોતાના ભાઈ શકતસિંહને મેવાડનો ત્યાગ કરી જવાની તે સમયે આજ્ઞા કરેલી હોવાથી તે મોગલ શહેનશાહ અકબરને શરણે ગયો હતો. બાદશાહે તેને પોતાના સૈન્યમાં સારો હોદ્દો આપ્યો હતો. બાદશાહ અકબરની કુટીલ રાજનીતિથી અનેક કુલાંગાર રાજપુતો તેના પક્ષમાં બળી ગયા હતા અને દેશના શત્રુ બની બેઠા હતા. શકતસિંહ

પોતાના અંધુ ઉપરનું વેર વાળવાની ખાતર આ યુદ્ધમાં ભાગ લેવાને આવ્યો હતો; પરંતુ તેણે જ્યારે પોતાના જ્યેષ્ઠ અંધુને ઘાયલ થઇને લડાઇના મેદાનમાંથી નાશી જતો જોયો, ત્યારે તેનું હૃદય બ્રાતૃસ્નેહથી કેમળ બની ગયું અને પોતાના જ્યેષ્ઠ બ્રાતાની દેશદાઝ અને તેની સ્વદેશભક્તિ જોઇને તેની આંખોમાંથી અશ્રુઓની ધારા વહેવા લાગી. પોતાના અંધુને આવા દુઃખના સમયમાં અવશ્ય સહાય કરવી જોઇએ. એમ વિચારી શકતસિંહ તુરતજ ઘોડેસ્વાર થઇ પ્રતાપસિંહ જે દિશા તરફ ગયો હતો, તે તરફ સ્વાના થયો. થોડે દૂર જતા મોગલ ઘોડેસ્વારોને પોતાના અંધુ પાછળ દોડયા જતા જોઇને તે તુરત તેમની પાસે પોતાનો ઘોડો દોડાવી ગયો અને તેમની સાથે યુદ્ધ કરીને તેમને બન્નેને પરલોક પહોંચાડી દીધા.

શકતસિંહ જે કે પોતાનો લઘુ અંધુ હતો, પણ તે મેવાડનો શત્રુ બનીને મોગલોનાં શરણે ગયો હતો અને તેના પક્ષમાં રહીને યુદ્ધ જન્મભૂમિને પરતંત્ર કરવાને માટેજ આ યુદ્ધમાં આવ્યો હતો, તેથી પ્રતાપસિંહ તેને જોઇને કુદ્ધ થયો. તેણે પોતાની તલવારને ગ્યાનમાંથી અર્ધી બહાર ખેંચતાં કહ્યું. “કોણ શકતસિંહ ? આવી રીતે મને એકલો નાશી જતો જોઇને શું તું મારા પ્રાણ લેવાને આવ્યો છે કે ? બલે, ચલાવ તારી તલવારને.”

શકતસિંહે ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું. “મોટા ભાઈ ! હું આપના પ્રાણ લેવાને નથી આવ્યો, પરંતુ મેં કરેલ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાને આવ્યો છું.”

એમ કહીને તે ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતરી ગયો અને પ્રતાપસિંહને વિનયથી નમસ્કાર કરીને સામે ઉભો રહ્યો. પ્રતાપસિંહ શકતસિંહનું આ વર્તન જોઇને વિચાર કરવા લાગ્યો કે શું આમાં મોગલોનું કાંઈ કપટ તો નહિ હોય ને ? પ્રતાપસિંહે કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ, એટલે શકતસિંહે કહ્યું. “મેવાડપતિ ! શું વિચાર કરો છો ? આપના કુળકલંક ભાઈને અને મેવાડના શત્રુને તલવારથી આપ પ્રાયશ્ચિત્ત આપતાં કેમ અચકાઓ છો ?”

પ્રતાપસિંહે વિચાર નિદ્રામાંથી બગૃત થઇને કહ્યું. “દેશ-

દ્રોહી શક્તસિંહ ! અહીં તું મારા પ્રાણુ લેવાને આવ્યો નથી, તો પછી અહીં આવવાની તારી શી મતલબ છે. તે હું સમજી શકતો નથી. તારે જો પૂર્વનું વેર વાળવું હોય તો તલવારને મ્યાનમાંથી બહાર કઢાડ, શું જોઈ રહ્યો છે ? ”

“ વડિલ પ્રાતા ! મારી અહીં આવવાની મતલબ મેં કરેલ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાનીજ છે. અંધુનો, સ્વભતિનો, સ્વદેશનો અને સ્વધર્મનો ત્યાગ કરી મોગલોના શરણે જઈને મેં જે પાપકર્મ કર્યું છે—જે દ્રોહ કર્યો છે—જે વિશ્વાસઘાત કર્યો છે, તેનું આપના હસ્તથી પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાને માટેજ હું આપની સન્મુખ આવીને ઉભો છું. માટે આપની પુનિત તલવારને આપના આ લઘુ અંધુ ઉપર ચલાવી તેને સ્વર્ગનો અધિકારી બનાવો, ભાઈ ! શા માટે ઢીલ કરો છો ? ” શક્તસિંહે આંખોમાં અશ્રુઓ લાવીને કહ્યું.

શક્તસિંહના ઉપર્યુક્ત વચનો સાંભળી પ્રતાપસિંહ તેના આગમનનું કારણ સમજી ગયો. તેના શોકગ્રસ્ત મ્હોઠા ઉપર હર્ષની છાયા છવાઈ ગઈ. તેણે આનંદ પામતાં પામતાં કહ્યું. “ ભાઈ શક્તસિંહ ! શું મારી ધારણા ખરી છે ? શું તને તેં કરેલ પાપનો પશ્ચાત્તાપ થાય છે ? ”

“ હા, વડિલ બન્ધુ ! આપના અને જન્મભૂમિ મેવાડના કરેલ વિશ્વાસઘાત અને દ્રોહનો મને હવે સંપૂર્ણ પશ્ચાત્તાપ થાય છે. સ્વદેશના રક્ષણ માટે અને જાતિભાઈઓની સ્વતંત્રતા જાળવવા માટે આપે તથા રાજપૂત વીરોએ સમરક્ષેત્રમાં જે વીરત્વ બતાવી આપ્યું છે, તે જોઈને વેરથી ઉન્મત બનેલું મારું મન શાંત થઈ ગયું છે—મારો મિથ્યા ગર્વ ગળી ગયો છે અને તેથી આપની ક્ષમા યાચવા અને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત મેળવવા હું આપની પાછળ દોડી આવ્યો છું. આપને જો મારો વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો મારે કહેવું જોઈએ કે આપની પછવાડે લાગેલા બન્ને મોગલ સ્વારોનો મેં નાશ કરી નાંખ્યો છે અને તે શા માટે ? આપનો પ્રાણુ બચાવવા માટેજ. શું હજી પણ આપને મારો વિશ્વાસ આવતો નથી ? ” શક્તસિંહે લાંબાણુ ખુલાસો કરતાં પૂછ્યું.

પોતાના અંધુના ઉપરના ખરા જીગરના શબ્દો સાંભળી પ્રતાપસિંહને સંતોષ થયો. તેણે હર્ષાતિરેકથી ઉત્તર આપ્યો. “ ઠાલા ભાઈ ! જો કે આજના સુદમાં મેવાડીઓનો પરાજય થયો છે અને તેથી મારું મન અતિશય ખિન્ન થઈ ગયું હતું, પરંતુ તારા હૃદયમાં સ્વદેશપ્રેમ જાગૃત થયેલો જોઈ મને અતીવ આનંદ થાય છે અને હવે મને લાગે છે કે આપણે બન્ને ભાઈઓ હાથમાં હાથ મીલાવી, મેવાડની સ્વતંત્રતા સાચવવા માટે અને તેના પુનરુદ્ધાર માટે અવિશ્રાંત પરિશ્રમ કરી ભગવાન એકલિંગજીની કૃપાથી વિજયને વરવા ભાગ્યશાક્ષી થઈશું.”

તુરતજ શક્તિસિંહ અને પ્રતાપસિંહ ઘોડાઓ ઉપરથી નીચે ઉતરી ગયા અને અન્યોઅન્યને સપ્રેમ ભેટી પડ્યા કેટલીક વારે પ્રતાપસિંહે પોતાના લઘુ ભાઈને પોતાના આલિંગનમાંથી છુટો કર્યો. પ્રતાપસિંહને હજી દૂર જવાનું હોવાથી તેણે પોતાના ઘોડા તરફ નજર ફેરવી તો તે નિમકહલાલ અથ્થ ભૂમિ ઉપર પડેલો તેના જોવામાં આવ્યો. બન્ને બધુઓએ તેની પાસે જઈને જોયું, તો સુદમાં અનેક જખમો થયેલા હોવાથી અને આખો દિવસ સુસાફરી કરવાથી તેના પ્રાણ પરલોક સિધાવી ગયા હતા. આ હૃદય વિદારક ઘટના જોઈને પ્રતાપસિંહના હૃદયમાં અત્યંત તીવ્ર શોક છવાઈ ગયો અને તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુનો પ્રવાહ વહન થવા લાગ્યો. વડિલ અંધુને રૂદન કરતાં જોઈને શક્તિસિંહે આશ્વાસન આપતાં કહ્યું. “ મેવાડેશ્વર ! આપના જેવા વીર પુરૂષને ડુંખથી નિરાશ થવાનું કાંઈ કારણ નથી. આપ મારો ઘોડો લ્યો અને અત્રેથી નિર્વિઘ્ને યોગ્ય સ્થળે પહોંચી જાઓ. હું આપને તુરતજ આવીને મળીશ. ”

એમ કહીને શક્તિસિંહે પોતાનો ઘોડો પ્રતાપસિંહને આપ્યો. પ્રતાપસિંહે પોતાના ભાઈના ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈને ધીમે ધીમે આગળ વધવાનું શરૂ કર્યું, એટલે શક્તિસિંહ પણ તેને વિનયથી નમન કરી મોગલ છાવણી તરફ રવાના થયો.

થોડા સમય મોગલ છાવણીમાં રહ્યા પછી શક્તિસિંહ પોતાના

ભાઈને જઈ મળ્યો. પ્રતાપસિંહ પોતાના બંધુના આગમનથી અત્યંત ખુશી થયો. તેઓ બન્ને એકસંપથી રહી ભવિષ્યમાં મેવાડનો શી રીતે ઉદ્ધાર કરવો, એ વિષે હુમેશાં વિચાર કરતા અને એ રીતે દુઃખમાં દિવસો ગાળતા હતા.

પ્રકરણ ૨ જી.

પ્રેમ-પરિણામ.

હિન્દુસ્થાનના સમસ્ત ઐશ્વર્યયુક્ત આગ્રા શહેરનાં ગગન-ચુંબિત આવાસોનાં શિખરો, સંખ્યા સમયના ઝાંખા પ્રકાશમાં શોભી રહ્યાં હતાં. મોગલ શહેનશાહ અકબરે આગ્રાને પોતાની રાજધાનીનું શહેર બનાવેલું હોવાથી હિન્દુસ્થાનના સમસ્ત ઐશ્વર્યે તે શહેરમાં આવીને નિવાસ કર્યો હતો. અમે જે સમયની આ નવલકથા લખીએ છીએ, તે સમયે સકળ હિન્દુસ્થાનમાં આગ્રા એ એક અલૌકિક શહેર હતું. શહેનશાહ અકબર, જે કે પોતાના જીવનનો ઘણો સમય ફત્તેહપુર સીક્રીમાં ગાળતો હતો; તે પછુ આગ્રા એ રાજધાનીનું શહેર હોવાથી તેને કેટલોક સમય ત્યાં પછુ રહેવું પડતું હતું. અને તેથી તેણે આગ્રાની શોભા વધારવા ખાસ લક્ષ્ય આપ્યું હતું. શાહ અકબરના સમયમાં મોગલ રાજ્ય પૂર્ણ વિકાસને પામેલું હતું. આગ્રાના દુર્ગમાં ગગનમંડલ સાથે વાતચિત કરી રહેલા અસંખ્ય મહેલો, બંગલાઓ અને આવાસો હતા. તેમાં વિવિધ સ્થળે આવેલાં બજાર, દુકાનો, મિનારા, આરસ-પત્થરનાં આવાસો, મસ્જિદો, હિન્દુ દેવાલયો અને ખુદ બાદશાહ અને તેના પરિવારને મક્કાવાની મહાલયોની એટલી બધી વિપુલતા હતી કે જેનું વર્ણન કરવાને માટે એક સ્વતંત્ર પુસ્તકજ લખવું પડે. આગ્રાના અલેઘ કિલ્લાની પાસે થઈને કાલિન્દી યમુના નદી મહત્ત્વ અને ગૌરવ દર્શાવતી વહેતી હતી. કિલ્લાની ચારે દિશાએ મોટા મોટા દરવાજાઓ આવેલા હતા અને એ પ્રત્યેક દરવાજા ઉપર બાદશાહી નોબતો સવાર સાંજ વાગતી હતી.

સંખ્યાના સોનેરી આછા પ્રકાશમાં આગ્રાના અત્યુચ્ચ મહા-
લયોનાં શિખરો સુવર્ણ સરખાં દ્વીપતાં હતાં. જાણે સમસ્ત આગ્રા
નગર સુવર્ણથી જડેલું હોય, એમ જોનારને શંકા થતી હતી.
સંખ્યા સમયના એ અદ્ભૂત દૃશ્યને અનેક કવિઓએ-અનેક લેખ-
કોએ જુદી જુદી શૈલીએ અત્યાર આગમ્ય વારંવાર આળેખી
ખતાવેલ છે; પરંતુ આશ્ચર્યની વાર્તા એ છે કે જ્યારે જ્યારે તેને
નિહાળવાનો અને તેનું યથાર્થ વર્ણન કરવાનો પ્રસંગ આવે છે,
ત્યારે ત્યારે નવીનતાનું જ ભાન થાય છે. નવીનતા એ પ્રકૃતિનો
સામાન્ય નિયમજ છે અને તેથી પ્રકૃતિના એ અમાનુષી સૌંદર્યને
માનુષી લેખિની તાદૃશ્ય ભાવે આળેખી ન શકે એ સ્વાભાવિક છે.
પશ્ચિમમાં સૂર્યાસ્ત સમયે સોનેરી રંગની જે છટા દેખાય છે, તેમાં
પણ નવીનતા અને વિચિત્રતા જોવામાં આવે છે. જગતના સર્વ
જીવોને સ્વકર્તવ્યમાં પ્રોત્સાહન અર્પનાર ભાસ્કર જ્યારે અસ્તાચળ
ઉપર પ્રયાણ કરે છે, ત્યારે પશ્ચિમાકાશમાં જે ચિત્રવિચિત્ર દૃશ્યો
નજરે પડે છે, તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. થોડાજ સમયમાં
સૂર્યનો અસ્ત થઈ ગયો. આગ્રા નગરના જાહેર માર્ગો ઉપરની લો-
કોની બીડ ધીમે ધીમે ઓછી થતી જતી હતી. આ વખતે એક
સુશોભિત મહેલની ખારીમાંથી યૌવનાવસ્થાએ પહોંચેલી એક બાળા
સૃષ્ટિ-સૌંદર્યનું નિરીક્ષણ કરી રહી હતી. તે બાળાનું સૌંદર્ય વર્ણ-
નાતિત હતું. તેનું સુગોળ સુંદર મુખ અને તેની સુડોળ સરળ
નાસિકા એવી તો મનોહર હતી કે જેમનું યથાર્થ ચિત્ર આળેખવાને
લેખક જ્યારે અશક્ત છે, ત્યારે તેનાં અન્ય અવર્ણનીય અવયવોનું
ચિત્ર આળેખવાને મિથ્યા પ્રયાસ શા માટે કરવો જોઈએ ? દુ-
કામાં એટલુંજ કહેવું ખસ થશે કે તે બાળા પરમ સુંદરી હતી.

સૂર્યનો અસ્ત થઈ ગયેલો હોવાથી અંધકારનું જોર ધીમે ધીમે
વધતું જતું હતું; તેથી તે બાળા જ્યાં ઉભી હતી, ત્યાં એક દાસી
આવીને દ્વીપક પ્રગટાવી ગઈ. દ્વીપકના પ્રકાશથી આખો ઓરડો
પ્રકાશમાન થઈ ગયો હતો. પરંતુ તેનું તે બાળાને કશું પણ ભાન
નહોતું. તે તો જેમની તેમ મૌનપણે ઉભી હતી. તેનું સુંદર મુખ
ચિંતાયુક્ત વિચારોથી કરમાઈ ગયું હતું અને તેની ખન્ને ચક્ષુ-

ઓમાંથી ક્ષણે ક્ષણે અશ્રુઓ સરી પડતાં હતાં. અમારા વાંચક મહાશયોનાં હૃદયોમાં એવો પ્રેમ ઉપસ્થિત થશે કે આવા ગગનચુંબિત મહાલયમાં વસનારી આ અપૂર્વરૂપ દાવણ્યસંપન્ન બાળાને શું દુઃખ હશે ? અમને પોતાને પણ એજ પ્રેમ ઉપસ્થિત થાય છે; પરંતુ સંસારસાગરની અવનવી ઘટનાઓનો જ્યારે અમે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે અમારા એ પ્રેમનું આપોઆપ નિરાકરણ થઈ જાય છે. તે સુંદરી બાળા આવી સ્થિતિમાં કેટલો સમય પસાર કરત એ અમે કહી શકતા નથી; પરંતુ તે સમયે એક યુવકે આવી તેને ઓલાવી કે તુરંતજ તે સાવધ થઈ ગઈ અને તે આવનાર યુવક સામે જોવા લાગી.

તે આવનાર યુવકની અવસ્થા વીશેક વર્ષની હતી. તેનો તેજસ્વી અને મૃદુતાભર્યો ચહેરો દીપકના પ્રકાશથી અતિ આકર્ષક લાગતો હતો. તે યુવકના વસ્ત્રો સાદાં હતાં; પરંતુ તેના શરીરનો બાંધો એવો તો મજબુત અને સુંદર હતો કે તેને જોનારાં પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ આશ્ચર્ય પામતાં હતાં અને તેના તરફ સ્નેહભાવ દર્શાવવાને લલચાતાં હતાં.

તે યુવક પોતાની સામે ઉભેલી બાળાને ઉદાસ અને નિસ્તેજ જોઈને ખીન્ન થતાં બોલ્યો. “ ચંપા ! હંમેશાં હું જ્યારે જ્યારે તમારી પાસે આવું છું, ત્યારે ત્યારે તમારું સુંદર મુખ હસતું જોઉં છું પણ અત્યારે તમને આ શું થયું છે ? તમે ઉદાસ કેમ જણાઓ છો ? ”

તે બાળા કે જેનું નામ ચંપા હતું, તે નિરૂત્તર રહી. તે અનિમેષ નેત્રે યુવક સામે જોઈ રહી હતી.

ચંપાને નિરૂત્તર રહેલી જોઈને તે યુવકે ફરીથી પૂછ્યું. “ ચંપા ! તમને મારા ઉપર કાંઈ રીસ ચડી છે, કે તમારી તબિયત અસ્વસ્થ છે ? જે સત્ય વાત હોય તે મને તુરંત કહો; કેમકે તમને ચિંતાતુર જોઈને મારું અંતઃકરણ દુઃખાય છે. ”

યુવકના આજ વતાયુક્ત શબ્દો સાંભળી ચંપાનું મુખ વિશેષ ઉદાસ થયું. તેણે ધીમે પણ ઉંઠો નિઃશ્વાસ નાખ્યો અને તેનાં બંને વિશાળ લોચનમાંથી અશ્રુરૂપ મુકતાક્રળો ઉભરાવા લાગ્યાં.

યુવકે મંદસ્વરે કહ્યું. “ચંપા ! તમે કેમ રટો છો ? આગ્રાના એક શ્રીમંત ગૃહસ્થની તમે અતિ ઠહાલી કન્યા હોવા છતાં તમને શું દુઃખ છે તે હું સમજી શકતો નથી. તમારા દુઃખનું કારણ શું તમારા આ બાળસ્નેહીથી પણ ગુમ છે ? તેને શું કહી શકાય તેમ નથી ?”

ચંપા હજી પણ નિરૂત્તરજ રહી. તેનાં નયનોમાંથી અશ્રુઓની અવિરલ ધારાઓ વહેતી હતી.

યુવક, ચંપાને આવી રીતે રડતી જોઈને તેની પાસે ગયો અને તેના કોમળ કરને ગ્રહણ કરી બોલ્યો. “ચંપા ! તમારી ઉદાસિનતાનું—તમારા દુઃખનું કારણ મને ન કહો તો તમને મારા સ્વમ છે.”

ચંપાએ આંખોને સાફ કરતાં કરતાં મૃદુ સ્વરે કહ્યું. “વિજય ! વિજયે કહ્યું. “કેમ ?”

“શું તમને પિતાશ્રીએ કાંઈ કહ્યું નથી ?” ચંપાએ પૂછ્યું.

“નાહિ, મને તમારા પિતાશ્રીએ કાંઈ કહ્યું નથી. આજ મધ્યાહ્ન પછી તે મને મળ્યાજ નથી.” વિજયે ઉત્તર આપ્યો.

“ત્યારે તમે મધ્યાહ્ન પછી મહેલમાં નહોતા, વિજય ?” ચંપાએ ફરીથી પૂછ્યું.

“ના.” વિજયે ઉત્તર આપ્યો.

“અત્યારે પિતાશ્રી ક્યાં છે, તેની તમને ખબર છે ?” ચંપાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“તે હું જાણતો નથી, ચંપા ! કેમકે હું બહારથી હજી ચાલ્યોજ આવું છું.” વિજયે જવાબ આપ્યો.

ચંપા ક્ષણવાર વિચારમાં પડી ગઈ. ઘડીભર વિચાર કર્યા પછી તેણે કહ્યું. “ત્યારે હવે મારી ચિંતાનું કારણ તમને મારે મ્હોડેથી જ કહેવું પડશે. વિજય ! પિતાશ્રીએ તમને મળવાની—અરે ! તમારી સાથે વાતચિત કરવાની પણ મને હવેથી મના કરી છે, તેની તમને ખબર નથી ?”

“ના, તે સંબંધી મને કશી પણ ખબર નથી; પરંતુ તમારા પિતાશ્રીની એ આજા વિષે તમે શું વિચાર કર્યો ?” વિજયે ખિન્નતાથી પૂછ્યું.

“એજ કે મારે પિતાશ્રીની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું.” ચંપાએ ઉત્તર આપ્યો.

“જો એમ છે, તો પછી અત્યારસુધી તમે મારા પ્રત્યે જે પ્રેમ રાખતાં હતાં, તે કૃત્રિમ હતો—મિથ્યા હતો, એમજ ને ?” વિજયે સહેજ બ્રકુટી ચડાવીને પૂછ્યું. તેણે અભિમાનથી તુરતજ ચંપાના કોમળ કરને છોડી દીધો.

વિજયના એ પ્રશ્નથી ચંપાને હુઃખ થયું. તેની આંખોમાંથી ફરીને આંસુ નીકળવા લાગ્યાં. તેણે નમ્ર સ્વરે કહ્યું. “વિજય ! તમારા પ્રત્યે મારો પ્રેમ કેવો શુદ્ધ અને નિર્મળ છે, તે માફ મન જ જાણે છે. મારા હૃદયમાં રહેલા એ પ્રેમને હું શી રીતે તમને દર્શાવું ? તમારા અંતઃકરણને જ પૂછી જૂઓ કે હું તમને કેટલા બધા પ્રેમથી ચાહું છું.”

“મારા અંતઃકરણને પૂછવાની કશી આવશ્યકતા નથી, ચંપા ! તમે જો તમારા પિતાશ્રીની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય તો ભલે, મને તેની દરકાર નથી. હું આ ક્ષણેજ તમારા આવાસનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો જાઉં છું. એક શ્રીમંત શુદ્ધસ્થની પુત્રી ઉપર પ્રેમ કરવામાં મેં ગંભીર ભૂલ કરી છે અને તેથી તેનું પરિણામ મારે ભોગવવું જ જોઈએ.” વિજયે અભિમાનથી કહ્યું.

ચંપા પાપાણની મૂર્તિ સદૃશ સ્થિર થઈ ગઈ. તેણે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂકીને કહ્યું. “વિજય ! તમે મને અન્યાય કરો છો. પિતાશ્રીની આજ્ઞા પ્રમાણે મારે વર્તવું જોઈએ; પરંતુ એથી તમારે એમ સમજી લેવાનું નથી કે હું તમને ચાહીશ નહિ. તમને અર્પણ કરેલું માફ હૃદય કાળાંતરે પણ કોઈનું થશે નહિ, એ ચોક્કસ માનજો. પિતાશ્રીની આજ્ઞાનો તિરસ્કાર કરવાનું મારામાં અત્યારે તો સાહસ નથી; પરંતુ હું તેમને વિનવીશ—કાલાવાલા કરીશ અને આપનું ઉભયનું લગ્ન થાય એવો પ્રયાસ પણ કરીશ; માટે વિજય ! ભલા થઈને તમે થોડો સમય અહીંજ રહો. પરમાત્મા મહાવીરની કૃપાથી સર્વ સાફ જ થશે.”

વિજયે કહ્યું. “ ચંપા! તમે મોટા શ્રીમંતની પુત્રી છો અને હું ગરીબ તેમજ નિરાધાર છું. તમારા પિતાશ્રી કદિ પણ આપણું ઉભયનું એક ખીજ સાથે લગ્ન કરે એ સંભવિત નથી; તેથી એવી અપમાનકારક અવસ્થામાં હું અહીં રહેવાને ઈચ્છતો નથી. તમારા હૃદયમાં જે મારે માટે ખરે પ્રેમ હોય, તો આપણું શ્રેય થાય, એવો પ્રયાસ તમે કરજો, હું અત્યારેજ આ આવાસનો અને તમારો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો જાઉં છું. જે પરમાત્માની કૃપાથી આપણું લગ્ન થવાનું જ હશે, તો પછી કોઈ પણ ઉપાયે આપણો સમાગમ થશેજ. અહીંથી ગયા પછી મારી ઉન્નતિ કરવાનો હું અવિશ્રાંત પરિશ્રમ કરીશ અને જે તેમ કરી શક્યો, તો આજથી લગભગ બાર માસ પછી અત્રે તમને મળવા આવીશ. તે સમયે જે તમારા પિતાશ્રીના વિચારો ફેરવાયા હશે તો ઠીક, નહિ તો પછી કોઈ એક નિર્જન સ્થળે ચાલ્યો જઈશ અને ત્યાંજ આ દુઃખી જીવનને પૂર્ણ કરીશ. ”

ચંપાએ વ્યાકુળતાથી કહ્યું. “ તમને મારા ઉપર ક્રોધ થયો જણાય છે, વિજય! પરંતુ તમેજ વિચાર કરો કે આવી વિકટ સ્થિતિમાં મારે શું કરવું? તેમ છતાં તમે જે કહેતા હો, તો હું તમારી સાથે આવવાને તૈયાર છું. તમારી આજ્ઞાને માન આપવા હું તૈયાર છું. ”

“ નહિ નહિ, ચંપા! એમ કરવાની આવશ્યકતા નથી. મારી સાથે આવવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. હું તમને કહી ગયો તેમ અત્યારે તો હું જાઉં છું; પરંતુ આજથી બરાબર એક વર્ષ પછી તમને મળીશ. દરમ્યાન તમે તમારા પિતાશ્રીના વિચારોને આપણને અનુકૂળ કરવાનો પ્રયત્ન કરજો. ” વિજયે કહ્યું.

ચંપાના સુંદર શુભાળી મુખ ઉપર આ સમયે ચિંતાની છાયા છવાઈ ગઈ. તેના કેમળ હૃદયને વિજયના શબ્દોથી સખ્ત આઘાત થયો.

ચંપાને નિરૂત્તર રહેલી જેઠ વિજયે કહ્યું. “ ઠીક ત્યારે ચંપા! હવે હું જાઉં છું. ”

અંપા અનિમિષ નયનોએ વિજયના સુંદર મુખ તરફ જોઈ રહી. વિજય ત્યાંથી તુરતજ ચાલ્યો ગયો. ઓરડાની બહાર તે નીકળ્યો એટલે એક નોકરે તેના હાથમાં બંધ કરેલું એક પરબી-ડીયું આપ્યું. વિજયે તે લઈ લીધું અને તેને પોતાના વસ્ત્રોમાં છુપાવી મહાલયનો ત્યાગ કરી ગયો, તે ક્યાં ગયો. એ તો અમે અત્યારે કહી શકતા નથી; પરંતુ આગ્રાના રાજમાર્ગે થઈને તે ક્યાંઇક અદ્ભુત થઈ ગયો, એટલું જ માત્ર અમે અત્યારે જાણીએ છીએ.

વિજયના ચાલ્યા જવા પછી અંપા ગહન વિચારમાં પડી ગઈ. અત્યારના બનાવથી તેનું હૃદય ખીન્ન થઈ ગયું હતું અને તેનું સમસ્ત શરીર પ્રસ્વેદથી રેબઝેબ થઈ ગયું હતું. વિજયનાં આગ્રનાં વર્તનથી તેના હૃદયને સખ્ત આઘાત થયો હતો. તે બારી પાસેથી ધીમે ધીમે ઓરડાના મધ્યભાગ સુધી આવી તો ખરી; પરંતુ તેનું મસ્તક ચક્ર ચક્ર ફરવા લાગ્યું, તેની આંખોએ અંધારાં આવી ગયાં અને તે મૂર્છા ખાઈને જમીન ઉપર ઢળી પડી.

પ્રકરણ ૩ જી.

ઇતિહાસ.

“ Historical novels gives us brilliant pictures of history wick from their vividness make a far deeper impression than the duller pages of historical text books. ”

—M. MACMILLAN.

પ્રસ્તુત ઐતિહાસિક નવલકથાનો સમય, તેમાં ભાગ લેતાં પાત્રો અને તેમાં બનતી ઘટનાઓનો લેહ સમજવાને માટે અમે અત્રે ઇતિહાસનો થોડો ઘણો પરિચય કરાવીએ, તે તે અસ્થાને ગણાશે નહિ. અમે જાણીએ છીએ કે ઇતિહાસની નિરસ ઘટનાઓને વાંચવાનો શ્રમ વાંચકો લેતા નથી; પરંતુ નવલકથાના પ્રવાહમાં

કાંઈ પણ ગોટાળો અથવા ગેરસમજ ન થાય; એ ખાતર આવશ્ય-
કીય ઇતિહાસનું વૃત્તાંત આળેખવાની જરૂર છે અને તેથીજ અમે
પ્રસ્તુત નવલકથાને લગતાં કેટલાક ઐતિહાસિક ખનાવોનું વર્ણન
કરવાને ઉચિત વિચાર્યું છે.

આ નવલકથાનું જે નામ રાખવામાં આવ્યું છે તે અને તેનું
પ્રથમ પ્રકરણ જે દષ્ટિએ લખાયું છે, તે જોઈને વાંચકો એટલી તો
કલ્પના કરી શકશે કે આ નવલકથા મેવાડ અને મોગલ ઇતિહા-
સને અનુલક્ષીને લખાયેલી છે. વીરભૂમિ મેવાડના સૂર્ય સદશ મહા-
રાણા પ્રતાપસિંહ અને મહાન્ ઐશ્વર્યસંપન્ન મોગલ સલ્તનતના
રાજ્યકાર્ય કુશળ શહેનશાહ અકબરનો ઉજ્જવળ ઇતિહાસ ઘણાં
વાંચકોએ વાંચેલો હશે, એટલે તે સંબંધી અમે અત્રે વિસ્તૃત
વિવેચન કરી તેમને કંટાળો આપવા ઇચ્છતા નથી. અમે તો અત્રે
પ્રસ્તુત નવલકથાનો સમય અને ઇતિહાસનું આવશ્યકીય વિવેચન
કરી સંતોષને પકડશું.

જે સમયે હિન્દુ મુસલમાનની કેટલેક અંશે ઐક્યતા સાધ-
નાર મહત્વાકાંક્ષી શહેનશાહ અકબર દિલ્હીના રાજસિંહાસને હતો,
તે સમયે વીરોચિત સદ્ગુણોથી ઉભરાઈ જતી ભૂમિ મેવાડમાં રાણા-
નો રાજ્ય અમલ હતો. રાણા ઉદયસિંહ એંતાળીશ વર્ષની ઉમ્મરે
મરણ પામ્યો, તે પછી તેનો સર્વથી મોટો પુત્ર અને ઝાલોરના
સોનીગરા રાજાની પહેનને કુંવર પ્રતાપસિંહ મેવાડની ગાદીએ
બેઠો. જે વખતે પ્રતાપસિંહ ગાદીએ આવ્યો, તે વખતે મેવાડની
મૂળ રાજધાની ચિત્તોડ અકબરે જીતી લીધી હતી, ધન ધાન્ય સર્વ
નાશ પામ્યું હતું, સગાં સંબંધીઓમાંથી ઘણા તો મૃત્યુ પામ્યા
હતા અને જે થોડા ઘણા બચ્યા હતા, તેમાંના કેટલાક તો મોગલો-
ના પક્ષમાં ભળી ગયા હતા. પ્રતાપસિંહનો કનિષ્ઠ બંધુ શકતસિંહ
અને સગરજી તથા તેનો પુત્ર કે જેણે મુસલમાન ધર્મ અંગીકાર
કરી પોતાનું નામ મહોબ્બતખાં રાખ્યું હતું તે ત્રણે અકબરને
જઈને મળ્યા હતા અને તેઓએ જ તેને ચિત્તોડ જીતવામાં સહાય
કરી હતી. શકતસિંહ હલ્દીઘાટના યુદ્ધ પછી પોતાના જ્યેષ્ઠ બં-
ધુના પક્ષમાં જઈને રહ્યો હતો, પરંતુ સગરજી અને મહોબ્બતખાં

તો છેવટ સુધી મોગલોને વફાદાર રહીને મેવાડનો ધ્વંસ કરવામાં આગળ પડ્યા હતા. આદશાહ અદલાહદિન તથા બહાદુરશાહે ચિત્તોડ ઉપર પ્રથમ ચડાઇઓ કરી હતી; પરંતુ તેમણે ચિત્તોડનો નાશ કર્યો નહોતો. શહેનશાહ અકબરે તો ચિત્તોડ જીતી લઇ, તેનાં મહાલયો, દેવાલયો અને મંદિરો સર્વનો નાશ કરી, તેને શ્મશાનવત્ બનાવી દીધું હતું. ચિત્તોડ જીતવામાં દેશદ્રોહી સગરજીએ આદશાહ અકબરને સારી સહાય કરેલી હોવાથી તેણે તેને ચિત્તોડની રાજગાદી આપવાની ઉદારતા દર્શાવી હતી.

ઇ. સ. ૧૫૭૨ માં ગોગુન્ડાના કિલ્લામાં ઉદયસિંહજીએ જ્યારે દેહનો ત્યાગ કર્યો અને પ્રતાપસિંહ મેવાડનો મહારાજો થયો, ત્યારે મેવાડની આ સ્થિતિ હતી. પ્રતાપસિંહમાં એક ખરા ક્ષત્રિયના સર્વ ગુણોનો વાસ હતો. તેણે પોતાના પૂર્વજોના વીરત્વયુક્ત ચરિત્રોનું શ્રવણ અને મનન કરેલું હતું આપારાવળનાં વંશનું તેનામાં અભિમાન હતું અને તેથી તેણે મેવાડની રાજધાની ચિત્તોડને પુનઃ મેળવવાનો વિચાર કર્યો. ચિત્તોડને પુનઃ જીતી તથા મોગલોનો પરાજય કરી, મેવાડની મહત્તા વધારવાનો પ્રતાપસિંહે નિશ્ચય કરેલો હોવાથી તેણે તે સંબંધી ઉપાયો યોજવાનો પ્રયાસ કરવા માંડ્યો. પ્રતાપસિંહના હૃદયમાં એક એવા શુભ વિચારે જન્મ લીધો હતો કે તેથી તેનું ચિત્ત સદૈવ મેવાડની સ્વતંત્રતા સાચવવા અને તેની મહત્તા વધારવાના પ્રયાસોમાં મશગુલ રહેતું હતું. વિશેષમાં તેણે એવો પણ સંકલ્પ કર્યો હતો. કે ગમે તે લોગે અને ગમે તે ઉપાયે મેવાડનો ઉદ્ધાર કરવો અને આપારાવળના સૂર્યવંશની કીર્તિને સમસ્ત ભારતવર્ષમાં વિજયધ્વજ ફરકાવવો. પ્રતાપસિંહના ઘણાખરા સંબંધીઓ તો જો કે મોગલોના પક્ષમાં ભળી ગયા હતા; તો પણ કેટલાક મુખ્ય મુખ્ય સ્વદેશભક્ત સરદારો પ્રતાપસિંહને વળગી રહ્યા હતા. મેવાડનો વંશ પરંપરાનો મંત્રી ભામાશાહ, ચંદાવત કૃષ્ણ, સહુખરા સરદાર દેવલવરનો રાજા, ઝાલાપતિ માનસિંહ અને વીર જયમલ્લનો પુત્ર રણવીરસિંહ. એ સર્વ મહારાજા પ્રતાપના ખાસ અંગત અને આત્મીય સરદારો હતા અને તેઓ પોતાના મહારાજા અને

પોતાની જન્મભૂમિને માટે પ્રાણ અર્પવાને પણ તૈયાર હતા. પ્રતાપે પોતાની રાજધાની કોમલમેરમાં સ્થાપી પોતાના પ્રબળ પ્રતિસ્પર્ધિ બાદશાહ અકબર સાથે યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. આ વખતે રાજસ્થાનનાં મોટાંમોટાં રાજ્યો મોગલોની તાબેદારી સ્વીકારી તેમના સરદારો બની બેઠા હતા અને મારવાડ, અંબર આદિ દેશના રાજાઓ તે પોતાની પુત્રીઓ મોગલ બાદશાહને આપી પણ ચુક્યા હતા. મારવાડનો રાજા ઉદયસિંહ, બીકાનેરનો રાજા રાયસિંહ, અંબરનો રાજા માનસિંહ તથા ધુન્દિનો રાજા, એ સર્વે રાજસ્થાનના મોટા મોટા રાજાઓ મોગલ શાહનશાહ અકબરની રાજનીતિથી ગૌવરશૂન્ય બનીને તેના પક્ષમાં ભળ્યા હતા. સમસ્ત રાજસ્થાનમાં માત્ર મેવાડનો મહારાજા પ્રતાપ સ્વતંત્રતા ભોગવતો હતો અને તેણે ગમે તે ભોગે પોતાની સ્વતંત્રતા સાચવી રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. વીરશિરોમણી પ્રતાપસિંહે, પોતાની જાહેન કે દીકરી મોગલ બાદશાહને આપવાની વાત તે બાબુએ રહી; પરંતુ તેને નમવાની અને તેની તાબેદારી કરવાની પણ ના પાડી હતી. પ્રતાપે ધીમે ધીમે સૈન્ય એકત્ર કરવાની શરૂઆત કરી વખત મળ્યે મોગલો સામે બાથ ભીડવાને તૈયારી કરવા માંડી હતી. વળી તેણે એવી સખત પ્રતિજ્ઞા પણ કરી કે જ્યાં સુધી ચિત્તોડને જીતી લેવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી સઘળા મોજશોખનો ત્યાગ કરી બ્રહ્મચર્ય પાળવું, ઘાસની શય્યામાં શયન કરવું, દાઢીના વાળ વધારવા અને પાંદડામાં લોજન કરવું. તેણે પોતાના તમામ આત્મીય મનુષ્યોને પણ આ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાની ફરજ પાડી હતી.

પ્રાતઃસ્મરણીય વીરવર પ્રતાપસિંહે જે અતિ કઠોર પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી તેથી સમસ્ત મેવાડ શૂન્ય બની ગયું હતું. પાંચ વર્ષ આ પ્રમાણે આઢ્યું; પરંતુ એથી મોગલોને જીતી શકાય તેમ નહોતું. અનુભવી મંત્રી ભામાશાહ અને અન્ય સરદારોની સહાયથી પ્રતાપસિંહે પોતાના રાજ્યમાં સુધારો કર્યો, સૈન્યના મુખ્ય મુખ્ય સરદારોને બગીરો આપવા માંડી, રાજધાની કોમલમેરને મજબુત બનાવ્યું તથા બીજા પહાડી કિલ્લા જે તેના કબજામાં હતા, તેને પણ મજબુત બનાવ્યા. આ સમયે દિલ્હી અને યુરોપ વચ્ચે વ્યાપાર ચાલતો હતો.

તેનો માર્ગ મેવાડમાં થઈને સુરત અને ઘીજા બંદરો મારફત હતો; તે પ્રતાપે હુટ ચલાવ્યાથી બંધ પડ્યો; આવી રીતે પ્રતાપસિંહ પોતાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા મુજબ મેવાડનું રાજ્ય ચલાવતો હતો. તે સમયમાં મોગલ સેનાપતિ અંબરનો રાજા માનસિંહ જ્યારે દક્ષિણમાં જીત મેળવીને દિલ્હી પાછો ફરતો હતો, ત્યારે પ્રતાપસિંહે તેને પોતાની મુલાકાત લેવાને માટે બોલાવ્યો. માનસિંહ, રાણા પ્રતાપનું આમંત્રણ સ્વીકારી તેની રાજધાની કૌમલમૈરમાં આવ્યો. ઉદય-સાગર સરોવરના તટે તેના માટે તંબુ નાંખાવી તેને પ્રતાપસિંહે ઉતારો આપ્યો અને તેના માટે જમવાની તૈયારી કરાવી. પ્રતાપસિંહ પોતાના કુમાર અમરસિંહને માનસિંહનું સ્વાગત કરવાનું કહી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. માનસિંહ જમવા બેઠો; પરંતુ રાણાને નહિ બેતાં તેણે અમરસિંહને રાણાની ગેરહાજરીનું કારણ પૂછ્યું અમરસિંહે તેનો આડો અવળો ઉત્તર આપ્યો, પરંતુ એથી માનસિંહના મનનું સમાધાન થયું નહિ. તે રાણાની ગેરહાજરીનું કારણ સમજી ગયો અને જમ્યા વિના પાટલા ઉપરથી ઉઠી ઉભો થઈ ગયો. થોડા સમય પછી પ્રતાપસિંહ આવી પહોંચ્યો. બન્ને પ્રતિસ્પર્ધિઓ વચ્ચે કેટલોક સમય ગરમાગરમ તકરાર ચાલી. છેવટે માનસિંહ કોપે ભરાઈ, પોતાને થયેલ અપમાનનો બદલો લેવાનું કહી એકદમ ચાલ્યો ગયો. પ્રતાપસિંહે તેની સહજ પણ દરકાર કરી નહિ. માનસિંહે આથા જઈને અકબરને પોતાના અપમાનની વાત કરી, જે સાંભળીને તે ગુસ્સે થયો. તેણે તુરતજ માનસિંહને પ્રચંડ સૈન્ય લઈને પ્રતાપને કબજે કરવાને મોકલ્યો. પ્રતાપસિંહ પાસે આ વખતે બાવિશ હજાર રાજપુત સૈનિકો હતા અને તેને લઈને મોગલ સૈન્ય સામે થવાને હલ્દીઘાટના મેદાનમાં તૈયાર થઈને ઉભો. આ સ્થળે મોગલ અને રાજપુત સૈન્ય વચ્ચે મહાન યુદ્ધ થયું. પ્રતાપસિંહે તથા તેના સરદારો અને સૈનિકોએ આ યુદ્ધમાં કેવું અપ્રતીમ શૌર્ય દર્શાવ્યું હતું, તે વાંચકો જાણતાં હોવાથી અત્રે વિશેષ વર્ણન કરતા નથી. આ યુદ્ધમાં પ્રતાપસિંહના ઘણા સરદારો અને આત્મીય મનુષ્યો તથા ચૌદ હજાર સૈનિકોનો ઘણુ નીકળી ગયો હતો. પ્રતાપસિંહ પોતાના મંત્રી અને સરદારોની

સલાહથી રણભૂમિનો ત્યાગ કરી ગયા પછી આ યુદ્ધનો અંત આવ્યો.

ઈતિહાસનાં પૃષ્ઠો ઉપર હલ્દીઘાટનાં યુદ્ધની જે હકીકત લખાયેલી છે, તે વાંચતાં આપણને આશ્ચર્ય થાય છે અને પ્રતાપી પ્રતાપસિંહના શૌર્યને માટે આપણા મુખમાંથી ધન્યવાદના શબ્દો નીકળી પડે છે. હલ્દીઘાટના યુદ્ધ પછી મૈવાડની જે દુર્દશા થઈ ગઈ હતી તથા પ્રતાપસિંહને જે દુઃખો અનુભવવાં પડ્યાં હતાં, તે સંબંધી આપણે આગળ ઉપર ભ્રમ લેશું. હવે શહેનશાહ અકબરનો સમય અને તેને લગતા ઈતિહાસનું થોડું ઘણું નિરીક્ષણ કરીએ.

શહેનશાહ અકબરનો જન્મ ઈસવ ૧૫૪૨ ના માહે અકટોબર તા. ૧૫ મીએ હુમાયુની બેગમ હુમિદા બાનુના પેટે અમરકોટમાં થયો હતો. ઈસવ ૧૫૫૬ ના જાન્યુઆરી માસમાં હુમાયુનું મૃત્યુ થયું, ત્યારે અકબર પંજાબમાં હતો. અકબર તેના પિતાના મૃત્યુની ખબર અમૃતસરની પાસે કલાનુર સ્થાનમાં સાંભળતાં દીલ્હી આવ્યો અને કેટલાક દિવસ શોક પાળ્યા પછી તે રાજસિંહાસને બેઠો. અકબર રાજગાદી ઉપર આવ્યો, ત્યારે તેની અવસ્થા નાની હતી; તેથી રાજ્યનો બધો કારભાર પ્રધાનમંત્રી ખાનખાના બહેરામખાં ચલાવતો હતો. બહેરામખાં ફૂર અને ઘાતકી સ્વભાવનો હોવાથી અકબરને તેની સાથે બન્યું નહિ. બહેરામખાંએ રાજમદને વશ થઈ તર્દીબેગ નામક સરહારના બંને હાથ કાપી નાંખ્યા હતા અને સૂરવંશના પઠાણ બાદશાહ આદિલશાહના અત્યંત શૂર વીર વશિક સેનાપતિ હેમુ (વિક્રમાદિત્ય)નું મસ્તક, પાણીપતના યુદ્ધમાં તે કેદ પકડાયા પછી, અકબરની નામરજી છતાં કાપી નાખ્યું હતું. તેના આવાં ઘાતકી કાર્યોથી રાજા અને પ્રજા તેના ઉપર અપ્રસન્ન થઈ ગયાં અને તેથી તેણે પંજાબમાં જઈને અકબર સામે બળવો જગાડયો; પરંતુ અકબરે તેની આગલી રાજ્યસેવાની કદર કરી તેને કાંઈ પણ દંડ નહિ આપતાં મકકે ચાલ્યા જવાની રજા આપી. બહેરામખાં મકકે જવાને તૈયાર થયો; પરંતુ માર્ગમાં મુબારકખાં નામક પઠાણે તેનું ખુન કર્યું. બહેરામખાંના મૃત્યુ પછી અકબર સ્વતંત્ર થયો હતો. માત્ર અઠાર

વર્ષની તરૂણ અવસ્થામાં અકબરના હાથમાં મોગલ સલ્તનતની લગામ આવી હતી; પરંતુ સ્વાભાવિક બુદ્ધિબળ અને કૈવલ્યમાં તે અસાધારણ હતો અને તેથી જ તે પોતાનું નામ હિન્દુ-મુસલમાનમાં અમર કરી ગયો છે. શહેનશાહ અકબર જેમ બુદ્ધિબળમાં ચડીઆતો હતો, તેમ સુદ્ધકાર્યમાં પણ કુશળ હતો. તે સ્વભાવે મીઠો અને અંગે ગૌરવણો હતો. વિશેષમાં તેનામાં હિંમત એટલી બધી હતી કે રાજસ્થાનના મોટાં મોટાં રાજ્યોને બળથી અને કળથી તાબે કરી તેમની પુત્રીઓને પોતાના જનાનામાં લાવવાને અને એ રીતે સમસ્ત હિન્દુસ્થાનમાં પોતાનો અધિકાર જમાવવાને તે શક્તિવાન થયો હતો. અકબરે રાજ્યગાદીનો સ્વતંત્ર અધિકાર પોતાના હાથમાં લીધો કે તુરત જ તેણે સર્વત્ર સુવ્યવસ્થા કરી લીધી, લશ્કરી અમલદારોને વશ કરી લીધા અને બાદશાહીના જે જે પ્રાંતો બીજા કબજે કરી બેઠા હતા, તે જીતી લીધા. અકબરે પ્રથમ પોતાના પિતાનું વેર વાળવા મારવાડના રાઠોડ નૃપતિને તાબે કરવા મારવાડ ઉપર હુમલો કરી સુવિખ્યાત મેડતાનો કિલ્લો જીતી લીધો. અકબરની પ્રચંડ સેના અને તેના બાહુબળને જોઈ અંબર-રાજ બિહારીમલ્લ અને તેનો પુત્ર ભગવાનદાસ તેના તાબે થઈ ગયા. ભગવાનદાસે પોતાની બહેનનો વિવાહ અકબર સાથે કરી રાજપૂત કુળને કલંકિત કર્યું હતું.* અકબરે ધીમે ધીમે સઘળાં રાજપૂત રાજ્યોને પોતાને તાબે કરી લીધાં હતાં. મારવાડના રાજા ભાલદેવે છેવટે હાર પામી પોતાની કન્યા અકબરને આપી હતી અને તેના પેટે શાહબદા સલ્તિમનો જન્મ થયો હતો. અકબર રાજસ્થાનમાં ઘણાં ખરાં રાજ્યોને પોતાને કબજે કરવા શક્તિવાન થયો હતો; પરંતુ મેવાડના મહારાણા વીરવર પ્રતાપસિંહને તે વશ કરી શક્યો નહોતો. તેણે ગમે તે ઉપાયે પ્રતાપસિંહને નમાવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો અને તેથી તેણે ઈ. સ. ૧૫૬૮ માં મેવાડની રાજધાની ચિત્તોડ ઉપર હુમલો કરી તે જીતી લીધી હતી;

* ભગવાનદાસનો પુત્ર માનસિંહ અકબરનો મુખ્ય સેનાપતિ થઈ પડ્યો હતો. તેણે પોતાની બહેનને શાહબદા સલીમ સાથે ઈ. સ. ૧૫૮૮ માં પરણાવી હતી.

પરંતુ પ્રતાપસિંહને તે કબજે કરી શક્યો નહોતો. ઇ. સ. ૧૫૭૬ માં ફરીને મેવાડ ઉપર ચડાઈ લઈને તેણે સેનાપતિ માનસિંહને મોકલ્યો હતો. આ વખતે હિંદીઘાટના મેદાનમાં મોગલ અને રાજપુત સૈનિકો વચ્ચે મહા ભયંકર યુદ્ધ થયું હતું અને તેનું શું પરિણામ આન્યું તે આપણે વાંચી ગયા છીએ. એટલે તે સંબંધી નવેસરથી વિવેચન કરવાની અગત્ય નથી. ટુંકામાં એટલું કહેવું બસ થશે કે એ યુદ્ધમાં રાજપુતોનો પરાજય અને મોગલોનો વિજય થયો હતો; પરંતુ તેઓ તેમને નમાવી શક્યા નહોતા.

બાદશાહ અકબરને ઘણા ઇતિહાસકારો ‘ ઉદાર અને હિન્દુ-મુસલમાન પ્રતિ સમાન દૃષ્ટિ રાખવાવાળો ’ હતો, એમ કહે છે અને કેટલાકો તેને ‘ કપટકળામાં નિપૂણ અને વિષયી ગણે છે. ’ વસ્તુતઃ અકબર કેવો હતો, એ વિષે વિવેચનમાં ઉતરવાનું નવલકથાકાર તરીકે અમે પસંદ કરતા નથી; તેમ છતાં શહેનશાહ અકબરના ગુણ-દોષ સાધારણ રીતે આ નવલકથામાં આળેખાયલા જોવામાં આવશે અને તેથી વાંચકો તેના વિષે ઈચ્છાંતુકૂળ કલ્પના પણ કરી શકશે. અકબર ગમે તેવો કપટી અને વિષયી હોય; તો પણ તેણે જે રીતે મોગલ બાદશાહી ચલાવી છે, તે રીતથી તે પોતાનું નામ અમર કરી ગયો છે અને વિશેષમાં એક ઉદાર રાજકર્તા તરીકેની ગણનામાં પોતાનું નામ મૂકતો ગયો છે. તેણે પ્રજાની પ્રીતિ મેળવવાની ખાતર કે પોતાની રાજગાદીની જડ ઉંડી ઉતારવાની ખાતર હિન્દુ અને મુસલમાન પ્રજાને સમાન ન્યાય આપવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો, તેમજ જૈનાચાર્ય શ્રીમાન્ હીરવિજયસૂરિના પરિચય અને ઉપદેશથી જીવહિંસાનો અટકાવ તથા જાત્રાળુ અને જજીઆવેરાની માપીના ઠરાવો બહાર પાડ્યા હતા. દિલ્હીના સિંહાસને ગીજનવી, ઘોરી, ગુલામ, પઠાણ, તુર્ક અને ખીલજી વંશના જે જે બાદશાહો થઈ ગયા હતા તથા મોગલવંશના ખીજ જે બાદશાહો થયા, તે કરતાં અકબરશાહ ઘણોજ ઉદાર અને નીતિપ્રિય બાદશાહ હતો, એમ તો નિર્વિવાદ કહેવું પડે છે.

અકબર બાદશાહ મહત્વાકાંક્ષી હતો અને તેથી તેણે સમસ્ત હિન્દુસ્થાનને જીતી લેવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો, એ બાબ્તી વાત

છે. વળી તેણે રાજપુતોના દિલ જીતી લેવાની ખાતર તેમની સાથે કન્યા લેવા-દેવાનો વ્યવહાર શરૂ કર્યો હતો અને સમસ્ત હિન્દુજાતિનો પ્રેમ મેળવવાની ખાતર તે સર્વ ધર્મના આચાર્યોની સલાહ ભરતો અને તેમની ધાર્મિક વાતો સાંભળતો હતો. આમ કરવાનો રાજકીય દષ્ટિએ તેનો ગમે તે હેતુ હોય; પરંતુ તેના એ ઉદાર મતવાદથી હિન્દુઓ તેના પક્ષપાતી બન્યા હતા અને તેને દિલોબનથી સહાય કરવાને તત્પર રહેતા હતા. શહેનશાહ અકબરના આવા ઉદાર મતવાદથી માત્ર મેવાડનો ટેકીલો રાણો પ્રતાપસિંહ લોખવાયો નહોતો અને તેણે અકબરના જીવતોડ પ્રયત્ન સામે થઈને પણ પોતાની અખંડ કીર્તિ જાળવી રાખી હતી.

પ્રકરણ ૪ થું.

કર્તવ્યની દિશા.

વર્ષાર્દુની પૂર્ણહુતિ થઈ ગઈ હતી. વર્ષાદ પુષ્કળ પડેલો હોવાથી આરાવલી પર્વતનો પ્રદેશ લીલોછમબની ગયો હતો. પર્વતોના માર્ગો, નદીઓ, નાળાંઓ, ખીણો વિગેરે જળથી ઉભરાઈ ગયાં હતાં. ચોતરફ પ્રકૃતિનું સુંદર દૃશ્ય નજરે પડતું હતું. કેમલમેરથી થોડે દૂર આવેલું એક વિશાળ સરોવર જળતરંગોથી હસી રહ્યું હતું. સરોવરની ચોતરફ મોટાં મોટાં વૃક્ષોનાં ઝુંડ ને ઝુંડ આવી રહેલાં હતાં, તેમાં આમ્રવૃક્ષો ઉપર ઊંચીને કાળી કોયલો પંચમ સ્વરથી આલાપ કરી રહી હતી. અન્ય પક્ષીઓ સરોવરના સુશીતલ સ્વચ્છ જળમાં સ્નાન કરી રહ્યાં હતાં. સરોવરની ચારે દિશામાં દિવાલની પેઠે પર્વતમાળા આવેલી હતી અને તેની સુંદર નયનમનોહર ખીણોમાં પશુઓ આનંદથી લીલું સુકોમળ ઘાસ ચરી રહ્યાં હતાં. કાર્તિક માસ ચાલતો હતો, પ્રભાતનો સમય હતો, સૂર્યનારાયણનો ઉદય થયાને થોડાજ સમય થયેલો હોવાથી તેનાં

રક્ત કિરણોનેા સોનેરી પ્રકાશ સરોવરના જળ ઉપર પડતો હતો અને તેથી જળતરંગોની રમણીયતામાં ઓર વૃદ્ધિ થતી હતી.

આ સમયે અને આ સ્થળે એક ભવ્ય મુખાકૃતિવાળો વૃદ્ધ પુરૂષ સરોવરના તટે ઉભો ઉભો વિચાર શૂન્યતાથી પ્રકૃતિનું સુંદર દૃશ્ય જોઈ રહ્યો હતો. તે શરીરે ઉંચો અને ઘઉંવણી હતો. તેનાં ચક્ષુ અને ભ્રમરનો રંગ કૃષ્ણવણી હતો. તેની બન્ને ભ્રમરો અન્યે-અન્યની સાથે જોડાઈ ગઇ હતી. તે જો કે વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચેલો જણાતો હતો અને તેના માથાના વાળ સફેદ થઈ જવાની તૈયારીમાં હતા; તેમ છતાં તેના શરીરનો બાંધો મજબુત હતો. તેની શારીરિક શક્તિ અતુલ હતી. તેનાં બન્ને બાહુ બહુ પર્યંત લાંબા હતાં. તેનું મુખમંડલ તેજથી ભરપૂર હતું અને તેની કાળી આંખોમાં વિલક્ષણ પ્રકારનો ચમત્કાર હતો. આ ગૌરવશાહી પુરૂષ તે અન્ય કોઈ નહિ, પણ મેવાડના મહારાણા પ્રતાપસિંહનો વંશપરંપરાનો મુખ્ય મંત્રી ભામાશાહ હતો.

હિન્દુસ્થાનની આ પવિત્ર ભૂમિ ઉપર પ્રાચીન સમયમાં ઘણા મહાન પુરૂષો થઈ ગયા છે, એ ઇતિહાસના વાંચનથી આપણે સારી રીતે જાણી શકીએ છીએ. આ પુણ્યમયી ભારતભૂમિ ઉપર જે જે મહાન અને પ્રતાપી પુરૂષો ઉત્પન્ન થઈ ગયા છે, તેમનાં યથાર્થ ચરિત્રો તો આપણે સંપૂર્ણ ઐતિહાસિક જ્ઞાનના અભાવથી જાણી શકતા નથી, પરંતુ તેમનાં થોડાં ઘણાં ઉપલબ્ધ થતાં ચરિત્ર વર્ણનાત્મક ઇતિહાસથી આપણે તેમના ઉત્તમ ગુણો અને પરોપકારી સ્વભાવની કલ્પના કરી શકીએ છીએ. અમે જે સમયની પ્રસ્તુત ઐતિહાસિક નવલકથા લખીએ છીએ, તે સમયે અને તેની પૂર્વે રાજસ્થાનમાં ઘણાં શ્રીમંત અને ગૌરવશાળી જૈનધર્મી કુટુંબોનો નિવાસ હતો, જૈનધર્મ અને જૈન સમાજની તે વખતે અપૂર્વ જાહોજલાલી હતી. મારવાડ, મેવાડ અને ગુજરાત એ ત્રણે દેશો જૈનોના નિવાસસ્થાન તરીકે જાણીતા થયેલા છે, અને જૈનોના મુખ્ય તીર્થસ્થળો—આબુ, પાલીતાણા અને ગીરનાર પણ એ દેશોમાંજ આવેલાં છે. રાજસ્થાનમાં અને ગુજરાતમાં તે વખતે મુલકી, વસુલાતી અને રાજપ્રકરણી ખાતામાં જૈન શ્રાવકોનેજ મોટા મોટા હોદ્દા

આપવામાં આવતા હતા, પ્રસંગોપાત તેઓ યુદ્ધમાં પણ ભાગ લેતા હતા. વિમળ, સુંબલ, ઉદયન, વસ્તુપાળ તથા તેજપાળ જેવા ચુસ્ત જૈન ધર્મીઓએ યુદ્ધકાર્યમાં જે અપ્રતિમ શૌર્ય દર્શાવ્યું છે, તેનું વર્ણન વાંચીને આપણને આશ્ચર્ય થયા સિવાય રહેતું નથી. મેવાડના રાણાના પૂર્વ પુરૂષોની રાજ્યધાની વલ્લભીપુરનો જ્યારે દૈવ કોપથી નાશ થયો, ત્યારે ઘણાં જૈન કુટુંબો મેવાડમાં આવ્યાં હતાં, મેવાડના રાણાઓએ તેમને સારો આશ્રય આપ્યો હતો અને તેથી તેઓ તેમના ખરેખરા સ્વામીભક્ત થઈને રહ્યાં હતાં. રાજસ્થાનના રાજાઓ જૈનધર્મ પ્રત્યે માનની દૃષ્ટિથી જોતા હતા. ચિત્તોડમાં પાર્શ્વનાથને અર્પણ કરેલ સ્થંભ સીતેર કુટ ઊંચો છે અને તે ઘણીજ મહેનતથી કોતરેલો છે, હિન્દુસ્થાનના શિલાલેખોમાં આ શિલાલેખ ઘણો પ્રતિષ્ઠિત છે. માત્ર મેવાડમાંજ નહિ, પણ આખા પશ્ચિમ હિન્દુસ્થાનમાં પવિત્ર કારીગરના ઉમદા ખંડેરો જૈનધર્મનાં છે. ઘણાં પ્રાચીન શહેરોમાં જૈન ધર્મના ઉત્તમ શિલાલેખો હજી પણ જોવામાં આવે છે અને તેથી પૂર્વ સમયમાં તેનો અભ્યુદય કેવો અને કેટલો હતો, તેની આપણે ખાતરી કરી શકીએ છીએ. વળી મેવાડના રાણાઓએ જૈનમંદિરોના હકના સંબંધમાં જે જે હુકમો બહાર પાડેલા છે, તે જોતાં જૈનોની તે સમયે અપૂર્વ ઉન્નત સ્થિતિ હશે, એમ આપણને જણાય છે. *

મેવાડના મહારાણા પ્રતાપસિંહના મુખ્ય મંત્રી ભામાશાહનું નામ મેવાડના ઉદ્ધારકર્તા તરીકે જાણીતું થયેલું છે અને હજી પણ ઘેર ઘેર તેના ગુણાનુવાદ ગવાય છે. તે જાતિએ કાવડીઆ ઓસવાળ હતો. તેના પૂર્વપુરૂષો ઘણા સમયથી મેવાડના મુખ્ય મંત્રીનું પદ ભોગવતા આવ્યા હતા. ભામાશાહ મહાન શૂરવીર, ઉદાર અને મુસદ્દા હતો અને તેણે મેવાડના રક્ષણને માટે જે અમૂલ્ય સહાય કરી હતી, તે જોતાં તેની સ્વામીભક્તિનો આપણને ખ્યાલ આવે છે. આવા એક ઉત્તમ પુરૂષનું યથાર્થ ચરિત્ર આપણે જાણી શકતાં નથી, એ દીલગીરીનો વિષય છે.

* વિશેષ જાણવા માટે જુઓ ટોડ રાજસ્થાન ભાગ ૧ લો.

હલ્દીઘાટનાં યુદ્ધમાં પરાજય પામ્યા પછી રાણેા પ્રતાપ પોતાના આત્મીય મનુષ્યો સાથે કોમલમેરના કિલ્લામાં રહેતો હતો. હલ્દીઘાટનું યુદ્ધ વર્ષારતુની શરૂઆતમાં થયેલું હોવાથી અને ત્યારપછી પુષ્કળ વર્ષાદ પડવાથી મોગલો ત્યાં ટકી શક્યા નહોતા. તેઓ છાવણી ઉઠાવીને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા હતા અને તેથી પ્રતાપસિંહને કાંઈક વિશ્રાંતિ મળી હતી; પરંતુ ભવિષ્યમાં તેઓ વર્ષારતુ અંધ પડતાં ફરીથી ચડી આવશે, એમ તેને ખાતરી હોવાથી તેણે શત્રુઓ સામે થવાની તૈયારી કરી રાખી હતી. હલ્દીઘાટના યુદ્ધમાં પરાજીત થવાથી પ્રતાપસિંહ તથા તેના સર્વ સરદારો ચિંતાતુર બની ગયા હતા; પરંતુ વૃદ્ધ મંત્રી ભામાશાહ તેમને સર્વને આશ્વાસન આપીને શાંત કરતો હતો. પોતાના દેશની અને પોતાના સ્વામીની દુર્દશા જોઈને તેના હૃદયમાં અસહ્ય વેદના થતી હતી. તોપણ તેનામાં ધીરજ અને સહનશીલતા હતી અને તેથી તે સર્વને વારંવાર આશ્વાસન તથા ભવિષ્યમાં શી રીતે બચાવ કરવો, એ વિષે સૂચના આપતો હતો. આજે પ્રાતઃકાળમાં ંહેલો ઉઠીને મનને શાંત કરવાના હેતુથી સરોવરના તટ ઉપર આવીને તે તેનું કુદરતી સૌંદર્ય જોતો હતો. અકબર જેવા પ્રબળ શત્રુને શી રીતે જીતવો તથા પોતાના દેશના અને સ્વામીના ગૌરવને શી રીતે સાચવી રાખવું, એ વિચાર તેના હૃદયમાં ઘોળાતો હતો. ભામાશાહ વિચારનિંદ્રામાંથી જાગૃત થઈને કિલ્લા તરફ વળવાની તૈયારી કરતો હતો. એટલામાં શ્વેત વસ્ત્રધારી એક મુનિ જમીન ઉપર દ્રષ્ટી સ્થાપી કિલ્લા તરફ ચાલ્યા જતા તેના જોવામાં આવ્યા. તે તુરંતજ મુનિ પાસે જઈ પહોંચ્યો અને તેમને ભક્તિભાવથી વંદન કર્યું. મુનિએ સહેજ સ્મિતથી ‘ધર્મલાભ’ આપ્યો. ભામાશાહે મુનિના તેજસ્વી મુખ સામે જોઈને વિનયથી પૂછ્યું. “ મહારાજ! આપ આવા કટોકટીના સમયે કયાં પધારો છો ? ”

શાંતમૂર્તિ મુનિએ સ્વાભાવિકપણે ઉત્તર આપ્યો. “મંત્રીશ્વર! અમારા જેવા સંસારત્યાગી સાધુઓએ, સમય ગમે તેવો હોય, તેની દરકાર કર્યા વિના ઉપદેશને વાસ્તે-જગતના હિતને માટે ફરવું જોઈએ અને તેથી હું અત્યારે કોમલમેર તરફ જઈ છું.”

“આપનું કથન સત્ય છે, મહારાજ! પણ જે સમયે શત્રુઓ દેશમાં ત્રાસ વર્તાવી રહ્યા છે, તે સમયે પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાના જાનમાલનું પણ રક્ષણ કરવું જોઈએ ને!” ભામાશાએ કહ્યું.

“મંત્રીશ્વર! જાનમાલની દરકારનો ત્યાગ કરીને જેણે સંય-મવૃત્ત ગ્રહણ કરેલું છે, તેણે શા માટે તેના રક્ષણની ચિંતા કરવી જોઈએ? મુનિએ પૂછ્યું.

“મહારાજ! આપને તે બાબતની ચિંતા ન હોય, એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ અમારા જેવા સંસારી મનુષ્યને તો ચિંતા કર્યાં સિવાય બીજો ઉપાય નથી.” ભામાશાએ ઉત્તર આપ્યો.

ભામાશાહના ઉત્તરથી મુનિની પ્રશાંત મુખમુદ્રા ઉપર ગંભીરતાની છાયા છવાઈ ગઈ અને તેમની પ્રેમમયી ચક્ષુઓમાંથી વિલક્ષણ પ્રકારના તેજનો પ્રવાહ નીકળવા લાગ્યો. તેમણે ભામાશાહ પ્રતિ પોતાની તીક્ષ્ણ દષ્ટિ સ્થાપીને કહ્યું. “ભામાશાહ! મેવાડના મહારાજાના મંત્રી અને પવિત્ર જૈન ધર્મના અનુયાયી પુરૂષના મુખમાંથી નિરાશાજનક વચનો નીકળતાં સાંભળી મને ગ્લાની થાય છે. શું આવી રીતે નિરાશા અને ચિંતામાં રહીને તમે તમારા દેશનો, તમારા ધર્મનો અને તમારા આશ્રયે પડેલા મનુષ્યોનો ઉદ્ધાર કરવા માગો છો? ચિંતા અને નિરાશા તો ઉન્નતિમાં મહાન્ વિઘ્ન સમાન છે, એ શું તમે નથી જાણતા?”

“જાણું છું, કૃપાસાગર! કે ચિંતા અને નિરાશા ઉન્નતિ સાધવામાં વિઘ્નરૂપ બને છે; પરંતુ જાણ્યા પ્રમાણે આચારમાં મૂકી શકવા જેટલી મારામાં શક્તિ નથી.” ભામાશાએ કહ્યું.

મુનિએ શાંતિથી કહ્યું. “એ તમારી નિર્બળતા છે અને જ્યાં-સુધી તમે તેનો ત્યાગ નહિ કરો, ત્યાંસુધી વિજય મેળવી શકશો નહિ. એકાદ વખતના પરાજયથી તમે આવી રીતે નિરૂત્સાહી બની બેસશો, તો પછી ભવિષ્યમાં આવનારી અનેક વિપત્તિઓ સામે તમે શી રીતે ટકી શકશો? જાણ્યા પ્રમાણે આચારમાં મૂકવાની તમારામાં જ્યારે શક્તિ નથી ત્યારે તમે તમારું, તમારા ધર્મનું, તમારા સમાજનું અને છેવટે તમારા આત્માનું શી રીતે કલ્યાણ કરી શકશો?”

“ દેશના, ધર્મના અને સમાજના કલ્યાણને માટે તો કાંઈ આપ જેવા મહાન પુરૂષની આવશ્યકતા છે. મારા જેવા પામર મનુષ્યથી શું થઈ શકે એમ છે ? ” ભામાશાએ પૂછ્યું.

“ મંત્રીશ્વર ! તમે પામર નથી, પણ એક વીર પુરૂષ છો. સંસારમાં પ્રત્યેક મનુષ્ય પામરતામાં સડવાને ઉત્પન્ન થયેલ નથી; પરંતુ વીરતાથી પોતાનું અને પોતાના બંધુઓનું પરમ કલ્યાણ કરવાને માટે જન્મેલ છે. જ્યાંસુધી અજ્ઞાનને લઈ તે પોતાની ખરી શક્તિને સમજતું નથી, ત્યાંસુધીજ તે પોતાને પામર ગણે છે; પરંતુ એક વખત જો તેના સમજવામાં આવે કે પોતે પામર નથી, પણ વીર છે; અજ્ઞાન નથી, પણ જ્ઞાનવાન છે; નિર્ઘળ નથી, પણ સખળ છે અને નિઃસત્ત્વ નથી, પણ સત્ત્વયુક્ત છે; તો પછી તેના દુઃખ માત્રનો નાશ થાય છે અને તે પરમ સુખને વરવા ભાગ્યશાળી થાય છે. ભામાશાહ ! આ તમારા પંચભૂત શરીરમાં જે આત્મા વિલસી રહ્યો છે, તેની એટલી તો અગાધ શક્તિ છે કે જો તે ધારે તો ત્રણ ભુવનનો સ્વામી પણ બની શકે છે; માટે નિરાશા અને ચિંતાનો ત્યાગ કરી તમારા કર્તવ્યને દ્રઢતાથી વળગી રહો. પરમાત્માની કૃપાથી તમને અવશ્ય વિજય મળશે જ, ” મુનિ એટલા શબ્દો કહી રહ્યા કે તુરતજ ત્યાં એક ઘોડેસ્વાર આવી પહોંચ્યો. તેણે ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતરી મુનિને વંદન કરતાં કહ્યું. “ મહારાજ ! આપનું કહેવું યથાર્થ છે. આપનો દરેક શબ્દ મેં સાંભળ્યો છે અને તેથી મારામાં નવભુવનનો સંચાર થયો છે. હવેથી અમે સર્વ જ્ઞાનિ, સર્વ ચિંતા અને સર્વ નિરાશાનો ત્યાગ કરી પરમ ઉત્સાહ અને દ્રઢતાથી સ્વકર્તવ્યમાં જોડાઈ રહીશું અને આપની અને પરમ પ્રભુની કૃપાથી વિજયને વરીશું. ”

મુનિએ તેનો કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ, પણ તેમણે સહેજ સ્મિત હાસ્ય કર્યું.

ભામાશાએ કહ્યું “ મહારાજ ! આપના ઉપદેશથી મારામાં પણ નવભુવનનો ઉદ્ભવ થયો છે અને તેથી એક સરખા આગ્રહથી કર્તવ્યમાં જોડાઈ રહેવાની હું આપ પૂજ્ય સન્મુખ પ્રતિજ્ઞા લઉં છું. ”

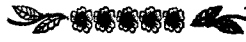
भतापि इष्टु—“ महाभारत ! आप्तुं इष्टुं यथार्थं छ. आप्तुना इष्टे इ शब्दे मे
सांख्यो छ, अने तेथी भारतामां नवजन्तो सांख्ये थयो छ. ”

“ મહારાણા ! ” મુનિએ ઘોડેસ્વાર થઇને આવેલ પુરુષ પ્રત્યે જોઇને કહ્યું. “ તમારી જાને તમારા મંત્રીશ્વરની દ્રઢતા જોઇને મને હવે આનંદ થાય છે. જો કે સંસારનો મેં ત્યાગ કર્યો છે એટલે તેમાં બનતા બનાવો પ્રતિ અમારે ઉપેક્ષા કરવી જોઇએ; તો પણ સંસારવાસીઓનાં આત્મહિત તરફ પણ લક્ષ્ય રાખવાની અમારી ફરજ છે અને તેથીજ મેં તમને તમારા કર્તવ્યનો ખરી દિશા દર્શાવી છે. જે ભૂમિમાં મારો જન્મ થયો છે, જે ભૂમિના અન્ન-પાણીથી મારો આ સ્થૂળ દેહ પોષાયો છે અને જે ભૂમિના સુશીતલ છાયામાં વસીને મેં માફ આટલું જીવન વ્યતીત કર્યું છે, તેના કલ્યાણને માટે મારાથી બનતો પ્રયાસ કરવો એ મારી ફરજ છે. મેં તમને જે ઉપદેશ આપ્યો છે, તેનો અર્થ એવો નથી કે તમારે મારફાડ કરવી, તમારે તમારા શત્રુઓને નાહક હેરાન કરવા અને તમારે તેમના જનમાલ લુટી લેવાં. મેં તો તમને તમારા કર્તવ્યમાં જોડાવાનો એટલે કે તમારા દેશનું; તમારા ધર્મનું અને તમારા અંધુઓનું રક્ષણ કરવાનોજ ઉપદેશ આપેલો છે અને તમે જો તમારા કર્તવ્યને વિચારી વર્તન કરશો, તો તમે સ્વપરનું કલ્યાણ કરવા ભાગ્યશાળી થઇ શકશો. પરમાત્મા મહાવીર સર્વનું કલ્યાણ કરે. ”

એ પ્રમાણે કહી તે મુનિ ત્યાંથી તુરંતજ રવાના થઇ ગયા. મહારાણો પ્રતાપસિંહ તથા મંત્રી ભામાશાહ તેમના ઉપદેશથી આશ્ચર્યમાં એટલા તો લીન થઇ ગયા હતા કે, મુનિ ક્યારે આવ્યા ગયા. તેની તેમને ખબર પડી નહિ.

પ્રકરણ ૫ મું.

આકસ્મિક ઘટના.

અંધાના મહાલયનો ત્યાગ કરી વિજય આગ્રાના રાજમાર્ગે થઇને ક્યાંઈક ચાલ્યો ગયો, એ આપણે ખીજા પ્રકરણમાં વાંચી ગયા છીએ. વિજય ન્યારે મહાલયમાંથી બહાર નીકળ્યો ત્યારે રાત્રિના આઠ વાગી ગયા હતા. આકાશમાં અગણિત તારાઓ ઉગ્યા હતા. પરંતુ

ચંદ્રના રૂપેરી પ્રકાશ આગળ તેઓ બિલકુલ ઝાંખા જણાતા હતા. આથાના રાજમાર્ગો અને અમીર-ઉમરાવોનાં ઉચ્ચ મકાનો અસંખ્ય ઉજ્જવલ દીપકોથી પ્રકાશી રહ્યાં હતાં. કોઈ કોઈ મકાનોમાંથી સિ-તાર-સારંગીના સૂર સાથે કિન્નરકંઠી રમણીઓનાં કર્ણપ્રિય ગાયનો સંભળાતાં હતાં. વિશાળ રાજમાર્ગ ઉપર વિવિધ પ્રકારનાં વાહનોમાં ઐસીને અમીર ઉમરાવો આવ-જા કરી રહ્યા હતા. બળદગાડીઓ, પાલખીઓ, ડોળીઓ, સુખપાલો, રથો વગેરેની આવ-જાથી ધમાલ મચી રહી હતી. માર્ગની બંને બાજુએ અનેક પ્રકારની ચીજોની દુકાનો અરબ્બી હતી. દુકાનદારોએ ક્યવિક્યની વસ્તુઓને પોતાની દુકાનોમાં એવી તો સરસ રીતે ગોઠવેલી હતી કે બ્રાહ્મકોનાં દિલ તે દેખાને તુરત લલચાતાં હતાં. રસ્તા ઉપર પાનની દુકાનોનો તો પાર નહોતો અને તેમાં ઐસીને રૂપસુંદર યુવતિઓ પાન વેચતી હોવાથી કામીજનોનો ત્યાં અચ્છી રીતે જમાવ થયેલો હતો. દુકામાં કહીએ તો આથા નગરની અત્યારની શોભા અલૌકિક હતી અને પ્રેક્ષકોને ઈંદ્રપુરીનું ભાન કરાવતી હતી.

વિજય, આ સઘળા પ્રકારને ઉદાસિન ભાવે જોતો જોતો આગળ ને આગળ ચાલ્યો જતો હતો, તે ક્યાં જતો હતો, તે તે પોતે પણ જાણતો નહોતો. એટલે આપણે તો ક્યાંથી જાણી શકીયે ! છેવટે તે યમુના નદીના તટ પ્રદેશ ઉપર આવી પહોંચ્યો. સુશીતલ હવાનો ઉપહોગ લેવા આવેલાં આથાના વિલાસી નગર-જનો આ વખતે પોતાનાં વાહનોમાં ઐસીને પાછાં ફરતાં હતાં. પૂર્ણિમાની રાત્રિ હોવાથી રજનીનાથ સંપૂર્ણ કળાથી ખીલી રહ્યો હતો. યમુનાનું કૃષ્ણવર્ણી જલ ચંદ્રના ધવલ પ્રકાશથી સફેદ રૂઢ જેવું જણાતું હતું. ઠંડો અને સુવાસિત પવન ધીમે ધીમે વાતો હતો, તેના ક્ષણવારના સેવનથી વિજયનું ઉશ્કેરાયલું દિલ કાંઈક શાંત થયું. તે ચંદ્ર-જડિત આકાશ અને મંદમંદ વહેતી પ્રગલ્ભા યમુના તરફ જોઈને નિસાસો નાંખતો બોલ્યો:—“ પ્રભુ ! પરમાત્મા ! મેં એવું તે શું પાપ કર્યું હશે, કે જેથી આમ અચાનક પ્રેમમચી ચંપાનો ત્યાગ કરવાની મને ફરજ પડી. આ પ્રશ્ન મારા મનમાં એક સરખી રીતે ઘોળાયા કરે છે; પરંતુ તેનો ઉત્તર મન પાસેથી

મળતો નથી, એનું શું કારણ ? મેં એવું શું અઘટિત કાર્ય કર્યું છે કે જેથી પિતા તુલ્ય થાનસિંહે ચંપાને મારી સાથે વાત કરવાની પણ મના કરેલી છે ? કોણ જાણે આમ કરવાનો તેમનો હેતુ શું હશે, તેની ખબર પડતી નથી; પરંતુ ચંપાનો તિરસ્કાર કરવામાં મેં શું સાહસ કર્યું નથી ? તેની તે સમયની દુઃખી અને કાતર મુખમુદ્રા હજી પણ મારી આંખો સામે તર્યા કરે છે અને મને આજ્ઞવતાથી વિનવતી હોયની, એમ જણાય છે. ખરેખર વિજય ! ગરીબ બિચારી ચંપાનો તિરસ્કાર કરવામાં તેં મહાન બૂલ કરી છે ! તેણે તો મને ત્યાં રહેવાને વિનવતિ કરી હતી; પરંતુ હુંજ સાહસ કરી તેને ત્યજીને ચાલ્યો આંગ્યો છું. ઠીક, ચાલ્યો તો આંગ્યો; પરંતુ હવે ત્યાં જઈ શકાય ખરું ? એક વર્ષ પહેલાં તો નહિં જ. ખરાખર એક વર્ષ તેને મળીશ અને પછી ? પછી ભવિષ્યમાં જે નિર્માણ થયું હશે, તે સહન કરીશ. હા, ઠીકચાહ આંગ્યું. મહાલયનો ત્યાગ કરતી વખતે દાસીએ એક પરખીડીઉં મને આપ્યું હતું, તે ફેડીને વાંચવાનું તો હું તદ્દન વીસરી ગયો હતો. અત્યારે વાંચું તો ખરો કે તેમાં શું લખેલું છે ? ” એમ કહીને તેણે પરખીડીઉં હાથમાં લઈ ફેડયું અને અંદરથી પત્ર કહાડીને ચંદ્રના ઉજ્જવલ પ્રકાશમાં તે વાંચવા લાગ્યો:—

“ વિજય ! અત્યારસુધી મેં તને મારા એક પુત્ર તરીકે ગણીને તારું પાલણુપોષણ કર્યું હતું અને તને કોઈ વાતે દુઃખન થાય, એ પ્રમાણે કરવાની મેં કાળજી રાખી હતી; પરંતુ તારા હિતની ખાતર તેમ કરવાનું હવે હું ઉચિત માનતો નથી. ચંપા અને તું હવે ઉમ્મર લાયક થયેલાં હોવાથી તમને બન્નેને વધુ વખત એકત્ર રાખવાં, એ ઠીક કહેવાય નહિ; એમ વિચારી મેં ચંપાને તારી સાથે મળવાની અને વાતચિત કરવાની મના કરેલી છે. આવી રીતે તારી સાથે સખ્ત થવાનું એ કારણ છે કે ચંપા અને તું અન્યોઅન્યને ચાહતાં શીખ્યાં છો. અલબત્ત, હું તને એક પુત્ર સમાન ચાહતો હતો; પરંતુ તારા જેવા ધનહીન અને આશ્રયહીન યુવકની સાથે ચંપાનો વિવાહ કરવાને હું તૈયાર નથી અને

તેથી જ મારે તને નિરૂપાયે ચંપાની દૃષ્ટિથી દૂર કરવો પડ્યો છે; તેમ છતાં ભવિષ્યમાં તું તારા બાહુબળથી તારી ઉન્નતિ કરીશ તો મારી વહાલી પુત્રી ચંપાનો વિવાહ તારી સાથે અવશ્ય કરવાને ચુકીશ નહિ. ભાગ્યયોગે જો તું તારી ઉન્નતિ કરી શક્યો હોય તો તું મને તુરત મળજે. હું તારી રાહ જોઈશ; પરંતુ હાલ તો મારે તારા હિતની ખાતર તારી સાથે સખત થવું પડ્યું છે, તે ખાતર દિલગીર થઈશ નહિ. શાસનદેવ તને દરેક કાર્યમાં સહાયતા આપે, એવી મારી તને આશીષ છે.

લી૦ થાનસિંહ.

વિજયે એક વાર નહિ, પણ બે-ત્રણ વાર ઉપર્યુક્ત પત્રને ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યો અને ત્યારપછી તેને પોતાના પહેરેલાં વસ્ત્રોમાં સાચવીને જેમનો તેમ પાછો મૂકી દીધો. તેણે ફરીથી નિઃશ્વાસ નાંખીને મન સાથે વિચાર કર્યો: “ન્યાયની દૃષ્ટિએ જોતાં થાનસિંહ શેઠનું લખવું ગેરવાજબી નથી. તેમણે મને જે હેતુએ ચંપાની દૃષ્ટિથી દૂર કર્યો છે, તે કહાડી નાંખવા જેવો તો નથી. ચંપા આગ્રા નગરના એક શ્રીમંત અને અકબર બાદશાહના અત્યંત માનનીય શાહુકારની પુત્રી છે, ત્યારે હું એક ધન, જન અને આશ્રયહીન યુવક છું; તેથી વ્યવહારની દૃષ્ટિએ અમારું ઉભયનું લગ્ન થવું અસંભવિત છે. આ સ્થિતિમાં મારે માટે એકજ માર્ગ રહેલો છે કે જો ચંપાની સાથે લગ્ન સંબંધથી મારે જોડાવું હોય, તો મારે તેને લાયક થવાનો પ્રયાસ કરવો. ઠીક છે, જોઈ છું કે ભવિષ્યમાં શું શું નિર્માણ થયેલું છે; પરંતુ નિર્મળ આકાશપટ ઉપરથી ચંદ્રદેવ પૃથિવી ઉપર અમૃતધારા વર્ષાવી રહ્યા છે, શ્યામસલીલા યમુના પોતાના વિશાળ પટ ઉપર ચંદ્રના પ્રતિબિંબને ધારણ કરી રહેલી છે, સુશીતલ અને મધુર પવનની શાંત લહેરીઓ શરીરને અપૂર્વ સુખનું ભાન કરાવી રહી છે અને સમસ્ત પૃથિવી રજનીપતિના રૂપેરી અજવાળામાં નિમગ્ન થઈ રહેલી છે; તેમ છતાં જીવને આરામ નથી, તેનું શું કારણ? પ્રકૃતિનાં એ સર્વ સુંદર દર્શ્યો, પ્રાણુપ્યારી ચંપાના સહવાસ વિના દિલને આરામ આપી શકતાં નથી. પ્રિયજનના સમાગમ વિના આ રહિયાળી રાત્રી પણ અકારી અને અપ્રિય લાગે છે.”

વિજય એ પ્રમાણે પોતાના મન સાથે વિચાર કરીને નગર તરફ આવવાને પાછો ફર્યો. ખરાબર તેજ વખતે પાછળથી કોઈએ હાક મારી: “ વિજયકુમાર ! ”

વિજય પોતાનું નામ સાંભળીને ઉભો રહ્યો અને તેણે પાછળ ફરીને જોયું તો સામાન્ય વસ્ત્રોથી આચ્છાદિત થયેલી એક મુસલમાન સ્ત્રી તેની સન્મુખ ઉભેલી હતી. વિજયે તે સ્ત્રી તરફ ધ્યાનપૂર્વક જોઈને કહ્યું. “ તમે કોણ છો અને શા હેતુથી મને યોલાવો છો ? ”

તે મુસલમાન સ્ત્રીએ તેના પ્રશ્નનો જવાબ નહિ આપતાં સામો પ્રશ્ન કર્યો:—“ તમારું નામ વિજયકુમાર કે ? ”

“ હા, પણ તેનું શું કામ છે ? ” વિજયે પૂછ્યું.

“ આપને શાહજાદી સાહેબા યોલાવે છે. ” મુસલમાન સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો.

“ કોણ શાહજાદી સાહેબા ? ” વિજયે ફરીને પૂછ્યું.

“શાહજાદી આરામખેગમ સાહેબા. ” તે સ્ત્રીએ ઉત્તર આપ્યો.

“ શું શાહજાદી આરામખેગમ સાહેબા મને યોલાવે છે ? અને તે શા કારણથી ? ” વિજયે આશ્ચર્યચક્રિત થઈને પ્રશ્ન કર્યો.

“ હા, તેજ આપને યોલાવે છે; પરંતુ શા કારણથી, તે હું જાણતી નથી. ” તે સ્ત્રીએ કહ્યું.

“ ઠીક, ચાલો, હું આવવાને તૈયાર છું ” એમ કહી વિજયે તે મુસલમાન સ્ત્રી તરફ જોયું એટલે તેણે તેને પોતાની પાછળ ચાલ્યા આવવાની ઈશારત કરી. આગળ તે મુસલમાન સ્ત્રી અને તેની પાછળ વિજય, એ રીતે તેઓ રાજમાર્ગ વટાવી ચાર પાંચ વાર આડી અવળી ગલીમાં થઈને એક સુંદર મકાન પાસે આવી પહોંચ્યા. મુખ્ય દરવાજેથી તેઓ અંદર નહિ જતાં પાછળના એક નાના ખારણાને ઉઘાડી તેમણે તે મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યારપછી ખગીચો વટાવી બે ત્રણ ઓરડામાં થઈને તે સ્ત્રી વિજયને એક સુંદર ઓરડા પાસે લાવી અને તેને તેમાં પ્રવેશ કરવાનું કહીને તે ત્યાંથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ. વિજય ક્ષણવાર ત્યાં ઉભો રહ્યો અને પછી તેણે ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. અસંખ્ય દીપકોની રેશનીવાળા તે ઓરડામાં પ્રવેશ

કરતાંજ વિજય મંત્રમુગ્ધ થઈ ગયો. વાચકો! વિજયે ત્યાં શું જોયું, તે તમે જાણવા આતુર છો? તે એક પત્થરનો સરસ નકશીદાર ઓરડો હતો અને તેની વચમાં સંગેમરમના સુંદર રંગીન થાંભલાઓ ગોઠવેલા હતા. ઓરડામાં ભોંતળીએ રંગબેરંગી આરસના ચોસલા જડી દીધેલાં હતાં. પ્રત્યેક થાંભલાની આસપાસ સુગંધી દીપકો ખળી રહ્યા હતા. ગેલા, ચમેલી, માલતી, ચંપા, શુભાખાદિ પુષ્પોની મીઠી મુગંધ આખા ઓરડામાં પ્રસરી રહેલી હતી. ઓરડાની મધ્યમાં લટકાવેલાં સોનાચાંદીનાં પાંજરામાં પોપટ, મેના, કોયલ અને ખુલખુલ કલરવ કરી રહ્યાં હતાં. ઓરડામાં ચોતરફ વિવિધ પ્રકારના રંગોવાળાં મખમલથી જડેલાં અને ઝરીકામથી ભરેલાં અનેક સુંદર આસનો ગોઠવેલાં હતાં, તેમાં એક અતિ મનોહર આસન ઉપર એક નવજીવાન પરમ રૂપનિધાન સુંદરી બેઠેલી હતી. વિજયે તેને ઓળખી, તે શાહબદી આરામબેગમ હતી. વિજયે શાહબદીને વિનયથી મસ્તક નમાવી પ્રણામ કર્યાં. શાહબદી જે આસન ઉપર બેઠી હતી, તેની પાછળ બે તાતારી સ્ત્રીઓ તેને પંખાવતી પવન નાંખતી ઉભેલી હતી. વિજયે શાહબદીના અત્યંત લાવણ્યચુકત વદન તરફ નિહાળી નમનતાઈથી કહ્યું. “શાહબદી સાહેબા! આ સેવકને આપેજ યાદ કર્યો છે કે શું?”

શાહબદીએ ક્ષણવાર વિજયના સામે જોઈ મીઠા અને મધુર સ્વરે કહ્યું “હા.” મેંજ તમને યાદ કર્યા છે વિજયકુમાર!

જાણે મીઠા મોહક સરોહથી ખુલખુલજ બોલતું હોય, એવો ખ્યાલ વિજયના મગજમાં ઉત્પન્ન થયો. તે શાહબદી તરફ કાંઈ પણ બોલ્યા વિના અર્થસૂચક દષ્ટિએ જોઈ રહ્યો.

“વિજય! સામેના આસન ઉપર બેસો. મુંઝાવાનું કશું પણ કારણ નથી.” શાહબદીએ મંદ સ્મિતપૂર્વક કહ્યું. સ્મિત કરતાંની સાથે તેની ખુબસુરતીની ઝલક જોઈ વિજય આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ ગયો હતો.

તેણે કહ્યું. “નહિ જ હું અંહીજ ઉભો છું; પરંતુ આ બાદ-શાહી જનાનામાં મારા જેવા સાધારણ મનુષ્યનો પ્રવેશ થવો

અસંભવ હોવા છતાં મને અહીં યોલાવવાનું આપને શું પ્રયોજન છે, શાહબદી સાહેબા !

તેના આ પ્રશ્નથી શાહબદી હસી પડી. આહા ! તે હાસ્યમાં કેટલી મધુરતા હતી ? કેટલું સૌંદર્ય હતું ? કેટલું લાવણ્ય હતું ? આસ્માની રંગની રત્નજડિત ઓઢણીમાં છુપાયેલું શાહબદીનું ગૌરવણીય બદન અને તેની મોહકતાનું વર્ણન આ કલમથી થઈ શકે તેમ નથી ! વિજય એ રૂપના રાશિને અનિમિષ નયને જોતો ફરીને યોત્યો. “ શાહબદી સાહેબા ! ગુસ્તાખી માફ કરો; પરંતુ સેવકને અહીં શા અર્થે યોલાવ્યો છે, તે કેમ કહેતાં નથી ? ”

વિજય ! રાત ઘણી વહી ગઈ છે; માટે અત્યારે તો આરામ કરો. સવારે જે કહેવાનું છે તે કહીશ. ” શાહબદીએ ગંભીરતાથી કહ્યું.

“ જેવી આપની ઈચ્છા મને જવાની રજા છે ? વિજયે કહ્યું.

નહિં, તમારા આરામને માટે સર્વ વ્યવસ્થા આ મકાનમાંજ થશે; માટે તમારે ક્યાંઈ જવાની જરૂર નથી. ” શાહબદીએ કહ્યું.

વિજયે આશ્ચર્યચુકત સ્વરે પૂછ્યું “ બાદશાહી જનાનામાં મારા જેવા પુરૂષે રાતવાસો રહી શકાય ખરો ? ”

“ મુંઝાવાનું કશું કારણ નથી. આ મકાનના ગુમ આવાસમાં તે માટેની સર્વ ગોઠવણ થશે. ” શાહબદીએ એમ કહીને પોતાની એક બાંદીને યોલાવી. બાંદી દોડતી આવી પહોંચી અને વિનયથી શિર ઝુકાવી ઉભી રહી.

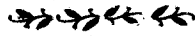
શાહબદીએ બાંદીને કહ્યું. “ જૂલિયા ! આમના માટે પેલા ગુમ ઓરડામાં આરામની સર્વ વ્યવસ્થા કરી મને ખબર આપ. ”

બાંદી તુરતજ કુર્નિસ બબવી ત્યાંથી ચાલી ગઈ અને યજ્ઞવારમાં પાછી આવીને ફરમાન મુજબ સર્વ વ્યવસ્થા કર્યાની ખબર આપી. તે સાંભળી શાહબદીએ વિજયને સત્તાવાહક સ્વરે કહ્યું “ આ બાંદી સાથે જાઓ અને તે બતાવે એ જગ્યાએ આરામ કરો. સવારમાં હું તમને મળીશ. ”

બાંદીએ વિજય સામે જોઈને કહ્યું જનાબ ! ચાલો ! ”

વિજય શાહજીને નમીને કાંઈ પણ જોત્યા ચાલ્યા વિના તે બાંદીની પાછળ પાછળ ગયો. કેટલાક ઓરડાઓ દિવાનખાનાઓ અને પરશાળોમાં થઈને બાંદી વિજયને એક ઓરડામાં લઈ ગઈ. આ ઓરડામાં દીપકના અભાવે ગાઠ અંધકાર છવાઈ ગયેલો હતો. બાંદીએ પોતાની પાસેની બત્તીને સતેજ કરી અને પછી દિવાલ-માંની એક ખીંટીને ઢબાવી એટલે તુરતજ દિવાલનો થોડો ભાગ એક બાજુ ખસી ગયો અને એક અત્યંત મનોહર ઓરડો વિજયની દૃષ્ટિએ પડ્યો. બાંદીએ તેના તરફ દૃષ્ટિ કરીને કહ્યું. “ જનાબ ! આ ઓરડો આપના આરામને માટે તૈયાર રાખ્યો છે; માટે અંદર પધારો. ”

વિજય તે દિવાલને વટાવી અંદર ગયો કે તુરતજ એક ધીમા અવાજ સાથે ખસી ગયેલો દિવાલનો ભાગ પુનઃ પૂર્વવત્ સ્થિતિમાં આવી ગયો.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

શાહજીની ઇચ્છા.

“ ઇશક કયા શએ હય કીસી કામિલસેં પૂછા ચાહિયે,
કિસ તરહ બતા હય દિલ, બેદિલસેં પૂછા ચાહિયે;
કયા તડકનેમેં મળા હય, કલ હો ખ્યારેકે હાથ,
ઉસ્કી લહેજતકું કીસી બિસ્મીલસેં પૂછા ચાહિયે. ”

વિજયે એ ઓરડામાં પ્રવેશીને જોયું તો તેની ચારે બાજુએ ઉંચી પથરની દિવાલો હતી; જવા આવવાને માટે એક પણ દ્વાર નહોતું. પ્રકાશ અને પવનને માટે દિવાલોમાં મોટા મોટા બે બાજિયાં મૂકેલાં હતાં; પરંતુ તે એટલા તો ઉંચાં હતાં કે બહારથી કે અંદરથી તે દ્વારા કંઈ પણ જોઈ શકાય તેમ નહોતું. થાક તથા ચિંતાને દૂર કરવાના અને મીઠી નિદ્રા અનુભવવાનાં સઘળાં સાધનો, એ ઓરડામાં જોવામાં આવતાં હતાં. ઓરડાની મધ્યમાં એક મોટો દીપક બળી રહ્યો હતો. એક બાજુએ ગાદી તકિયા અને બેસવાનાં સુંદર

આસનો હતાં. શમ્યાની પાસે એક સ્વચ્છ જળથી ભરેલું પિત્તળનું વાસણ હતું અને તે ઉપર 'હિન્દુના ઉપયોગમાં આવે તેવું શુદ્ધ જળ' એમ લખેલી એક કાગળની પટ્ટી ચોટેલી હતી. આ બધા પ્રકાર જોઈને વિજય વિચારસાગરમાં ગોથાં ખાવા લાગ્યો. રાતના સમયે ખોલાવી ખાવા એકાંત ઓરડામાં રાખવાનું શાહબદીને શું પ્રયોજન હશે તથા તેની શી ઈચ્છા હશે, તે તેના સમજવામાં આવ્યું નહીં. તે શાહબદીને ઓળખતો હતો અને શાહબદી તેને ઓળખતી હતી; કેમકે શાહબદી પોતાની અત્યંત પ્રિય સખી ચંપાના આવાસે વખતે વખતે આવતી હતી અને તેથી વિજય અને તેનો મેળાપ કોઈ કોઈ વાર ત્યાં થતો હતો. વિજયે આ પ્રકારનો ભેદ ઉકેલવાને ઘણો પ્રયાસ કર્યો; પરંતુ જ્યારે તેનાથી કાંઈ સમજાયું નહિં. ત્યારે તે થાકીને શમ્યા ઉપર પડ્યો. રાત ઘણી વહી ગયેલી હોવાથી અને દિવાલમાં ગોઠવેલાં જાળિયામાંથી શીતળ પવનની લહરીઓ આવતી હતી તેથી વિજય થોડી ક્ષણમાં નિદ્રા-ધીન થઈ ગયો. બાંદીની સાથે વિજય ચાલ્યો ગયો, ત્યારપછી શાહબદી આસન ઉપરથી ઉઠીને ઓરડામાં આમતેમ ફરવા લાગી. તેણે બંને તાતારિણીઓને ઓરડામાંથી ચાલ્યા જવાની આજ્ઞા કરી એટલે તેઓ તુરંતજ ત્યાંથી અન્યત્ર ચાલી ગઈ. શાહબદી આરામભેગમ શહેનશાહ અકબરની અત્યંત પ્રિયકર કન્યા હતી. તેનું વય બહુ બહુ તો પંદર સોળ વર્ષનું હતું. તે અત્યંત ગુણવતી, વિવેકી અને મધુરભાષિણી હતી અને તેથી શહેનશાહ અકબર તેને બહુજ સ્નેહથી ચાહતા હતા. બાદશાહે તેને પોતાના રંગમહેલના એક સુંદર અને વિશાળ મકાનને તેના નિવાસસ્થાન તરીકે આપેલું હતું. આ મકાન એવું તો સુંદર અને દર્શનીય હતું કે તેનું વર્ણન કરવાની અમે હિમ્મત કરી શકતા નથી. ટુંકામાં અમે એટલુંજ કહીએ છીએ કે શાહબદી આરામભેગમને રહેવાનું મકાન એક નાના સરખા બિહિસ્ત સમાન હતું અને અમારા એટલા કથનથીજ વાચકોએ તેની કલ્પના કરી લેવી.

મધરાતનો સમય થવા આવ્યો હતો. આકાશમાં નિશાનાથ સંપૂર્ણ કળાથી ખીલી રહ્યા હતા અને તેના રૂપેરી પ્રકાશમાં આથા

શહેર સ્નાન કરતું હતું. શાહબદી આરામભેગમ આ સમયે ઓરડાની બારી દ્વારા યમુનાના ક્યામ જળ ઉપર પડતાં ચંદ્ર-કિરણોને અનિમિષ નયને જોઈ રહી હતી. જળતરંગોને જોઈ તેના હૃદયમાં અનેક પ્રકારના વિચારતરંગો ઉદ્ભવતા હતા. તેણે જોયું કે સર્વત્ર નિસ્તબ્ધતાનું સામ્રાજ્ય પથરાઈ ગયું હતું. ઠંડો અને મૃદ પવન વહેતો હતો; પરંતુ પ્રકૃતિનું આ સુંદર દૃશ્ય તે બહુવાર જોઈ શકી નહી. બારીને એકદમ બંધ કરીને તે પાછી એક સુંદર અને સુવાળા આસન ઉપર આવીને બેઠી. સામે દિવાલમાં જડી લીધેલા દર્પણમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડતું હતું, તે તરફ શાહબદીની નજર ગઈ. તેણે તેમાં પોતાની મનમોહિની મૂર્તિને બરાબર ધ્યાનપૂર્વક નિહાળીને એક નિશ્વાસ નાખ્યો. તેણે આસન ઉપરથી પુનઃ ઉઠીને ઓરડામાં આમતેમ ફરતાં ફરતાં પોતાના મનસાથે કહ્યું. ‘યા ખુદા! યા પરવર-દેગાર! મારા નાબુક દિલમાં આશું થાય છે? મીઠી નિદ્રાએ આજે મારો કેમ ત્યાગ કર્યો છે? ચંદ્રની શીતળતાથી મને કેમ આરામ થતો નથી? દિલને આજે એન કેમ પડતું નથી? ખરેખર વિજયના રૂપ-ગુણે મારા મન ઉપર બહુઈ અસર કરી છે અને તેથીજ મારી આ સ્થિતિ થયેલી છે. જેની મનોહારિણી મૂર્તિને આજે કેટલાએ દિવસો થયાં હૃદયમાં મેં સ્થાન આપ્યું છે તેને મારા સન્મુખ આ મહેલમાં જોઈને માફ સમસ્ત શરીર અને મન ઉત્તેજિત થઈ ગયા છે. હાય ! શા માટે માફ દિલ વિજય પ્રતિ દોડે છે ? તેના તરફ જીગર શા માટે બળી રહ્યું છે ? હે ખુદા ! આ હું શું કરું છું ? એક હિન્દુને હું માફ શરીર-માફ જીગર અર્પવા શા માટે તૈયાર થઈ છું ? ’ શાહબદીએ આ પ્રમાણે અનેક વિચારો કર્યા; પરંતુ તેના દિલને આરામ થયો નહિ. વિચારમાં ને વિચારમાં પ્રભાત-કાળ થવા આવ્યો. કિલ્લાના દરવાજા ઉપરથી પ્રાતઃકાળની નહુબ્બ-તોનો શોર કહુર્ગોચર થતો હતો. આ વખતે શાહબદીની બાંદી જીલિયાએ ઓરડામાં પ્રવેશ કરીને જોયું તો શાહબદી ઓરડામાં હજી પણ આમતેમ આંટા મારતી હતી. તે નમનતાઈથી કુરનિસ બબલીને શાહબદીની આજ્ઞાની રાહ જોતી ઉભી રહી.

શાહબદીએ બાંદીની સામે તિક્ષણ દ્રષ્ટિથી જોયું અને પછી કહ્યું.
“ શું પ્રાતઃકાળ થઈ ગયો છે ? ”

“ જી હા, જુઓને પ્રાતઃકાળની નહુબતો પણ વાગી રહી છે. ” બાંદીએ જવાબ આપ્યો.

“ ઠીક છે, પેલો હિન્દુ યુવક ઉઠ્યો છે કે નહિ ? તે જોઈ મને ખબર આપ. ” શાહબદીએ આજ્ઞા કરી.

બાંદી તુરતજ નમીને ચાલી ગઈ અને થોડીજ ક્ષણમાં પાછી આવીને તેણે કહ્યું. “ શાહબદી સાહેબા ! તે શય્યામાં હજી આરામ કરે છે. ”

“ શું હજી તે આરામ કરે છે, જીવિયા ? ” શાહબદીએ આશ્ચર્યચકિત થઈને પૂછ્યું.

“ જી હા, શાહબદી સાહેબા ! ” બાંદીએ જવાબ આપ્યો.

“ ઠીક જા, હમણાં તારું કામ નથી. ” શાહબદી એમ કહીને હુમામખાનામાં ગઈ અને પરિશ્રમને દૂર કરવાને માટે શીતળ સુગંધી જળથી તેણે સ્નાન કર્યું. સ્નાન કર્યા બાદ સુંદર વસ્ત્રોને પરિધાન કરી તે પોતાના ઓરડામાંથી બહાર નીકળી અને વિજય જે ગુમ આવાસમાં હતો, ત્યાં જવા લાગી. તેણે ત્યાં જઈને દિવાલમાંની એક ખીંટીને દબાવી એટલે દિવાલનો થોડો ભાગ એક બાજુ ખસી ગયો અને ગુમ ઓરડામાં તે ગઈ કે તુરતજ દિવાલનો ભાગ પુનઃ ખીલ ભાગ સાથે જોડાઈ ગયો. શાહબદીએ ઓરડામાં પ્રવેશીને જોયું તો વિજય શય્યા ઉપર હજી પણ આરામથી ઉઘતો હતો. ઓરડામાંનો દીપક ખુગાઈ ગયો હતો, પરંતુ બાજિયામાંથી આક્રમણનો આછો પ્રકાશ આવતો હતો અને તેથી અંધકારનો લય થઈ ગયો હતો. શાહબદી વિજયની શય્યા પાસે જઈ તેનું પ્રભાતકાળના આછા પ્રકાશમાં જળહળી રહેલું મુખમંડલ અનિમેષ નયનોએ જોઈ રહી. તેણે ઘણીવાર સુધી વિજયના રૂપને જોયા કર્યું; પરંતુ તેને તૃપ્તિ થઈ નહિ. તે પુનઃ પુનઃ તેના પ્રતિ જોતી પોતાના મન સાથે બોલી: “ અહા ! કેવું સુંદર રૂપ ? શું વિજય મનુષ્ય

છે કે બિહિસ્તનો ફિરસ્તો ? મને લાગે છે કે મનુષ્યમાં આવું રૂપ ન હોય ! ચોક્કસ, વિજય એક ફિરસ્તો છે; નહિ તો આવું દેવદુર્લભ રૂપ તેનામાં હોઈ શકે ખરું કે ? કેવું નયનમનોહર આ મુખ ? કેવાં વિશાળ આ નેત્રો ? મુખ ઉપર કેવી આ સરળતા ? હાય, ખુદા ! આ રૂપને હબરો બલકે લાખો વખત જોવામાં આવે, તોપણ દિલને તૃપ્તિ થાય એમ નથી. ”

હૃદયની તીવ્ર-અતિ તીવ્ર ઉત્તેજનાને રોકી નહિ શકવાથી શાહબદીએ પોતાનો કોમળ મૃદુ હાથ વિજયના ઉજવલ કપાળ ઉપર ધીમેથી મૂક્યો. વિજયના નિદ્રિત દેહને સ્પર્શ કરતાં શાહબદીનું સમસ્ત અંગ ધ્રુણ ઉઠ્યું. તેણે તુરતજ પોતાનો હાથ વિજયના કપાળ ઉપરથી લઈ લીધો; પરંતુ થોડી ક્ષણના અતિ કોમળ સ્પર્શથી વિજયની નિદ્રા પલાયન થઈ ગઈ. તે એકદમ બગી ઉઠ્યો અને શઆ ઉપરથી ઉઠીને ઉભો થતાંજ તેની દ્રષ્ટિ શાહબદી ઉપર પડી. પોતાની સન્મુખ શાહબદીને ઉભેલી જોતાં તે આશ્ચર્યચક્રિત થઈ ગયો અને તેના અનુપમ લાવણ્યને એકી નજરે જોઈ રહ્યો. શાહબદી પણ તેના દેવદુર્લભ રૂપને આડી નજરે નિહાળી રહી હતી. છેવટે તેણે કહ્યું. “ વિજય ! ”

“ ફરમાન, શાહબદી સાહેબા ! ” વિજયે સલામ કરીને ઉત્તર આપ્યો.

“ ફરમાન કાંઈએ નથી; પરંતુ રાત્રીના વખતે ગઈ કાલે તમે ક્યાં જતા હતા ? ” શાહબદીએ પૂછ્યું.

“ એ બાણીને આપ શું કરશો ? ” વિજયે સામો પ્રશ્ન કર્યો.

“ શું એ પૂછવાનો મને અધિકાર નથી ? ” શાહબદીએ પુનઃ પૂછ્યું.

“ આપ દિલ્લીશ્વર શહેનશાહ અકબરના પુત્રી છો, આપનો અધિકાર મહાન છે. ” વિજયે કહ્યું.

“ એ અધિકારની હું વાત કરતી નથી. હું તો તમારી સાથેની ઝોળખાણને લીધે એ હકીકત બાણુવા માગું છું. ” શાહબદીએ કહ્યું.

વિજયે પોતાના આશ્રયદાતા થાનસિંહ શેઠનો આદેશ શાહ-

જહાનીને કહી સંભળાવ્યો, તે સાંભળીને શાહજહાનીએ આશ્ચર્ય પામતાં પૂછ્યું: થાનસિંહ શેઠે તમને તેમના મહાલયનો ત્યાગ કરી અન્યત્ર ચાલ્યા જવાની આજ્ઞા કરી, તે શામાટે, એ તમે જાણો છો ?”

“તેમની કન્યા ચંપા અને હું અન્યોઅન્યને ચાહતાં હતાં, તેથી તેમણે મને એવી આજ્ઞા કરી છે.” વિજયે ઉત્તર આપ્યો.

“પણ તેથી તમને એવી આજ્ઞા કરવાનું પ્રયોજન શું છે ? એ હું સમજી શકતી નથી.” શાહજહાનીએ ઇતેજાસથી કહ્યું.

“પ્રયોજન એ કે હું ગરીબ અને નિઃસહાય છું અને તેથી તે પોતાની પુત્રીનું લગ્ન મારી સાથે કરવા ખુશી નથી.” વિજયે કહ્યું.

“તમે નિર્ધન અને નિઃસહાય છો, એ ખરી વાત; પરંતુ તમારા જેવો સંદર યુવક આ દીન દુનિયામાં ભાગ્યેજ ખીલે કોઈ હશે.” શાહજહાનીએ કહ્યું.

વિજય નીચું જોઈ ગયો, તેણે કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ.

“ઠીક, પણ હવે તમે ક્યાં જવા ધારો છો ?” શાહજહાનીએ પૂછ્યું.

“એ વિષે મેં કશો પણ નિશ્ચય કર્યો નથી.” વિજયે ઉત્તર આપ્યો.

“ભુઓ વિજય !” શાહજહાનીએ તેના સામે ધ્યાનપૂર્વક જોઈને કહ્યું. “મારી સખી ચંપાના કથનથી હું જાણી શકી છું કે તમે એક સર્વશુભસંપન્ન યુવક છો અને તેથી મારી તમને એવી સલાહ છે કે તમે શહેનશાહને મળો અને તમારી હકીકત જણાવો. તે શુભગ્રાહક હોઈને તમને અવશ્ય પોતાની સેવામાં રાખી લેશે.”

“શાહજહાની સાહેબા ! આપની એ સલાહ માટે આપનો હું અહેશાનમંદ છું; પરંતુ જે આ દીનદુનિયાનો માલિક છે અને જેના દર્શન થવા પણ મારા જેવા નાચીજ આદમીને સર્વથા અશક્ય છે, તે ભારતના સામ્રાટ શિરોમણિને શી રીતે મળી શકાય ? વિજયે પૂછ્યું.

તમારું કથન રાસ્ત છે, વિજય ! પણ બાબાનો દરબાર હર-કોઈ અર્જદાર મનુષ્યને માટે સદૈવ ખુલ્લો છે, તે શું તમે નથી જાણતા ? શાહજહાનીએ સામે પ્રશ્ન કર્યો.

“ હું જાણું છું, શાહબાદી સાહેબા ! કે આપના બાબા બહુ જ દિલાવર દિલના છે; પરંતુ મારા જેવા એક અદના મનુષ્યની તાત્કાલિક કદર થવી મુશ્કેલ છે. ” વિજયે સહેજ ગંભીરતાથી કહ્યું.

“ તે માટે તમે ફિકર ન કરો. હું સ્વયં બાબાને આપને માટે અર્જ કરીશ. ” શાહબાદીએ કહ્યું.

વિજયે પ્રકુલ્લ મુખમુદ્રાએ કહ્યું. “ શાહબાદી સાહેબા ! આપ ઇન્સાન નથી, પણ બિહિસ્તના ફિરસ્તા છો; આપના અહેશાનનો બદલો મારાથી શી રીતે વળાશે ? ”

“ ઇન્સાને ઇન્સાનને સહાય કરવી, એ અહેશાન નથી; પરંતુ ફરજ છે અને તેથી તેનો બદલો વાળવાની તમારે શા માટે ચિંતા રાખવી જોઈએ ? ” શાહબાદીએ કહ્યું.

“ શાહબાદી સાહેબા ! સ્વાર્થથી ભરેલી આ આલમમાં આપ રહેમની એક સાચી અને જીવંતી જાગતી મૂર્તિ છો; પરંતુ આ સેવકને અહિં બોલાવવાની આપની શી ઇચ્છા છે, તે કેમ કહેતાં નથી ? ” વિજયે કૃતજ્ઞતાથી પૂછ્યું.

“ એ કહેવાને માટે તો હું તમારી પાસે આવેલી જ છું. ” શાહબાદીએ કહ્યું.

“ ફરમાવો, તાબેદાર સાંભળવાને તૈયાર છે. ” વિજયે કહ્યું.

“ વિજય ! ” શાહબાદીએ ક્ષણવાર વિચારીને કહ્યું. “ તમે ચંપાને ખરા જીગરથી ચાહો છો ? ”

“ અલખત્ત અને તે પણ મને તેવાજ જીગરથી ચાહે છે. ” વિજયે ઉત્તર આપ્યો.

“ પણ થાનસિંહ શેઠ તો પોતાની પુત્રીની શાદી તમારા જેવા નિર્ધન અને આપ્રયહિન યુવકની સાથે કરવાને તૈયાર નથી, તેનું કેમ ? ” શાહબાદીએ ભાર દઈને પૂછ્યું.

“ હા એ વાત ખરી છે; પરંતુ તેમણે એમ પણ કહ્યું છે કે જે હું મારા ભાગ્યનો ઉદ્ધય કરી શક્યો, તો તે પોતાની પુત્રી ચંપાનું લગ્ન મારી સાથે કરશે. ” વિજયે જવાબમાં કહ્યું.

“ પણ તમારા ભાગ્યના ઉદ્ધયની રાહ તે ક્યાંસુધી જશે ? ” શાહબાદીએ પુનઃ પૂછ્યું.

“એકાદ વર્ષ તો તેઓ રાહ જોશે, એમ મારી માન્યતા છે.” વિજયે જવાબ આપ્યો.

“અને તેટલા સમયમાં તમે તમારો ભાગ્યોદય ન કરી શક્યા તો ?” શાહબદીએ એક તીક્ષ્ણ દ્રષ્ટિપાત સાથે એ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

વિજયે કેટલોક સમય મૌન ધારણ કર્યું. તેણે શાહબદીના એ પ્રશ્નનો કશો પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ, તેના મુખ ઉપર ચિંતાની રૂપરૂટ છાયા જણાવા લાગી.

“કેમ ઉત્તર આપતા નથી, વિજય !” શાહબદીએ ફરીથી પ્રશ્ન કર્યો.

“શાહબદી સાહેબા ! અવિનય માફ કરજો; પરંતુ આપ આપની ઇચ્છા જણાવતાં નથી અને મને અન્ય પ્રશ્ન પૂછો છે, એનું શું કારણ ? શુભામીની હાલતમાં મારે અહીં ક્યાં સુધી રહેવાનું છે ?” વિજયે ગંભીરતાથી સામે પ્રશ્ન કર્યો.

“ભારત સમ્રાટ અકબરશાહની અતિ પ્રિય શાહબદીની મીઠી મહોબ્બતભરી છાયામાં રહેવાને શું તમે શુભામી હાલત ગણો છો ?” શાહબદીએ પૂછ્યું.

“જ્યાં સુધી આપ કાંઈ વ્યાજબી કારણ ન જણાવો, ત્યાં સુધી મારે એમજ માનવું જોઈએ.” વિજયે નિશ્ચયાત્મક ભાવે જવાબ આપ્યો.

“મારી ઇચ્છા ખુરી નથી; પરંતુ તમને સુખી કરવાની છે અને તેટલાજ માટે મેં તમને અહીં ખોલાવી મંગાવ્યા છે.” શાહબદીએ શાંતિથી કહ્યું.

“તો પછી આપ આપની ઇચ્છા જણાવવામાં વિલંબ શા માટે કરો છો ?” વિજયે પૂછ્યું.

“વિજય !” શાહબદીએ વિજયના સુંદર મુખ પ્રતિ એક વખત સ્થિરભાવથી જોઈ લીધા પછી કહ્યું. “હું તમને આહું છું, હા તમને ખરા જીગરથી-દિલોબ્બનીથી આહું છું અને તે આજથી નહિ; પરંતુ જ્યારથી મેં તમને થાનસિંહ શેઠના મહાલયમાં પ્રથમવાર જોયા છે, ત્યારથી જ મારું દિલ તમારા પ્રતિ આકર્ષાયું

છે. ગર્ભ કાલે રાત્રિએ તમે યમુનાના તટ પ્રદેશ ઉપર ફરતા હતા, તે વિષે મારી બાંદી જીલિયાએ મને કહેતાં મેં તમને અહીં મારી બાહેશ જણાવવાની ખાતર બોલાવ્યા છે. ”

શાહબદી ઉપરના શબ્દો ભાગ્યેજ બોલી રહી હશે એટલામાં તેા દિવાલનો ભાગ અચાનક દૂર ખસી ગયો અને “ ભારત સમ્રાટની શાહબદી કયા દાનેશમંદ અને દિલેર પુરૂષને ચાહે છે ? ” એ પ્રશ્નની સાથે ખુદ શહેનશાહ અકબરે એ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો.

ખુદ બાદશાહ અકબરને જોઈ શાહબદી તથા વિજય જમીનપર બેસી ગયા. શાહબદી પોતાના બાબાના કદમો પર પડી અને વિજય બાદશાહના તેજથી અંબાઈ જઈ નીચે દ્રષ્ટી રાખી જમીન ખોતરવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૭ મું.

છુટકારો.

પોતાના અત્યંત ગુમ અને એકાંત ખંડમાં બાદશાહ અકબર સુંદર અને સુસન્નિજત સિંહાસન ઉપર બેઠેલો હતો. સામે તેની શાહબદી અને વિજય થરથર ધ્રુજતાં ઉભેલાં હતાં. શાહબદીની બાંદી જીલિયા પણ શિર ઝુકાવી એક બાબુ ઉભેલી હતી. બાદશાહે કેટલોક સમય વિચાર કરી કરડા સ્વરે કહ્યું. “ વિજય ! મારી શાહબદીના મહેલમાં તું ક્યાંથી આવ્યો ? જે હકિકત બની હોય, તે સાચેસાચી કહે. જે જીલું બોલીશ તેા સખત સબ થશે એ યાદ રાખજે. ”

વિજયે શાંતિથી કહ્યું. “ જહાંપનાહ ! હું શાહબદીના મહેલમાં શી રીતે આવ્યો, તે કહી શકતો નથી; પરંતુ મારી હકિકત એટલી જ છે કે હું, શાહબદી અને આ બાંદી સર્વ બે ગુન્હા છીએ. ”

બાદશાહે કઠોરતાથી કહ્યું. “ તું હકિકત છુપાવે છે, એજ તારા ગુન્હાની સાબિતી છે. ”

“ જહાંપનાહ પોતાને મનોગત કલ્પના કરવા મુખત્યાર છે. ” વિજયે નરમાશથી કહ્યું.

“ ઠીક છે, જ્યારે તું ખરી બીનાને છુપાવે છે ત્યારે તને ગુન્હેગાર ગણી ઘટિત સબ કરવામાં આવશે-તારો બન લેવામાં આવશે. ” એમ કહી બાદશાહે શાહબદી તરફ ગંભીરતાથી બેતાં પૂછ્યું. “ હું પણ તારે શું કહેવું છે? ”

શાહબદી આરામબેગમ જે પોતાની આંખોમાંથી અત્યાર સુધી ચોધાર આંસુ વરસાવી રહી હતી, તેણે બાદશાહને નમીને ઉત્તર આપ્યો. “ ખ્યારા બાબા ! આ વિજય ખરેખર બેગુન્હા છે. હુંજ એકલી ગુન્હેગાર છું; માટે એના ઉપર રહેમ લાવી એને માફી બક્ષો અને મને જે સબ કરવી હોય તે કરો. ”

બાદશાહે દ્રઢતાથી કહ્યું. “ એમ ! તેં એક અભણ્યા યુવકને તારા મહેલમાં બોલાવવાનું સાહસ કર્યું છે ? અને તે શું કારણથી ? ”

શાહબદીએ બાદશાહના કદમો ઉપર પડીને નમ્રતાથી કહ્યું. “ કારણ એજ છે કે હું એમને ચાહું છું-મારા ખરા જીગરથી ચાહું છું. ”

“ એક અર્થહિન અને આશ્રયહિન હિન્દુ યુવકને શું તું ચાહે છે ? ” બાદશાહે આશ્ચર્યચકિત થઈને પૂછ્યું.

“ હા, બાબા ! ” શાહબદીએ જવાબ આપ્યો.

“ ત્યારે આ બિનામાં તુંજ ખરેખરી ગુન્હેગાર છે. ઠીક છે; પરંતુ વિજયને તદ્દન માફી આપવામાં આવશે નહિ. ” એમ કહી બાદશાહે તુરત ભુમ મારી “ કાસમ ! ”

થોડીવારમાં એક હુષ્ટપુષ્ટ હબસી હાથમાં નગ્ન તરવાર લઈને બાદશાહ સન્મુખ આવી તરલીમ કરીને ઉભો રહ્યો.

તેના તરફ જોઈને બાદશાહે કહ્યું. “ કાસમ ! આ હિન્દુ યુવકને અને આ બાંદીને કેદખાનામાં લઈ જા. ”

“ જહાંપનાહનો જેવો હુકમ. ” એમ કહી કાસમ તે બન્નેને આગળ કરી ખંડમાંથી બહાર નીકળી ગયો.

તેમને જતાં જોઈને શાહબદીએ રડતાં રડતાં કહ્યું. “ ઠંહા-લા બાબા ! રહેમ કરો, રહેમ કરો, વિજય તદ્દન બેગુન્હા છે. તેને શા માટે કેદ કરો છો ? ”

“ચૂપ કર, શાહબદી ! મારા હુકમની વચ્ચે પડવાનું તને કશું પણ પ્રયોજન નથી. હાલ તું તારા આવાસે જ; તારા શુન્હાની સન્નનો વિચાર કરવામાં આવશે.” અકબરે ક્રોધથી કહ્યું.

શાહબદી બાદશાહના કહમો ઉપર ફરીને પડી અને અર્જુન ગુબરવા લાગી; પરંતુ કઠોર હૃદયી શહેનશાહ તેની દરકાર નહિ કરતાં એ એકાંત ખંડનો ત્યાગ કરી એકદમ ચાલ્યા ગયા.

કાસમ અને ખીબ ચાર હથિયારબંધ પહેરેગીરો મળી વિજય તથા જીલ્લાને કેદખાનામાં લઈ ગયા અને બન્નેને જૂદી જૂદી કોટડીમાં પૂરી તથા કેદખાનાના ઉપરીને બાદશાહનો હુકમ કહી સંભળાવી તેઓ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

વિજયને જે કોટડીમાં કેદ કરવામાં આવ્યો હતો, તે એક ભયંકર અંધકારમય કોટડી હતી. ત્યાં રોશની કે હવાનો સહેજ પણ સંચાર થઈ શકે તેમ નહોતું. કોટડીને ચારે તરફ કાળા પથ્થરની ઉંચી દિવાલો હતી અને તેથી તેની ભયંકરતામાં ઓર વૃદ્ધિ થતી હતી. વિજયે આ ભયાનક કેદખાનાને જોઈ તથા પોતાના ભવિષ્યનો વિચાર કરીને એક હાય મારી અને ત્યાં પાથરેલી એક ફાટીતૂટી ચટ્ટાઈ ઉપર તે માથે હાથ ટેકવીને બેઠો. ગઈ કાલે સાંજે થાનસિંહ શેઠના આવાસેથી નિકળ્યા બાદ તેણે અત્યારસુધી કાંઈ પણ ખાધું નહોતું અને ખાવાની ઇચ્છા પણ નહોતી; પરંતુ ભૂખથી તેના શરીરમાં જરા પણ તાકાત નહોતી. ચિંતા અને દુઃખથી તેને ચિત્તભ્રમ જેવું થઈ ગયું હતું અને તેથી તે વારંવાર ઢોડીને કોટડીના બારણા પાસે જતો; પરંતુ તેને મજબૂતાઈથી બંધ કરેલાં જોઈને તે નિરાશ થઈને પાછો ફરતો હતો. ક્ષણમાં તે પોતાની પ્રિયતમા ચંપાના નામને પૂકારતો હતો અને ક્ષણમાં પરમાત્મા મહાવીરની દયાને યાચતો હતો. આવી સ્થિતિમાં તેણે એ આખો દિવસ પસાર કર્યો. સંધ્યા સમય થયો એટલે એક પહેરેગીરે કોટડીનું દ્વાર ધીમેથી ઉઘાડ્યું. તેના એક હાથમાં જ્ઞાનસ હતું અને ખીબ હાથમાં એક થાળ હતો. તેણે સદરહુ થાળને વિજયની સન્મુખ મૂકતાં કહ્યું. “તમારા માટે ભોજનની વસ્તુઓ હું આ થાળમાં લાવ્યો છું. બાદશાહ નામવરના ખાસ ફરમાનથી હિન્દુના

હાથે એ વસ્તુઓ તૈયાર કરાવેલી છે અને તેને લાવનાર પણ હું હિન્દુ પહેરેગીર છું; માટે તે ખાવાને કોઈ પણ પ્રકારની અડચણ નથી. પીવાનું પાણી પણ શુદ્ધ જ લાવવામાં આવેલું છે.”

વિજયે ક્ષણવાર વિચાર કરીને કહ્યું. “બાદશાહ નામવરનો અને તમારો હું એ માટે ઉપકાર માનું છું; પરંતુ એ ખાવાની મારી ઇચ્છા નથી.”

“તો જેવી તમારી ઇચ્છા. જેમ તમે હિન્દુ છો, તેમ હું પણ હિન્દુ છું. પેટના અર્થે યવન બાદશાહની નોકરી કરું છું; પરંતુ એક હિન્દુ તરીકેના ગુણોનો અને સ્વભાવનો મેં ત્યાગ કર્યો નથી અને તેથી જ તમને કહું છું કે કાંઈ બાધ લો તો સારું; કેમકે બુઝ્યા પેટે રાત્રિ પસાર કરવી મહા મુશ્કેલ થઈ પડશે.” પહેરેગીરે નરમાશયો કહ્યું.

વિજય તેનો ઉત્તર આપવા જતો હતો એટલામાં બીજો મુસલમાન પહેરેગીર ત્યાં આવી પહોંચતાં, પ્રથમ આવેલો હિન્દુ પહેરેગીર વિજય તરફ કંઈક અચ્છાચુકત દષ્ટિએ જોતો તે મુસલમાન પહેરેગીર સાથે કોટડીનું દ્વાર અંધ કરીને ચાલ્યો ગયો.

પહેરેગીરના જવા પછી વિજયે ભોજન તરફ નજર કરી; પરંતુ તેને ખાવાને ભાવ થયો નહિ એટલે તેણે તે થાળને તથા પાણીના પાત્રને દૂર હટાડેલી મૂક્યાં. પુનઃ તે વિચારમાં પડ્યો અને ચિંતામાં દિવાના જેવો બની ગયો. રાત્રિના અંધકારમાં કેદખાનું ભયાનક લાગતું હતું અને તેથી તેણે પોતાની બન્ને આંખો અંધ કરી દીધી તથા તે લાંબો થઈને ચટાઈ ઉપર પડ્યો. કેટલોક સમય તે એવીજ અવસ્થામાં ચટાઈ ઉપર પડી રહ્યો; પરંતુ તેને નિદ્રા આવી નહિ. એટલે તે ઉઠીને ઉભો થયો અને એકચિત્તે પરમાત્માનું પવિત્ર નામ સ્મરણ કરવા લાગ્યો. ભક્ત મનુષ્યો કહે છે કે એક ચિત્તે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરનાર મનુષ્યની તે મનઃકામના અવશ્ય પરિપૂર્ણ કરે છે; તેવી રીતે વિજયની પ્રાર્થના તેણે સાંભળી કે નહિ, તે અમે કહી શકતા નથી; પરંતુ તેજ ક્ષણે એ ભયંકર અંધારામાં એકદમ પ્રકાશ દેખાયો. વિજયે પોતાની આંખો ખોલીને જોયું તો હાથમાં

ફ્રનસ લઈને એક મનુષ્ય માથાથી પગ સુધી ઢંકાઈને કોટડીનું દ્વાર ઉઘાડીને અંદર ચાલ્યું આવતું હતું. વિજય આ દૃશ્ય જોઈને અચાંચી આવનાર વ્યક્તિ તરફ એક દ્રષ્ટિએ જોઈ રહ્યો. આવનાર મનુષ્યે વિજય સામે જોઈને કહ્યું. “ તમને આ ભયંકર કેદખાનામાંથી છુટકારો જોઈતો હોય, તો ચાલો મારી સાથે. ”

“ પરંતુ તમે મને છુટકારો આપનાર કોણ છો, તે જાણ્યા સિવાય તમારી સાથે હું શી રીતે આવી શકું? અહીંથી છુટકારો આપીને તમે મારો જીવ લેવા તો ઇચ્છતા નથીને ? ” વિજયે શંકા યુક્ત પ્રશ્ન કર્યો.

“ તમે પુરૂષ છો કે સ્ત્રી ? ” આવનારે પૂછ્યું.

“ પુરૂષ. ” વિજયે ટટ્ટાર થઈને જવાબ આપ્યો. ”

“ તો પછી ડરો છો શા માટે ? જો અહીંથી છુટવું હોય તો ચાલો અને નહિ તો પડયા રહો. ” તે મનુષ્યે કહ્યું.

“ ઠીક, ચાલો. હું તમારી સાથે આવવાને તૈયાર છું. હું ડરતો નથી; પરંતુ મને છુટો કરવાનું તમને શું પ્રયોજન છે, એ હું જાણવા માગું છું. ” વિજયે તૈયાર થઈને કહ્યું.

“ એટલો ખુલાસો કરવાનો હાલ સમય નથી. જો આવવું હોય તો મારી પછવાડે ચાલ્યા આવો. ” એમ કહી તે આવનાર મનુષ્ય પાછો વળ્યો એટલે વિજયે પણ કાંઈ ખોલ્યા ચાલ્યા વિના તેનું અનુકરણ કર્યું.

ક્ષણવારમાં તેઓ કેદખાનામાંથી બહાર નીકળી ગયા અને રાજમાર્ગે થઈને કયાંઈક અદૃશ્ય થઈ ગયા, તેઓ કયાં ગયા અને પછી તેમનું શું થયું, તે હાલ અમે કહી શકતા નથી. આગળ જતાં તે લેહ ખુલ્લો થશે એટલે વાચક મહાશયો સ્વયં સમજી શકશે.

પ્રકરણ ૮ મું.

પ્રેમ કે કર્તવ્ય.

મહારાણા પ્રતાપસિંહ અને મંત્રીશ્વર ભામાશા, રાજમહેલના બાગમાં રાજ્યપ્રકરણ વિષે વાર્તાલાપ કરતા બેઠા હતા. મધ્યાહ્નનો સમય હોવાથી સૂર્ય જો કે પૂર દમામથી પ્રકાશતો હતો; તો પણ તેઓ જ્યાં બેઠા હતા, ત્યાં વૃક્ષોની ઘટાને લઈ તેનાં કીરણોનો પ્રવેશ થઈ શકતો નહોતો અને તેથી મહારાણા તથા મંત્રીશ્વર આરામથી બેઠા બેઠા અનેક પ્રકારના વિચારો કરતા હતા.

પ્રતાપસિંહે શાંત ચિત્તે કહ્યું, “ મંત્રીશ્વર ! અત્યાર સુધી વર્ષાઋતુને લઈ શત્રુઓ આપણા ઉપર નવો હુમલો લાવી શક્યા નથી; પરંતુ હવે તે ઋતુ પૂરી થઈ છે અને તેથી તેઓ આપણને અહીં પણ સુખે બેસવા દે, એમ મને લાગતું નથી. ”

“ મહારાણાની ધારણા સત્ય છે; ” ભામાશાહે કહ્યું. “ કારણ કે અકબર જાત્રાના બહાને અજમેરમાં આવ્યો છે અને તેણે શાહ-બાજાખાંને મોગલ સેનાપતિ બનાવીને આ કિલ્લાને ઘેરો નાંખવાને માટે હુકમ આપ્યો છે. ”

“ ખરું છે. રણવીરસિંહ ખબર લાવ્યો છે કે મોગલ સેનાપતિ શાહબાજાખાં બહો ચાલક અને શૂરવીર અમલદાર છે અને તેની સાથે બીજા ત્રણ ચાર મોટા અમલદારો પણ આવનારા છે. ” પ્રતાપસિંહે કહ્યું.

“ રણવીરસિંહે મને એ સર્વ ખબર આપ્યા છે અને વિશેષમાં તે એમ પણ કહેતો હતો કે આબુ પ્રદેશનો અધિપતિ દેવરાજ શત્રુપક્ષમાં ભળી ગયો છે અને આ હુમલામાં તે પણ સાથે આવનારો છે. ” ભામાશાહે વિશેષ ખબર આપ્યા.

“ મોગલોનું ભાગ્ય અત્યારે ચડિયાતું છે, એક પછી એક એમ ઘણા હિન્દુ રાજાઓ તેને ભળી ગયા છે અને તેથી તેમની દરેક સ્થળે જીત થતી જાય છે. બંગાળના પદાણા ઉપર પણ તેમણે

હમણાં મહાન્ વિજય મેળવ્યો હોવાથી તેઓ જોર ઉપર આવતા નય છે. ” પ્રતાપસિંહે કહ્યું.

“ મહારાણા ! ” ભામાશાહે કહેવા માંડ્યું, “ સમય એવો આવ્યો છે કે દરેક સંયોગો આપણી વિરૂદ્ધ ઉત્પન્ન થતા નય છે અને તેથી મોગલ બાદશાહ અકબરની સામે આપણે એકલા હાથે ટકી રહેવું, એ મોટી મુશ્કેલીવાળું છે; પરંતુ આપણા થોડા ઘણા સૈનિકો કે જે બચવા પામ્યા છે, તેઓમાં અને આસપાસના ભીલો-માં સ્વદેશ પ્રત્યેનો પ્રેમ એવો તો સજ્જડતાથી રહેલો છે કે અંતે આપણો વિજય જ થશે એ નિર્વિવાદ છે. ”

“ મારી માન્યતા પણ એવી જ છે. ” પ્રતાપસિંહે આંખોના ભવાં ચડાવીને કહ્યું. “ આપણને મોટી મુશ્કેલી અને સંકટોમાંથી પસાર થવું પડશે; પરંતુ મેં જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે--આપણી આ પ્રિય મેવાડ ભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવાની જે ધારણા બાંધી છે. તેને હું ગમે તે ભોગે વળગી રહેવાને તૈયાર અને દૃઢ નિશ્ચયી બન્યો છું અને પેલા તમારા મુનિવરના ઉચ્ચ ઉપદેશથી તો મારી કરેલી પ્રતિજ્ઞાને વિશેષ પુષ્ટી અને પોષણ મળેલાં છે. મંત્રીશ્વર! એ મુનિવરના ઉપદેશથી અને તેમના શાંત, ભવ્ય અને તેજસ્વર્ણ વદનથી મારા હૃદયમાં એવી તો ઉંડી અસર થઈ છે કે જેનું વર્ણન કરવાને હું કેવળ અસમર્થ છું. ”

“ મહારાણા! ” ભામાશાએ પ્રસન્ન મુદ્રાથી કહ્યું, એ મુનિવર તો એક સામાન્ય અને સાધારણ સાધુ હતા; પરંતુ જૈન ધર્મના મહાન્ પ્રભાવશાળી આચાર્ય શ્રી હીરવિજયસૂરિ કે જે હાલમાં ગુજરાત દેશની ભૂમિને પોતાની અરણ્યરજથી પવિત્ર કરી રહેલા છે. તેમના ઉપદેશને જે આપ સાંભળો તો આપને અતિશય આનંદ થાય તેમ છે. તે આચાર્ય એવા તો સમર્થ વિદ્વાન છે અને તેમનું જ્ઞાન એટલું તો વિશાળ છે કે જેની પ્રશંસા કોઈ પણ રીતે કરવા હું સમર્થ નથી. ”

પ્રતાપસિંહે આતુરતાથી પૂછ્યું “ શું એવા પરોપકારી આચાર્યના દર્શનનો અને તેમના ઉપદેશનો આપણે લાભ મેળવી શકીએ તેમ નથી ? ”

“હાલના કટોકટીના સમયમાં તેમ બનવું અશક્ય છે; પરંતુ દેશમાં શાંતિનું પુનઃ સ્થાપન થતાં આપણે તેવો લાભ મેળવવા પ્રયાસ કરશું.” ભામાશાહે ઉત્તર આપ્યો.

“પણ તે દરમિયાન આચાર્ય મહારાજને એક વિનિતિપત્ર લખી અનુકૂળ વખતે આપણા દેશમાં આવવાનું આમંત્રણ કરીએ તો કાંઈ હરકત છે?” પ્રતાપે પુનઃ જણાસાથી પૂછ્યું.

“હરકત તો કાંઈ નથી, પરંતુ આવા યુદ્ધના સમયે તેમને આ તરફ આવવાનું આમંત્રણ કરવું ઉચિત નથી. આગળ ઉપર શાંતિ ફેલાતાં આપની ઇચ્છા મુજબ કરશું.” ભામાશાહે જવાબ આપ્યો.

“તમારી વાત ખરી છે; કેમકે અત્યારે મોગલોનો ત્રાસ આ તરફ એટલો બધો થઈ પડ્યો છે કે તેમના જેવા સાધુપુરૂષથી અહિયાં સુખેથી આવી શકાય તેમ નથી.” પ્રતાપસિંહે ઉભા થતાં થતાં કહ્યું.

ભામાશાહ પણ ઉઠ્યો અને તેઓ બન્ને રાજમહેલ તરફ ચાલવા લાગ્યા.

પ્રતાપસિંહે ચાલતાં ચાલતાં કહ્યું “કિલ્લાના રક્ષણની અને નજીકના સમયમાં આવનારા શત્રુના હુમલાની સામે થવાની સર્વ પ્રકારની ગોઠવણ તો થઈ ગઈ છે ને?”

“જી હા. કિલ્લાના રક્ષણને ભાર કુમાર અમરસિંહ અને કુર્મસિંહને સુપ્રત કરેલો છે અને બીજા સૈન્ય સહિત જરૂર પડ્યે મદદ કરવાનું કાર્ય રણવીરસિંહ અને અંદાવત્ સરદારને સોંપવામાં આવ્યું છે.” ભામાશાહે કરેલી ગોઠવણ કહી બતાવી.

“બહુ સારું. હવે આપણે સૈન્યની તૈયારી કેવા પ્રકારની છે તે જોવાની જરૂર છે.” પ્રતાપસિંહે કહ્યું.

“ભલે પધારો.” એમ કહી ભામાશા અને પ્રતાપસિંહ સૈન્યની તપાસ કરવાને ચાલ્યા.

તેઓ બાગમાં થઈને આગળ જતા હતા, એટલામાં કોઈનો વાર્તાલાપ થતો સાંભળીને પ્રતાપસિંહ ઉભા રહ્યા અને ભામાશાહ

તરફ તેણે અર્થસૂચક દ્રષ્ટિથી જોયું. ભામાશાહ તેનો ભાવાર્થ સમજી ગયો અને તે પણ ઉભો રહ્યો. તેઓ ઉભય ખાગમાં ત્રણ ચાર મોટાં મોટાં વૃક્ષોની ઘટાની પેઢી ખાબુએ થતાં વાર્તાલાપને સાંભળવા લાગ્યા,

“અત્યારે અરસપરસ મળવા હળવાનો અને પ્રેમના સંભાષણો કરવાનો સમય નથી, એ શું તમે નથી જાણતા કુર્મસિંહ ?” એક તરૂણીનો અવાજ સંભળાયો.

આ અવાજ સાંભળીને ભામાશાહ પ્રતાપસિંહને કાંઈ કહેવા જતો હતો; પરંતુ તેણે આંગળીની ઇશારતથી ચૂપ રહેવાનું અને સર્વ વાત સાંભળવાનું સમજાવ્યું અને તેથી તે ચૂપ રહી સાંભળવા લાગ્યો.

“હું તે જાણું છું, કુસુમ! પણ અહીં આવવાનો અને આ રીતે તમને મળવાનો મારો હેતુ સમજ્યા વિના તમે મારો તિરસ્કાર કરો છો. એ ઠીક કહેવાય કે ?” કુર્મસિંહે પૂછ્યું.

“હા, એ ઠીક તો નથી; પરંતુ જે સમયે કર્ત્તવ્યમાં જ રાત્રિવસ મથગુલ રહેવું જોઈએ, તે સમયે આવી રીતે નિરૂપયોગી વાતો કરવામાં આનંદ માનવાને તૈયાર થવું, એ વ્યાજબી નથી. મહારાણીની આજ્ઞાને તો તમે ભૂલી ગયા નથી ને ?” કુસુમે કહ્યું.

“મહારાણીની આજ્ઞા, એ મારે મન ખુદ પરમાત્માની આજ્ઞા છે અને તેથી હું તેને ભૂલી જાઉં, એ તદ્દન અસંભવનીય છે. મારો અહીં આવવાનો અને તમને મળવાનો આશય જૂદો જ છે. તમે જાણતા હશે કે મોગલ સેનાપતિ શાહખાજખાં પ્રબળ સૈન્ય સાથે આ કિલ્લાને ઘેરવાને ચાલ્યો આવે છે અને જે સમય જાય છે, તેમાં મોગલો સાથે મહાન યુદ્ધ થશે. કોણ જાણે છે કે આ યુદ્ધનું શું પરિણામ આવશે ? કિલ્લાના રક્ષણનો ભાર કુમાર અમરસિંહ અને મારા ઉપર મૂકાયેલો હોવાથી આવતી કાલથી મારે કુમારની સાથે રાત્રિવસ કિલ્લા ઉપર જ રહેવાનું છે અને તેથી એક વખત તમારા ચંદ્ર સમાન ઉજ્જવળ વદનકમળનું દર્શન કરી લેવા અને તેમાંથી ગરતા અમૃતનું પાન કરવાને માટે જ તમારી પાસે આવ્યો છું.

આ સ્થિતિમાં તમે મારો તીરસ્કાર કરો છો, કુસુમ ? ” કર્મસિંહ પોતાના આવવાનો હેતુ કહી બતાવતાં આર્જવતાથી કુસુમને પૂછ્યું.

કુસુમે કાંઈક દિલગીરી ભરેલા અવાજે કહ્યું. “ કર્મસિંહ ! જેને મેં મારા હૃદયમંદિરમાં સદાને માટે સ્થાન આપેલું છે, તેનો હું તીરસ્કાર કરું, એ કેવળ અસંભવનીય છે; પરંતુ જે સમયે સ્વદેશ, સ્વધર્મ અને સ્વર્ધનજતનો સઘળો આધાર આપણાં એકનિષ્ઠ કર્તવ્યો ઉપર રહેલો હોય, તે સમયે એ અત્યંત અગત્યનાં કર્તવ્યોને ઘડીભર પણ વિસારી દેવાં અને વિકારને વશ થઈ પ્રેમીઓની સાથે પ્રેમસંભાષણોમાં જોડાવું, એ તમારા જેવા એક ખરા સ્વદેશ સેવકને કેાઈ પણ રીતે ઉચિત નથી. ”

“ તો પછી તમે, આપણા ઉભયની વચ્ચે જે શુદ્ધ પ્રેમ બંધાયો છે, તે કરતાં પણ સ્વદેશ અને સ્વધર્મ પ્રતિના પ્રેમને વિશેષ આદરને પાત્ર ગણો છો. ખરુંને ? ” કર્મસિંહ આશ્ચર્યચુકત સ્વરે પૂછ્યું.

“ અલબત્ત, ” કુસુમે ઝટ ઉત્તર આપ્યો અને તેની કમળ સુમાન ચક્ષુઓમાંથી તેજની ધારા છુટવા લાગી. “ એમાં જરા પણ શક નથી. તમારા પ્રત્યેનો પ્રેમ જો કે શુદ્ધ અને નિર્મળ છે; પરંતુ તે માત્ર વ્યક્તિગત છે, જ્યારે સ્વદેશ અને સ્વધર્મ પ્રત્યેનો પ્રેમ સમષ્ટિનો છે અને તેથી તે વિશેષ આદરને પાત્ર છે. ”

“ કુસુમ તમારા આજના વર્તન ઉપરથા જણાય છે કે તમે મને પહેલાંની જેમ ચાહતા નથી. ” કર્મસિંહે ગંભીરતાથી કહ્યું.

“ તમારી માન્યતા બૂલભરેલી છે, કર્મસિંહ ! ” કુસુમે દ્રઢતાથી કહ્યું. “ હું તમને પહેલાં જેવા પ્રેમથી ચાહતી હતી, હાલ પણ તેવા જ બદકે તેથી પણ વધારે પ્રેમથી ચાહું છું; પરંતુ હાલના અયોગ્ય વખતે મારો એ પ્રેમ બતાવી તમને મોહમુગ્ધ કરવાની અને એ રીતે સ્વકર્તવ્યથી તમને વ્યુત કરવાની મારી ઈચ્છા નથી અને તેથીજ મેં તમને અત્યારે ખરાખર માન આપ્યું નથી. ”

“ ઠીક, કુસુમ ! ત્યારે હવે હું રળ લઉં છું. પરમાત્માની કૃપાથી ફરીથી યોગ્ય અવસરે તમને મળીશ. ” કર્મસિંહે એટલું

કહી કુસુમના રૂપનિધાન વહનકમળનું અવલોકન કર્યું અને તે જવાને ઉત્સુક થયો.

“ ઉભા રહો, કર્મસિંહ ! ” તેને નિસ્તેજ વહને ચાલ્યો જતો જોઈને કુસુમે શાંતિથી કહ્યું. “ આજના મારા વર્તનથી તમને ખોટું લાગ્યું જણાય છે; પરંતુ તમે જો શાંત ચિત્તે વિચાર કરશો, તો તમને સ્પષ્ટ જણાશે કે મેં જે કાંઈ કર્યું છે તે અચુકત નથી. તમે જાણો છો, કર્મસિંહ ! કે આપણા પ્રિય દેશ મેવાડના, આપણા પ્રાણપ્રિય ધર્મના અને આપણી અત્યંત ઠહાલી ઇજ્જત-આબરૂના રક્ષણનો બધો આધાર ભવિષ્યમાં થનાર યુદ્ધ ઉપર અવલંબીને રહેલો છે. પરમાત્મા મહાવીર અને ભગવાન્ એકલિંગજીની કૃપાથી આપણો વિજય થશે, એમ મારી માન્યતા છે; પરંતુ મેવાડના દુર્ભાગ્યે જો આપણો પરાજય થયો, તો મહારાણાની અને આપણી શું સ્થિતિ થશે ? તથા આપણાં દેશ, ધર્મ અને આબરૂની કેવી અઘોગતિ થશે ? તેની કલ્પના પણ અત્યારથી થઈ શકતી નથી અને તેથી આવા કટોકટીના સમયે પ્રેમજન્ય વાર્તાલાપ કરી હૃદયને વિકારી બનાવીને ખરા કર્તવ્યથી અલિપ્ત થવું, એ ઉચિત નથી. આ હેતુથી તમારો જેવો જોઈએ તેવો સત્કાર મેં કર્યો નહોતો; પરંતુ એથી તમારા તરફનો મારો જે અખંડ પ્રેમ છે, તેમાં જરા પણ ન્યુનતા થઈ છે એમ માનવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી. કર્મસિંહ ! સ્પષ્ટીકરણની ખાતર મારે એટલો ખુલાસો કરવો પડ્યો છે અને હું આશા રાખું છું કે એથી તમારા મનનું સમાધાન થઈ ગયું હશે. હવે જાઓ; પરમાત્મા મહાવીર અને ભગવાન્ એકલિંગજી તમને સુચશ અપાવે, એવી મારી અંતઃકરણની ઇચ્છા છે. ”

કર્મસિંહ, કુસુમનું આ સંભાષણ સાંભળીને મંત્રમુગ્ધ થઈ ગયો અને તેથી તે પોતાની થયેલી ભૂલનો પશ્ચાત્તાપ જાહેર કરવાને આતુર થઈ રહ્યો હતો; પરંતુ કુસુમ એટલું જોલીને તથા કર્મસિંહ પ્રતિ એક સ્નેહભરેલી દ્રષ્ટિ ફેંકીને તુરતજ ત્યાંથી ચાલી ગઈ. કર્મસિંહ વીજળીના વેગે ચાલી જતી એ માનિનીને તે દેખાય ત્યાં સુધી જોઈ રહ્યો. તેને કુસુમને જોલાવી પોતાની ભૂલની ક્ષમા માગવાનું ઘણું મન થયું; પરંતુ તેના સુખમાંથી એક શબ્દ પણ

બહાર નીકળી શક્યો નહિ. થોડી વાર વિચારઅસ્ત અવસ્થામાં ઉભા રહ્યા બાદ તે ઉત્સાહિત વદને અને દ્રઢ પગલે પાછો ફર્યો અને ત્વરાથી સ્વસ્થાનકે જવા નીકળ્યો; પરંતુ વૃદ્ધોની ઘટામાંથી બહાર નીકળતાંજ તે સ્તબ્ધ થઈ ગયો અને જાણે તેના પગ કોઈએ ખોડી દીધા હોય, તેમ તે ત્યાં ને ત્યાં જ ઉભો રહી ગયો.

“ અત્યારે આમ ક્યાં ગયો હતો, કુર્મસિંહ ? ” મહારાણાએ તેની સામે તીક્ષ્ણ દ્રષ્ટિએ જોઈને કરડા સ્વરે પૂછ્યું.

કુર્મસિંહની મગફૂર નહોતી કે તે મહારાણાને એ પ્રશ્નનો ખરો ઉત્તર આપી શકે. તે નીચું મુખ રાખીને જેમનો તેમ ઉભો રહ્યો.

“ કેમ ઉત્તર આપતો નથી ? ” મહારાણાએ પુનઃ બાર દર્શને પૂછ્યું.

“ કૃપાળુ મહારાણા ! ” કુર્મસિંહ નિરૂપાયે બોલ્યો. તેના પગ ધ્રુજતા હતા અને તંબુ મુખ નિસ્તેજ બની ગયું હતું. “ મારી ગંભીરે ભૂલ થઈ છે; મને ક્ષમા કરો. ”

“ તમારી ભૂલની તમને ક્ષમા આપવી કે નહિ, તેનો નિર્ણય પાછળથી થશે; પરંતુ તારા મહારાણાની આજ્ઞાનો અમલ તું આવી રીતેજ કરે છે ને ? ” પ્રતાપસિંહે કાંઈક શાંતિથી કહ્યું.

કુર્મસિંહે દ્રઢતાને ધારણ કરીને નિર્ભયતાથી જવાબ આપ્યો. “ કૃપાનાથ ! આપની આજ્ઞાનો અમલ કરવામાં અવશ્ય મારી ભૂલ તો થયેલી છે; પરંતુ તે ક્ષમા ન આપી શકાય એવી ગંભીર નથી. ”

“ ઠીક, અત્યારે તો તું તારા કર્તવ્ય ઉપર ચાલ્યો જા; તારી ભૂલનો નિર્ણય પાછળથી કરવામાં આવશે. ” એમ કહી પ્રતાપસિંહ ભામાશાહને લઈ આગળ ચાલ્યો એટલે કુર્મસિંહ તેમને નમન કરીને ત્યાંથી કિલ્લા ઉપર ચાલ્યો ગયો.

કુર્મસિંહના ચાલ્યા જવા પછી મહારાણાએ કહ્યું. “ ભામાશાહ ! કુસુમના વિચારો જાણીને હું બહુ ખુશી થયો છું અને આવી સ્વદેશપ્રેમી અને સદ્ગુણી પુત્રીના પિતા હોવા માટે હું તમને ધન્યવાદ આપું છું. ”

“ મહારાણા ! આપની શુભ લાગણીને માટે આપનો હું ઉપકાર માનું છું; પરંતુ મારી પુત્રી કુસુમ સદ્ગુણી અને સ્વદેશપ્રેમી હોય, તો તેનું સઘળું માન મહારાણી શ્રીમતી પદ્માવતી દેવીને જ ઘટે છે; કેમકે તેમણે તેને પોતાની જ પુત્રીની જેમ હંમેશાં પોતાની પાસે રાખીને કેળવી છે અને તે આપ પણ કયાં નથી જાણતા ? ” ભામાશાહે કૃતજ્ઞતા દર્શાવતાં કહ્યું.

“ અરૂં છે, ” મહારાણાએ કહ્યું. “ દેવી પદ્માવતી તેના ઉપર પોતાના પેટની પુત્રી જેટલું વહાલ રાખે છે; પરંતુ મંત્રીશ્વર ! કર્મસિંહ અને કુસુમ અરસપરસ એકબીજાને ચાહે છે, એવું તેમના અત્યારના વાર્તાલાપથી મને જણાયું છે, તે શું સત્ય છે ? ”

“ હા, તે સત્ય છે. કર્મસિંહ અમારી જ્ઞાતિનો એક લાયક, બુદ્ધિવાન, ઉચ્ચ કુળનો અને પરાક્રમી યુવક છે અને આપણે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા સંપૂર્ણ થયા બાદ તેમનું ઉભયનું લગ્ન કરી નાંખવાનો મેં નિશ્ચય પણ કરેલો છે. ” ભામાશાહે કહ્યું.

“ કર્મસિંહના કૌશલ્યને હૃદીઘાટના યુદ્ધમાં જોવાનો પ્રસંગ મને મળ્યો હતો અને તેથી તમે જે નિશ્ચય કરેલો છે, તે ઉત્તમ છે, પણ હવે આપણે કિલ્લા ઉપરની ગોઠવણ એક વખત જોઈ લઈએ તો કેમ ? ” પ્રતાપસિંહે ભામાશાહના નિશ્ચયને સંમતિ આપતાં પૂછ્યું.

“ મારો વિચાર પણ એવો જ છે. ” એમ કહી ભામાશાહ તથા પ્રતાપસિંહ કિલ્લા ઉપર ગયા.

પ્રકરણ ૯ મું.

નૌરોજનો હેતુ.

“ આંખોમેં હય તસખીર સુરતકી દિલરૂપાકી,
દિલમેં અદા ખુખી હય, ઉસ નાંજની અદાકી. ”

“ આજ સુખી ઘણી નવજવાન સુંદરીઓને નિહાળી છે; પરંતુ આ સમયના નૌરોજના બજારમાં જે જીજ્ઞાસુ હુરીને આ

ચક્ષુઓએ જોઈ છે, તેની તૂલનામાં તેઓમાંથી એક પણ સુંદરી ઉતરી શકે તેમ નથી. સમસ્ત હિન્દુસ્થાનમાં તેના જેવી બીજી કોઈ પણ સુંદરી નથી, એમ મેં અત્યારસુધી તેના અર્પણ રૂપનું જે વર્ણન સાંભળ્યું હતું, તે તેને નજરે જોવાથી અક્ષરશઃ સત્ય જણાયું છે. જ્યારથી એ યૌવનવતી મહમાતી પરીના રૂપલાવણ્યનું મેં પાન કર્યું છે, હાય ! ત્યારથી મને એવો તો બેહુદ નીસો ચડયો છે અને જીગરમાં એવો તો કારી જખમ થયો છે કે યા પરવરદેગાર શી વાત કહું ? સમજ નથી પડતી કે ખુદાતાલાએ હિન્દુ અને તેમાં પણ રજપૂત જાતિની ચોરતોને આવું બેનમૂન રૂપ કેમ આપ્યું હશે ? અમ્બરરાજ બિહારીમહાની કન્યા, જોધપુર નરેશ માલદેવની કન્યા જોધાબાઈ અને બહેરામખાંની વિધવા સલીમા ઇત્યાદિ અત્યંત રૂપશાલી તરૂણીઓ મારી પ્રિયતમા બેગમો છે; પરંતુ લીલાદેવીના મનોહારી સૌંદર્યની આગળ તેમનું અલૌકિક સૌંદર્ય પણ કાંઈ બિસાતમાં નથી. લીલાદેવી એ ખરેખર સૌંદર્યની પૂતળી અને લાવણ્યનો ભંડાર જ છે. અહા ! એ પરીના હસીન રૂપના મારે શા વખાણ કરવા ? તે દિવસે નૌરાજના બજારમાં જોયેલી હિન્દુ અને મુસલમાનનાં ઉચ્ચ કુટુંબોની એકેએક સ્ત્રી સ્વરૂપવાન હતી; તેમ છતાં પણ બધા હીરાઓમાંથી જેમ કોહીનૂર હીરો જૂદોજ પડી જાય છે, તેમ એ દેહિપ્યમાન નાબુક પરી લીલાદેવી બધી સ્ત્રીઓમાંથી જૂદી પડી જતી હતી. તેના નાબુક બંને હાથો કમળદંડને શરમાવે તેવા હતા, તેની દંતપંક્તિ દાડમની કળીઓ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ હતી, તેનું મુખ લાવણ્યના ભંડાર સદૃશ હતું, તેની આંખો આગળ બંજન પક્ષીની આંખો તુરંચ હતી; તેનો કટીભાગ અત્યંત પાતળો હતો, તેનો નિતંબ પ્રદેશ ઘણો ભરેલો અને સ્થૂળ હતો અને તેનો મીઠો મધુર સ્વર કોયલ અને ખુલખુલના સ્વરને પણ ભૂલાવી દે તેવો હતો. ટુંકામાં કહું તો તેના શરીરના બધા અવયવો અત્યંત મનોહર અને આકર્ષક હતા. આવી ત્રિલોક સુંદર, મોહિની અને લલિત લલનાને જોઈને કયો પુરૂષ પોતાનું ભાન ન ભૂટી જાય ? ખરેખર પૃથિવી રાજ ! તું મહાન ભાગ્યશાલી છે કે તને આવી અનુપમ પ્રિયતમા

મળેલી છે ! લીલાદેવી ! જન્મતની દૂરી ! તું પૃથિવીરાજ જેવા સામાન્ય ખંડિયા રાજની રાણી થઈ, તે કરતાં સમસ્ત ભારત-વર્ષના મોગલ સમ્રાટની અતિ પ્રિય સામ્રાજી થઈ હોત તો કેવું સારું થાત ? ઠીક છે.....”

ભારતસમ્રાટ અકબર ઉપર પ્રમાણે વિચારો કરતો, રાજ્ય-મહાલયના પોતાના અત્યંત સુસજ્જિત ઓરડામાં વિરામાસન ઉપર બેઠો હતો, આ ઓરડો ઘણોજ મનોરંજક હતો. તેના લોંચતળીએ વિવિધ રંગના આરસપહાણુ જડી દીધેલા હતા. સ્થળે સ્થળે ગુલાબ, મોગરો, કેતકી, બાઈ, જુઈ અને ઓરસલી ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનાં ફુલનાં છોડનાં કુંડાઓ ગોઠવી દીધાં હતાં. ઓરડાની દિવાલો ઉપર જૂદા જૂદા રંગોથી સુંદર રમણીઓનાં ચિત્રો ચિતરેલાં હતાં અને ઓરડાની વચ્ચે ગોઠવેલા સંગેમરમરના સ્થંભોના મથાળે સોનેરી પાંજરામાં પૂરાયલા પક્ષીઓ મધુર કલરવ કરી રહ્યાં હતાં. ટુંકામાં કહીએ તો તેમાં બિછાવેલા ગાલીચા ઉંચી સાટીનના તકીઆ, વિવિધ આસનો, તખ્તા અને ચિત્રો વિગેરેથી એ ઓરડો ઘણો દબદબાભરેલો લાગતો હતો. શહેન-શાહ અકબરે આ વખતે ઘણીજ ઉંચી જાતના અને અત્યંત મૂલ્યવાન વસ્ત્ર પરિધાન કરેલાં હતાં અને તેથી તે એક દેવ સમાન શોભતો હતો; પરંતુ તેની મુખમુદ્રા ચિન્તાચસ્ત હતી. સુવર્ણ-જડિત વિરામાસન પર તે આઠો પડયો પડયો વિચારસાગરમાં ડુબી ગયો હતો. ક્ષણવાર પછી બાદશાહ આસન પરથી ઉઠીને ઉભો થયો અને ઓરડામાં આમતેમ ફરતાં ફરતાં તેણે હાક મારી “ કાસમ ! ”

અકબરનો માનીતો અને વિશ્વાસુ હબસી ગુલામ કાસમ તુરતજ હાજર થયો અને જમીન સાથે મસ્તક લગાવીને સલામ ભરી સામે અદબથી ઉભો રહ્યો.

બાદશાહે સત્તાવાહક સ્વરે કહ્યું. “ અમીનાને તુરત મારી હજીર મોકલ. ”

કાસમ નમીને તુરતજ ચાલ્યો ગયો અને થોડીવારમાં જ

બાંદી અમીના આવીને હાજર થઈ અને બાદશાહને કુર્નિસ બબ્-
વીને, સામે મસ્તક નમાવી ઉભી રહી.

બાદશાહે તેને કહ્યું. “ અમીના ! ”

અમીનાએ નમ્રતાથી કહ્યું. “ ફરમાન સરકાર. ”

“અહીં નજીક આવ.” બાદશાહે તેને પોતાની પાસે ઘોલાવી.

તે તેની નજીક આવી એટલે અકબરે તેના કાનમાં કંઈક
ચુસ વાત કહી. અમીના તે સાંભળીને ફરીથી કુર્નિસ બબ્વીને
ચાલી ગઈ.

અમીનાના ગયા પછી અકબર પુનઃ વિચારમગ્ન સ્થિતિમાં
વિરામાસન ઉપર આડો પડ્યો. એટલામાં કાસમે હાજર થઈ
નમીને કહ્યું. “ જહાંપનાહ ! ખુદેલખંડના રાજા ઉપર ચડાઈ લઈ
જનાર સેનાપતિ આવી પહોંચ્યા છે અને તે આપ હજુર આવવાની
આજ્ઞા માગે છે. ”

બાદશાહે વિચારનિદ્રામાંથી જાગૃત થઈને કહ્યું. “ સેનાપતિને
કહે કે હમણાં આશાયેશ લો અને ફરમાન થાય ત્યારે હાજર
થાને. ”

“ખુદાવંદનો જેવો હુકમ.” એમ કહીને કાસમ ચાલ્યો ગયો.

અકબર અમીનાની આતુરતાથી રાહ જોતો હતો; તેથી તે
વારંવાર ઓરડાના દ્વાર તરફ નજર ફેરવતો હતો. એ ત્રણ કલાક
થયા પણ અમીના આવી નહિ એટલે અકબરે પુનઃ કાસમને
ઘોલાવ્યો; પરંતુ એટલામાં અમીના આવી પહોંચી અને બાદ-
શાહને નમીને અદબથી સામે ઉભી રહી. કાસમ બાદશાહના
ઈશારાથી બહાર ચાલ્યો ગયો. ત્યારબાદ અકબરે અમીનાને
પૂછ્યું. “ શું કરી આવી, અમીના ? ”

“ જહાંપનાહ ! આપના ફરમાન મુજબ બધી ગોઠવણ થઈ
ગઈ છે. ” અમીનાએ ઉત્તર આપ્યો.

“ શું લીલાદેવીને લોળવીને તું લઈ આવી ? ” અકબરે
આશ્ચર્યચુકત અવાજે પૂછ્યું.

“ હા સરકાર અને તેને આપે કહેલા ઓરડામાં બેસારીને હું આપને બંધર આપવાનેજ આવી છું.” અમીનાએ ઉત્તર આપ્યો.

“ અમીના ! તું ઘણી ચતુર છે; તેનો બદલો તને મળશે. ચાલ, મને ત્યાં લઈ જા. ” અકબરે પ્રસન્નતાથી કહ્યું.

“ પધારો, જહાંપનાહ ! ” અમીના એમ કહીને આગળ ચાલી. બાદશાહ તેની પછવાડે પછવાડે ગયો. થોડી ક્ષણમાં અમીના એક ઓરડા પાસે આવીને અટકી અને બાદશાહને બહાર ઉભા રહેવાની અરજ કરી પોતે અંદર ગઈ.

તેને અંદર આવતી જોઈને એક અનુપમ લાવણ્યસંપન્ન તરૂણીએ તેને આતુર નયને પૂછ્યું. “ બાંદી ! જોધબા કેમ હજી આવ્યા નહિ ? ”

“ રાણી સાહેબા ! તે વસ્ત્રો પહેરી રહ્યા છે અને જે સમય બંધ છે તેમાં તુરંતજ આવી પહોંચશે. ” અમીનાએ નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો.

“ હા, પણ તું જા અને ઉતાવળ કરાવ; કેમકે સાંજ પહેલાં મારે મારા મકાને પાછા ફરવું જ જોઈએ. ” તે તરૂણીએ આતુરતા દર્શાવતાં કહ્યું.

“ ઠીક ત્યારે, હું જઈ છું અને બેગમ સાહેબાને ઉતાવળ કરાવું છું. ” એમ કહી અમીના ઓરડામાંથી બહાર આવી અને બાદશાહને અંદર જવાની ઈશારત કરી ત્યાંથી અન્યત્ર ચાલી ગઈ.

અકબરે ઓરડામાં પ્રવેશી તેનાં દ્વાર બંધ કર્યાં. દ્વારના બડબડાટથી અંદર આસન ઉપર બેઠેલી તરૂણીએ દ્વાર તરફ પોતાની નજર ફેરવી તો જોધબાને બદલે કોઈએક તરૂણ પુરૂષને જોઈ તે આસન ઉપરથી ઝડપથી ઉભી થઈ ગઈ અને પહેરેલા વસ્ત્રોનો ઘુંઘટ તાણીને અવળા મુખે ઉભી રહી.

બાદશાહ અકબર આ નવીન તરૂણીનાં સર્વાંગને જોઈ ચકિત થઈ ગયો. તે મોહવશ થઈને તેની પાસે ગયો અને મધુર સ્વરે બોલ્યો. “ લીલાદેવી ! સુંદરી શામાટે શરમાઓ છો ? શા માટે તમારા અંદ્ર સમાન મુખને ઘુંઘટમાં છુપાવો છો ? ”

લીલાદેવી તેના આ શબ્દો સાંભળી બચાતુર સ્વરે બોલી.
“ તમે કોણ છો ? અને શા માટે અહીં આવ્યા છો ? જોધબા
ક્યાં છે ? ”

“ સુંદરી ! શું તમે મને ઓળખતા નથી ? હું જોધબાનો
પતિ; મેંજ તમને અત્રે બોલાવ્યા છે. નહિ કે જોધબાએ. ”
અકબરે સહેજ હસીને કહ્યું.

“ શું તમે શહેનશાહ અકબર ? ખોટી વાત ! તે તો મહાન
ધર્માત્મા પુરૂષ છે; તે કદિ પણ પરસ્ત્રીને આવી રીતે દગાથી બોલાવે
નહિ ! ” લીલાદેવીએ દ્રઢતાથી કહ્યું.

“ લીલાદેવી ! સમસ્ત હિન્દુસ્થાન મને ધર્માત્મા કહે છે, તે
વાત ખોટી નથી. બીજી બધી બાબતોમાં મારું વર્તન તેવુંજ છે;
પરંતુ રૂપવતી તરૂણીના નેત્રકટાક્ષ આગળ હું ગુલામ છું; તેમના
બેનમુન રૂપનો હું પૂજારી છું અને તેમના હસીને લાવણ્યનો હું
દાસ છું. ” અકબરે કહ્યું.

“ ત્યારે તમે ધર્માત્મા નહિ, પણ પાપાત્મા છો; પુરૂષ નહિ
પણ પિશાચ છે. ” લીલાદેવીએ ક્રોધથી કહ્યું.

“ તમારા કટુ શબ્દો પણ મને અત્યારે અમૃત સમાન મધુર
લાગે છે; કેમકે જ્યારથી મેં તમને નૌરોજના બબરમાં જોયા છે,
ત્યારથી હું તમારા રૂપ ઉપર આશક થયો છું, સુંદરી ! ” અકબરે
હસીને કહ્યું.

“ જહાંપનાહ ! ” લીલાદેવીએ ગંભીરતાથી કહ્યું. “ તમારા
જેવા મોટા પુરૂષને આવું અઘટિત વર્તન કરવું એ ઉચિત નથી.
હું કોણ છું ? પરસ્ત્રી અને વળી તમારા મિત્રની પત્ની; તેના પ્રત્યે
તમે કુદૃષ્ટિ કરો છો, એ કેવી વાત ? ”

“ ખ્યારી દિલબર ! ” અકબરે લીલાદેવીનો કેમળ કર પક-
ડતાં કહ્યું. “ ઉચિત શું અને અનુચિત શું, એ હું બાણ્યતો નથી.
હું તો તમને ખરા જીવરથી ચાહું છું અને તેથી પ્રિયા ! તમને
વિનતિ કરીને કહું છું કે મારી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરો. ”

પરપુરૂષના સ્પર્શથી સતી લીલાદેવીએ રોમાંચ અનુભવ્યો.

તેનું સમસ્ત શરીર ક્રોધથી ઢીંપી ઉઠ્યું. તેણે તિરસ્કારથી એક-દમ બાદશાહના હાથને તરછોડી નાંખતાં કહ્યું “ એક સતી સ્ત્રીના સતીત્વનું ખંડન કરવા જતાં કેવું વિપરિત પરિણાન આવે છે, એની તમને ખબર જણાતી નથી, શહેનશાહ ! નહિ તો તમે આવું સાહસ કરી શકત નહિ. તમે સમગ્ર હિન્દુસ્થાનના બાદશાહ છો. હું એક સામાન્ય રાજની રાણી છું; પરંતુ તમે જો અવિચારી પગલું ભરશો તો યાદ રાખજો કે તમારું અપમાન થશે.”

“ દિલરૂબા ! ” જીવંતની પરી ! તમારા જેવી રૂપનિધાન તરૂણીથી અપમાનિત થવું, એ પણ ભાગ્યની વાત છે. માટે આડી અવળી વાતને જવા દઈ મારી ધમ્મજાને આધિન થાઓ. હું તમને સમસ્ત ભારતની સામ્રાજી બનાવીશ. ” અકબરે હસીને કહ્યું.

“ બાદશાહ ! લીલાદેવીએ ક્રોધથી કહ્યું. અત્યાર સુધી હું પ્રબળપાલક જાણી તમારું માન સાચવતી હતી; પરંતુ હવે તમારો એ અધિકાર રદ્દો નથી. ધિક્કાર છે તમને, ધિક્કાર છે તમારી મોટાઈને અને ધિક્કાર છે તમારી રાજગાદીને ! હવે પણ તમને કહું છું કે તમે જેમ આવ્યા છો, તેમ પાછા ચાલ્યા જાઓ. તમારા અત્યારના આ દુષ્ટ વ્યવહારની વાત હું ગુપ્ત રાખીશ અને તેથી મારી અને તમારી ઉભયની આખર સચવાશે.”

અકબરે ખડખડાટ હસીને કહ્યું. “ પ્રાણેશ્વરી ! રૂપ આગળ આખરનો સવાલ તુમ્હ છે. આમરૂ કરતાં રૂપસુંદરીને હું વધુ પસંદ કરું છું; માટે એ વાત જવા દો પ્રિયા ? અને મારા બળતા હૃદયને તથા શરીરને તમારા સુખકર સમાગમથી શાંત થવા દો.

બાદશાહના અતિ નિંદ્ય વચનો સાંભળી લીલાદેવી એકદમ તિરસ્કારથી બેઠી ઉઠી. “ નરાધમ ! ચંડાળ ! જીભ સંભાળીને વાત કરો. હું રાજ રાયસિંહની પત્ની જેવી લોગી નથી કે તમારા વચનોથી લોભાઈ જઈ તમારી માગણીનો સ્વીકાર કરું ? આ તો પૃથિવિરાજ સિંહની સિંહણ છે, તેને સ્પર્શ કરવાથી યાદ રાખજો કે તમારા પ્રાણુ ખાચત જોખમમાં આવી પડશે. બાદશાહ ! માટે મને અહીંથી સુખરૂપ જવા દો.”

“ સુંદરી ! ” અકબરે દીનતાથી કહ્યું. “ હવે જ્વાની વાત શા માટે કરો છે ? ક્યાંસુધી શરમમાં રહેશો ? હવે હદ થઈ છે ! આવાં સ્ત્રીચરિત્ર તો મેં કોઈ સ્ત્રીનાં જોયાં નથી. માટે ઘુઘંટને હવે દૂર કરીને આ રૂપના તૃષાતુરને તમારા અનુપમ અને ઝેનમૂન રૂપનું પાન કરવા દો. હિન્દુસ્થાનનો બાદશાહ ઉઠીને તમારો પાસે પ્રેમની ભિક્ષા માગે છે. શું તમે તેને નિરાશ કરશો ? ”

“ શયતાન ! ” લીલાદેવીએ ઉત્તેજક સ્વરે કહ્યું. “ મહાન ઐશ્વર્યશાલી બાદશાહ થઈને તું એક સતિ નારીના સતિત્વનું ખંડન કરવા તૈયાર થયો છે; પરંતુ હું પરમાત્માના સોગન બાઈને કહું છું કે પ્રાણુતે પણ તારી ઇચ્છા પૂર્ણ થવાની નથી; મને જવા દો હું તને પ્રાર્થના કરું છું કે મને સુખરૂપ જવા દે, નહિ તો પરિણામ સાડું નહિ આવે ! ”

“ સુંદરી ! શામાટે હક કરે છે ? તને ખબર છે કે હું કોણ છું ? આખા હિન્દુસ્થાનનો બાદશાહ તારી આગળ હજાર વાર માથું નમાવવા તૈયાર છે, જેનું નામ સાંભળતાં શત્રુઓ બચાતુર થઈ જાય છે, તે તારા પ્યારનો ગુલામ બનવા આતુર છે અને જેના બાહુમળથી રાજસ્થાન જેવો અટંકી દેશ પાયમાલ થયો છે, તે તને પોતાની સામ્રાજી બનાવવા માગે છે; તેનું શું તું અપમાન કરે છે ? શા માટે ભાવિ સુખને તિલાંજલી આપે છે ? જેમ એક ભોગી જામર પ્રેમની ખાતર પોતાના પ્રિય કમળની અંદર મરવાને માટે તૈયાર થાય છે, તેમ હું તારા રૂપની આગળ મારા પ્રાણુની પણ દરકાર કર્યા વિના મરવાને તૈયાર છું. માટે મારી વિનતિનો સ્વીકાર કર. હું તને મારા ખરા જીવરથી આહુ છું અને તેથી જો તું મારી ઇચ્છાને આધિન થઈશ તો તને પરમ સુખી બનાવીશ. ” અકબર એમ કહીને લીલાદેવીની અત્યંત નજીક ગયો અને તેનો કોમળ કર પકડીને તેને આલિંગન આપવા તૈયાર થયો.

લીલાદેવી તેની દુષ્ટ ઇચ્છા કળી ગઈ અને ભયથી તેનું અંગ ધ્રુજવા લાગ્યું; પરંતુ પરમાત્માના પવિત્ર નામનું સ્મરણ કરીને તે ઝે-ત્રણ પગલાં પાછળ હઠી અને પોતાના વસ્ત્રોમાં છુપાવી

રાખેલી કટારી કહાડીને ઝોલી. “નરપિશાચ ! અહીંથી પાછો ચાલ્યો જા, નહીં તો તારું કે મારું એકનું જીવન અત્યારે સમાપ્ત થશે.”

અકબર લીલાદેવીના આ સાહસથી, જરા ભય પામ્યો અને ક્ષણવાર ચિત્રવત્ સ્થિતિમાં ઉભો રહ્યો. લીલાદેવીએ આ વખતે પોતાના મુખ ઉપરથી ઘુંઘટ કહાડી નાંખ્યો હતો. તેનું મુખ લાલચોળ થઈ ગયું હતું અને તેની આંખોમાંથી અગ્ની વરસતો હતો; તેમ છતાં તે એટલી તો સુંદર અને મોહક લાગતી હતી કે અકબર પુનઃ મોહવશ થઈ તેની પાસે ગયો અને તેને હાથેથી પકડી પોતાના તરફ ખેંચી. સતી લીલાદેવીના અંગમાં આ વખતે સતિત્વના પ્રભાવે દૈવે યજ પ્રેર્યું અને તેથી તે એક જળરો ઉછાળો મારી તેના હાથમાંથી છુટી ગઈ. લીલાદેવીએ તેના હાથમાંથી છુટતાંજ પોતાના ઉદરમાં કટારી જોરથી ખોસી દીધી. સતિનો અમર આત્મા તેના દેહમાંથી પ્રયાણ કરી ગયો અને શબ ત્યાં પડ્યું રહ્યું. અકબર આ અણચિંતવ્યા બનાવથી કેવળ મંત્રમુગ્ધ થઈ ગયો અને હવે શું કરવું, એના વિચારમાં પડી ગયો. તે ઝોરડામાંથી એકદમ બહાર આવ્યો અને કાસમને ઝોલાવી તેના કાનમાં કાંઈક શુભ વાર્તા કહીને પોતાના ખાનગી ખંડમાં ચાલ્યો ગયો.

આ સમયે રાત્રિનો અંધકાર વ્યાપી ગયો હતો અને તેથી રાજ્યમહાલય અસંખ્ય દીપમાળાથી શોભી રહ્યો હતો. કાસમ, લીલાદેવીનું શબ પડેલું હતું તે ઝોરડામાં ગયો અને તેને એક મ્યાનામાં મૂકી ભોઈઓને સમજાવીને મ્યાનો રવાના કરી દીધો.

મકરણુ ૧૦ મું.

કાવ્યકોવિદ પૃથિવીરાજ.

પ્રાચિન સમયમાં શુજરાત અને રાજસ્થાનની ઉન્નતિ કરવામાં અને તેના ગૌરવને વધારવામાં જ્ઞેનીઓએ અબલાગ લીધો છે, એમ તે સમયના ઇતિહાસના વચનથી આપણે સારી રીતે જાણી શકીએ છીએ. શુજરાતમાં આંપો, વીર, વિમળ ઉદયન, મુંબલ

અને વસ્તુપાળે તથા રાજસ્થાનમાં વત્સરાજ, જયમલ, ભંડારમલ, ભામાશાહ, રતનસિંહ, ધનરાજ અને અમરચંદે જ્ઞાતિ, સમાજ, દેશ અને ધર્મના અભ્યુદયાર્થે જે મહાનુ કાર્યો કર્યાં છે, તે અત્યંત પ્રશંસનીય અને શિક્ષાપ્રદ છે; પરંતુ ઇતિહાસમાં આવા સમર્થ પુરૂષોની એટલી ટુંકી હકીકત લખેલી છે કે તેથી તેમનાં સંપૂર્ણ જીવનવૃત્તાંતને જાણી શકાય તેમ નથી; તેા પણ તેમના સંમંધનો જેટલો ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ છે, તેટલાથી તેમનાં ઉચ્ચ જીવનનો અને તેમના ઉત્તમ કાર્યોનો આપણે વિચાર કરી શકીએ છીએ.

મોટાં મોટાં રાજ્યો સ્થાપવા અને તેનો ઉદ્ધાર કરવાનાં સાહસો જૈનીઓએ કરેલાં છે અને તેમાં તેઓ ક્ષિભૂત પણ થયેલા છે, એ ઇતિહાસના જાણકારો સારી રીતે જાણે છે. ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ ખીકાનેરનું રાજ્ય પણ તેના મૂળ પુરૂષ ખીકાએ તેના મંત્રી વત્સરાજની સહાય અને કાર્યકુશળતાથી સ્થાપ્યું હતું. મહારાજ જોધારાવનો પુત્ર ખીકો અને વીર જૈસલજીનો પુત્ર વત્સરાજ—એ ઉભયે જંગલુના શંકલાઓ ઉપર માત્ર ત્રણસો માણસો લઈને હુમલો કર્યો હતો અને તેમને હરાવીને તેમના પ્રદેશને કબજે કરી લીધો હતો. ત્યારબાદ વિજયી ખીકાએ ભટ્ટીઓના તાખાનો ભાગોર પ્રદેશ સર કરીને સંવત ૧૫૪૫ (ઇ. સ. ૧૪૬૮) ના વૈશાખ માસની અજવાળી પાંચમે તેણે ખીકાનેર વસાવ્યું. વત્સરાજ પણ પોતાના કુટુંબ સહિત આ નવી સ્થપાયેલી રાજ્યધાનીમાં આવીને રહેવા લાગ્યો અને તેણે મંત્રીપદેથી ખીકાનેરને આબાહ બનાવ્યું. તેણે વત્સસાર નામક એક ગામ પણ વસાવ્યું હતું. વત્સરાજ ઘણાજ ધર્માત્મા પુરૂષ હતો. તેણે જૈન ધર્મની પ્રભાવના માટે બહુજ ઉચ્ચોગ કર્યો હતો અને તેણે તીર્થાધિરાજ શત્રુજય તીર્થની યાત્રા પણ કરી હતી. મહારાજ ખીકાથી લઈ ઉત્તરોત્તર રાજ રાજસિંહના અમલ સુધી વત્સરાજના વંશજોએ રાજ્યના મંત્રી અને સલાહકાર તરીકે સેવા બજાવી હતી. વત્સરાજના વંશમાં ઘણા અનુભવી અને વિદ્વાન પુરૂષો ઉત્પન્ન થયા હતા અને તેમણે દરેકે રાજ્યકાર્યજ નહિ; કિન્તુ યુદ્ધકાર્યમાં પણ ભાગ લઈ પોતાની બહાદૂરી બતાવી આપી હતી. વત્સરાજના વંશજો પૈકી વરસિંહ

અને નરસિંહ ઉભય ભાઈઓએ લોદીની સાથેના યુદ્ધમાં અતીવ પરક્રમ કરેલું હતું. મોગલ શહેનશાહ અકબરના સમયમાં બીકાનેરની ગાદીએ રાવ કેલ્યાણસિંહનો મોટો કુંવર રાયસિંહ હતો અને તેનો મંત્રી કરમચંદ વાસરાજનો વંશજ હતો. મંત્રી કરમચંદ ઘણો જ વિદ્વાન અને બુદ્ધિસંપન્ન હતો તથા વ્યવહારિક જ્ઞાનમાં પણ ઘણો કુશળ હતો. રાજ રાયસિંહે અન્ય રાજપૂત રાજાઓની પેઠે શહેનશાહ અકબરની તાબેદારી સ્વીકારી હતી અને તેના પુત્ર સલીમને પોતાની કન્યા પણ આપી હતી. બાદશાહે તેના બદલામાં રાયસિંહને ચાર હજારી સેનાપતિની પદવી આપી હતી. રાજ રાયસિંહનો નાનો ભાઈ પૃથિવીરાજ બહુ વિદ્વાન અને કાવ્યકોવિદ હતો તથા રાયસિંહ કરતાં ઘણો જ બાહોશ અને વીર પુરૂષ હતો; તેથી શહેનશાહ અકબરે તેને પોતાનો મિત્ર બનાવીને પોતાના દરબારમાં નજરકેદ જેવી સ્થિતિમાં રાખ્યો હતો. પૃથિવીરાજ બાદશાહની કપટકળાને સારી રીતે જાણતો હતો અને પોતાના ભાઈએ તેની તાબેદારી સ્વીકારી, તે માટે તે નારાજ હતો; પરંતુ બાદશાહે તેને નજરકેદ રાખેલો હોવાથી તે કશું કરી શકે તેમ નહોતો. પૃથિવીરાજ જેમ એક વીર પુરૂષ હતો, તેમ તે કવિ પણ હતો. તેણે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બંને ભાષામાં ઉત્તમ કવિતાઓ કરેલી છે. વિશેષમાં તે મારવાડી ભાષાની કવિતા કરવામાં ઘણો જ નિપુણ હતો. તેણે ‘પૃથિવીરાજ વેલ’ તથા ‘રૂકિમણી લતા’ વિગેરે ઇશ્વર ભકિતપરાયણ ગ્રંથો પણ લખેલા છે. આ કાવ્યકોવિદ પૃથિવીરાજને લીલાદેવી (લાલા-લાલબા) નામે સતી સ્ત્રી હતી. કર્નલ ટોડ કહે છે કે તે શિશોદિયાની પુત્રી હતી; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે એમ હોવું સંભવતું નથી.* લીલાદેવી અને ચંપાવતી (ચાંપા) એ ઉભય મહીડા

* કર્નલ ટોડ રાજસ્થાનમાં લીલાદેવીને (બેધબા) શકિતસિંહની પુત્રી તરીકે ઓળખાવી છે; પરંતુ પ્રતાપપ્રતિજ્ઞા નાટકના કર્તા કવિ નથુરામ સુંદરજી શુક્લ એજ નાટકની પ્રસ્તાવનામાં આ સંબંધમાં મેવાડી કવિના મુખ્યથી સાંભળેલી વાત ઉપર લખ્યા પ્રમાણે કહે છે, આમાંથી કંઈ વાત ખરી માનવી, એ અમે ઇતિહાસવેત્તાઓને સોંપીએ છીએ; પરંતુ અમને રા. નથુરામે સાંભળેલી વાત ઠીક જણાતાં તેને અનુલક્ષીને પ્રસંગતું આજોખન કર્યું છે, કર્નલ

રાજપૂત હરરાજની પુત્રીઓ હતી; તેમાંથી પ્રથમ લીલાદેવીને પૃથિવીરાજ પરણ્યો હતો અને તેના અકાળ મૃત્યુ પછી ચંપાવતી સાથે તેનું લગ્ન થયું હતું. પૃથિવીરાજ અને લીલાદેવીને અપૂર્વ પ્રેમ હતો અને તેથી પૃથિવીરાજને બાહશાહના ફરમાન મુજબ મોગલ-રાજ્યધાનીમાં રહેવાનું થતાં લીલાદેવી પણ બીકાનેરથી તેની સાથે આવીને રહી હતી. લીલાદેવી નવબુવાન અને અપૂર્વ રૂપ-લાવણ્યસંપન્ન તરૂણી હોવાથી તેના રૂપની ખ્યાતિ સર્વત્ર પ્રસરી ગઈ હતી. વિશેષમાં તે એક પતિપરાયણા અને સતી સ્ત્રી હતી અને પોતાના પતિ પૃથિવીરાજને ઇશ્વરતુલ્ય માનનારી હતી; તેથી તે અન્ય પુરૂષનું મુખ પણ લાગ્યેજ નેતી હતી. પૃથિવીરાજ નજરકેદીની સ્થિતિમાં હોવા છતાં પણ લીલાદેવી જેવી સફશુભી અને સાધવી સ્ત્રીના પ્રેમ અને સહવાસથી પોતાને સુખી માનતો હતો. અકબરે જોકે તેને નજરકેદમાં રાખેલો હતો; તો પણ તે તેનું માન સારી રીતે સાચવતો અને તેને કોઈ પણ પ્રકારની શંકા કરવાનું પ્રયોજન આપતો નહોતો.

એકજ માતૃપિતાના બન્ને સહોદર બંધુઓમાં જેમ કોઈ કોઈ સમયે આસમાન જમીનનો તક્ષવત હોય છે, તેમ પૃથિવીરાજ અને તેના વડિલ બંધુ રાયસિંહમાં પણ તેટલોજ તક્ષવત હતો. રાયસિંહ બીકાનેરનો સ્વતંત્ર રાજા હતો; તો પણ તેણે શહેનશાહ અકબરથી ડરી જઈને તેની ગુલામગીરી સ્વીકારવા ઉપરાંત પોતાની પુત્રી પણ શાહબદા સલીમને આપી હતી. રાયસિંહમાં પૃથિવીરાજ જેવા ઉત્તમ ગુણોનો સર્વથા અભાવ હતો. તે ઘણોજ દુરાગ્રહી અને ક્રોધી હતો તથા તેને પોતાની પ્રશંસા બહુજ પ્રિય હતી. વિશેષમાં તે એવો ઉડાઉ હતો કે તેણે રાજ્યનો સઘળો ખજાનો ખુશામતખોર ભાટ-ચારણોને આપી દેવામાં ઉડાવી દીધો હતો.

ટોડનો ગ્રંથ જે કે સર્વમાન્ય ગણાય છે; તો પણ તેણે કેટલીક ભૂલો કરેલી છે, એમ સર્વત્ર સ્વીકારાય છે અને તેથી પૃથિવીરાજની સ્ત્રી ખરી રીતે કાણુ હતી એ સંબંધમાં તેણે ભૂલ કરી હશે, એમ અમારો અધિન મત છે. રા. નથુરામે જણાવેલી વાત ઉપરથી અમે આ ઘટના વર્ણવેલી છે અને તેથી અમે તેમના આભારી છીએ.

—લેખક.

મંત્રી કરમચંદ તેને બહુ સમજાવતો; પરંતુ તે તેનું કથન બીલ-કુલ લક્ષ્યપર લેતો નહિ. કરમચંદે બીકાનેરનું ભવિષ્ય ભયંકર બાણીને રાયસિંહને ઠેકાણે લાવવા ઘણો પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ તેનું પરિણામ બહુજ ખરાબ આવ્યું. રાયસિંહે પોતાના સ્વામીભક્ત મંત્રીનું સખ્ત રીતે અપમાન કર્યું અને તેના ઉપર રાજ્યદ્રોહનું તહોમત મૂક્યું; તેથી વ્યવહારકુશળ કરમચંદ, એકદમ બીકાનેરનો ત્યાગ કરી પોતાના કુટુંબ સહિત દિલ્હી આવ્યો આવ્યો અને પૃથિવીરાજને મળી તેને સંઘળી વાતથી વાકેફ કર્યો. પૃથિવીરાજ પોતાના બંધુ રાયસિંહનો સ્વભાવ બાણીતો હતો; તેથી તેને સમજાવીને પોતાની પાસે રાખી લીધો. બાદશાહ અકબરે કરમચંદની કુશળતાની પરીક્ષા કરી તેને પોતાના દરબારમાં સારા સન્માન પૂર્વક નિયત કર્યો હતો.*

બાદશાહ અકબરના રાજ્ય અમલમાં તેની ઇચ્છાનુસાર નૌ-રોજના દિવસે મહિલામેળો ભરવામાં આવતો હતો. આ સંબંધમાં લખતાં અબુલફઝલ આઈન-ઈ-અકબરીમાં કહે છે કે દરેક મહિનાના ઉત્સવના દિવસથી નવમા દિવસને બાદશાહ અકબરે ખુશરોજ (નૌરોજ—આનંદનો દિવસ) નામ આપેલું હતું. તે દિવસે ઉચ્ચ કુળની કુલિન કામિનીઓ રાજ્યમહાલયના જનાનખાનાના ચોકમાં

* આબુ ઉમરાવસિંહ ટાંક, બી. એ એલ, એલ. બી. “Some Distinguished Jains” નામક પોતાના પુસ્તકમાં આ સંબંધમાં લખે છે કે કરમચંદ શહેનશાહ અકબરને શરણે ગયો બાણી તેના ઉપર વેર લેવની સખ્ત પ્રતિજ્ઞા રાયસિંહે કરી હતી; પરંતુ તેનાથી એ પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઈ શકી નહોતી. તેના અને કરમચંદના મૃત્યુ પછી તેના પુત્ર સૂરસિંહે કરમચંદના પુત્રો ઉપર સખ્ત વેર લીધું હતું. કરમચંદના પુત્રોને ભોળવીને તે બીકાનેર લઈ ગયો અને પ્રથમ તેમને બહુ સન્માનથી રાખ્યા; પરંતુ એકદિવસે પોતાના સૈનિકા મોહલીને તેના મકાનને ઘેરી લેવાવ્યું. કરમચંદના પુત્રો રાજ્યના સૈનિકા સાથે બહાદુરીથી લજ્યા; પરંતુ તેઓ સર્વ મરણને શરણ થયા, માત્ર તેમના કુટુંબની એક સગર્ભા સ્ત્રી આ હત્યાકાંડમાંથી કિસનગઢ નાસી ગઈ અને ત્યાં તેને પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. આ રીતે વીર વત્સરાજના વંશની રક્ષા થઈ હતી. આ પ્રસંગ અકબરના મૃત્યુ બાદ બન્યો હતો એટલે તેને પ્રસ્તુત નવલકથા સાથે કાંઈ સંબંધ નથી. —લેખક.

શહેનશાહની આજ્ઞાથી એકત્ર થતી હતી. આ બબરમાં ઉપયોગી અને બહુમૂલ્ય વસ્તુઓની લેવડ-દેવડ, ખુદ શાહનશાહની બેગમો, શાહબદીઓ અને રખાયતો તથા રાજા, અમીર અને ઉમરાવની સ્ત્રીઓ, પુત્રીઓ અને વધુઓ કરતી હતી. બાદશાહ પોતે છુપા વેશે આ બબરમાં ભાગ લેતો હતો અને તેથી સદતનતની એકંદર હાલત અને પોતાના જુદા જુદા કામગીરોની સારી મીઠી ચાલ-ચલગત તે જાણી લેતો હતો. અબુલફઝલનું આ કથન સર્વાંશે સત્ય હોય એમ માની શકાતું નથી; કેમકે ભટ્ટકાવ્ય અંત તથા અન્ય ઇતિહાસોમાં નૌરોજમાં થતા અત્યાચારોનું વર્ણન સારી રીતે કરવામાં આવેલું છે અને તે ઉપરથી જાણી શકાય છે કે શહેનશાહ અકબરે રૂપસુંદરી લલનાઓનાં અપૂર્વ રૂપને જોવાને અને તેમનાં સતીત્વને પ્રખટ કરવાને આ યુક્તિ શોધી કહાડી હતી. અકબરને કેટલાક ઇતિહાસકારો ધર્માત્મા પુરૂષ તરીકે ઓળખાવે છે, એ વાત જો કે તદ્દન અસત્ય તો નથી; પરંતુ તેની પૂર્વાવસ્થા રૂપનિરીક્ષણ અને વિષયવાસનાની તૃષ્ણાથી મલીન થયેલી હતી, એ વાત તો સત્ય જ છે. શહેનશાહ અકબરમાં અન્ય સુસલમાન બાદશાહો કરતાં કેટલાક સારા ગુણોનો અવશ્ય વાસ હતો અને તે ઉપરાંત તેનું હૃદય પણ ક્યાણુ હતું અને તેથી તેને ધર્માત્માને બદલે સુયોગ્ય બાદશાહનું ઉપનામ આપવું, એ વધુ ઠીક છે. અસ્તુ.

કાસમના ફરમાન અનુસાર લોઇઓ, લીલાદેવીના શબયુક્ત મ્યાનાને તેના મકાનમાં ગુપચુપ મૂકી આવ્યા, ત્યાંસુધી કોઈને ખરી હકીકતની ખબર પડી નહિ. હરરાજની નાની પુત્રી અંપાદેવી પોતાની મોટી બહેન લીલાદેવી સાથેજ રહેતી હતી. બેગમ જોધબાના આમંત્રણથી લીલાદેવી રાજ્યમહાલયમાં ગઈ હતી, એ તે જાણતી હતી અને તેથી તે સંધ્યાસમય સુધી પોતાની બહેનના આગમનની રાહ જોતી એકાદ પુસ્તક વાંચતી એક ઓરડામાં બેઠી હતી. તે પુસ્તક વાંચી વાંચીને કંટાળી ગઈ તો પણ લીલાદેવીના આગમનની ખબર મળી નહિ એટલે તે પુસ્તકને પડતું મુકી તેના શયનખંડ તરફ જવાને તૈયાર થઈ. પરંતુ એટલામાં એક દાસીએ આવીને મ્યાનો આવવાના ખબર આપ્યા અને તેથી તે ઉતાવળી ઉતાવળી મ્યાનો

પાસે ગઈ. લોઈઓ મ્યાનો મુકીને ચાલ્યા ગયા એટલે તેણે લીલાદેવીને સંબોધીને કહ્યું. “બહેન ! બહાર આવો; લોઈઓ ચાલ્યા ગયા છે. અહીં ફક્ત હું અને દાસી બેજ છીએ.”

મ્યાનામાંથી કોઈએ કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ; તેમ તેમાંથી કોઈ બહાર પણ નીકળ્યું નહિ.

ચંપાદેવીએ પુનઃ કહ્યું: “બહેન ! કેમ કાંઈ જવાબ આપતાં નથી ? બહાર આવો; અહીં કોઈ પુરૂષ નથી.”

એ પ્રમાણે કદા છતાં પણ ઉત્તર મળ્યો નહિ, એટલે તેણે મ્યાના ઉપરના કપડાને કહાડી નાંખ્યું અને જોયું તો લીલાદેવી મૃતવત્ સ્થિતિમાં પડેલી હતી. ચંપાદેવી તથા દાસી આ શો પ્રકાર છે, તે પ્રથમ સમજી શક્યા નહિ; પરંતુ જ્યારે તેમણે બરાબર ધ્યાન-પૂર્વક જોયું ત્યારે ખરી હકીકત સમજવામાં આવી ગઈ. લીલાદેવીના શબને આવી સ્થિતિમાં જોઈ ચંપાદેવીની મતિ મુંઝાઈ ગઈ અને હવે શું કરવું તથા શું ન કરવું, એના ગહન વિચારમાં તે પડી ગઈ; પરંતુ એટલામાં પૃથિવીરાજ કરમચંદની સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે આવતાં જ પૂછ્યું. “ ચંપા ! મ્યાનો હજી કેમ અહીં પડ્યો છે ? ”

ચંપાદેવીએ તેનો કાંઈ પણ ઉત્તર નહિ આપતાં મ્યાના ઉપરનું કપડું ફરીથી કહાડી નાંખ્યું અને પૃથિવીરાજને ઇશારતથી જોવાને સૂચવ્યું.

તેણે જોયું; બરાબર જોયું અને તેથી તેની આંખે અંધારા આવવા લાગ્યાં. તેણે આશ્ચર્યચક્રિત સ્વરે પૂછ્યું. “ આ શું ! લીલાદેવીનું શબ ? ”

કરમચંદ પણ આ પ્રકાર જોઈને આશ્ચર્ય પામી ગયો અને તેણે પણ તેવોજ પ્રશ્ન કર્યો.

ચંપાએ ધીમેથી કહ્યું. “ હા, મારી બહેનનું એ શબ છે. કોઈ ચાંડાલે તેનું ખૂન કર્યું છે. અગર તો તેણે પોતેજ આત્મહત્યા કરી છે.”

“ પરંતુ શબ મ્યાનામાં ક્યાંથી આવ્યું ? ” પૃથિવીરાજે આતુરતાથી પૂછ્યું.

“ જોધખાના આમંત્રણથી લીલાદેવી મધ્યાન્હ પછી રાજ્યમ-
લયમાં ગઈ હતી, ત્યાંજ આ ખનાવ બન્યો જણાય છે; કેમકે લોઈ-
ઓ મ્યાનો અહીં ગુપત્યૂપ મૂકીને ચાલ્યા ગયા છે. ” અંપાદેવી-
એ જવાબ આપ્યો.

“ હા, સમજવામાં આવ્યું. અકબરનુંજ આ કૃત્ય જણાય
છે. ખ્યારી ! લાલાં ! આ તારી દશા ? આ રીતે તારૂં મૃત્યુ ? હાય,
દેવી ! આ શું ? ” પૃથિવીરાજે એમ કહીને નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

“ શું અકબરે રાણીજીનું ખૂન કર્યું ? ” કુરમચંદે પૂછ્યું.

“ ના, એમ તો નહિ; પરંતુ એ નરાધમના અત્યાચારથી
જ સતીએ પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપેલું છે. મને લાગે છે
કે એ દુષ્ટે જ લીલાદેવીને જોધખાના નામથી ખોલાવી તેના સતી-
ત્વને નષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હશે અને તેથીજ તેણે આત્મહત્યા
કરી જણાય છે. ” પૃથ્વીરાજે પોતાની માન્યતા કહી બતાવી.

“ પણ એમ બનવું શક્ય છે ? ” કુરમચંદે શંકા કરી.

“ હા, કેવળ શક્ય છે; કેમકે અકબરે ઘણા સમયથી લી-
લાદેવીના અપૂર્વ રૂપ-લાવણ્યની પ્રશંસા સાંભળેલી હતી અને
તેથી તેણે આ વખતના નૌરોજના મહિલામેળામાં તેને મોકલવાનું
મને ખાસ આગ્રહથી કહ્યું હતું. લીલાદેવીને એ શયતાને મહિલા-
મેળામાં જરૂર જોઈ હશે અને તેથીજ એ રૂપના તરસ્યા પિશાચે
તેને લોળવીને જોધખાના નામથી તેડાવી તેના ઉપર અત્યાચાર
ગુબ્બરવા માંડતાં તેણે આત્મહત્યા કરી જણાય છે. હાય, પ્રાણાધિક
લીલાદેવી ! તારા શત્રુનું ભયંકર વેર જ્યારે હું લઈશ, ત્યારે જ
તને શાંતિ વળશે, ખરૂંને ? ” એમ કહીને પૃથિવીરાજ ગાંડાની
એમ લાલાં લાલાં જપતો આમતેમ ફરવા લાગ્યો.

કુરમચંદે તેનો હાથ પકડીને નરમાશથી કહ્યું. “ આપ વીર
પુરૂષ થઈને ધીરજને કેમ ગુમાવી બેઠા છો ? રાણીજી તો પોતાનું
નામ અમર કરીને અને અક્ષય કીર્તિ સંપાદન કરીને સ્વર્ગમાં ગયા
છે, તે હવે આપને શું પાછા મળનાર છે ? શાંત થાઓ, ચિત્તને
ઠેકાણે રાખો અને શખની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવાની તૈયારી કરો. ”

“ નહિ, કુરમચંદ ! તમે મને ઠગો છો. મારી લાલાં મને મૂકીને સ્વર્ગમાં જાય નહિ અને કદાચ મારાથા રીસાઈ ગઈ હોય, તો તમે મને તેને મનાવવા તેની પાસે જવા દો. પ્રિય દેવી ! જરા થોભ, તારો સ્વામી તારી પાછળ આ આવ્યો. ” એમ કહીને પૃથિવીરાજ પોતાની તરવાર મ્યાનમાંથી બહાર કહાડી આમતેમ ફેરવવા લાગ્યો.

અં પા તથા દાસી આ પ્રકાર જોઈને ગભરાઈ ગયાં અને તેથી તેમને ત્યાંથી ચાલ્યા જવાતું કહી કુરમચંદ પૃથિવીરાજ પાસે ગયો. તેણે તેના હાથમાંથી તરવાર લઈ લીધી અને તેને મ્યાન કરતાં કહ્યું “ રાજા સાહેબ ! આ શું ? શું આપ ગાંડા થઈ ગયા છો ? વખતને વિચારો અને જે કરવાતું હોય તે કરો; મુંઝાઈ જવાથી કશો પણ અર્થ સરે તેમ નથી. રાણીજી તો સદાને માટે આ સંસારમાંથી ચાલ્યા ગયા છે; તેથી શું મૃત્યુ પામેલું માણસ પાછું આવતું હશે ? વિદ્વાન થઈને કેમ ભૂલો છો ? ”

કુરમચંદ ! માફ મગજ અત્યારે ઠેકાણે નથી; તમે કહો તેમ કરવાને હું તૈયાર છું. ” પૃથિવીરાજે શાંત થઈને કહ્યું.

“ આપ શયનખંડમાં જઈને જરા આરામ કરો; હું શખની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરાવીને આપની પાસે હમણાંજ આવું છું. ” એમ કહી કુરમચંદે નોકરોને બોલાવ્યા અને શખની વ્યવસ્થા માટે ઘટિત સૂચના સર્વને આપી દીધી. શખની વ્યવસ્થામાં કેટલોક સમય ચાલ્યો ગયો અને તે પછી કુરમચંદ પૃથિવીરાજ પાસે ગયો. પૃથિવીરાજે તેને તુરતજ પૂછ્યું. “ શું લાલાં સદાને માટે ગઈ ? ”

“ વળી પાછી એ વાત ? ” કુરમચંદે જરા કરડા સ્વરે કહ્યું.

“ કેમ, એ વાત ખોટી છે ? ” પૃથિવીરાજે કહ્યું.

“ નહિ, વાત ખરી છે; પરંતુ આપ જેવા વીર પુરૂષે નાહિ-મ્મત ન બનવું જોઈએ. જે થવાતું હતું તે થઈ ગયું છે. હવે તે માટે દીલગીરી કરવાથી શું ફળ ? ” કુરમચંદે કહ્યું.

“ ઠીક, કુરમચંદ ! તમારી બધી વાત હું માન્ય કરું છું ;

પરંતુ અકબરના આ કૃત્ય માટે શું કરવું ? આવી રીતે છળ-પ્રપંચ કરીને અનેક કુલિન કામિનીઓના સતીત્વનેા તેણે નાશ કર્યો છે અને જો તેને યોગ્ય શિક્ષા નહિ મળે તો તે અધમ કૃત્ય કરતો રહેજ પણ અટકશે નહિં. કેમ મારી વાત ખરી છે ને ? ” પૃથિવી-રાજે શાંતિથી પૂછ્યું.

“ આપની બધી વાત ખરી છે; પરંતુ આપ જ વિચારોને કે આપ તેને શિક્ષા કરવાને સમર્થ છો ? રાજસ્થાનના મોટા મોટા રાજાઓ પણ જેનું હાસત્વ સ્વીકારીને પોતાની આબરૂ ગુમાવી બેઠા છે, ત્યારે આપ એકલા હાથે અને વળી નજરકેદીની હાલ-તમાં શું કરશો ? આપના બંધુને, મોગલ બાદશાહની ગુલામગીરી નહિ સ્વીકારવા માટે મેં ઘણું સમજાવ્યું હતું; પરંતુ તેનું શું પરિણામ આવ્યું. તે આપ ક્યાં નથી જાણતા ? હાલ તો આપ વખતને વિચારીને ચૂપાચૂપ બેસી રહેશો તોજ યોગ્ય અવસરે કાંઇક કરી શકશો; પરંતુ મને લાગે છે કે બાદશાહ અકબરના આ અત્યાચારની ખબર મેવાડના મહાવીર પ્રતાપસિંહ રાણાને પહોંચાડવાની જરૂર છે; કારણ કે અત્યારે સમસ્ત રાજસ્થાનમાં એકલા એજ સ્વતંત્ર અને વીર પુરૂષ છે અને તેજ તેને તેના એ અધમ કૃત્યનેા બદલો આપવાને તૈયાર થશે. ” કુરમચંદ્રે કહ્યું.

“ તમારું કથન અક્ષરશઃ સત્ય છે. અમે જો મોગલ બાદશાહની તાબેદારી ન સ્વીકારી હોત તો આ પ્રસંગ બનવા પામત નહિ; પરંતુ હવે એ ઉઢાપણ કશા કામનું નથી. અત્યારે રાત ઘણી વહી ગઈ છે; માટે તમે તમારા આવાસે જાઓ; કાલે પાછા સવારમાં આવજો એટલે આપણે મહારાણા પ્રતાપસિંહને જે ખબર પહોંચાડવાની છે, તે માટે યોગ્ય ગોઠવણ કરીશું. ” પૃથિવીરાજે કહ્યું.

“ બહુ સાડું ” એમ કહી કુરમચંદ્રે પોતાના આવાસે ચાલ્યો ગયો અને પૃથિવીરાજે લીલાદેવીના અકાળ મૃત્યુ માટે દીલગીરી કરતો અને પરિતાપને સહેતો પલંગ ઉપર પડ્યો.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

મેવાડની માનિની.

“ Truly if Hindustan is ever saved, it will be by the virtues of its women; for more nobly-endowed female humanity is not to be found in the most highly civilized of the earth than amongst the zananas of India. ”

W. Knighten.

કોમલમેરના કિલ્લા ઉપરથી મોગલ સૈન્યનું નિરીક્ષણ કરતાં કરતાં પ્રતાપસિંહે કહ્યું. “ કેમ સલુંબરરાજ ! શી ખબર છે ? ” સલુંબરરાજ ગોવિંદસિંહે ઉત્તર આપ્યો. “ મહારાણા ! મોગલ સેનાપતિ શાહબાજખાં સાથે સગરસિંહનો કુલાંગાર પુત્ર મહોબ્બતખાં પણ આવ્યાની ખબર મળી છે તથા આખુનો અધિપતિ દેવરાજ શત્રુ પક્ષમાં ભળી ગયો છે. મને લાગે છે કે આ વખતે પણ આપણો પરાજયજ થશે. ”

“ મેવાડનો પરાજય, મેવાડનું પતન અને મેવાડનો નાશ, એજ શબ્દ જન્મભરથી હું સાંભળી રહ્યો છું. કોઈ કહેતું નથી કે મેવાડનો વિજય થશે ! ” પ્રતાપસિંહે દીલગીરી ભરેલા સ્વરે કહ્યું. “ જો ભાવિમાં પરાજય જ નિર્માણ થયેલો છે, તો પછી કિલ્લામાં ભરાઈ રહીને ખચાવ કરવાથી શું ફળ મળે તેમ છે ? મને લાગે છે, ગોવિંદસિંહ ! કે કિલ્લાના દરવાજા ખુલ્લા કરીને સકળ સૈન્ય સાથે શત્રુઓ ઉપર એક સાથે ટુટી પડવું, એજ એક માર્ગ આપણા માટે અવશ્ય રહેલો છે. ”

“ મહારાણા ! ” ભામાશાહે જરા આગળ આવીને કહ્યું. “ આપ આવા ઉદ્ગારો શા માટે કહાડો છો, એ અમે સર્વ સમજીએ છીએ. મેવાડની આ પડતી દશા જોઈને આપને હૃદયમાં જેવો આઘાત થાય છે તેવો આઘાત અમને પણ થાય છે; પરન્તુ એ આઘાતનું સ્મરણ કરી કાર્યમાં ઉતાવળ કરવાની કશી પણ અગત્ય નથી. આપણો ઉદ્દેશ શુભ છે એટલે તેનું ફળ પણ શુભજ મળશે. ”

માટે સંકટ સમયમાં ધીરજ ધરવા ઉપરાંત ઉપસ્થિત થતાં વિશ્વો-
ને ક્રમાનુસાર દૂર કરવામાં જ ડહાપણુ સમાયલું છે; નહિ કે ઉતા-
વળા થઈ નિરર્થક પ્રાણુનું બલિદાન દેવામાં.”

ગોવિંદસિંહે કહ્યું. “ મહારાણા ! મંત્રીશ્વરનું કથન અક્ષરશઃ
સત્ય છે. આપણે માથે ગમે તેટલાં સંકટો આવી પડે; તો પણ
તેને સહેવામાં અને તેનો યોગ્ય અવસરે પ્રતિકાર કરવામાં જ
આપણે આપણા સામર્થ્યનો ઉપયોગ કરવો, એજ હિતાવહ છે;
કાર્યમાં ઉતાવળા થવાથી અર્થ સરે તેમ નથી. ”

“ ભામાશાહ અને ગોવિંદસિંહ ! તમારું ઉભયનું કહેવું
હું સ્વીકારું છું અને તે પ્રમાણેના વર્તનને જ હું ડહાપણુ ગણું
છું; પરંતુ સહનશીળતાની કાંઈ હદ હોવી જોઈએ કે નહિ ? આપણે
ચિતોડ, ઉદયપુર અને પ્રિયભૂમિ મેવાડનો ઘણો ખરો પ્રદેશ ગુમાવી
એઠા છીએ અને માત્ર કોમલમેરનો એકજ કિલ્લો આપણા હસ્તગત
રહેલો છે, તેમ છતાં મિથ્યા બચાવ કરવાના પ્રયાસો કરવા, એ શું
મૂર્ખતા નથી ? હલ્દીઘાટના યુદ્ધમાં શત્રુઓને જેવો હાથ આપણે
બતાવ્યો હતો, તેવોજ હાથ ફરીથી એક વખત બતાવવાનો આ
અવસર આવેલો છે; માટે હવે તો ચાહોમ કરીને શત્રુદળ ઉપર
સિંહની જેમ ટુટી પડીને ભાગ્યને અજમાવી જોવું. એજ આપણા
માટે ઉચિત છે. ” પ્રતાપસિંહે મૂંછોના આંકડા વાળતાં કહ્યું.

“ હું પણ મહારાણાના મતને ઉચિત ગણું છું. ” રણવીર-
સિંહે આવતાં વેંત મહારાણાને નમીને કહ્યું. “ કારણ કે આપણો
સર્વનાશ થવામાં હવે એક ક્ષણનો પણ વિલંબ નથી. ”

“ કેમ ? શું કાંઈ નવિન ખબર મળી છે ? ” ભામાશાહે
આતુરતાથી પૂછ્યું.

“ હા, હું જે નવિન ખબર લાવ્યો છું, તે એટલા બધા
ભયંકર છે કે જેને સાંભળતાં આપ સર્વને સખેદાશ્ચર્ય થશે. આબુ-
પતિની સલાહથી શત્રુઓએ પીવાના પાણીના કુવામાં કોઈ પાસે
વિષ નંખાવ્યું છે અને તેથી જે લોકો કુવાનું પાણી પીએ છે, તે
તુરંતજ મૃત્યુવશ થઈ જાય છે. કહો, હવે પાણી વિના આપણે

કિલ્લામાં ભરાઈ રહીને શું કળ મેળવશું ? ” રણવીરસિંહે ભવાં ચડાવીને ઉત્તર આપ્યો.

“ ત્યારે તો આપણે કિલ્લાનો સત્વર ત્યાગ કરવો પડશે. ” ભામાશાહે કહ્યું.

“ એ સિવાય બીજો ઉપાય પણ રહેલો નથી. ” સહુખરરાજે કહ્યું.

પ્રતાપસિંહે રણવીરસિંહની વાત સાંભળી દીલગીરીસૂચક સ્વરે કહ્યું. “ ખરેખર મેવાડનો ભાગ્યરવિ તદ્દન અસ્ત થવાની તૈયારીમાં આવી લાગ્યો છે; તેનો પુનઃ ઉદ્ધય ક્યારે થશે. એ કહી શકાય તેમ નથી; કેમકે ભતિખંધુઓ જ જ્યારે વિશ્વાસઘાત કરવા લાગ્યા છે, ત્યારે દેશનો ખચાવ શી રીતે થઈ શકે ? હાય ! ભગવન! મેવાડનું આ શું થવા બેઠું છે ? કૃપાનિધિ ! મેવાડ ઉપર તમારી આટલી બધી અકૃપા કેમ થઈ છે ? ઠીક છે, આપ અમારા ઉપર -મેવાડ ઉપર ક્રોધાયમાન થયા હો તો ભલે, પરંતુ મને આપનામાં -મારા આત્મામાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે કે આપને પુનઃ એકવાર મેવાડ ઉપર કૃપાદષ્ટિ કરવી પડશે જ અને તે ક્યારે ? તેની મને દરકાર નથી; મને દરકાર છે માત્ર કર્તવ્યમાં સંપૂર્ણ બળથી જોડાઈ રહેવાની અને પછી ભલે આખું જગત પ્રતાપસિંહ ઉપર ચડી આવે, તો તેથી શું હરકત છે ? મંત્રીશ્વર અને સરદારો ! તમે મારા આ કર્તવ્યમાં જોડાઈ રહેવાને તૈયાર છો ને ? ”

“ મહારાણા ! એવો શંકાશીલ પ્રશ્નજ શા માટે કરો છો ? શું આપને અમારા ઉપરથી વિશ્વાસ ઉઠી ગયો છે ? અમે સર્વેએ સુખમાં અને દુઃખમાં આપની સાથેજ રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે, એ આપ ક્યાંનથી જાણતા ? મેવાડનો ઉદ્ધાર એજ અમારો મંત્ર છે અને એ મંત્રની સિદ્ધિને અર્થે અમે અમારા પ્રાણ આપવાને પણ તૈયાર જ છીએ. ” ભામાશાહે અને સહુખરરાજે દ્રઢ અવાજે કહ્યું.

“ ઠીક ત્યારે, હાલ તો કિલ્લાનો ત્યાગ કરવો, એજ ઉચિત છે ને ? ” પ્રતાપે પૂછ્યું.

“ હા, કેમકે પાણી વગર ખચાવ શી રીતે થઈ શકે ? ” ભામાશાહે કહ્યું.

“ ઠીક, ચાલો. ” પ્રતાપસિંહ એમ કહી આગળ ચાલ્યો, એટલે લામાશાહ, ગોવિંદસિંહ અને રણવીરસિંહ તેની પાછળ પાછળ ગયા.

મોગલ સેનાપતિ શાહબાજાં અને મહોબ્બતખાંને પ્રતાપસિંહ પોતાના પરિવાર સાથે કિલ્લાનો ત્યાગ કરીને ગુપચૂપ ચાલ્યા ગયાની ખબર મળતાં તેઓ સકળ સૈન્ય સાથે કિલ્લા ઉપર એકદમ ધસી આવ્યા. કિલ્લાના રક્ષણને માટે નીમવામાં આવેલા સરદારે પોતાના સૈનિકો સાથે કિલ્લાનો મજબુતાઈથી બચાવ કર્યો; પરંતુ અસંખ્ય અને અગણિત શત્રુસૈન્ય આગળ એ બચાવ શું હિસાબમાં હતો? ક્ષણવારમાં જ કોમલમેરના કિલ્લાને શત્રુઓએ તોડી પાડ્યો. તેઓ કિલ્લાની અંદર એકદમ ધસી ગયા અને મનુષ્યોની ઘાસની જેમ કાપણી કરવા લાગ્યા. કિલ્લાનું રક્ષણ કરનાર સરદાર અને તેના સર્વ સૈનિકો મૃત્યુ પામ્યા અને તેથી સંવત ૧૬૩૫ ના વૈશાખ વદિ ૧૨ ના રોજ કોમલમેરનો કિલ્લો મોગલોને હસ્તગત થયો. પ્રતાપસિંહ વિગેરેને પકડવા માટે શાહબાજાં તથા મહોબ્બતખાં કિલ્લાના પ્રત્યેક સ્થળે ફરી વળ્યા; પરંતુ તેમનો પત્તો નહિ લાગવાથી શાહબાજાં મહોબ્બતખાંને કિલ્લામાં રહેવાનું કહીને છાવણીમાં વિશ્રામ લેવાને ચાલ્યો ગયો. મહોબ્બતખાં કિલ્લામાં એકલો રહ્યો એટલે તેને પ્રતાપસિંહના રહેવાના મકાનમાં જવાની ઈચ્છા થઈ અને તેથી કેટલાક સૈનિકોને લઈ તે તરફ ગયો. મહોબ્બતખાંએ જઈને પ્રતાપસિંહને રહેવાના મકાનને જોયું તો તે એક સામાન્ય મનુષ્યને રહેવા લાયકનું હતું અને તેમાં ભોગ કે વિલાસની એક પણ વસ્તુ નહોતી. મહોબ્બતખાં ત્યાંથી પાછો ફરતો હતો એટલામાં તેણે કોઈ સ્ત્રીનો ચિત્કાર સાંભળ્યો અને તેથી તેણે પોતાના સૈનિકોને આસપાસ તપાસ કરવાની સૂચના આપી અને પોતે મકાનની બહાર ઉભો રહ્યો. થોડા સમયમાં જ સૈનિકો એક પંદરેક વર્ષની રાજપૂત બાળાને મહોબ્બતખાં પાસે લઈ આવ્યા. આ બાળા અપૂર્વ રૂપવતી હતી. તેના માથાના વાળ વિખરાઈ ગયેલા હોવાથી પવનથી આમતેમ ઉડતા હતા અને તેનું મુખ તથા તેની આંખો ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગયેલી હતી.

મહોબ્બતખાંએ રાજપૂત બાળા પ્રત્યે અનિમેષ નયનોએ બ્રેતાં પૂછ્યું. “ તમે કોણ છો અને મકાનમાં શા માટે એકલા પડી રહેલા છો ? ”

“ એ પ્રશ્ન પૂછવાતું તમને શું પ્રયોજન છે ? ” તે બાળાએ સ્વાલ કર્યો.

“ પ્રયોજન વિના કોઈ પ્રશ્ન પૂછતું હશે ? મહોબ્બતખાંએ કહ્યું.

“ પ્રયોજન હોય તો ભલે અને ન હોય તો ભલે; પરંતુ એ પ્રશ્ન પૂછવાનો તમને શો અધિકાર છે ? ” બાળાએ ગર્વથી પૂછ્યું.

“ આ કિલ્લો ભારતસમ્રાટ શહેનશાહ અકબરને શરણે થયો છે, એ શું તમે નથી બાણતા ? ” મહોબ્બતખાંએ પૂછ્યું.

“ એ હું સારી રીતે બાણ છું. ” બાળાએ ઉત્તર આપ્યો.

“ તો પછી મને, ‘ તમને પ્રશ્ન પૂછવાનો શો અધિકાર છે ? ’ એમ શા માટે પૂછો છો ? મહોબ્બતખાંએ કહ્યું.

“ પણ તમે પ્રશ્ન પૂછનાર કોણ છો, એ બાણ્યા સિવાય હું તેનો ઉત્તર આપવાને ખુશી નથી. ” તે બાળાએ સ્પષ્ટતાથી કહ્યું.

“ હું ભારતસમ્રાટનો સેનાપતિ મહોબ્બતખાં. ” મહોબ્બતખાંએ પોતાનો પરિચય કરાવ્યો.

“ શું તમે સગરસિંહના પુત્ર મહોબ્બતખાં ? ” બાળાએ આશ્ચર્યચુકત સ્વરે સામે સ્વાલ કર્યો.

“ હા. ” મહોબ્બતખાંએ અભિમાનથી પોતાનું મસ્તક ઉન્નત કરતાં કહ્યું.

“ તો પછી તમે મને ઝોળખી શકતા નથી ? ” બાળાએ પુનઃ સ્વાલ કર્યો.

મહોબ્બતખાંએ બાળા પ્રત્યે ધ્યાનપૂર્વક જોઈને ઉત્તર આપ્યો. “ તમને પ્રથમ જોયા હોય, એમ જણાય છે; પરંતુ હાલ તમને ઝોળખી શકતો નથી. ”

“ જે મનુષ્યે પોતાની ભતિનો, પોતાના સમાજનો, પોતાના દેશનો અને પોતાના ધર્મનો સર્વથા ત્યાગ કરીને અન્ય ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો છે, તે નિહુર મનુષ્ય પોતાની આત્મીય વ્યક્તિને

ઝોળખી ન શકે, એ સ્વાભાવિકજ છે. મહોબ્બતખાં ! તમે જ્યારે મને ઝોળખી શકતા નથી, ત્યારે મારે તમને મારો પરિચય કરાવવો પડશે સહુંબરરાજની કન્યા યમુનાને તમે કદિ જોઈ છે ? તેને તમે ઝોળખો છો ?” રાજપૂત બાળાએ અભિમાનથી કહ્યું.

“ હા, શું તે જ તમે યમુના ! ” મહોબ્બતખાંએ અબળબ થઈને કહ્યું. “તમનેએક વખત પ્રથમ જોયા હતા; પરંતુ તે વખતમાં અને અત્યારના વખતમાં ઘણો ફેર પડી ગયો છે, તે સમયે તમે એક ખીલતી કળી સમાન નિર્દોષ બાલિકા હતા અને અત્યારે યૌવન વયને પામેલા મુઘ્ધા બાળા છો; તમને નહિ ઝોળખવાનું કારણ માત્ર સમયનો ફેરફારજ છે. ”

યમુના મહોબ્બતખાં સામે તેજસ્વી નયનોએ જોતી ઉભી હતી; તેણે આંખોમાં રતાશ લાવીને પૂછ્યું, “ હવે તમે શું કરવા ધારો છો ? ”

“ શું કરવા ધારો છો, એ પ્રશ્ન શા માટે પૂછો છો ? તમારા પિતાએ તમારો વિવાહ સંબંધ મારી સાથે કર્યો છે, એ તો તમે ભૂલી ગયા નથીને ? ” મહોબ્બતખાંએ સામે સ્વાલ કર્યો.

“ નહિ, એ વાત તો જીવન પર્યંત ભૂલી શકું તેમ નથી. ” યમુનાએ ઉત્તર આપ્યો.

“ તો પછી તમે મારી સાથે ચાલો; હું તમને મારા ખરા જીગરથી ચાહું છું; ” મહોબ્બતખાંએ સ્નેહસૂચક સ્વરે કહ્યું.

“ જો તમે મને ખરા જીગરથી ચાહો છો, તો પછી અત્યાર સુધી મને કેમ વિસરી ગયા હતા ? અત્યાર સુધી મારી સંભાળ કેમ લીધી નહોતી ? ” યમુનાએ પૂછ્યું.

“રાજકાર્યમાં પડીને એ વાત હું ભૂલી ગયો હતો. મને માફ કરો. ” મહોબ્બતખાંએ નમ્રતાથી કહ્યું.

મહોબ્બતખાં ! તમારી થયેલ ભૂલ માફ કરવાને મને હરકત નથી; પરંતુ તમે ખીજ કેટલીક ભૂલો એવી ભયંકર કરી છે કે જેને માટે ક્ષમા આપી શકાય તેમ નથી. ” યમુનાએ કહ્યું.

“ત્યારે શું તમે મને ચાહતા નથી? મહોબ્બતખાંએ પૂછ્યું.

“ચાહું છું અને ધિક્કારૂં પણ છું.” યમુનાએ જવાબ આપ્યો.

“ચાહવું અને ધિક્કારવું, એ બન્ને એક સાથે થઈ શકે ખરૂં?”

મહોબ્બતખાંએ પુનઃ પૂછ્યું.

“હા” યમુનાએ કહ્યું.

“શી રીતે?” મહોબ્બતખાંએ આશ્ચર્યચક્રિત સ્વરે પૂછ્યું.

મારા પતિ તરીકે તમને ખરા જીવનથી ચાહું છું તેમજ દેશના દ્રોહી તરીકે તમને ધિક્કારૂં પણ છું” યમુનાએ સ્પષ્ટતાથી જવાબ આપ્યો.

મહોબ્બતખાંએ આ વખતે પોતાના સૈનિકો તરફ જોયું એટલે તેઓ પોતાના સેનાપતિની મૌન આજ્ઞા સમજીને ત્યાંથી દૂર ચાલ્યા ગયા.

સૈનિકો ગયા પછી મહોબ્બતે કહ્યું ખ્યારી યમુના! જ્યારે તું મને તારા પતિ તરીકે ચાહે છે, ત્યારે હું દેશદ્રોહી છું, એ વાતને ભૂલી જઈને તારો સંપૂર્ણ પ્રેમ મને આપ અને મારા સંપૂર્ણ પ્રેમનો તું પણ સ્વીકાર કર. ”

“મહોબ્બતખાં! એમ બનવું અશક્ય છે. ” યમુનાએ ધીમેથી કહ્યું.

“શામાટે અશક્ય છે યમુના? જ્યારે હું તને સંપૂર્ણ પ્રેમથી ચાહવાને તૈયાર છું, ત્યારે શું તું મને ચાહવાને તૈયાર નથી?” મહોબ્બતખાંએ પૂછ્યું.

“તમને મારા પતિ ગણીને તમારી મૂર્તિને મારા હૃદયમાં સ્થાન આપીશ અને તેની પૂજા પણ કરીશ; પરંતુ તમારા પ્રેમનો સ્વીકાર કરી શકીશ નહિ. મહોબ્બતખાં! તમે તમારા દેશ અને ધર્મનો ત્યાગ કરીને અન્ય ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો છે એટલુંજ નહિ પણ તેનો નાશ પણ તમારા હાથે જ કરી રહ્યા છો અને તેથી તમારા જેવા દેશ અને ધર્મના દ્રોહી પુરૂષને હું મારો પ્રેમ આપી શકીશ નહિ, તેમ તેના પ્રેમને સ્વીકારી શકીશ પણ નહિ.” અલિ-માનથી મસ્તકને ઉન્નત કરીને યમુનાએ ઉત્તર આપ્યો.

“ પ્રેમના વિષયમાં દેશ અને ધર્મને વચ્ચે લાવવા, એ યોગ્ય નથી. ” મહોબ્બતે કહ્યું.

“ મહોબ્બતખાં ! પ્રેમના વિષયમાં દેશ અને ધર્મને વચ્ચે લાવવાતું તમને યોગ્ય નથી લાગતું એનું કારણ એ છે કે તમે વિધર્મી, નિહુર અને સ્વાર્થી થઈ ગયા છો. મારે મન દેશ અને ધર્મ પહેલાં છે અને તેથી તેનો ત્યાગ કરીને હું તમને જીવન અર્પણ કરી શકીશ નહિ. ” યમુનાએ સર્ગવ કહ્યું.

મહોબ્બતખાંએ અર્થસૂચક સ્વરે કહ્યું. “ સહુંબરરાજે તારો વિવાહ સંબંધ મારી સાથે કરેલો છે, એ તું બાણ છે અને તેથી એક આર્થ હિન્દુ રમણી તરીકે તારે મારા પ્રેમનો સ્વીકાર કરવો, એજ તારું કર્તવ્ય છે, યમુના !

“ મારું કર્તવ્ય શું છે, એ હું સારી રીતે બાણ છું. એટલે તમારે મને સમજાવવાની જરૂરીઆત નથી. મહોબ્બતખાં ! જાતિ, દેશ, ધર્મ અને સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને જે પુરૂષ વિધર્મી થઈ ગયેલ છે, તેના પ્રેમના સ્વીકારને શું તમે આર્થ રમણીનું કર્તવ્ય ઠરાવવા માગો છો ? યમુનાએ ભાર દઈને પૂછ્યું.

“ ઠીક, કર્તવ્યની વાત જવા દે; પરંતુ યમુના ! હું તને ખરા જીગરથી ચાહું છું. અને તને ફરેક ઉપાયે સુખી બનાવવાને તૈયાર છું. તેમ છતાં શું તું મારો તિરસ્કાર કરીશ ? ” મહોબ્બતે નરમાશથી સ્વાલ કર્યો.

“ તિરસ્કાર; ” યમુનાએ આંખો ફાટીને કહ્યું “ હા, તિરસ્કારજ કરીશ ; કેમકે તમે કેવળ મારાજ નહિ; કિંતુ સમસ્ત હિન્દુ જાતિના તિરસ્કારને પાત્ર છે. ખ્યારા મહોબ્બતખાં ! આ શબ્દો બોલતાં મારું હૃદય ફાટી જાય છે અને સમસ્ત શરીરમાં સખત વેદના થાય છે; પરંતુ શું કરું એ શબ્દો બોલ્યા સિવાય ચાલતું નથી તમને મારા હૃદયમાં સ્થાન આપવાને તૈયાર છું, તમને મારા માથાના મુકુટ બનાવવાને તૈયાર છું; તમને ખરા પ્રેમથી ચાહવાને તૈયાર છું, તમને મારું જીવન અર્પણ કરવાને તૈયાર છું અને તમને ભેટવાને પણ તૈયાર છું—બધી રીતે હું તૈયાર છું; પરંતુ હાય, મારાથી તેમ થઈ શકતું નથી. હે પરમાત્મા ! હું કેટલી બધી

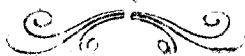

નિષ્કુર હૃદયની છું કે મારે સ્વમુખે મારા સ્વામીનો—મારા જીવન દેવતાનો તિરસ્કાર કરવો પડે છે? મહોખ્ખતખાં! હૃદયનો સર્વ ભાર આજ તમારી સન્મુખ ખાલી કરી નાંખ્યો છે. હવે જાઓ, ચાલ્યા જાઓ, આ ક્ષણે જ પલાયન થઈ જાઓ. આસમાન જમીન એક થાય, મેરૂ ચલિત થાય, સૂર્યની ઉષ્ણતાનો નાશ થાય, ચંદ્રની સૌમ્યતા ચાલી જાય અને સમુદ્રની મર્યાદાનો લોપ થાય, તો પણ હું તમારા પ્રેમનો સ્વીકાર કરી શકીશ નહિ; કારણકે તમે નિષ્કુર છો, જાતિ, દેશ અને ધર્મના દ્રોહી છો, વિધર્મી છો, અમારા શત્રુના દાસ છો, અરે એટલું જ નહિ પણ તમે મનુષ્ય નહિ પણ પશુ છો, દેવ નહિ પણ દાનવ છો અને તેથીજ હું અને તમે કદિ પણ એક થઈ શકશું નહિ. તેમજ એ પણ ખરું છે કે આ શરીર કે જે તમને વાગ્દાનથી અર્પણ થયેલું છે, તે આ જીવનમાં કદાપિ અન્યનું પણ થશે નહિ. ”

મહોખ્ખતખાંએ ધીરજથી યમુનાનું ઉપર્યુક્ત કથન સાંભળી લીધું અને ત્યારપછી આશાનો ત્યાગ કરીને કહ્યું. “ યમુના! તારા છેવટના શબ્દોથી મને સંતોષ થયો છે; પરંતુ તું અહીં એકલી કેમ રહેલી છે? પ્રતાપસિંહના પરિવાર સાથે તું કેમ ચાલી ગઈ નથી? ”

યમુનાએ શાંતિથી જવાબ આપ્યો. “ મહોખ્ખતખાં! તમે મોગલસેનાના સેનાપતિ થઈને આવ્યા છો, એ જાણીને તમને એક વખત મળવા અને મળીને હૃદયનો ભાર ઓછો કરવાને માટે જ હું પાછળ એકલી રહી હતી. હવે હું જાઉં છું અને તમે પણ જાઓ; પરંતુ એ પહેલાં પરમાત્મા પાસે એટલી પ્રાર્થના કરું છું કે તમે કરેલી ભૂલનો પશ્ચાન્નાપ કરવાનો સમય તમને તે વિશ્વનિયંતા કૃપા કરીને જરૂર આપે. ”

એટલું કહીને યમુના મહોખ્ખતખાં તરફ કટાક્ષદ્રષ્ટિ કરીને ત્યાંથી ત્વરાથી ચાલી ગઈ. તેના ગયા પછી મહોખ્ખતખાં ધીમા પગલે અને ઉદાસ મુખે છાવણી તરફ પાછો ફર્યો.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ભેદ ખુલ્લો થયો.

બાદશાહ અકબરની આજ્ઞાથી કેદી થયેલો વિજય એક અબાણ્યા મનુષ્યની કૃપાથી કેદખાનામાંથી નિર્વિઘ્ને છુટી ગયો હતો. એ આપણે સાતમા પ્રકરણમાં વાંચી ગયા છીએ. વિજયને કેદી અવસ્થામાંથી મુક્ત કરનાર એ મનુષ્ય કોણ હતું અને તેને મુક્ત કરવાનો તેનો શું હેતુ હતો, એ ભેદ વાચક મહાશયોની જ્ઞાસાને તૃપ્ત કરવાની ખાતર હવે ઉકેલવાની અગત્ય છે.

વિજયને કેદ કરવાનો હુકમ બ્યારે બાદશાહે આપ્યો હતો, ત્યારે શાહજહાંએ તેમ નહિ કરવાને અને રહેમ રાખવાને માટે તેના બાબાને અરજ ગુબરી હતી, પરંતુ બાદશાહે પોતાના હુકમની વચ્ચે નહિ પડવાની તેને સૂચના કરીને પોતાના હુકમને અમલમાં આણ્યો હતો, એટલે કે વિજયને બંદીવાન બનાવ્યો હતો. એ ઘટનાને વાચક બંધુઓ સારી રીતે જાણે છે. બાદશાહ પોતાના અનુચર કાસમને વિજયને બંદીવાન બનાવવાનો હુકમ આપીને ચાલી ગયા બાદ શાહજહાં પણ પોતાના આવાસે ચાલી આવી હતી. શાહજહાં પોતાને આવાસે આવ્યા પછી નિર્દોષ વિજયને કેદખાનામાંથી શી રીતે મુક્ત કરવો, એના વિચારમાં ગુંથાઈ ગઈ. કેટલોક સમય તેણે વિચારચસ્ત સ્થિતિમાં પસાર કર્યો અને છેવટે તે વિજયને મુક્ત કરવાના એક નિશ્ચય ઉપર આવી. તેણે તુરતજ પોતાના શિક્ષક ફૈજ ઉપર એક કાગળ લખી નાંખ્યો અને તેમાં વિજય તદ્દન બેશુન્દા છે; તેથી તેને ગમે તે ઉપાયે કેદખાનામાંથી મુક્ત કરાવશો, એવા રૂપમાં બનેલા બનાવતું વિગતવાર વર્ણન કરીને ફૈજને વિનંતિ કરેલી હતી. ફૈજ તથા તેનો નાનો ભાઈ અબુલફઝલ બંનેનું અકબરની દરબારમાં કેટલું માન હતું તથા તેઓની વિદ્વત્તા કેટલી અગાધ હતી, એ ઇતિહાસવેત્તાઓથી અબાણ્યું નથી; તેમ છતાં સર્વસામાન્યની જાણ માટે અમે એ ઐતિહાસિક વાતને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવાને પ્રવૃત્ત થઈએ તો તે

અસ્થાને ગણાશે નહિ. આ ઉભય ભાઇઓએ વિદ્યા-સંબંધી એવાં મોટાં મોટાં કાર્યો કરેલાં છે અને અકબરના ધાર્મિક, રાજનૈતિક તથા સામાજિક વિચારો ઉપર એવી ગંભીર અસર કરેલી છે કે જેનું વિસ્તૃત વર્ણન કરવાનો આ પ્રસંગ નથી. અહીં તો માત્ર એ ઉભય ભાઇઓની જરૂરજોગ ઓળખાણ આપવાનું જ અમે ઉચિત વિચાર્યું છે. આ બંને બંધુઓ શેખ મુબારકના પુત્રો હતા. શેખ મુબારક વિદ્વાન હતા; પરંતુ સ્વસ્થંદ વિચારોથી તેને ઇસલામ ધર્મ ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા નહોતી. આ કારણથી ઇસલામ ધર્મના ઉલ્લામાઓ તેની વિરુદ્ધ પડ્યા હતા અને તેથી તે પોતાના વતન નાગોરનો ત્યાગ કરીને આગ્રા પાસેના ચારબાગમાં વસ્યો હતો. ચારબાગમાં આવ્યા બાદ ઇ. સ. ૧૫૪૭ માં અબુલફૈઝ (ફૈઝ) નો અને ઇ. સ. ૧૫૫૧ માં અબુલફૈઝલનો જન્મ થયો હતો, શેખ મુબારકે પોતાના બંને પુત્રોને બહુજ સારી રીતે ભણાવીને વિદ્વાન બનાવ્યા હતા; પરંતુ તેઓ તેમના પિતાની જેમ ઇસલામ ધર્મ ઉપર કેટલેક અંશે અશ્રદ્ધાળુ બની ગયા હતા અને તેથી કટ્ટર મુસલમાનોએ તે ત્રણેને યોગ્ય દંડ દેવાને માટે અકબર બાદશાહને બહુ સમજાવ્યો હતો; પરંતુ અકબર વિચારશીલ અને વિવેકી હતો. એટલે તેમની સલાહથી ભોળવાઇ ન જતાં તે ઉભય બંધુઓની અર્પૂર્વ વિદ્વતાની યોગ્ય કદર કરીને તેમને પોતાના દરબારમાં તેણે રાખી લીધા હતા, ફૈઝ વિદ્વાન અને પ્રતિભાશાલી કવિ હતો તથા સુફી તત્ત્વચુક્ત કવિતા બનાવતો હતો. તેનો નાનો ભાઇ અબુલફૈઝલ ઘણોજ ઇમાનદાર હતો. તેના હૃદયમાં વીરતા અને વિચારોમાં સ્વસ્થંદતા હતી. તેણે આઈન-ઇ-અકબરી અને અકબરનામાદિ ઐતિહાસિક ગ્રંથો પણ લખેલા છે, કે જેની સહાયથી અકબરના સમયના ઇતિહાસનું સાચું જ્ઞાન મળી શકે છે. અકબર આ ઉભય બંધુઓ ઉપર ઘણીજ પ્રીતિ રાખતો હતો; પરંતુ તેના દરબારના અન્ય મુસલમાનો અને તેમાંએ ખાસ કરીને શાહજહાં સલીમ તથા અબદુલકાદર એ બંને જણ તે બંને ભાઇઓને ધિક્કારતા હતા અને તેમના ઉપર ખાનગી વેર પણ રાખતા હતા.

સમ્રાટ અકબરના રાજઅમલમાં પોતાના અંત:પુર નિવા-
સિની સ્ત્રીઓને યોગ્ય કેળવણી મળી શકે એવો અદ્દોખસ્ત કરવામાં
આવ્યો હતો. શહેનશાહ અકબરે પોતાના રાજમહેલમાંજ સ્ત્રી-
કેળવણી માટે કેટલોક ભાગ અલગ કહાડી આપેલો હતો આ ભાગમાં
શાહબદી આરામબેગમ અન્ય શાહબદીઓ તથા બેગમો સાથે અ-
ભ્યાસ કરતી હતી. તે ઘણીજ હુશિયાર અને બુદ્ધિમતી હતી તથા તેને
તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવાનો શોખ હોવાથી પોતાના બાબાને કહીને તત્ત્વજ્ઞ
ફૈજને પોતાનો શિક્ષક નિયત કરાવ્યો હતો. ફૈજ નિયમિત સમયે
શાહબદી આરામબેગમને અભ્યાસ કરાવવા આવતો હતો. તે શા-
હબદીની અભ્યાસ પ્રતિ પ્રીતિ જોઈને તેને પોતાની પુત્રી સમાન
ચાહતો હતો અને ઘણાજ સ્નેહથી તેને તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય સમ-
જાવતો હતો. ફૈજએ વિશેષમાં કાશીમાં એક સંન્યાસીના આવાસે
શુભ વેષે રહીને હિન્દુધર્મનો તથા જૈનધર્મનો પણ સારી રીતે અ-
ભ્યાસ કરેલો હતો અને તેથી તે ધર્મોના સિદ્ધાંતો શાહબદીને
જ્યારે સમજાવતો, ત્યારે તે બહુજ ધ્યાનથી સાંભળતી હતી. જૈન-
શાસ્ત્રના શ્રવણથી શાહબદી જૈન ધર્મ અને જૈનીઓની પક્ષપાતી
બની હતી અને તેથીજ તે વિજયને એક જૈન યુવક જાણવા છતાં
પણ તેના ઉપર આશક થઈ હતી. શાહબદી ફૈજને પોતાના શુર
સમાન માનતી હતી અને તે પોતાની ઇચ્છાને પરિપૂર્ણ કરશે,
એવી તેને શ્રદ્ધા હતી. એટલે તેણે વિજયને કેદખાનામાંથી છોડાવ-
વાને માટે વિનંતિ ભરેલો પત્ર તેના ઉપર લખ્યો હતો. ફૈજએ
પોતાની શિષ્યાની ઇચ્છાને માન આપીને વિજયને કેદખાનામાંથી
મુક્ત કરવાનું કાર્ય જોકે મુશ્કેલ હતું-અને તેમ કરવાથી બાદશા-
હની અપ્રીતિને પણ કદાચ વહોરી લેવી પડશે તેમ ધારેલ;-તોપણ
તેણે શુભ રીતે તેને કેદખાનામાંથી મુક્ત કરીને પોતાના મકાને
રાખ્યો હતો. ફૈજએ વિજયને મુક્ત કર્યા પછી વિચારી રાખ્યું હતું
કે યોગ્ય અવસરે બાદશાહને પોતાના આ સાહસની વાત કરીને
ક્ષમા માગી લઈશ અને વિજય ઉપર રહેમ કરાવીશ; પરંતુ મેવા-
ડના રાણા પ્રતાપસિંહ સાથેના યુદ્ધ કાર્યમાં બાદશાહને રોકાઈ

રહેવું પડતું હોવાથી ફ્રેજ હજી સુધી પોતાના વિચાર પ્રમાણે વર્તી શક્યો નહોતો.

વિજય કેદખાનામાંથી છુટો થયા બાદ ગુમરીતે ફ્રેજના મકાનમાં જ રહેતો હતો. ઉદાર દિલના ફ્રેજએ તેને હિન્દુને યોગ્ય એવી સર્વ પ્રકારની સગવડ કરી આપેલી હતી તેથી તે ત્યાં સુખપૂર્વક રહીને ફ્રેજની તથા શાહબદીની મનમાં ને મનમાં ઘણી પ્રશંસા કરતો હતો. એક દિવસે પ્રાતઃકાળમાં જ્યારે વિજય ફ્રેજના મકાનના પુસ્તકાલયવાળા ચોરડામાં બેઠો બેઠો એકાદ સંસ્કૃત પુસ્તકનું અવલોકન કરી રહ્યો હતો, ત્યારે એક ધુરખાવાળી સ્ત્રીએ એ ચોરડામાં પ્રવેશ કર્યો. વિજય પુસ્તકાવલોકનના કાર્યમાં એટલો બધો મશગુલ થઈ ગયો હતો કે તેને એ સ્ત્રીના આગમનની કશી પણ ખબર પડી નહિ. પેલી સ્ત્રીએ તેને પોતાના કાર્યમાં તક્લીન થયેલો જોઈને તેનું ધ્યાન પોતાની તરફ ખેંચવાની ખાતર ધીમેથી ઉધરસ ખાધી. તે સ્ત્રીએ વિજયનું ધ્યાન પોતાની તરફ ખેંચવાને અજમાવેલો ઉપાય આબાહ નિવડ્યો. કારણ કે વિજયે તુરતજ પુસ્તકને બંધ કરીને તેની સામે જોયું અને તેના ધુરખા વિગેરેની ઢબ ઉપરથી તેને કોઈ અમીરની સ્ત્રી ધારીને તે તેને માન આપવાને આસન ઉપરથી તુરતજ ઉભો થઈ ગયો. વિજયને સાવધ થયેલો જઈને તે સ્ત્રી ચોરડાના મધ્ય ભાગમાં આવી અને પોતાના મ્હોડા ઉપરથી ધુરખાને દૂર કરીને તેની સામે અર્થસૂચક દ્રષ્ટિએ જોતી ઉભી રહી. વિજય એ સ્ત્રીના લાવણ્યને અને તેના સૌંદર્યને નિહાળીને આશ્ચર્યમાં લીન થઈ ગયો. વિજયે જોયું કે તે સ્ત્રી પચીશોક વર્ષની પરમ યૌવનવતી મુસલમાન તરૂણી હતી. દાડમની કળીઓને લબાવે તેવા તેના તીણાં દાંત હતા, પોપટની આંચને શરમાવે તેવી તેની સ્ત્રીધી લાંબી નાસિકા હતી, મૃગલોચન જેવાં તેનાં નેત્ર અણીઆળાં અને વિશાળ હતાં, શિવ ધનુષ્ય જેવી તેની કાળી ભમરો હતી, શરદ્દૂર્ણિમાના નિર્મળ ચંદ્ર જેવું તેનું ગોળ વદન હતું, પરવાળાં જેવાં તેનાં અધર હતા અને સુવર્ણ કળશ જેવાં તેનાં સ્તન હતાં. આવી રૂપનિધાન તરૂણીને જોઈને વિજય કેવળ મોહમુગ્ધ થઈ ગયો અને નિર્ભય પુતળાની જેમ અવાક અને

સ્થિર ઉભો રહ્યો. ક્ષણવાર પછી મૌનતાનો ભંગ કરીને તે તરૂણીએ વિણાના જેવા મધુર સાદે કહ્યું. “વિજય ! તમે કેમ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયા છો ? શું તમે મને ઓળખતા નથી ?

“ બાનુ ! ” વિજયે નમ્રતાથી કહ્યું. “ મને માફ કરો; હું તમને ઓળખી શકતો નથી; કારણ કે મેં તમને કોઈ સમયે જોયેલા નથી. ”

“ શું તમે સમ્રાટ અકબરશાહના માનીતા ઉમરાવ અબુલકૈબની અત્યંત રૂપશાલિની બીબી રજયાનું નામ કદિ સાંભળ્યું નથી ? ” તે તરૂણીએ પોતાના મુખને સહેજ મરડીને મંદ મંદ હસતાં હસતાં પૂછ્યું.

“ રજયાબાનુનું નામ તો મેં ઘણીએ વાર સાંભળ્યું છે; પરંતુ તેમને નજરે નિહાળવાનો અવસર આજ સુધી મને મળ્યો નથી. શું ત્યારે તમે પોતેજ ઉદાર દિલના ઉમરાવ ફૈઝના બીબી છો ? ” વિજયે આતુરતાથી સામો સ્વાલ કર્યો.

“ હા, હું તેમની જ બીબી છું અને મારું નામ રજયા છે. ” રજયાએ ફરીથી સહાસ્ય મુખે ઉત્તર આપ્યો.

રૂપસુંદરી રજયાના હાસ્યભરિત મુખચંદ્રની અપૂર્વ શોભા જોઈને વિજય મંત્રમુગ્ધ થઈ ગયો. તેણે એ લાવણ્યના ભંડાર સમાન તરૂણીના રૂપને ક્ષણવાર એક ધ્યાને અવલોકીને કહ્યું. “ બાનુ ! તમે તમારા અલૌકિક સૌંદર્યનું દર્શન કરાવીને મને તમારો અત્યંત આભારી બનાવ્યો છે; પરંતુ અહીં સુધી આવવાની જહેમત તમારે શા માટે ઉઠાવવી પડી છે, તે કૃપા કરીને કહેશો ? ”

રજયાએ પોતાનાં ચંચળ નેત્રોને સ્થિરતાથી વિજયના મુખ ઉપર સ્થાપીને કહ્યું. “ વિજય ! મારા શૌહરે તમને ભયંકર કારાગૃહમાંથી મુક્ત કરીને જે દિવસથી અહીં રાખ્યા છે, તે દિવસથી અમે તમને એક ઘરના માણસ તરીકેજ ગણીએ છીએ અને તેથી તમને એક ગુપ્ત વાત કહેવાને માટે મેં આ અવસરનો

લાલ લીલો છે. તમે જાણો છો કે શહેનશાહ અકબર બહુજ ભલા અને ન્યાયી છે; પરંતુ મારા શૌહર જેવા કેટલાક ઇસલામ ધર્મ ઉપર અશ્રદ્ધા ધરાવનારા વિદ્વાનોએ તેમને ઇસલામ ધર્મમાં શંકાશીળ બનાવીને એક નવોજ પંથ તેમની સહાયથી કહાડ્યો છે અને તેથી ઘણા કટ્ટર મુસલમાનો તેમનાથી વિરુદ્ધ પડી ગયા છે અને તેવા સર્વની ઉપર વેર પણ ધરાવે છે. ખુદ શાહજહા સલીમ પણ તેના બાબાની વિરુદ્ધમાં છે અને તેથી જો શાહજહાની કૃપાને મેળવશો, તો તં તમને બાદશાહની તમારા ઉપર જે અકૃપા છે, તેમાંથી બચાવી લેશે અને તમે જો તેના વિશ્વાસુ બનીને રહેશો, તો તે તમને સુખી પણ બનાવી દેશે. શાહજહા એવા તો દિલાવર પુરૂષ છે કે જો તમે તેના પક્ષમાં રહીને તેનો હુકમ બળવશો, તો જ્યારે તે તખ્તનશિન થશે, ત્યારે તે તમને ઉચ્ચપદના અધિકારી બનાવતાં જરા પણ ઠીલ કરશે નહિ. ”

રજયાનું લાંબુ ભાષણ ધીરજથી સાંભળીને વિજયે કહ્યું: “મારા જેવા સામાન્ય મનુષ્ય પ્રત્યેની તમારી લાગણી જોઈને અને તમે મને આપેલી સારી સલાહનો વિચાર કરીને હું તમારો ઘણોજ ઉપકાર માનું છું; બાનુ ! પરંતુ શાહજહા સલીમ જો શહેનશાહ અકબરની વિરુદ્ધમાં હોય, તો પછી તેમની કૃપા મેળવવા અને તેમના વિશ્વાસુ બનવા, તેમના પક્ષમાં ભળીને શું મારે રાજદ્રોહી બનવું ? ”

રજયાએ વિજય સામે નેત્રના કટાક્ષબાણ મારતાં કહ્યું: “એમાં રાજદ્રોહી બનવાપણું ક્યાં છે ? શું તમે તમારું હિત પણ વિચારી શકતાં નથી ? ”

શહેનશાહ અકબર જેવા ન્યાયી, ઉદાર, ભલા અને દયાળુ રાજકર્તાના વિરુદ્ધ પક્ષમાં ભળીને હું મારું હિત સાધવાને તૈયાર નથી, બાનુ ! ” વિજયે ગંભીરતાથી જવાબ આપ્યો.

વિજય ! તમારું વય હજી કાચું છે. અને તેથી તમારામાં સારાસાર વિચારવાની શક્તિ નથી. તમે વિચાર કરો કે તમે પોતે અકબરશાહના મોટા ગુન્હામાં છો. જ્યારે તે જાણશે કે તમે

કેદખાનામાંથી કોઈની સહાયથી ગુમ રીતે નાશી છૂટ્યા છે, ત્યારે તે તમને કેવી સબ્લ કરશે, તને તમે કદિ ખ્યાલ કર્યો છે ખરો ? મારું કહું માનો તો હ્યો આ કાગળ અને તેને શાહબહા સદીમને ગુમ રીતે તમે પોતે પહોંચતો કરો. મારી ભલામણથી તે તમને દરેક પ્રકારના ભયમાંથી મુક્ત કરશે.” એમ કહી રણ્યાએ ઘડીમાં મુખને સકોચતાં, ઘડીમાં સ્મિત હાસ્યથી પ્રકુલ્લિત કરતાં અને ઘડીમાં નેત્રકટાક્ષ કરતાં એક કાગળ પોતાના વસ્ત્રમાંથી કહાડી વિજ્ય પાસે જઈને તેની આગળ ધર્યો.

સૌંદર્યના સાગર સમાન નવબુવાન તરૂણ સુંદરીને સહાસ્ય મુખે પોતાની સન્મુખ ઉભેલી અને વિવિધ પ્રકારના હાવભાવ કરતી જોઈને વિજ્ય ક્ષણવાર ભાન ભૂલી ગયો. તેણે ચંત્રવત્ રણ્યાના હાથમાંથી કાગળ લેવાને પોતાને હાથલાંબો કર્યો અને રણ્યાએ પ્રેમપૂર્વક કાગળ તેના હાથમાં આપતાં તેનો હાથ જરા દબાવ્યો. વિજ્યની અસર થતાં જેમ મનુષ્ય ચમકી જાય છે, તેમ વિજ્ય રણ્યાના કોમળ કર્નો મૃદુ સ્પર્શ થતાં ચમક્યો, તેના આગળની જમીન ચક્કર ચક્કર ફરવા લાગી અને તેની આંખે અંધારા આવ્યાં. ખરાબર આજ ક્ષણે ઓરડાનાં બંધ કરેલાં ખારણાં ઉઘડી ગયાં અને એક મજબુત બાંધાના હિન્દુ જેવા જણાતા પુરૂષે ઓરડામાં ધીમેથી પ્રવેશ કર્યો.

એક અભણ્યા હિન્દુ જેવા જણાતા પુરૂષને ઝેઘડકતાથી ઓરડામાં પ્રવેશ કરતો જોઈને વિજ્ય આશ્ચર્ય પામી ગયો; પરંતુ ચાલાક રણ્યા એ અભણ્યા પુરૂષની મુખચર્યા જોઈને તેને તુરંતજ ઓળખી ગઈ અને તેથી પોતાના મહોડા ઉપર બુરખો નાખીને ઓરડાના ખીજ દ્વારથી એકદમ પલાયન થઈ ગઈ. આ આકસ્મિક ઘટનાથી વિજ્ય ગભરાઈ ગયો, તે એટલે સુધી કે રણ્યાએ આપેલો કાગળ પોતાના હાથમાંથી પડી ગયો અને તે આવેલા પુરૂષે લઈ લીધો, એ પણ તે જાણી કે જોઈ શક્યો નહિ.

તે પુરૂષ માનાપમાનની કાંઈ પણ દરકાર કર્યા વિના વિજ્યની સામે એક આસન ઉપર ધીમે રહીને બેઠો અને પોતાની વિલક્ષણ રીતે ચળકતી આંખોને વિજ્યની આંખો સાથે મેળવીને કહ્યું!

“વિજય ! તમે હિન્દુ-જૈન થઇને આ મુસલમાનના આવાસમાં કેમ રહો છો ?”

વિજયને આ પ્રશ્નમાં કાંઈક સત્તાનું દર્શન થયું અને તેથી તેણે નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો. “આ આવાસના માલેક શરીરે મુસલમાન છે; પરંતુ વિચારે તેવા નથી અને તેથી મને અહીં રહેવાને કશી પણ હરકત જણાતી નથી. વળી તેમણે જૈનને યોગ્ય એવી સર્વ ગોઠવણ મને કરી આપેલી છે.”

“બહુ સારું” તે પુરૂષે પોતાની નજર જરા આડી કરીને કહ્યું. “પરંતુ મેં સાંભળ્યું હતું કે તમને બાદશાહેકોઈ કારણવશાત કેદ કરેલા છે, એ વાત તો તમને અહીં જોવાથી ખોટી જણાય છે, કેમ ખરું ને ?”

વિજય તે પુરૂષની ઉપર્યુકત વાત સાંભળીને ચમક્યો અને જવાબ આપવાને માટે મુંઝાવા લાગ્યો; પરંતુ ક્ષણવાર રહી જરા સ્વસ્થ થઈને કહ્યું. “શહેરના લોકો અનેક પ્રકારની સાચી બુઠી વાતો કરે છે, તેથી આપે સાંભળેલી વાત સાચી હોય એ સંભવિત નથી.”

“હા, એમજ હોવું જોઈએ.” તે પુરૂષે અર્થસૂચક સ્વરે કહ્યું. “પણ જે તરૂણી મારા આગમનથી એકાએક ચાલી ગઈ, ત બહુજ ભલી જણાતી હતી, એ વાત તો સાચી છે ને ?”

“શી રીતે ?” વિજયે તુરતજ સામો સ્વાલ કર્યો.

“એ રીતે કે તે તમારા પ્રત્યે બહુજ મમતા દેખાડતી હતી અને તમને સારી સલાહ આપતી હતી.” તેણે તુરતજ વ્યંગમાં કહ્યું.

“શી સારી સલાહ ?” વિજયે પુનઃ આશ્ચર્યચુકત સ્વરે પૂછ્યું.

“બાદશાહના ગુન્હામાંથી મુક્ત થવા માટે શાહબાદાની કૃપા સંપાદન કરવાની તે તમને સલાહ આપતી હતી, એને શું તમે સારી સલાહ નથી ગણતા ?” તે પુરૂષે ફરીથી વ્યંગમાં કહ્યું.

“નહિ” વિજયે અભયબીમાં ગરકાવ થઈ જતાં ઉત્તર આપ્યો.

“ શા માટે નહિ ? ” તે પુરૂષે પૂછ્યું.

હવે વિજય થોડીવાર વિચારમાં પડી ગયો; પરંતુ તેને તુર-તજ જણાયું કે જ્યારે આ પુરૂષ પોતાની બધી હકીકત બલ્લે છે, ત્યારે તેની પાસે વાતને છુપાવવાથી કશું પણ ફળ નથી અને તેથી તેણે હવે ખુલ્લા દીલથી વાત કરવા માંડી.

તેણે કહ્યું. “ શહેનશાહ અકબરના જેવા ન્યાયી અને પ્રભ-પ્રિય રાજકર્તાના ગુન્હામાંથી મુક્ત થવાને માટે તેનાથી વિરૂદ્ધ પક્ષના શાહબહાની કૃપા મેળવવા પ્રયાસ કરવો, એ મને યોગ્ય લાગતું નથી અને તેથીજ હું એ તરૂણીની સલાહને સારી માનતો નથી. ”

તે પુરૂષે એકદમ કહ્યું. “ આ તમારા કથન ઉપરથી જણાય છે કે બાદશાહે તમને કોઈ ગુન્હા માટે કેદ કરેલા, એ વાત તો સત્ય જણાય છે. ”

વિજયે નિખાલસ દિલથી કહ્યું. “ હા ”

“ ત્યારે તમે કેદખાનામાંથી છુટ્યા શી રીતે ? ” તે પુરૂષે સત્તાવાહક અવાજે પૂછ્યું અને વિજય તેનો શો જવાબ આપે છે, તે સાંભળવાને તે આતુર થઈ રહ્યો.

વિજય હવે ખરાખર સપડાઈ ગયો અને સાથે ગભરાઈ પણ ગયો. તેણે નમ્રતાથી ઉત્તર આપ્યો, “ હું એ વાત કહેવાને ઇચ્છતો નથી. ”

“ ભલે, જેવી તમારી ઇચ્છા, હું એ કહેવાને માટે તમને આગ્રહ પણ કરતો નથી; પરંતુ જ્યારે તમે ગુન્હેગાર છો, ત્યારે તેમાંથી મુક્ત થવાને માટે તમારે એ તરૂણીની સલાહ માનવી અને તે પ્રમાણે વર્તવું, એ તમારા હિતની દ્રષ્ટિએ યોગ્ય જ છે. ” તે પુરૂષે કહ્યું.

“ મારા હિતની દૃષ્ટિએ ભલે યોગ્ય હોય, પરંતુ એકન્યાયી બાદશાહના વિરૂદ્ધ પક્ષમાં ભળીને રાજદ્રોહી બનવાને માટે હું ઇચ્છતો નથી અને તેથીજ હું તે સલાહને અયોગ્ય ગણું છું ” વિજયે કહ્યું.

“ પરંતુ જ્યારે તમે કેદખાનામાંથી નાશી ગયેલા છો, એવું બાદશાહના જાણવામાં આવશે ત્યારે તે તમને ગમે તે ઉપાયે પકડશે અને સજા સજા કરશે, એનો વિચાર તમે કર્યો છે કે નહિ ? ” તે પુરૂષે એક નવો સ્વાલ રજૂ કરીને વિજયને ગભરાવવાનો પ્રયાસ કર્યો.

વિજય પ્રથમ ગભરાયો ખરો, પણ તુરંતજ સાવધ થઈને ખોલ્યો, “ એ વિચાર કરવાની અત્યારે અગત્ય નથી. બાદશાહ મને પકડે તો તે કદાચ સજા સજા પણ કરે; પરંતુ હું તેમને ખરી હકીકત કહીને તેમની પાસે દયા માગીશ અને મને ખાતરી છે કે તે મારા ઉપર જરૂર દયા કરશે. ”

“ બાદશાહના ન્યાય અને ઉદારતા માટે શું તમને એટલો બધો વિશ્વાસ છે ? ” તેણે પુનઃ પૂછ્યું.

“ હા. ” વિજયે દ્રઢતાથી જવાબ આપ્યો.

“ મને લાગે છે કે તમે બાદશાહની ખોટી પ્રશંસા કરો છો; તે સર્વગુણસંપન્ન તો નથીજ. ” તે પુરૂષે કહ્યું.

“એક મનુષ્ય સર્વગુણસંપન્ન તો નજ હોઈ શકે અને કદાચ હોય તો તે મનુષ્ય નહિ પણ દેવ ગણાય ” વિજયે કહ્યું.

“ત્યારે બાદશાહ અકબર સર્વગુણ સંપન્ન તો નથીજ ને ? ” તેણે આતુરતાથી પૂછ્યું.

હા, એ વાત તો નિર્વિવાદજ છે; પરંતુ ભારતભૂમિ ઉપર અત્યાર સુધી જેટલા મુસલમાન બાદશાહો થઈ ગયા છે, તે સર્વ કરતાં શહેનશાહ અકબર એક ઉત્તમ રાજકર્તા છે, એમ હું નિખાલસ હૃદયથી કહું છું. ” વિજયે સરલતાથી કહ્યું.

“ ઠીક, પેટી સ્ત્રીએ તમને જે કાગળ આપ્યો હતો, તેને તમે વાંચ્યો છે ? ” તે પુરૂષે એક નવો સ્વાલ રજૂ કર્યો.

વિજયને આજ ક્ષણે તે કાગળનું બાન થયું અને તેને પોતાના હાથમાં નહિં જેતાં નીચે આમતેમ જેવા લાગ્યો; પરંતુ કાગળ તેની દષ્ટિએ પડ્યો નહિ, એટલે તેણે ભયાતુર નજરે પૂછ્યું. “ શું આપે એ કાગળ લીધો છે ? ”

તે પુરૂષે પોતાના હાથમાં છૂપાવી રાખેલો કાગળ ખદાર કહાડી

વિજયને બતાવ્યો અને તે કાંઈક કહેવા જતો હતો એટલામાં એક પુરૂષે ઓરડાના દ્વારમાં પ્રવેશ કર્યો. તે ફૈલ હતો. વિજય ફૈલને અચાનક આવેલો જોઈને ગભરાઈ ગયો. કેમકે ફૈલએ તેને ગુપ્ત ઓરડામાં જ દિવસ રાત રહેવાનું કહ્યું હતું. તેમ છતાં તેની આજ્ઞાનો ભંગ કરીને આજે તે પુસ્તકાલયના ઓરડામાં આવેલો હતો. ફૈલ પેલા અભાણ્યા પુરૂષને જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યો અને કાંઈક બોલવા જતો હતો; પરંતુ તે પુરૂષે તેને ચૂપ રહેવાની અને પોતાની પાછળ આવવાની નિશાની કરતાં બંને ઓરડાની બહાર નીકળી ગયા અને પાછળ વિજય અનેક પ્રકારના તર્કવિતર્કો કરતો ઓરડામાં જ ઉભો થઈ રહ્યો.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

ભાગ્યોદય.

भाग्यं फलति सर्वत्र न विद्या न च पौरुषम् ।

ગત પ્રકરણમાં બનેલા વિવિધ બનાવોથી વિજય એટલો બધો આશ્ચર્યમુગ્ધ અને ચિંતાતુર થઈ ગયો હતો કે તે કેટલોક સમય ઓરડામાં કેવળ સ્થિરભાવે અને ચૈતન્ય રહિતપણે ઉભો રહ્યો. રજ્યા, અભાણ્યા પુરૂષ અને છેવટે ફૈલના એક પછી એક આગમ નથી તથા તેમની સાથે થયેલા વાર્તાલાપથી તેનું મસ્તક બહાર મારી ગયું હતું અને તેથી તેણે તેમની સાથે શી શી વાતો કરી હતી, તેનું અત્યારે તેને કશું પણ ભાન રહ્યું નહોતું. વિચારના વમળમાં પડી ગયેલો વિજય જ્યેન થઈ ગયેલા પોતાના જીવને કરાર વાળવાને માટે ઓરડામાં આમતેમ ફરવા લાગ્યો અને પરમાત્મા મહાવીરનું ચિત્તમાં ધ્યાન ધરવા લાગ્યો.

તે એક જ્ઞેન હતો અને તેથી તે સારી રીતે જાણતો હતો કે: દુઃખના સમયે પરમ કૃત્યાણુકારી પરમાત્માના મંગલમય નામનું સ્મરણ કરવાથી દુઃખ માત્રનો નાશ થાય છે અને સુખ સ્વયં આવીને લેટે છે. પોતાના ઉપર મહાન્ ઉપકાર કરનાર ફૈલની આજ્ઞાનો ભંગ

કરીને આ ઓરડામાં આવવાથી તેને કેવા સંયોગોમાં મુકવું પડ્યું હશે અને ભવિષ્યમાં તેનું શું પરિણામ આવશે એજ વિચારો તેને સાલતા હતા; પરંતુ પરમાત્માના ધ્યાનથી તેના હૃદયનો સર્વ ભાર ઓછો થઈ ગયો અને હૃદયમાં અપૂર્વ શાંતિનું ભાન થતાં તેના જીવનને પણ કરાર વળ્યો. રજીયાના ભૂવનમોહન રૂપદર્શનથી, અબ્બાસ્યા પુરૂષની સાથે થયેલા વાર્તાલાપથી અને ફ્રેજીના અચાનક આગમનથી વિજયના હૃદયમાં જે તુમુલ યુદ્ધ મચી રહ્યું હતું, તે પરમાત્માના પવિત્ર નામના શુભ ધ્યાનથી હવે શાંત થઈ ગયું હતું અને તેથી તે પોતાના ગુપ્ત ઓરડામાં પુનઃ જવાને વિચાર કરીને દ્વારની બહાર નીકળ્યો. દ્વારની બહાર નીકળતાંજ તે એકદમ અમક્રી ગયો; કારણકે એ પુરૂષો પોતાની તરફ આઘ્યા આવતા તેની નજરે પડ્યા. વિજય આ એ પુરૂષો કોણ હશે તથા તેઓ શા હેતુથી પોતાના તરફ આવતા હશે, એ વિષે વિવિધ કલ્પનાઓ કરતો જ્યાંને ત્યાં ઉભો રહ્યો. એટલામાં તે બંને પુરૂષો તેની છેક પાસે આવી પહોંચ્યા. વિજય જોઈ શક્યો કે આવેલા એ પુરૂષોમાં એક હિન્દુ હતો અને બીજો મુસલમાન હતો. તેઓ રાજ્યના કર્મચારીઓ હોય એવું તેમણે પહેરેલા પોશાકથી તથા કમરે લટકાવેલી તલવારોથી અનુમાન થતું હતું. તે ઉભય પુરૂષો વિજયને લશ્કરી નિયમે સલામ કરીને તેની સામે ઉભા રહ્યા એટલે વિજયે તેમને પૂછ્યું. “આપ કોણ છો અને આપના આગમનનું શું પ્રયોજન છે, તે કહેશો?”

હિન્દુ કર્મચારીએ તેનો ઉત્તર આપવાને બદલે સામો સ્વાલ કર્યો. “આપનું નામ વિજયકુમાર કે ?”

“જી, હા” વિજયે નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો; પરંતુ તેને તુરતજ વિચાર થયો કે પોતાના છુટકારાની બબર બાદશાહને પકેલી જણાય છે અને તેથી તેણે રાજ્ય કર્મચારીઓને પોતાને પુનઃ કેદ કરવાને માટે મોકલ્યા જણાય છે.

“બહુ સારું, અમારી સાથે ચાલો; આપને બાદશાહ સલામત યાદ કરે છે.” મુસલમાન કર્મચારીએ કહ્યું.

“પરંતુ આપ કોણ છો તથા બાદશાહ સલામત મને શું કામ

યાદ કરે છે? તેનો ખુલાસો કરશો તો ઉપકાર થશે.” વિજયે ભયાતુર નજરે તેમની તરફ જોતાં જોતાં નમ્રતાથી પૂછ્યું.

“ અમે આ દુનિયાના માલેક શાહનશાહ અખુલ્કતેહ જલા-લુદ્દીન મહમ્મદ અકબરશાહના કર્મચારીઓ છીએ. ” હિન્દુ કર્મ-ચારીએ ઉત્તર આપતાં કહ્યું. “ તેઓ આપને શું કારણથી યાદ કરે છે એ અમે જાણતા નથી; પરંતુ અમે બાદશાહ સલામતની નેક આ-જ્ઞાથી આપને તેમની હજુરમાં લઈ જવાને માટે આવ્યા છીએ. ”

“ ભલે, હું બાદશાહ સલામતની આજ્ઞાને માન આપી આપની સાથે આવવાને તૈયાર છું. ” વિજયે ધીમેથી કહ્યું.

“ બહુ સારૂ. અમારી પાછળ ચાલ્યા આવો. ” એમ કહી ઉ-ભય કર્મચારીઓ આગળ અને વિજય પાછળ એ રીતે તેઓ ત્રણે ફેણના મકાનની બહાર નીકળી ગયા અને રાજ્ય મહાલય તરફ ચાલવા લાગ્યા.

કેટલાક સમય સુધી તેઓએ ચાલ્યા કર્યું અને છેવટે અકબર શાહના વિશાળ અને ગગનચુંબિત મહાલયના દ્વાર પાસે આવી પહોંચ્યા. દ્વારપાળ સાથે ઘટતી વાતચીત થયા બાદ તેઓ અંદર પેઠા. વિજય આ અત્યંત મનોહર અને દેવવિમાન સરખા મહાલયને જોઈને આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ ગયો. યમુના નદીના કીનારે આ મહેલ બાંધવામાં આવ્યો હતો. મહેલની તમામ બાંધણી સંગેમરમરના અતિ ઉજ્જવલ અને ધવલ પત્થરની હતી અને તેથી તે બરફના પહાડ સરખો શોભતો હતો. મહેલની પ્રત્યેક દિવાલ સફેદ, સુંવાળી અને ચળકતી હતી અને તે ઉપર વિવિધ પ્રકારના રંગોથી પક્ષીઓ, પશુઓ અને મનુષ્યોના રંગબેરંગી અને મનોહર ચિત્રો આજેજે-લાં હતાં. મહેલમાં પ્રત્યેક સ્થળે લોંચતગીએ આરસ પત્થરના ગૂદા ગૂદા રંગના ચોસલાં જડી દીધેલાં હતાં અને બીલોરી કાચ પાથર-વામાં આવ્યો હતો. આ સુંદર મહેલમાં અસંખ્ય ચોરડાઓ દિવાન-ખાનાઓ, આરામગૃહો, શયનગૃહો, હમામખાનાઓ, ઉદ્યાનો અને બાગો આવેલાં હતાં અને તે પ્રત્યેકને સર્વોત્તમ રીતે શબ્દગારવામાં આવેલાં હતાં. આ સુંદર મહેલમાં રાતને સમયે જ્યારે અસંખ્ય દી-

પકો કરવામાં આવતા હતા, ત્યારે તેની શોભામાં ચોર વૃદ્ધિ થતી હતી. વિજય પેલા બે કર્મચારીઓની પાછળ જતો જતો મહેલની આ સર્વ શોભાને નિહાળતો હતો અને મનમાં ને મનમાંજ અભયભય થતો હતો. મહેલના મુખ્ય દ્વારમાં પ્રવેશ કર્યા પછી તેઓ જૂઠા જૂઠા અનેક દ્વારોમાં થઈને છેવટ એક ભવ્ય ચોરડામાં આવી પહોંચ્યા; આ ચોરડો પણ એટલો બધો સુંદર અને ભવ્ય હતો કે જેનું વિશેષ વર્ણન કરી વાચક મહાશયોને અમે કંટાળો આપવા ઈચ્છતા નથી અને તેથી અત્રે એટલું જ કહેવું બસ થશે કે વાચકોએ પોતાની સ્વપુદ્ધિથી તેની સુંદરતાનો ચિતાર લાવવાની ખાતર યોગ્ય કદપના કરી લેવી, પેલા બંને કર્મચારીઓ વિજયને એ ચોરડામાં એક આસન ઉપર બેસવાનું કહીને ત્યાંથી અન્યત્ર ચાલ્યા ગયા. વિજય કેટલોક સમય ચોરડાની શોભા જોતો અને મનમાં અનેક પ્રકારના વિચારો કરતો આસન ઉપર બેસી રહ્યો; પરંતુ છેવટે કંટાળીને જેવો તે ઉઠવા જતો હતો, તેવોજ તે ચોરડામાં પ્રવેશતાં બે પુરૂષોને જોઈને સ્તબ્ધ થઈ ગયો અને ક્ષણભર જેમની તેમ સ્થિતિમાં બેસી રહ્યો. ત્યારબાદ તેને જ્ઞાન આવતાં તે આસન ઉપરથી એકદમ ઉભો થઈ ગયો અને બેમાંથી એક પુરૂષની આગળ ઘુંટણીએ પડી તેના પોશાકને પકડીને તેને ચુંબન કર્યું.

તે પુરૂષે વિજયને ઉઠાડીને કહ્યું. “ વિજય ! ”

“ ફરમાન, સરકાર ! ” વિજયે કહ્યું.

તે પુરૂષ ખુદ અકબરશાહજ હતો અને તેની સાથેના બીજો પુરૂષ તેનો મિત્ર અબુલફૈઝ હતો, અકબરે ચોરડાની મધ્યમાં ગોઠવેલા એક સ્તનજડિત મોટા આસન ઉપર બેસીને ફૈજને પણ પોતાની સામે પડેલા આસન ઉપર બેસવાનું ફરમાન કર્યું. બાદશાહના ફરમાન મુજબ તે પોતાના યોગ્ય આસન ઉપર બેઠો, તે પછી અકબરે વિજય તરફ જોઈને કહ્યું. વિજય ! તું હજી એક ગુન્હા પૂરતી સજા ભોગવી રહ્યો નથી, ત્યાં તો તે કેદખાનામાંથી સ્વયં છુટો થઈને બીજો પણ એક ભયંકર ગુન્હો કર્યો છે. તેથી તુંજ કહે કે હવે તને શી સજા કરવી ? ”

વિજયે નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો. “ જહાંપનાહ ! આપને જે યોગ્ય લાગે તે સજ્જ કરો; હું સહેવાને તૈયાર છું. ”

“ ઠીક છે, હું એજ વિચારમાં છું; પરંતુ કેદખાનામાંથી તને મુક્ત કરનાર કોણ છે, એ હું જાણવા માગું છું. ” બાદશાહે કહ્યું.

“ સરકાર ! કેદખાનામાંથી મને મુક્ત કરનાર ગમે તે હોય, તે સાથે આપને શો સંબંધ છે ? હું એક જ ગુન્હેગાર છું અને તેથી મને જે સજ્જ કરવી હોય તે કરો. ” વિજયે શાંતિથી કહ્યું.

“ વિજય ! ” બાદશાહે સહેજ આંખ ફેરવીને કહ્યું. “ વાતને છુપાવીને હજી તું તારા ગુન્હાની સંખ્યામાં વધારો કરે છે, તે યોગ્ય નથી. જે વાત સાચી હોય, તે જ કહી દે; કેમકે સાચું બોલનારને હું હમેશાં માફ કરતો આવ્યો છું. ”

“ નામવર શાહ ! હું હવે કાંઈ પણ કહેવાને ઇચ્છતો નથી અને તેથી આપને જે સજ્જ ફરમાવવી હોય તે ફરમાવો; હું તાબેદાર આપની ગમે તેવી અને ગમે તેટલી ભયંકર આજ્ઞાને પણ સહન કરવાને તૈયાર છું; પરંતુ હું મારા ઉપર ઉપકાર કરનારનું નામ પ્રાણીતે પણ આપની સન્મુખ લેવાનો નથી. ” વિજયે દ્રઢતાથી કહ્યું.

“ ઠીક છે, વિજય ! જ્યારે તું ખરી વાત મારાથી છુપાવે છે, ત્યારે તો તને ભયંકર શિક્ષા કરવી જ પડશે. “ એમ કહી બાદશાહ આસન ઉપરથી ઉભો થયો અને વિજયની છેક પાસે જઈને ઉભો રહ્યો. ફેણએ પણ બાદશાહનું અનુકરણ કર્યું.

બાદશાહે વિજયનો હાથ પોતાના હાથમાં લઈને સ્મિત હાસ્ય કર્યું અને કહ્યું. “ વિજય !

“ વિજય બાદશાહની આ રીતિથી તથા બોલવાની ઢબથી અજાણ્ય થઈ ગયો, તેણે બાદશાહના ક્રોધની અને તેના ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં મોત અગર તો એવીજ કોઈ બીજી ભયંકર શિક્ષાની આશા રાખી હતી; પરંતુ બાદશાહે જ્યારે તેને પ્રેમપૂર્વક બોલાવ્યો, ત્યારે તે અજાણ્ય થાય, એ સર્વથા સ્વાભાવિક હતું. તેણે શાંતિથી કહ્યું. જહાંપનાહ ! શી આજ્ઞા છે ? શી સજ્જ ફરમાવો છે ?

“ આજ્ઞા ! સજ્જ ! ” બાદશાહે જરા ભારપૂર્વક પણ હસતાં

હસતાં કહ્યું. “ તારા જેવા લાયક, ધર્મપ્રીય, વિશ્વાસુ અને ચારિત્રવાન યુવકને શહેનશાહ જલાલુદ્દીન અકબર કદિ પણ સન્ન કરતો નથી; કિન્તુ તેવા યુવકની યોગ્ય કદરજ કરે છે. વિજય! મારા મિત્ર ફૈજના આવાસે એક અબ્લણ્યા હિન્દુ પુરૂષની સાથે તેં મારા તરફ વક્ષાદાર રહેવા બાબત જે વાતચિત્ત કરી હતી, તેથી તથા મારા ઉપર તારો જે વિશ્વાસ છે, તેથી હું તારા ઉપર ઘણાજ ખુશી થયો છું. વળી શાહજહાંના મહેલમાં આવવામાં પણ તારી ખીલકુલ કસુર નથી, એમ ફૈજએ મને સઘળી બનેલી ખીના કહીને સમજાવ્યું પાડી છે અને તેથી તું તદ્દન બેગુન્દા છે. ફૈજએ તને કારાગૃહમાંથી મુક્ત કરીને જે કે સાહસ કામ કરેલું છે; તો પણ તે મારો મિત્ર હોવાથી તેને તથા તું નિર્દોષ હોવાથી તને પણ મારી આપું છું; પરંતુ એક વાત તારે અત્યારે ખરેખરી કહેવી પડશે. ”

વિજયે બાદશાહનું ઉપર્યુક્ત કથન સાંભળીને તેની સન્મુખ ઘુંટણીએ પડીને કહ્યું. “ આપની રહેમને માટે મારે આપનો કેટલો અને કેવો ઉપકાર માનવો, તે હું સમજી શકતો નથી. આ પે ન્યારે મને અને મારા ઉપકારી તથા દિલના અમીર અબુલફૈજને મારી આપી છે, ત્યારે મારે કોઈ પણ વાતને શા માટે છુપાવવી જોઈએ ? ”

“ વિજય! ” બાદશાહે કહ્યું. “ હું જે વાત તારી પાસેથી બાણવા માગું છું; તે એ છે કે ફૈજના આવાસે તેના પુસ્તકાલયવાળા ચોરડામાં, પેલા અબ્લણ્યા હિન્દુ પુરૂષના આગમન પહેલાં તું એક બાનુ સાથે વાત કરી રહ્યો હતો, તે કોણ હતી ? ”

વિજયે આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું. “ ત્યારે એ અબ્લણ્યા હિન્દુ જેવા જણાતા પુરૂષ શું આપ પોતે ? ”

“ હા ” બાદશાહે હસીને જવાબ આપ્યો.

“ આપને નહિ ઓળખી શકવાથી મારાથી આપનો ઘણો અવિનય થયો છે, જહાંપનાહ ! એ માટે મને ક્ષમા કરો. ” વિજયે નમ્રતાથી કહ્યું.

“ વિજય ! તારાથી મારો અવિનય કોઈ પ્રકારે થયો જ નથી. એટલે પછી ક્ષમા આપવાપણું છેજ નહિ; પરંતુ કહે જોઈએ, તે સ્ત્રી કોણ હતી ? ” બાદશાહે પુનઃ પૂછ્યું.

વિજય, બાદશાહના એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં જરા ખંચાયે અને તેણે ફૈજના સામે જોયું. ફૈજ તેના મનનો ભાવાર્થ જાણી ગયો અને તેથી તેણે કહ્યું: “વિજય ! વાતને છુપાવવાની કરી પણ અગત્ય નથી, જે હોય તે સાચે સાચું કહી દો.”

“તે બાતુ આપના મિત્ર અબુલફૈજના બીબી હતા.” વિજયે ધીમેથી કહ્યું.

“રજયા !” શહેનશાહે ફૈજના સામે જોઈને પૂછ્યું.

“સંભવિત છે.” ફૈજએ તુરતજ જવાબ આપ્યો.

“ઠીક, એ વિષે આગળ જોઈ લેવાશે.” એમ ફૈજને કહી બાદશાહે વિજય સામે જોયું અને આગળ ચલાવ્યું. વિજય ! તારી નિખાલસ વૃત્તિ અને તારું ઉમદા વર્તન જોઈને મેં તને મારી આપી છે એટલું જ નહિ પણ તારા જેવા લાયક યુવકની યોગ્ય કદર કરવાનું પણ હું ચુકતો નથી. આજથી તને મહેસુલી ખાતાના મારા દિવાન ટોડરમહલના તાબામાં એક સારા અધિકારી તરીકે નીમું છું અને તેનો પોષાક વિગેરે તને આવતી કાલેજ મળી જાય, એવી વ્યવસ્થા પણ કરું છું.”

વિજય આ વાત સાંભળીને સ્તબ્ધ થઈ ગયો. તેનું હૃદય બાદશાહની આવી ઉદારતાથી ભરાઈ આવ્યું અને તેથી તે તેનો ઉપકાર માનવાને તૈયારી કરતો હતો; પરંતુ બાદશાહે તેને તેમ કરતો અટકાવીને કહ્યું: “વિજય ! યોગ્ય માણસની યોગ્ય કદર થાય, તેમાં ઉપકાર દર્શાવવાની કદિ પણ અગત્ય હોતી નથી. વિશેષમાં મારે તને કહેવાનું એટલું જ છે કે તારી સઘળી હકીકત મારા જાણવામાં આવી છે અને તેથી તારા અંતરની ધ્રુષ્ટા પુરી થાય, એવી ગોઠવણ હું તુરતમાંજ કરીશ; તે માટે તું જરા પણ ચિંતા કરીશ નહિ. થાનસિંહ શેઠે તને ભાગ્ય અજમાવવાની જે તક આપી હતી, તે માટે તારે તેમનો જ ઉપકાર માનવો જોઈએ.”

બાદશાહે તુરતજ જોરથી હાક મારી એટલે કાસમ એકદમ આવ્યો અને સલામ ભરીને ઉભો રહ્યો. બાદશાહે વિજયને બતાવી તેને કહ્યું: “આમને ઘટતા માન સાથે દિવાન ટોડરમહલ પાસે પહોંચતા કર અને તેમને મારું આ કરમાનપત્ર પણ આપજો.”

કાસમ આદશાહના દુરમાનપત્રને લઈ તેને ચુંબન કરીને વિજય પાસે આવ્યો અને તેને વિનયથી કહ્યું. “જનાબ! ચાલો.”

વિજયે આદશાહની સામે જોયું એટલે આદશાહે તુરતજ હસીને કહ્યું. “બાબો, વિજય! તમને તેની સાથે જવાની આજ્ઞા છે.

વિજય આદશાહને સલામ ભરીને કાસમની સાથે ચાલ્યો ગયો. આદશાહ અને કૈલ અન્ય વિષયની ચર્ચા કરતાં ત્યાં બેસી રહ્યા.

ક્ષણવારમાં કાસમ વિજયને દિવાન ટોડરમલ્લ પાસે મૂકીને પાછો આવ્યો અને આદશાહને ખબર આપી. વિશેષમાં તેણે નમીને કહ્યું.

“બુદાવિંદ! મેવાડથી હમણાં જ આવી પહોંચેલા સેનાપતિ મહોબ્બતખાં આપની હજુર આવવા આજ્ઞા માગે છે.”

“મહોબ્બતખાં!” અકબરે આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું. “તેમને માનપૂર્વક અંદર લઈ આવ.”

કાસમ કુર્નિસ બબલીને ચાલ્યો ગયો અને ક્ષણવાર પછી મહોબ્બતખાંએ એરડામાં પ્રવેશ કર્યો. તેણે અકબરને શિર ઝુકાવીને કહ્યું. “બંદેનિવાજ! આપની તબીયત ખુશીમાં ચાહું છું.”

“મહોબ્બતખાં!” અકબરે તેને આસન ઉપર બેસવાને સંકેત કરીને પૂછ્યું. “મેવાડની અને રાણા પ્રતાપની શી ખબર છે?”

“જહાંપનાહનો સિતારો ખુલંદ છે; કોમલમેરનો કિલ્લો આપણા હસ્તગત થયો છે અને પ્રતાપસિંહ પોતાના પરિવાર સાથે જંગલમાં પલાયન થઈ ગયેલ છે.” મહોબ્બતખાંએ જવાબ આપ્યો.

“બહુત ખુશીકી ખાત, ” અકબરે હસીને કહ્યું. “સેપાહ-સાહાર શાહુબાજખાં બડો ચાલાક અને સમશેર બહાદુર અમલદાર છે અને તેથી તે જય મેળવે, એ સ્વાભાવિક જ છે.”

શાહુબાજખાંની મિથ્યા પ્રશંસા સાંભળીને મહોબ્બતખાંએ બકુટી ચડાવીને કહ્યું. “આપનામવરની ભૂલ થાય છે; કોમલમેરનો કિલ્લો મારા તાબાના સૈન્યની બહાદુરીથી અને મારી યુક્તિથી છતાયો છે.”

“ ત્યારે શાહબાજખાં શું હાથપગ જોડીને બેસી રહ્યો હતો ? ” અકબરે જરા બારપૂર્વક પૂછ્યું.

“ હાથ-પગ જોડીને બેસી તો શું રહે; પરંતુ કોમલમેરના કિલ્લાને જીતવામાં મારાજ સેનાનીઓએ પોતાના પ્રાણ આપ્યા છે. રાજપૂતોને રાજપૂતોજ જીતી શકે, બીજાઓ નહિ. ” મહોબ્બતે ગર્વથી ઉત્તર આપ્યો.

“ અમે સારા હિન્દુસ્થાનની બાહશાહી લોગવીએ છીએ, એ શું રાજપૂતોના જ પ્રતાપથી કે ? મહોબ્બતખાં ! તમે આ શું કહો છો ? ” અકબરે સ્વરને જરા બદલાવીને પુનઃ પૂછ્યું.

“ અવિનય માફ કરજો, જનાબ; પરંતુ મહારાજ માનસિંહ જેવા જંગબહાદૂર સેપાહસાલાર આપના પક્ષમાં જો ન હોત, તો હું આપને બતાવી આપત કે મેવાડને શી રીતે વશ કરી શકાય છે. ” મહોબ્બતે પુનઃ ગર્વથી ઉત્તર આપ્યો.

“ મહારાજ માનસિંહને માટે અમને સંપૂર્ણ માન છે અને ખુદ નામવર શનેહશાહ પણ તેમની બહાદૂરીને અચ્છી રોતે બાણે છે. રાજપૂતો જેવી શમશેર બહાદૂર બીજી કોઇ જાતિ નથી, એમ મારે નિર્વિવાદપણે કહેવું પડે છે. ” અબુલકૈએ મહોબ્બતખાને શાંત રાખવાના ઇરાદાથી કહ્યું.

અકબર પોતાના મિત્ર ફૈજની કુનેહને પારખી ગયો અને તેથી તે ચૂપ રહ્યો. મહોબ્બતખાં પોતાની જાતિના ઉચ્ચ અભિપ્રાય માટે ખુશી થયો અને બોલ્યો. “ નામવર શાહ ! સેવકને કંઈ ફરમાન છે ? ”

“ નહિ, મહોબ્બતખાં ! ” બાહશાહે કહ્યું. “ હાલમાં તમે લાંબી મુસાફરીથી આવો છો; માટે આરામ લ્યો. હું તમને જરૂર પડશે ત્યારે યાદ કરીશ; પરંતુ મેવાડમાં બંદોબસ્ત તો સંપૂર્ણ રાખ્યો છે ને ? ”

“ મહોબ્બતખાંએ આસન ઉપરથી ઉભા થતાં કહ્યું. “ જી હા, જનાબ ! તે માટે આપ નચિંત રહો. સેપાહસાલાર શાહબાજખાં

બદોબસ જાળવવા ત્યાં મેવાડમાં જ આપના હુકમની રાહ જોતા સૈન્ય સહિત રહેલા છે. ”

“ બહુત ખુબ, મહોબ્બતખાં ! ” બાદશાહે હસીને કહ્યું.

“ તમને હવે તમારા મુકામે જવાની રજા છે. ”

મહોબ્બતખાં રજા મળતાં બાદશાહને નમીને ચાલ્યો ગયો. ત્યારબાદ અકબરે સિંહાસન ઉપરથી ઉઠીને ઉભા થતાં તથા ઓરડાની બહાર નીકળતાં ફેણને કહ્યું. “ રાજપૂતો માટે તમને બહુમાન છે કે શું ? ”

“ માન છે કે નહિ, એ જૂદો સ્વાલ છે; પરંતુ તેઓ યુદ્ધ-નિપુણ છે, એ તો આપ પણ સ્વીકારો છો. ” ફેણએ કહ્યું.

“ મહોબ્બતખાંનું કથન સર્વથા અસત્ય તો નથીજ; કેમકે માનસિંહ વિના આપણે મેવાડને વશ કરી શકત નહિ, એવી મારી પણ માન્યતા છે. ” બાદશાહે કહ્યું.

“ ઠીક, પણ શાહજાદા માટે આપ શા વિચાર ઉપર આવ્યા છો ? ” ફેણએ વિષયને બદલાવવાના હેતુથી પૂછ્યું.

“ એ વિષે મેં કંઈ વિચાર કર્યોજ નથી; પરંતુ શાહજાદાનો રજયા સાથે શી રીતે સંબંધ જોડાયો, એ સમજી શકાતું નથી. ” બાદશાહે કહ્યું.

“ એ ભેદ ઉકેલવાને હું પ્રયાસ કરીશ. હાલ તો મને રજા છે ને ? ” ફેણએ ખિન્નતાથી એમ કહીને રજા માંગી.

“ હા, રજા છે; કારણ કે મારે પણ અત્યારે ખીન્નું કામ છે. ” બાદશાહે તેને રજા આપીને પૂછ્યું. “ પેલો કાગળ તમારી પાસે છે ને ? ”

“ જી, હા. ” ફેણએ બાદશાહને નમીને જતાં જતાં જવાબ આપ્યો.

ફેણ ચાલ્યો ગયો અને બાદશાહ પુનઃઓરડામાં પાછો આવ્યો.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

વ્રતનો પ્રભાવ.

દ્વિતીય પ્રકરણમાં ચંપાને મૂર્છાગત અવસ્થામાં છેવટે છોડી દીધા પછી લગભગ વર્ષ ઉપરાંત જેટલો સમય પસાર થઈ ગયો છે. આ સમય દરમિયાન પ્રેમમયી ચંપા પોતાના પ્રેમપાત્ર વિજયનો જ કેવળ વિચાર કરતી હતી. રાતદિવસ તેને વિજયનાં જ સ્વપ્નાં આવતાં હતાં. ખાતાં, પીતાં, સુતાં, ખેસતાં અને હાલતાં ચાલતાં તેને વિજયનું જ સ્મરણ થતું હતું. પ્રેમનો મહિમા એવોજ છે. જેના હૃદયમાં પ્રેમનો જન્મ થયો હોય છે, તેની સ્થિતિ અવશ્ય વિચિત્ર બને છે અને તેથી તેમાં આશ્ચર્ય પામવાનું કશું પ્રયોજન નથી. વિજયથી છુટા પડ્યાને એક વર્ષ અને ત્રણ માસ જેટલો સમય વ્યતિ થઈ ગયો હતો; પરંતુ તે સમય દરમિયાન ચંપાને વિજયના ક્ષા પણ સમાચાર મળ્યા નહોતા તથા તે ક્યાં ગયો અને તેનું શું થયું, એ વિષે તે કશું પણ જાણતી નહોતી. તેણે પોતાની દાસીઓ દ્વારા ઘણી શોધ કરાવી હતી; પરંતુ આજી જેવા વિશાળ રાજનગરમાં તેનો પત્નો મેળવવાનું કાર્ય બહુજ મુશ્કેલ હતું અને તેથી આજપર્યંત તેના કાંઈ પણ સમાચાર નહિ મળવાથી તે બહુજ દીલગીર રહેતી હતી. ચંપાની ચંપકવર્ણીય દેહલતા કરમાઈ ગઈ હતી. તેનું સુંદર મુખકમળ મ્લાન બની ગયું હતું, તેની વિશાળ આંખો ઊંડી પેસી ગઈ હતી અને તેની શારીરિક અને માનસિક અવસ્થા વિચિત્ર પ્રકારની થઈ ગઈ હતી. ચંપાની આવી સ્થિતિ થવાનું કારણ તેના ઠહાલા વિજયનો વિયોગ એજ હતું.

મધ્યાહનો સમય હતો અને જો કે તાપ સખત પડતો હતો; તે પણ ચંપાના ઓરડામાં શીતળતાનો અનુભવ થતો હતો. સર્વાંગ સુંદરી ચંપા ઓરડામાં બેઠી બેઠી એક પુસ્તકનું અધ્યયન કરી રહી હતી. ચંપાની અવસ્થા નાની હતી; પરંતુ તેણે વ્યાવ-

હારિક તથા ધાર્મિક શાસ્ત્રનો સારો અભ્યાસ કરેલો હતો અને તેથી તેને ધાર્મિક વિષયનાં ઉચ્ચ જાટીનાં પુસ્તકો વાંચવામાં બહુજ આનંદ આવતો હતો. અંખાએ સદરહુ પુસ્તકમાંથી નીચેનાં શ્લોક વાંચ્યો:—

વન્હિસ્તસ્ય જલાયતે જલનીધિઃ કુલ્યાયતે તત્ત્વણા-
ન્મેરુઃ સ્વલ્પશિત્લાયતે મૃગપતિઃ સઘઃ કુરંગાયતે ।
વ્યાલો માલ્થગુણાયતે વિષરસઃ પીયૂષવર્ષાયતે,
યસ્યાંમેઽખિલલોક વલ્લમતમં શીલં સમુન્મીલતિ ॥

ઉપર મુજબ શ્લોક વાંચીને તેણે તેનો અર્થ વિચારવા માંડ્યો:—

“જેનાં શરીરમાં સર્વલોકપ્રિય એવું શીલ રહેલું છે, તેની પાસે અગ્નિ જળ સમાન, સમુદ્ર ખાઓચિયા સમાન, મેરૂ પર્વત નાની શિલા સમાન, સિંહ હરણ સમાન, સર્પ પુષ્પની માળા સમાન અને વિષ અમૃત સમાન બની જાય છે.”

“અહા ! શીલનો કેટલો બધો મહિમા શાસ્ત્રકારોએ બતાવ્યો છે? મનુષ્યો જે પોતાના શીલનું રક્ષણ કરતા હોય, તે તેઓ આ લોકમાં સંપૂર્ણ સુખ ભોગવી છેવટે મોક્ષના અધિકારી બને છે. સ્ત્રીજાતિમાં શીલનો ગુણ સર્વોત્તમ ગણાય છે. એ અક્ષરશઃ સત્ય છે અને જે સ્ત્રીઓ તેનું યથાર્થપણે પાલન કરે છે, તેઓ દેવીસ્વરૂપાબ્ધ કહેવાય છે. પિતાજીનો વિચાર મારૂં લગ્ન કોઈ ઉચ્ચ અધિકારયુક્ત અને શ્રીમંત યુવક સાથે કરવાનો છે; પરંતુ મેં મારૂં સર્વસ્વ સંકલ્પથી વિજયને સ્વાધિન કર્યું છે, તે શું અન્યનું થઈ શકે ખરૂં? કદિ નહિ અને જે તેમ થાય તેો મારા શીલનો શું ભંગ થતો નથી? થાય છે અને તેથી આ શરીર, મન અને આત્મા એ ત્રણોનો સ્વામી એક માત્ર વિજય જ છે, એવો મેં જે સંકલ્પ કર્યો છે, તેને ગમે તે ભોગે હું વળગી રહેવાને તૈયાર છું.” અંખાએ એ પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યો અને તેથી તેના બળતા હૃદયને ક્ષણવાર શાંતિનો અનુભવ થયો; પરંતુ તેને પાછો તુરતજ વિચાર થયો અને તેનાથી મોટા સ્વરે બોલી જવાયું. “પરંતુ વિજયનો પત્તો નથી, એનું શું કરવું? તે ક્યાં હશે અને તેનું શું મયું હશે?”

“એટલા માટે જ હું તને કહું છું કે ચંપા ! તું તેની આશા હવે મૂકી દે અને કોઈ લાયક યુવકની સાથે લગ્ન કરીને સુખી થા.” થાનસિંહ શેઠ ચંપાનું છેવટનું વાક્ય સાંભળીને તેનો યોગ્ય ઉત્તર આપતા એરડામાં દાખલ થયા.

ચંપા શરમાઈ ગઈ અને શરમથી તેણે નીચું જોઈ લીધું.

થાનસિંહે ચંપાની સામે પડેલા આસન ઉપર બેસતાં બેસતાં કહ્યું, “ચંપા ! શા માટે શરમાય છે ? માફ કરવું શું તને યોગ્ય લાગતું નથી ?”

ચંપાએ સહેજ ઉંચું જોઈને તથા પોતાનાં કમળ સમાન નેત્રોને વિકસિત કરીને કહ્યું. “પિતાશ્રી ! આપની સન્મુખ શરમનો ત્યાગ કરું છું, તે માટે મને ક્ષમા આપજો. આપનું કથન યોગ્ય જ છે; પરંતુ વિજય સિવાય અન્ય યુવકને હું લાયક ગણતી નથી.

“એનું કારણ ?” થાનસિંહે જાણસાથી પૂછ્યું.

“પુત્રીએ પિતા સન્મુખ આવી વાતો કહેવી, એ અનુચિત છે; પરંતુ આપજી જ્યારે પૂછો છો ત્યારે મારે લજ્જાનો ત્યાગ કરીને જે હકીકત હોય, તે સ્પષ્ટતાથી કહેવી જોઈએ. પિતાશ્રી ! વિજય સિવાય અન્યને હું લાયક ગણતી નથી, એનું કારણ એજ કે મેં માફ જીવન વિજયને અર્પણ કર્યું છે.” ચંપાએ કારણ કહી દર્શાવ્યું.

ચંપા ! તારે મન વિજયજી માત્ર એક લાયક યુવક છે એ વાતને હું ઘડીબર સ્વીકારું છું; પરંતુ ઘટિત શોધ કરવા છતાં પણ જ્યારે તેનો પત્તો મળતો નથી, ત્યારે શું કરવું ? અને ધાર કે તપાસ કરવા છતાં પણ કદાચ તેનો પત્તો મળ્યો નહિ, તો શું તું તારું જીવન કુમારી અવસ્થામાં વિતાવી શકીશ ?” થાનસિંહે એક નવો સ્વાલ રજૂ કર્યો.

ચંપા ક્ષણવાર વિચારમાં પડી ગઈ; પરંતુ તેણે તુરતજ સાવધ થઈને ઉત્તર આપ્યો. “પિતાશ્રી ! આપની ધારણા મુજબનો પ્રસંગ પરમાત્મા મહાવીર ભગવાનની કૃપાથી કદિ પણ બનશે નહિ, એવી મને ખાતરી છે; પરંતુ મારા ભાગ્યયોગે કદાચ

એવો પ્રસંગ બન્યો, તો હું માફ જીવન શી રીતે વ્યતિત કરીશ, તે અત્યારે કહી શકતી નથી. અત્યારે માત્ર એટલું જ કહું છું કે મેં જે નિશ્ચય કર્યો છે, તેને હું ગમે તે લોગે વળગી રહેવાને તૈયાર છું. વિશેષમાં મેં આદરેલું છમાસી તપનું વ્રત તથા માસક્રમણ *આવતી કાલે સંપૂર્ણ થાય છે અને મને આશા છે કે મારા વ્રતના પ્રભાવથી મારી મનઃકામના સફળ થશે જ થશે. ”

થાનસિંહે પોતાના આસન ઉપરથી ઉઠીને ચંપાના મસ્તકે પ્રેમપૂર્વક હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં કહ્યું. “ પ્રિય પુત્રી ! તારૂં ધૈર્ય અને તારી એકનિષ્ઠા જોઈને હું બહુ જ ખુશી થયો છું અને તારા જેવી દેવીસ્વરૂપા પુત્રીનો પિતા હોવાને માટે હું પરમાત્માનો ઉપકાર માતું છું. બહાલી ચંપા ! તને ખુશખબર કહેવાને માટે જ હું અત્યારે અહીં આવ્યો છું; પરંતુ તે કહેતાં પહેલાં તારી પરીક્ષા કરવાની મારી લાલચને રોકી નહિ શકવાથી જ મેં તને વિપરીત પ્રતિભા પૂછીને દુઃખી કરી છે. હવે તું તારા દિલના દુઃખને દૂર કર અને હું જે ખુશખબર લાવ્યો છું તે પ્રસન્ન થઈને સાંભળ. ચંપા ! વિજયને અહીંથી રજા આપ્યા પછી તેના વિયોગથી તને ઉપજતું દુઃખ જોઈને મને મારી ભૂલ સમજવામાં આવી હતી અને તેથી તને પુનઃ સુખી કરવાની ઇચ્છાથી હું વિજયની ગુપ્ત રીતે શોધ કરાવતો હતો. બહુ પ્રકારે શોધ કરાવ્યા પછી આજે મને તેની ખબર મળી છે. શહેનશાહના મિત્ર કૈલ પ્રભાતમાં આપણા આવાસે આવ્યા હતા અને તેણે જ તેનો પત્તો મેળવી આપ્યો છે. તેણે શરૂઆતની કેટલીક હકીકત ગુપ્ત હોવાથી મને કહી નથી; પરંતુ છેવટની જે હકીકત કહી છે; તે એ છે કે વિજય કોઈ કારણથી શહેનશાહની કૃપા સંપાદન કરીને દિવાન ટોડરમલ્લના તાબામાં અધિકારયુક્ત સારી પદવી મેળવી શક્યો છે. વ્રતનો પ્રભાવ મહાન છે અને આ રીતે તારૂં વ્રત સફળ થયેલું જોઈને મને બહુ જ આનંદ થાય છે. તેં આદરેલું વ્રત આવતી કાલે સંપૂર્ણ થતું હોઈ તેના ઉદાપનનો ઉત્સવ પણ આવતી કાલે જ ઉજવવાનો છે, તે વખતે વિજયને માનસહિત આપણા આવાસે તેડી લાવશું અને

* જમદગુરૂ કાવ્યમાં જ માસના કેવળ ઉપવાસ કર્યાનું લખેલું છે.

પછી યોગ્ય અવસરે તારૂં લગ્ન તેની સાથે કરવાની ગોઠવણ કરીશ; માટે પુત્રી ! સર્વ ચિંતાનો ત્યાગ કરીને ખરા આનંદનો હવે અનુભવ કર. ”

અંપા પોતાના પિતાએ કહેલા ઉપર્યુક્ત ખુશખબર સાંભળીને અત્યંત પ્રસન્ન થઈ ગઈ. આનંદના અતિરેકથી તેનું કરમાઈ ગયેલું મુખકમળ પુનઃ ખીલી ઉઠ્યું અને તેની આંખોમાંથી હર્ષનાં આંસુ સરી પડ્યાં. તેણે મનથી અત્યંત ભક્તિભાવપૂર્વક પરમાત્માને પ્રણામ કરીને કહ્યું. “ પિતાજી ! એ સર્વ આપની તથા ભગવાન મહાવીર દેવની કૃપાનું જ ફળ છે. વ્રતનો પ્રભાવ ખરેખર મહાન છે. ”

“ ઠીક, અંપા ! હવે હું આવતી કાલે કરવાના વ્રતના ઉઘાપનની સર્વ પ્રકારની તૈયારી કરવાની સૂચના નોકર વિગેરેને આપવાને બંધ છું. તારી માતાને હજી આ ખબર મેં આપી નથી, એટલે હવે તેને પણ આપવાની જરૂરીઆત છે ” એમ કહી થાનસિંહ ત્યાંથી આદ્યો ગયો.

અંપા એકલી રહી. તેના હર્ષની અત્યારે સીમા નહોતી. તેના હર્ષનું ચિત્ર આજેખવાની અમે અગત્ય જોતાં નથી; કેમકે આવા પ્રસંગે ઉત્પન્ન થતો હર્ષ પ્રાયઃ સર્વને અનુભવગમ્ય હોય છે અને તેથી તેને અનુભવીએજ માત્ર જાણી શકતાં હોવાથી નાહક પિષ્ટપેષણ કરવાનું અમને ઉચિત લાગતું નથી.

થાનસિંહે ઘરના સ્ત્રીવર્ગમાં વિજય સંબંધી ખુશખબર આપી કે તુરતજ અંપાની માતા, તેની ભાભી અને તેની સખીઓ અંપાના ઓરડામાં આવી પહોંચ્યા અને અંપાના હર્ષમાં સર્વ સામેલ થયાં. સમવયની સખીઓ અંપાની મીઠી મસ્કરી પણ કરવાનું ચુકતી નહોતી અને અંપા તેના પ્રત્યુત્તરમાં માત્ર મંદ મંદ હસતી હતી. ક્ષણવાર પહેલાં અંપાના ઓરડામાં જે શોકનું સામ્રાજ્ય પથરાયલું હતું, તેના બદલે હવે આનંદની ઉમીંચો ઉછળવા લાગી. ઉત્તમકુળની, શીલવતી અને સુરસુંદરીઓ સમાન લલિત લલનાઓ એકત્ર થાય, ત્યાં મંદ હાસ્ય, મીઠી મસ્કરી અને નિર્દોષ આનંદનું સામ્રાજ્ય છવાઈ જાય તો તેમાં શું આશ્ચર્ય ?

હર્ષમાં અને હર્ષમાં- તે દિવસ અને રાત્રિ ક્યારે પસાર થઈ ગયાં, તેની ચાંપાને કશી પણ ખબર પડી નહિ. પ્રભાતકાળ થતાં ચાંપા વહેલી ભયૂત થઈ અને કાર્યમાં ગુંથાઈ ગઈ. તે હમેશાં ઉઠાસ રહેતી હતી; પરંતુ આજે તેના આનંદની સીમા નહોતી. ચાંપાએ પોતાના પ્રેમપાત્ર વિજયના મિલનને માટે આદરેલાં વ્રતના ઉદ્યાપનનો આજનો દિવસ હતો અને તેથી તત્સંબંધી ઉત્સવની સર્વ પ્રકારની તૈયારીઓ થાનસિંહ શેઠની સૂચનાનુસાર ચાલી રહી હતી. ઉત્સવની તૈયારી થઈ રહ્યા બાદ, થાનસિંહ શેઠ પાલખીમાં બેસીને વિજયને બાદશાહ તરફથી મળેલા રહેવાના મકાને ગયા અને તેને પોતાની સાથેજ પાલખીમાં બેસારીને માનસહિત પોતાના આવાસે તેડી લાવ્યા. આવાસે આવ્યા પછી થાનસિંહે વિજયને સઘળી વાત કહી બતાવી અને પોતે તેના પ્રતિ જે સખ્ત વર્તન ચલાવ્યું હતું, તે માટે તેની ક્ષમા પણ માગી લીધી. બધી વાત સાંભળીને વિજય પોતાના પિતા તુલ્ય થાનસિંહ શેઠના પગે પડ્યા. થાનસિંહે તેને પ્રેમપૂર્વક ઉઠાડીને યોગ્ય આશિર્વાદ આપ્યો. તે પછી તે તથા વિજય ઉત્સવના કાર્યમાં ભેડાઈ ગયા. ચાંપાને વિજયના આગમનના સમાચાર મળી ગયા હતા અને તેથી તે તેને મળવાને આતુર થઈ રહી હતી; પરંતુ પોતાને આવાસે અસંખ્ય સ્ત્રી-પુરૂષો એકત્ર થયેલાં હોવાથી તેને વિજયને મળવાનો અવકાશ મળી શકે તેમ નહોતું. યોગ્ય સમય થતાં ચાંપા સ્નાન કરી ઉત્તમ પ્રકારનાં શુદ્ધ વસ્ત્રો પહેરીને તૈયાર થઈ ગઈ અને ઘરના વડિલ વર્ગને પ્રણામ કરીને પાલખીમાં આવીને બેઠી કે તુરતજ હાજર રહેલાં સર્વ મનુષ્યો સરઘસના આકારમાં ગોઠવાઈને ચાલવા લાગ્યાં. આગળ વિવિધ પ્રકારનાં વાળાં વાગતાં હતાં અને પાછળ કિન્નરકંઠી યુવતીઓ મધુર સ્વરે ધવલ મંગળ ગાતી હતી. વચ્ચે ઉત્તમ પ્રકારે શણગારેલી પાલખીમાં દેવીસ્વરૂપા ચાંપા પરમાત્માતું ધ્યાન ધરતી બેઠેલી હતી. કેમાનુસાર ચાલતું આ સરઘસ શહેરમાં ફરતું ફરતું દેવમંદિરે આવી પહોંચ્યું. ચાંપા પાલખીમાંથી નીચે ઉતરીને દેવમંદીરમાં આવી અને તેણે જગન્નાયક પરમાત્માની ભક્તિપૂર્વક પૂજા કરી. તે દરમ્યાન સર્વ મનુષ્યોએ પણ પ્રભુની નિર્મળ ચિત્તે સ્તુતિ

કરી લીધી. ત્યારબાદ ચંપા પુનઃ પાલખીમાં બેઠી અને સરઘસ પાછું ચાલ્યું. જે વખતે સરઘસ શાહી મહેલ પાસેથી પસાર થતું હતું, તે વખતે બાદશાહ અકબર મહેલના વાતાયનમાંથી રાજ-માર્ગનું અવલોકન કરી રહ્યો હતો અને તેથી તેની દૃષ્ટિ સરઘસ ઉપર પડી. તેણે તુરતજ પાસે ઉભેલા દિવાન ટોડરમલ્લને સરઘસ વિષે પૂછ્યું.

“ જહાંપનાહ ! ” ટોડરમલ્લે જવાબ આપ્યો. “ થાનસિંહ શેઠની પુત્રી ચંપાએ ધાર્મિકવ્રત કરેલું હોવાથી તેના ઉદ્યાપનના ઉત્સવનું આ સરઘસ છે અને તે જૈનીઓના મુખ્ય મંદિરે દર્શન કરીને પાછું જતું જણાય છે. ”

“ થાનસિંહની પુત્રીએ શું વ્રત કર્યું હતું ? અકબરે જાણાસાથી પૂછ્યું.

“ તેણે છ માસી તપ અને માસક્ષમણુનું વ્રત કરેલું હતું. ” ટોડરમલ્લે જવાબ આપ્યો.

“ છમાસી તપ અને માસક્ષમણુનું વ્રત શી રીતે થતું હશે ? અકબરે પુનઃ પૂછ્યું.

“ બાદશાહ સલામત ! એક દિવસ ઉપવાસ અને એક દિવસ માત્ર બેજ વખત નિયમપૂર્વક જમવું એ રીતે છ માસ સુધી કરવું તેને છમાસી તપ કહે છે અને એક માસ પર્યાંત માત્ર ગરમ પાણી પીનેજ રહેવું, તેને માસક્ષમણુ કહેવાય છે, ” ટોડરમલ્લે કહ્યું.

“ ટોડરમલ્લ ! તમે કહ્યું તે સુજાણનું શું તેણે વ્રત કર્યું હતું ? બાદશાહે આશ્ચર્ય પામતાં પૂછ્યું.

“ જી, હા, ” ટોડરમલ્લે કહ્યું.

“ તમારો એ વિષે શું અભિપ્રાય છે, બીરબલ ! ” બાદશાહે બીરબલ પ્રત્યે જોઈને પૂછ્યું.

“ દિવાન ટોડરમલ્લ કહે છે, તે સત્ય છે જનાબ ! જૈનીઓ વ્રત, નિયમ, તપ, જપ વગેરે ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવામાં બહુજ શ્રદ્ધાળુ હોય છે અને તેથી તેમાં આપે આશ્ચર્ય દર્શાવવાનું કશું પણ પ્રયોજન નથી. ” બીરબલે ઉત્તર આપ્યો.

“ ઠીક, પણ હું એ સ્ત્રીનાં મુખથીજ સર્વ હકીકત જાણવા ઇન્ટેન્ડર છું. માટે તેને ઘટતા માન સાથે અહીં તેડી લાવવાની ગોઠવણ કરો બાદશાહે ખીરબલને આજ્ઞા કરી.

ખીરબલ, બાદશાહના ફરમાનથી તુરતજ નીચે આવ્યો અને એક નોકર મારફત થાનસિંહ શેઠ તથા વિજયને પોતાની પાસે બોલાવી તેમને બાદશાહની આજ્ઞા કહી સંભળાવી. થાનસિંહે ખીરબલની વાત સાંભળી લીધા બાદ કહ્યું “ બાદશાહ સલામતની આજ્ઞાને માન આપવું, એ અમારું કર્તવ્ય છે અને તેથી મારી પુત્રી આપ કહેા ત્યાં આવવાને તૈયાર છે.”

“ આપની પુત્રીને બાદશાહ સલામતની હજુરમાં આવવાનું છે; માટે આપ આપની પુત્રી તથા વિજયકુમારની સાથે મારી પાછળ ચાલ્યા આવો.” ખીરબલે કહ્યું.

થાનસિંહ સરઘસના સર્વ મનુષ્યોને થોડીવાર સુધી ત્યાં રાહ જોવાનું કહીને પોતાની પુત્રી સાથે ખીરબલની પાછળ ગયો. વિજય પણ તેમની સાથે સાથે ગયો. ક્ષણવારમાં તેઓ બાદશાહની સન્મુખ આવી પહોચ્યાં અને તેને કુર્નિસ બબલીને સામે ઉભા રહ્યા. બાદશાહે થાનસિંહને ઘટિત આવકાર આપીને તેને ટોડરમલ્લની પાસેના આસન ઉપર બેસવાની ઇશારત કરી એટલે તે બાદશાહને નમીને ત્યાં જઇને બેઠો. ખીરબલ તથા વિજય બાદશાહના ફરમાનથી તેમની સામેનાં આસનો ઉપર બેઠા. કૃશાંગી ચંપાનીચી નજરે સામી ઉભી હતી, તેના પ્રાત દ્રષ્ટિપાત કરીને બાદશાહે થાનસિંહને પૂછ્યું. “ આજ તમારી પુત્રી ચંપા કે ? ”

“ જી હા. ” થાનસિંહે જવાબ આપ્યો.

“થાનસિંહ શેઠ ! મેં સાંભળ્યું છે કે ચંપાએ છેલ્લા એક માસથી માત્ર ગરમ પાણી પીધા સિવાય કાંઇ પણ ચીજ ખાધી નથી, એ વાત શું સત્ય છે ? ” બાદશાહે પૂછ્યું.

“ આ પે સાંભળેલી વાત સર્વથા સત્ય છે.” થાનસિંહે કહ્યું. બાદશાહે પુનઃ ચંપા પ્રતિ ધ્યાનપૂર્વક જોયું અને તેનું તે.

જસ્વી વદન નિહાળીને તેને એ વાતમાં સત્ય પ્રતિત થયું; તેા પણ પૂર્ણ ખાતરી કરવાને માટે તેણે પૂછ્યું. “ચંપા ! તારા બાબા કહે છે, એ પ્રમાણે તેં આટલી કોમળ અને નાબુક વયે એક માસના ઉપવાસ કર્યા છે, તે શું સત્ય છે ? ”

“ જહાંપનાહ ! ” ચંપાએ પોતાની નજર જશ ઉંચી કરીને ઉત્તર આપ્યો. “ મેં માસક્રમણનું વ્રત કર્યું છે, એ વાત તદ્દન સત્ય છે. આપજ વિચાર કરો કે આવા વિષયમાં મારા પિતાશ્રીએ તથા મારે શા માટે અસત્ય બોલવું જોઈએ ? ”

ચંપાની નિર્દોષ વાણી તથા તેની શાંત પ્રકૃતિ જોઈને બાદશાહને એ વાતની સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ અને તેથી તેના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે કહ્યું. ચંપા ! ખરેખર તું જીવંતની પરી છે; કેમકે એક સામાન્ય ઓરતથી આવું વ્રત કદિ પણ થઈ શકે નહિ.”

“નામવર શહેનશાહ ! ” ચંપાએ મધુર સ્વરે કહ્યું. “ ધર્મના પ્રતાપથી હર કોઈ મનુષ્ય ધારે તેવું વ્રત કરી શકે છે, એટલે તેમાં શંકા ધરવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી. ”

“ બહુત ખુબ, ચંપા ! ” બાદશાહે હસીને કહ્યું. “ પરંતુ તેં આવું સખ્ત વ્રત શા માટે અને શી રીતે કર્યું, તે મને તું કહી શકીશ ? ”

“ જહાંપનાહ ! ” ચંપાએ કહ્યું. આ વ્રત આત્મહિત સાધવાને માટે કરવામાં આવે છે અને સાક્ષાત્ ધર્મસ્વરૂપ મહાત્મા શ્રી હીરવિજયસૂરિની સુકૃપાથી જ હું કરી શકી છું.”

બાદશાહે જાણાસાથી પ્રશ્ન કર્યો. “ હીરવિજયસૂરિ કોણ છે અને તે ક્યાં રહે છે, તે તું જાણે છે, ચંપા ? ”

ચંપાએ પોતાના પિતા થાનસિંહની સામે અર્થસૂચક દૃષ્ટિથી જોયું એટલે તે તેનો ભાવ સમજી ગયો અને બોલ્યો. “ બાદશાહ સલામત ! હીરવિજયસૂરિ અમારા જૈનધર્મના એક મહાન વિદ્વાન અને સમર્થ આચાર્ય છે અને તેઓશ્રીનું નિવાસસ્થાન હાલ ગુજરાતમાં છે.”

“ તમારા એ આચાર્ય અહીં આવી તેમના ઉપદેશનો લાભ શું આપણને ન આપી શકે ? હું એવા વિદ્વાન પુરૂષોનો ઉપદેશ સાંભળવાને બહુજ ઇન્તેજાર છું. બાદશાહે પૂછ્યું.”

“ જી હા, આપનું આમંત્રણ થશે તો તેઓશ્રી અવશ્ય અહીં પધારશે, એમ મારી માન્યતા છે.” થાનસિંહે જવાબ આપ્યો.

“ જ્યારે તેઓ અહીં આવી શકે તેમ છે, ત્યારે તેમને આમંત્રણ મોકલીને ઘટતાં માન સાથે અહીં બોલાવવા એવી મારી ઇચ્છા છે. ટોડરમદ્દ ! ” બાદશાહે એમ કહી ટોડરમદ્દ પ્રત્યે જોધને કહ્યું. “ અહમદબાદના સુબેદાર શાહબુદ્દીન અહમદખાંના નામ ઉપર, જૈનાચાર્ય શ્રી હીરવિજયસૂરિને બડા આદરમાન સાથે અહીં મોકલો, એવું ફરમાનપત્ર લખીને મારા ખાસ કર્મચારીઓમાંથી બે લાયક માણસોને એ ફરમાન પત્ર આપીને તુરત ગુજરાત તરફ રવાના કરવાની ગોઠવણ કરવાનું કામ તમને સોંપું છું.”

“ ખુદાવિદ ! આપના ફરમાન સુબળ સઘળો બહોબસ્ત આજેજ કરીને આપને તુરત ખબર આપીશ. મને હુકમ હોય તો હું મારા કાર્ય ઉપર જવાને તૈયાર છું. ” ટોડરમદ્દે આસન ઉપર થી ઉઠીને કહ્યું.

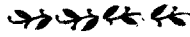
બાદશાહે ટોડરમદ્દને જવાની રજા આપી એટલે તે નમીને ચાલ્યો ગયો. ત્યારપછી બાદશાહે કહ્યું. “ થાનસિંહ શેઠ ! તમારી પુત્રીની ધર્મપ્રીતિ જોધને હું બહુજ ખુશી થયો છું અને તેથી તેને બાદશાહી ખજાનામાંથી મૂલ્યવાન પોશાક અને રત્નજડિત આભૂષણ આપવાનો હુકમ કરું છું. આ ચીજો તમારા આવાસે આવતી કાલે ખજાનચી પહોંચતી કરશે. વિશેષમાં તમને એક વાત કહેવાની છે. ” બાદશાહે વિજયની સામે જોધને આગળ ચલાવ્યું “ અને તે એ કે વિજય હવે એક સામાન્ય યુવક રહ્યો નથી. મેં તેને તેના ઉચ્ચ ગુણોની પરીક્ષા કરી મારો પ્રીતિપાત્ર અધિકારી બનાવ્યો છે; માટે તેની સાથે તમારી પુત્રીનું લગ્ન તુરતમાંજ કરી નાંખજો. ”

બુદ્ધાર્વીઠ ! આપના ફેરમાન પ્રમાણે વર્તવાને હું તૈયારજ છું
થાનસિંહે કહ્યું.

“બહુત ખુબ” બાદશાહે એાસન ઉપરથી ઉઠીને કહ્યું “અને
તમારી પુત્રીનું વિજય સાથે જ્યારે લગ્ન કરો, ત્યારે મને અવશ્ય
ખબર આપજો. હવે તમને જવાની રજા છે.”

બાદશાહ ઉઠ્યો, તે સર્થિજ સર્વ ઉભા થઈ ગયા હતા. થા-
નસિંહે કહ્યું. નામવર શાહ ! આપની કૃપાદ્રષ્ટિ પાટે હું આપનો
અત્યંત આભારી છું. મારી પુત્રીના લગ્ન સમયે આપને અવશ્ય
ખબર આપીશ.

એ પ્રમાણે કહી થાનસિંહને લઈ ચાલ્યો ગયો અને
વિજય પણ બાદશાહનો ઉપકાર જાણી તેને કુર્નિસ બબલીને નેમ-
ની પાછળ ગયો. તે પછી શહેનશાહ અકબરથીરબલને લઈ શાહી
દરબારમાં ગયો.*

પ્રકરણ ૧૫ મું.

જંગલમાં મંગલ.

મેવાડના નૈરત્ય કોણુમાં આવેલા ચપ્પન નામક પ્રદેશનાં
ઉપવનમાં નાનુક અને સુકોમળ વેલીઓ વૃક્ષોને આલિંગન કરતી

* પંડીત પદ્મસાગર ગણિકૃત જગદ્ગુરુ કાવ્યમાં ચંપાએ છ માસના
ઉપવાસ કર્યાનું બાદશાહ અકબરે જાણતાં તે સંબંધી ખાતરી કરવા માટે
તેણે ચંપાને એકાંત મકાનમાં રહેવાની આજ્ઞા કરી હતી અને પોતાના વિશ્વાસુ
નોકરોને ચંપાની રાત દિવસની ચર્યાની ખબર રાખવા સૂચના આપી હતી.
માસ દોઢમાસ પર્યંત એ પ્રમાણે કર્યા પછી તેને જણાવું કે તેની વૃત્તિમાં કોઈ
પ્રકારનો દલ નહોતો અને તેથી ચંપાને બહુમાનપૂવક તેના ઘેર જવાની
તેણે રજા આપી હતી. એમ લખવામાં આવેલું છે અને અમને પણ એમ
ખનવું સંભવિત લાગે છે; પરંતુ આ એક નવલકથા હોઈ તેમાં પ્રસંગોપાત
ઉચિત ફેરફાર કરવાની અમે હરકત જોતાં નથી તેમ તેથી મૂળ ઇતિહાસને કરી
બાધ આવતો હોય એમ પણ અમે માનતા નથી.

હતી અને પક્ષીયુગલો ઉપવનની અર્પુવ ડાભા નિહાળીને કલ્લોલ કરતાં હતાં. આરાવલી પર્વતની હાબાળા ચોતરફ પ્રસરી રહેલી હતી અને ઉપર ઉદય પામતાં સૂરનાં તેજસ્વી કિરણોનો પડતો પ્રકાશ વિચિત્રતાનું ભાન કરાવતો હતો. સૂરખી વચની વેલીઓ સમાન સખીઓનું વૃંદ આ ઉપવનમાં આસપાસ ફરતું હતું અને પરસ્પર આનંદગોષ્ઠી ચલાવતું હતું. આ વૃંદ ચાર યુવાન વયે પહોંચેલી બાળાઓનું અનેલું હતું અને એ ચારે બાળાઓને પરસ્પર એવી તો પ્રીતિ અંધાયલી હતી કે એઓને ક્ષણવાર પણ એક ખીલના સહવાસ વિના ચાલતું નહોતું મહારાણા પ્રતાપસિંહની પુત્રી રાજકુમારી *કુમળા, સહ *કુમળાની કન્યા યમુના, મહારાણાના કૃત સરદાર રાજ રધુ *કુમળાની કન્યા રૂકિમણી અને મંત્રીશ્વર ભામાશાહની પુત્રી કુસુમ *કુમળાની કન્યા એ ચારે સમાન વય અને સમાન રૂપવાળી સખીઓ આજ પ્રભાતમાં અપ્પન પ્રદેશનાં ઉપવનમાં આવીને હાસ્યવિનોદ કરતી હતી. કોમલમેરના યુદ્ધમાં પરાજય પામ્યા પછી મહારાણા પ્રતાપસિંહે પોતાના પરિવાર અને આત્મીય માણસો સાથે આ પ્રદેશમાં આવીને નિવાસ કર્યો હતો. આ સ્થળે ભીલ લોકોની વસતિ મોટા પ્રમાણમાં વસેલી હતી અને તેમણે જ પ્રતાપસિંહને આશ્રય આપ્યો હતો. પ્રતાપસિંહ આ પ્રદેશના મધ્યભાગે આવેલા ચૌન્ડ નગરમાં છુપી રીતે રહેતો હતો. કેમકે દુશ્મનોનાં જૂદાં જૂદાં સૈન્યો તેને હરાવવાને અને તેને પકડી લેવાને માટે આમતેમ ફરતાં જ હતાં.

મેવાડના નૈરત્ય ખૂણાને અપ્પન કહેવાય છે. આ પ્રદેશ તદ્દન પહાડી છે અને અમે જે સમયની આ નવલકથા લખીએ છીએ, તે સમયે તેમાં ૩૫૦ ગામડાં હતાં અને તેમાં સુખ્યત્વે કરીને ભીલો

* મહારાણા પ્રતાપસિંહને પુત્રી હતી કે કેમ એ સંબંધમાં ઇતિહાસમાં મતભેદ રહેલો છે. કોઈ ઇતિહાસકારે તેમને અશ્રુમતી નામક પુત્રી હોવાનું અને તેને શાહજાદા સલીમ સાથે પ્યારમાં પડ્યાનું દર્શાવેલું છે; પરંતુ એ વાત તદ્દન અસંભવિત જણાય છે; કેમકે પ્રતાપ જેવા અકબરનાં મહાન શત્રુની પુત્રી ખુદ અકબરના શાહજાદા સલીમ સાથે પ્યારમાં પડે, એ દેખીતી રીતે કેવળ અસ્વાભાવિક છે. — લેખક.

જ રહેતા હતા. અપ્પનનો કહેવાતો મુલક જો કે તદ્દન પહાડી હતો તો પણ પર્વતની હારમાળા, અનેક ભતિનાં વૃક્ષો, ઉંડી ઉંડી ખીણો, નાની-મોટી સરિતાઓ અને સ્વચ્છ પાણીના ઝરાથી તેની નૈસર્ગિક શોભા અલૌકિક હતી. આ ઉપવનનું સૌંદર્ય નિહાળવાને અને એ રીત્યા દુઃખી મનને શાંત કરવાને ખુદ પ્રતાપસિંહ, તેના સરદારો અને તેનાં આસ મનુષ્યો સમયપરત્વે આવતાં હતાં. દુઃખી મનુષ્યો પોતાનાં દુઃખનાં દિવસો શી રીતે પસાર કરે છે, એ તો માત્ર અનુભવીઓ જ જાણી શકે છે અને તેથી અમે એ વિષે વધુ વિવેચન અત્રે કરતા નથી.

આજે પ્રભાતમાં ઉપર્યુક્ત ચારે સખીઓ ચૌન્ડ નગરની બહારનાં ઉપવનમાં કુદરતી સૌંદર્ય જોવાને આવી હતી. ચૌન્ડ નગરની બહાર ભીલોની માતાનું મંદિર વૃક્ષોની ઘટામાં આવેલું હતું અને એ મંદિરની બહારના ચોરા ઉપર એ ચાર સખીઓ ઝેડી ઝેડી વિવિધ પ્રકારનાં વાર્તાલાપ કરી રહી હતી. કુમળા, યમુના, રૂકિમણી અને કુસુમે સામાન્ય સ્ત્રીઓની જેમ માત્ર સાદાં વસ્ત્ર પરિધાન કરેલાં હતાં અને તેમાંથી એકેના અંગ ઉપર કિંમતી આભૂષણનું નામ નિશાન પણ નહોતું, તો પણ તેમનું સ્વાભાવિક સૌંદર્ય એવા પ્રકારનું હતું કે તેમને જોનાર પ્રત્યેક મનુષ્ય મંત્રમુગ્ધ થયા સિવાય રહેતું નહોતું. સ્વર્ગભૂમિની સુરસુંદરીઓ સમાન આ ચારે યુવતીઓ શો વાર્તાવિનોદ કરતી હતી, એજ હવે આપણને જાણવાની અગત્ય છે.

“કુસુમ!” યમુનાએ એક સુંદર વિકસિત પુષ્પ બતાવીને કહ્યું. “આ પુષ્પનાં સૌંદર્ય જેવું તારું સૌંદર્ય પણ અનુપમ છે હો! ખરેખર કર્મસિંહ ભાગ્યશાળી તો ખરા, કેમ ખરું કે નહિ?”

“અલબત્ત, તારું કહેવું કેવળ સત્ય છે; યમુના!” રાજકુમારી કુમળાએ કહ્યું. “કુસુમ અને કર્મસિંહ! કેવું અનુપમ જોડું? જાણે રતિ અને કામદેવ!”

“અને કુસુમ પણ ભાગ્યશાળિની નહિ કે?” રૂકિમણીએ તુરતજ કહ્યું. “કર્મસિંહ જેવો સર્વાંગસુંદર અને સર્વશુભસંપન્ન પતિ મળવો શું સહેલ છે?”

“ તમે બધાંએ મારી મશ્કરી કરવા માંડી છે, તો બલે; મને તેનું કાંઈએ નથી; પરંતુ આ રૂકિમણીની ગુપ્ત વાત તમે કંઈ સાંભળી ? ” કુસુમે પૂછ્યું.

“ ના ” ત્રણેએ સાથે જવાબ આપ્યો.

“ તો સાંભળો. કુમાર અમરસિંહ આ રૂકિમણીબાને ચાહે છે, કહો એ કેવી વાત ? ” કુસુમે હસીને કહ્યું.

“ વાત તો બહુ સારી છે અને મને પણ એક વખતે તેમનાં પ્રેમની શંકા પડી હતી. હવે જ્યારે એ વાત સત્ય છે, ત્યારે રૂકિમણીના ભાગ્યની શી સીમા ? મેવાડના મહારાણાની પુત્રવધૂ થવું, એ શું થોડા ઘણા ભાગ્યની વાત છે ? ” યમુનાએ પોતાની શંકા કહી બતાવતાં કહ્યું.

“ ત્યારે તો રૂકિમણી મારી ભાભી થવાની, ખરૂંને ? આવો, આવો, ભાભી ! તમને મારા ભાઈએ કાંઈક ગુપ્ત સમાચાર કહાવ્યા છે, તે કાનમાં કહું, આમ આવો. ” એમ કહી કમળાએ રૂકિમણીના કાન પાસે પોતાનું મુખ ક્ષણવાર રાખી લઈ લીધું.

“ રૂકિમણી ! કુમારે શા સમાચાર કહાવ્યા છે ? શું અમને તે કહીશ નહીં ? ” યમુનાએ પૂછ્યું.

“ મહારાણીએ હાલના સમયમાં પ્રેમની નિરૂપયોગી વાતો કરવાની મના કરેલી છે, તેનો તમે આવોજ અમલ કરો છો ને ? ” રૂકિમણીએ કૃત્રિમ ક્રોધથી કહ્યું.

રૂકિમણી ! તું મહારાણાની પુત્રવધૂ થવાની છું; તેથી અમને ડરાવતી હશે ખરૂંને ? પરંતુ અમે એમ ડરીએ એવાં નથી તો, કેમ કુસુમ ! ” યમુનાએ કહ્યું.

“ હાસ્તો. ” કુસુમે તુરતજ ઉત્તર આપ્યો.

“ હું તમને કાંઈ ડરાવતી નથી; પરંતુ મહારાણાની આજ્ઞાનું માત્ર ભાન કરાવું છું. કેમ કમળાબહેન ! મારૂં કહેવું ગેરવ્યાજબી છે ? ” રૂકિમણીએ ખુલાસો કરતાં રાજકુમારી કમળાને પૂછ્યું.

“ તારું કહેલું સત્ય છે, રૂકિમણી ! ” રાજકુમારીએ પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો. “ પરંતુ આપણે અત્યારે જે નિર્દોષ વાર્તાવિનોદ કરીએ છીએ, તેથી મહારાણીની આજ્ઞાનો કોઈપણ રીતે ભંગ થતો નથી. ”

“ રાજકુમારી ખરું કહે છે. ” યમુના અને કુસુમે હા માં હા મીલાવી લીધી.

“ ઠીક ત્યારે, હું હારી અને તમે જીત્યા; પછી છે કાંઈ ” રૂકિમણીએ હાસ્યપૂર્વક કહ્યું.

“ હવે કેવી ઠેકાણે આવી; પરંતુ કુમારે શા સમાચાર કહાવ્યા છે તે હવે અમને કહીશ કે નહિ ? ” યમુનાએ પુનઃ એજ સ્વાલ પૂછ્યો.

“ વળી પાછી એની એ વાત; જો હવે મને એ વાત પૂછશે તો હું તમારાથી રીસાઈ જઈશ. ” રૂકિમણીએ હસીને કહ્યું.

“ જો તું રીસાઈ જઈશ તો રાણી રૂકિમણીને મનાવવા માટે અમે કૃષ્ણને તંડી લાવશું. ” કુસુમે એમ કહીને નવ યૌવના રૂકિમણીના ગુલાબી ગાલ ઉપર ધીમેથી એક ચુંટી ખણી લીધી.

રૂકિમણી મ્હોઢેથી સીત્કાર કરતી ગાલ ઉપર હાથ ફેરવવા લાગી અને કમળા, યમુના અને કુસુમ ત્રણે જણીઓ ખડખડાટ હસી પડી. તેઓના હાસ્યથી ઉપવનની વેલીઓ, વૃક્ષો અને પક્ષીઓ પણ હસવા લાગ્યાં.

ક્ષણ વાર રહીને કુસુમે કહ્યું. આમ જુઓ, સામી ખાનુએથી રૂકિમણીના કૃષ્ણ આવતા જણાય છે ને શું ? ચાલો આપણે આ મંદિરમાં છુપાઈ જઈએ.

રૂકિમણીએ વિચાર્યું કે કુસુમ મારી મસ્કરી કરે છે એટલે તે તો ત્યાંને ત્યાંજ ઉભી રહી અને કમળા તથા યમુના કુસુમની સાથે માતાના મંદિરમાં ચાલી ગઈ અને અંદરથી તેનાં ખારણાં ખંધ કર્યાં.

ત્યાર પછી રૂકિમણીએ સામી ખાનુએ દ્રષ્ટિ કરી તો ખરેખર

કુમાર અમરસિંહ ઉપવનની શોભા જોતો જોતો ચાલ્યો આવતો હતો. મહારાણા પ્રતાપસિંહનો કુમાર અમરસિંહ અને રાજા રઘુવીરસિંહની કન્યા રૂકિમણી વચ્ચે ગુપ્ત પ્રેમસંબંધ હતો એ કહેવાની આવશ્યકતા અમને જણાતી નથી; કેમકે વાચક મહાશયો ઉપર્યુક્ત સખી મંડલના વાર્તા વિનોદથી એ વાતને સ્પષ્ટતાથી સમજી શકે તેમ છે. રૂકિમણીનો પિતા રઘુવીરસિંહ રાણા પ્રતાપનો મુખ્ય સહાયક અને મેવાડના એક તાલુકાનો રાજા હતો. રાજા રઘુવીરસિંહ મોગલો સાથેના પહેલા યુદ્ધમાં માર્યો ગયો હતો અને તેની સતી રાણીએ તેની સાથે સહગમન કર્યું હતું; તેથી તેમની કન્યા રૂકિમણી તે સમયથી મહારાણા પ્રતાપસિંહના આશ્રયે આવીને રહી હતી. પ્રતાપસિંહ અને રાણી પદ્માવતી તેને પોતાની પુત્રી સમાન ચાહતાં હતાં અને તેની દરેક ઇચ્છાને પૂર્ણ કરતાં હતાં. રૂકિમણીની અવસ્થા અત્યારે પંદરેક વર્ષની હતી. તેનું અલૌકિક સૌંદર્ય અને તેની મીઠી વાણી, તેનો નમ્ર સ્વભાવ અને તેના સ્વાભાવિક ગુણો ઇત્યાદિથી કુમાર અમરસિંહ તેને ચાહતા શીખ્યો હતો અને રૂકિમણી પણ કુમારને ચાહતી હતી. આ ઉભય પ્રેમીઓ વચ્ચે ઘણુંજ પ્રેમસંબંધ હતો; પરંતુ તેઓ મહારાણાની સખત આજ્ઞાથી પરસ્પર ભાગ્યેજ મળી શકતાં હતાં. ઉભયના હૃદયોમાં પ્રેમબીજ રોપાયું હતું; પરંતુ એ પ્રેમબીજને પરસ્પર મિલન વિના કૂટીને વૃક્ષ થવાનો પૂરતો અવકાશ હતો સુધી મળ્યો નહોતો. આજ ઉભય પ્રેમીઓનો અચાનક મેળાપ થઈ ગયો. કુમાર અમરસિંહ પોતાની હૃદયદેવીને માતાના મંદિરની બહારના ચોતરા ઉપર એકઠી બેઠેલી જોઈને હૃદયના વેગને રોકી નહિ શકવાથી તે તેની સામે આવીને ઉભો રહ્યો. લજ્જાશીલા રૂકિમણી જેનું રાત્રિ-દિવસ ચિંતન કરતી હતી, તેને પોતાની સન્મુખ જોઈને શરમાઈ ગઈ અને ઇંચી આંખ કરીને પોતાનાં હૃદયના અધિષ્ઠાયકને જોવાનું પણ સાહસ કરી શકી નહિ. તેણે મંદિરના દ્વાર તરફ પોતાની દૃષ્ટિ કરી તો તેને બંધ જોઈને તે આશ્ચર્યને પામી અને હવે શું કરવું, એના ઉંડા વિચારમાં પડી ગઈ.

કુમાર, સૌંદર્યની સાક્ષાત્ પ્રતિમાને કેટલોક સમય પર્યંત અનિમેષ નયનોએ જોઈ રહ્યો; પરંતુ તેને તેથી તૃપ્તિ થઈ નહિ. તે પુનઃ પુનઃ નવચૌવના રૂકિમણીના રૂપ-લાવણ્યને જોવા લાગ્યો અને મનમાં ને મનમાં જ તેનાં નૈસર્ગિક સૌંદર્યની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. આ સમય દરમ્યાન રૂકિમણી કેવળ નીચી દૃષ્ટિ રાખીને બેસી રહી હતી. તે કુમારની સામે જોવાને અને પોતાના આરાધ્ય દેવનું સન્માન કરવાને મનથી તો બહુજ આતુર હતી; પરંતુ લલ્લનું આવરણ એ સરલ હૃદયની કિશોરીનાં મુખ ઉપર એટલું બધું બમી ગયું હતું કે તેનાથી ઇચ્છા છતાં પણ પોતાની મન કામના પૂરી થઈ શકતી નહોતી. હવે અમરસિંહ પોતાના મનને બહુ વાર કાબુમાં રાખી શક્યો નહિ. તેણે સ્નેહપૂર્ણ સ્વરે તેને બોલાવી. “રૂકિમણી !”

રૂકિમણી પોતાનાં નામનાં સંબોધનથી વિશેષ શરમાઈ ગઈ અને શરીરને સંકોચી જશ દૂર ખસી ગઈ.

કુમારે પુનઃ હસીને કહ્યું. “રૂકિમણી !”

આ સમયે તેણે સહજ ઉંચું જોયું અને તેનાં સુડોળ-મુખ ઉપર મંદ હાસ્ય સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યું; પરંતુ તે કશું બોલી નહિ.

અધીર હૃદયનો અમરસિંહ હવે કયાં સુધી રાહ જુએ? તેણે તુરતજ રૂકિમણીના કોમળ કરને પોતાના હાથમાં લઈને કહ્યું. “હૃદયેશ્વરી ! કેમ કાંઈ બોલતી નથી? ઘણું સમયથી હૃદયમાં બંધ કરીને રાખેલા પ્રેમનો પ્રકાશ કરવાનો સમય અત્યારે આપણને મળ્યો છે, તેનો સહપયોગ શા માટે કરતી નથી ?” રૂકિમણીએ પોતાના મનથી વિચાર્યું કે હવે બોલવા સિવાય ચાલે તેમ નથી અને તેથી તેણે સ્મિતપૂર્વક કહ્યું. “શું બોલું, કુમાર !”

“શું બોલું એ કાંઈ પ્રશ્ન છે ? બોલવાનું-વાર્તાવિનોદ કરવાનું શું કાંઈ નથી ?” અમરસિંહે આશ્ચર્ય યુક્ત સ્વરે પૂછ્યું.

રૂકિમણીની લલ્લ હવે પલાયન કરી ગઈ હતી. તેણે ચોરા ઉપરથી નીચે ઉતરી કુમારની સન્મુખ ઉભા રહીને ઉત્તર આપ્યો.

“ પ્રિય કુમાર ! આપની સાથે વાર્તાવિનોદ કરવાનું ઘણું એ છે; પરંતુ હૃદયમાં રહેલા ભાવોને શી રીતે પ્રગટ કરવાં, એ સુખતું નથી. જે દિવસે આપના નયનમનોહર દિદારનું દર્શન મને પ્રથમ થયું હતું, તે દિવસથી માડું જીવન કોઈ જ્યૂદાજ પ્રકારનું થઈ ગયું છે અને હૃદયમાં જે પ્રકારના વિચારો ઉત્પન્ન થયા કરે છે, તેની વાત આપને કહેવાને માટે મન ઘણું આતુર થઈ રહેલું; પરંતુ તેને શી રીતે અને કેવા રૂપમાં કહીવી, એ સમજી શકાતું નથી. ”

“ તારૂં કથન કેવળ સત્ય છે, પ્રિય દેવી ! કેમકે દરેક પ્રેમી મનુષ્યનાં હૃદયની તું કહે છે તેવીજ સ્થિતિ હોય છે અને હૃદયની એ સ્થિતિને તથા હૃદયના એ ભાવોને પ્રેમીઓ સમજાવ્યા વિના સમજી શકે છે; તેઓનાં હૃદયો એટલાં બધાં નિર્મળ અને શુદ્ધ હોય છે કે તેઓ પોતાના પ્રિયતમ કે પ્રિયતમાનાં હૃદયના ભાવોને સ્વાભાવિક રીતેજ જાણી શકે છે; પરંતુ રૂકિમણી ! આપણું હૃદયની મનકામના ક્યારે પૂર્ણ થશે, એ કહી શકાય તેમ નથી; કેમકે મોગલોનું જોર દિનપ્રતિદિન વધતું જાય છે અને આપણો પરાજય થતો જાય છે. આપણા ગુપ્ત નિવાસસ્થાન ઉપર તેઓ ક્યારે હુમલો લાવશે, તે અત્યારથી કહેવાય તેમ નથી અને તેથી ભવિષ્યમાં આપણી શી સ્થિતિ નિર્માણ થએલી છે, તે પણ આપણે જાણી શકતા નથી. ” અમરસિંહે ચિંતાયુક્ત સ્વરે કહ્યું.

“ પ્રિયતમ ! ” કિશોરી રૂકિમણીએ કહ્યું. “ ચિંતા કરવાનું કશું પણ પ્રયોજન નથી; કેમકે મહારાણા આપણા દેશ, ધર્મ અને સમાજની આબરૂ અને તેની સ્વતંત્રતા માટે જે પ્રાણ્તાંત કષ્ટો સહન કરી રહ્યા છે. તેથી ભગવાન એકલિંગજી તેમને અવશ્ય સહાય કરશે. હાલ આપણી ગમે તે સ્થિતિ હોય; પરંતુ છેવટે મેવાડનો પુનરુદ્ધાર થશે અને મહારાણાનો વિજય થશે. એમ માડું અંતઃકરણ સાક્ષી પૂરે છે. ”

“ તારા જેવી શુદ્ધ અને પવિત્ર હૃદયની કુમારિકાનું વચન સત્ય નિવડો; એવી મંગલમય ભગવાન પાસે મારી યાચના છે. ” એમ કહી કુમારે તેને શાખાશી આપવાની ખાતર તેના કોમળ કર ઉપર હસતાં મુખે મીઠું ચુંબન ભર્યું.

રૂકિમણીએ લજ્જાવશ થઈને તુરતજ પોતાનો હાથ પાછો ખેંચી લીધો. તેણે કહ્યું આવી ચેષ્ટા કરવાનું આપને હાલના સંયોગોમાં શોભતું નથી, કુમાર !

અમરસિંહે સહેજ હસીને કહ્યું ‘ તે હું સારી રીતે સમજું છું રૂકિમણી ! પરંતુ જ્યારે જ્યારે પ્રેમીઓનું મીલન થાય છે, ત્યારે ત્યારે કેવી ચેષ્ટા કરવી અને કેવી ચેષ્ટા ન કરવી, તેનું શું તેમને લાન હોય છે ખરું ? નહિજ, અને તેથી પ્રેમી પુરૂષ પોતાની પરમ લાવણ્યસંપન્ન અને રૂપ નિધાન પ્રિયતમાને જોઈને પોતાનું ચિત્ત કબજે ન રાખી શકે તો એ સર્વથા સ્વાભાવિક છે.

રૂકિમણીએ સ્મિતપૂર્વક કહ્યું આપને બુદ્ધિવાદમાં તો હું જીતી શકીશ નહિ અને તેથી એ વાતને જવા દઉં છું; પરંતુ માતાના મંદિરમાં રાજકુમારી કમળા બંદેન વિગેરે મારી સખીઓ છે, તે આપણને પ્રેમચેષ્ટા કરતાં જોઈને પાછળથી મારી મફકરી કરવામાં મણા નહિ મૂકે; માટે આપ હવે આપના ચિત્તને વશ રાખો તો સારું.”

“ શું કમળા અહીં મંદિરમાં છે ?” કુમારે આશ્ચર્ય પામીને પૂછ્યું.

“ હા, કમળા બંદેન એકલા નથી; પરંતુ યમુના અને કુસુમ પણ છે.” રૂકિમણીએ ઉત્તર આપ્યો.

“ ત્યારે તો મારે અહીં વધારે વખત રહેવું, એ ઉચિત નથી.” એમ કહી કુમારે પોતાની પ્રિયતમાને પ્રેમપૂર્ણ દ્રષ્ટિએ એકવાર જોઈ લીધી અને ત્યારપછી તે ત્યાંથી અદ્રશ્ય થઈ ગયો.

અમરસિંહ ગયા પછી રૂકિમણી પુલકિત હૃદયે અને હર્ષિત વદને મંદિર તરફ ચાલી; પરંતુ તે ત્યાં પહોંચે તે પહેલાં તો ત્રણે સખીઓ ખડખડાટ હસતી હસતી મંદિરમાંથી બહાર આવી અને રૂકિમણીને ચુંટી ખણીને, ચુંગન ભરીને અને આલિંગન દઈને તેની મફકરી કરવા લાગી. તે સમયે કિલ્લરકંઠી સુંદરીઓના મીઠા મંદ હાસ્યનો મધુર ધ્વનિ એ નિર્જન ઉપવનમાં ચોતરફ પ્રસરી રહ્યો અને તે જોઈને કાળી કોયલ પણ પંચમ સ્વરથી આલાપ કરવા લાગી. ટુંકામાં કહોને કે જંગલમાં મંગલ વર્તી રહ્યું.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

ક્ષાત્રવટ.

“ રહે પ્રભ ધન યત્ન સૌ જાંહ બાંકી તરવાર,
સૌ ફલ કાઉ ન લે સકે, જહાં કટીલી ડાર.”

કુમાર અમરસિંહ ચૌડ નગર પ્રતિ નીચી નજરે અને ધીમા પગલે ચાલ્યો જતો હતો. તેના હૃદયમાં આ સમયે તેની પ્રિયતમ ઙ્કિમણીના વિચારો ઘોળાતા હતા. અમરસિંહ પ્રેમી હતો; તે ઙ્કિમણીને પોતાના શુદ્ધ હૃદયથી ચાહતો હતો અને તેથી તે તેના મીલનને માટે અત્યાર પહેલાં બહુજ આતુર રહેતો હતો. મેવાડને પુનરુદ્ધાર ન થાય ત્યાં સુધી પ્રતાપસિંહે સર્વ ભોગ-વિલાસનો પોતે ત્યાગ કર્યો હતો અને પોતાના પરિવારનાં મનુષ્યને અને આત્મીય સરદારોને પણ તેના ત્યાગ કરવાની ફરજ પાડેલી હતી અને તેથી પ્રેમી યુગલો એકાંતમાં મળીને પ્રેમચેષ્ટા કરવાનું સાહસ કરી શકતાં નહોતાં. જો કે અમરસિંહના હૃદયમાં આ વાત ઘણી ખુંચતી હતી; કેમકે તે પ્રેમી અને વિલાસી હતા; તેો પણ મહારાણાની ધાકથી તે ઙ્કિમણીને મળવાનું ઉચિત માનતો નહોતો. આજે ઙ્કિમણી સાથે તેનું જે મીલન થયેલું હતું, તે અગાઉથી કરી રાખેલા શુભ સંકેતનું જ આ પરિણામ હતું. અમરસિંહ ચૌડ નગર તરફ જતાં જતાં ઙ્કિમણીના સૌંદર્યના, તેની મીઠી વાણીના અને તેના આકર્ષક વર્તનના જ વિચારો કરતો હોવાથી આસપાસના પ્રદેશનું તેને કશું પણ ભાન નહોતું. એક મસ્ત માણસની જેમ આનંદ-લહરીમાં ઝુલતો ઝુલતો ચાલ્યો જતો હતો.

આ સમયે એ ઘોડેસ્વારો પોતાના ઘોડા જોરથી દોડાવતા કુમારની પાછળ આવતા હતા. ઘોડાની ખરીઓનો અવાજ નજીક અને નજીક સંભળાતો હતો; પરંતુ પ્રેમસાગરમાં ગોથાં ખાતાં અમરસિંહને તેનું ભાન નહોતું; તે તેો જેમને તેમ નીચી નજરે ચાલ્યો જતો હતો. ઉભય ઘોડેસ્વારો ક્ષણવારમાં અમરસિંહની અત્યંત નજીક આવી પહોંચ્યા અને તે માંહેના એકે કુમારનું નામ લઈને તેને બોલાવ્યો, ત્યારે જ તે ઉભો રહ્યો અને તેમની સામે

નેઈ રહ્યો. આ ખન્ને ઘોડેસ્વારોમાં એક મંત્રી ભામાશાહ હતો અને બીજો કુમારનો મિત્ર રણવીરસિંહ હતો.

ભામાશાહે જરા રૂવાબથી પૂછ્યું. “ ક્યાં ગયા હતા, કુમાર ? ”

“ આ પાસેના ઉપવનમાં જરા ફરવાને ગયો હતો; પરંતુ તમે આમ ક્યાંથી આવો છો ? ” અમરસિંહે પોતાને પૂછેલ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં સામો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ હુશ્મનોની હિલચાલ જાણી લેવાના હેતુથી અમે આપણા શુભ બીલકૂતો પાસેથી ખબર મેળવવાને માટે ગયા હતા. ” ભામાશાહે ઉત્તર આપ્યો.

“ કાંઈ ખબર મળી કે નહિ ? ” અમરસિંહે પુનઃ પૂછ્યું.

“ હા, મોગલ સેનાપતિ ફરિદખાં અને રાજા માનસિંહનો સરદાર અંદ્રસિંહ સૈન્ય સહિત અપ્પન પ્રદેશ ઉપર હુમલો કરવાને માટે થોડા જ કોસના અંતરે છાવણી નાંખીને પડેલા છે, એવી ખબર આપણા વિશ્વાસુ બીલોએ આપી છે. ” રણવીરસિંહે જવાબ આપ્યો.

“ ત્યારે આપણે હવે અહીંથી ક્યાં જશું ? ક્યાં છુપાઈશું ? ” અમરસિંહે ખિન્નતાથી પૂછ્યું.

“ ક્યાં જઈશું ? ક્યાં છુપાઈશું ? ” ભામાશાહે ભાર દઈને કહ્યું. “ કુમાર ! આવાં નિર્માલ્ય વચનો તમારા સુખમાં શોભતા નથી. ”

“ ત્યારે આપણે શું કરશું ? ” કુમારે ફરીથી પણ એજ સ્વાલ રજુ કર્યો.

“ કર્તવ્યની તમને ક્યાં દરકાર છે, કુમાર ? ” ભામાશાહે કહ્યું.

અમરસિંહે ભવાં ચડાવીને કહ્યું. “ કર્તવ્યની મને દરકાર નથી, ત્યારે કેને છે ? ”

“ બીજાને હોય કે ન હોય, એ જુદો સ્વાલ છે; પરંતુ તમને તો ઘણી ઓછી જ છે. ” ભામાશાહે સ્પષ્ટતાથી કહ્યું અને હવે અમરસિંહ આગળ શો જવાબ આપે છે, તે સાંભળવાને આતુર થઈ રહ્યો.

“ કર્તવ્યની દરકાર મને ઓછી છે, એમ તમે શા ઉપરથી કહો છો ? ” અમરસિંહે પુનઃ ભવાં ચડાવીને પૂછ્યું.

“ શા ઉપરથી કહો છો, એ કાંઈ પ્રશ્ન નથી, કુમાર ! તમે તમારા અંતઃકરણને જ પૂછી જુઓ એટલે તમને સ્વયં ઉત્તર મળી આવશે. ” ભામાશાહે ઉત્તર આપ્યો.

“ અંતઃકરણને પૂછવાની અગત્ય નથી. ” અમરસિંહે બેદરકારીથી કહ્યું.

“ ઠીક, અંતઃકરણને પૂછવાની અગત્ય નહોતી તે બલ્કે, પરંતુ કુમાર ! જો કે હું હવે પ્રૌઢ થયો છું અને તેથી મારી બુદ્ધિ અને શક્તિ શિથિલ થઈ ગઈ હશે, એમ સ્વાભાવિક રીતે તમે ધારતા હશો; તો પણ મેવાડનાં અને આપણા પરિવારનાં પ્રત્યેક મનુષ્યના હૃદયમાં રહેલા ગુપ્ત સંકેતો અને વિચારોને હજુ હું બાણી લેવાને સમર્થ છું. તમે અત્યારે ક્યાં અને શા હેતુથી ગયા હતા, એ હું પાછળની પરિસ્થિતિને જોઈને સહજમાં બાણી શક્યો છું. માટે કુમાર ! વાતને શામાટે છુપાવો છો ? ” ભામાશાહે ગૌરવયુક્ત સ્વરે કહ્યું.

“ વાતને છુપાવવાનું મને કશું પ્રયોજન નથી; કેમકે મારું અત્યારનું વર્તન કોઈ પણ રીતે અઘટિત નથી. અમરસિંહે જવાબ આપ્યો.

ભામાશાહે કહ્યું. “ તમારું વર્તન અઘટિત હતું, એમ કહેવાનો મારો કિંચિત્ માત્ર પણ આશય નથી. પરંતુ અત્યારના કટોકટીના સમયે વિલાસની વાતો અને પ્રેમની ચેષ્ટાઓમાં રોકાઈ રહેવાથી આપણા ખરા કર્તવ્યને શું હાનિ પહોંચતી નથી ? મહારાણ્યએ આદરેલ સત્યાગ્રહને આપણી આવી રીતિની બેદરકારીથી શું ધક્કો પહોંચતો નથી ? અવસ્થ પહોંચે છે અને તેથી મારા કથનનો ભાવાર્થ કિંવા આશય એટલોજ છે કે તમે હમણાં તમારા વિલાસી સ્વભાવનો ત્યાગ કરી ખરા કર્તવ્યમાં સતત જોડાઈ રહો, એજ તમારા માટે ઉત્તમ છે. કુમાર ! આ ભૂમિના તમે ભવિષ્યના રક્ષણકર્તા છો અને અમે અત્યારે જે સ્વાતંત્ર્યનું ખીબરોપણ કરી એ છીએ, તેનાં મધુર ફળોને આપવાનો અવસર તમને મળવાનો છે

અને તેથી તમારે સાર્વજનિક લાભની ખાતર બેહરકારીનો ત્યાગ કરી કાગળવાન થવાની જરૂર છે. ”

અમરસિંહ ઉપર્યુકત વચનો સાંભળી શરમથી કેવળ નીચું જોઈ રહ્યો. ભામાશાહને જવાબ દેવાનું તેનામાં સામર્થ્ય રહ્યું નહોતું.

તેને ચૂપ રહેલો જોઈને ભામાશાહે આગળ ચલાવ્યું. “કુમાર! તમે એમ સમજતા હશો કે હું મહારાણા પ્રતાપસિંહનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર અને મેવાડનો યુવરાજ છું એટલે મને કોણ કહેનાર છે? પરંતુ મને કહેવાની અગત્ય જણાય છે કે જે તમારી એવી માન્યતા હોય, તો તે ઘણીજ ભૂલભરેલી છે. તમે યુવરાજ છો, એ વાતનો અમે સ્વીકાર કરીએ છીએ અને તેથી તમારું ધટિત સન્માન કરવું, એ અમારી ફરજ છે; પરંતુ જે તમે તમારા યુવરાજપદને લાયક નહો અને તમારા ક્ષાત્રવટ ધર્મને બાણતા નહો, તો અમે પ્રબળનો તમને માન આપશું ખરા! તમે રાજવંશમાં જન્મ્યા છો શા માટે? એટલાજ માટે કે તમારે સર્વશુભસંપન્ન બનીને તથા ક્ષાત્રવટ ધર્મને અનુસરીને પ્રજનનું પાલન અને દેશની સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરવું અને જે તમે એ પ્રમાણે વર્તો નહિ તો પછી મેવાડ ઉપર તમારો અધિકાર શું કામનો? યુવરાજ! તમને મારી આ વાતો અત્યારે તો વિષ સમાન લાગશે, પરંતુ જે તમે એ વાતોના મર્મને સમજશો અને તદનુસાર તમારું વર્તન રાખશો, તો તમને છેવટે એ વાતો અમૃત સમાન લાગશે અને તોજ તમે ભવિષ્યના મેવાડના અધિપતિ થવાને લાયક થશો. છેવટમાં યાદ રાખજો કુમાર! કે જે તમે તમારા વિલાસી સ્વભાવ ઉપર વિજય મેળવશો નહિ અને તમારા ક્ષાત્રવટ ધર્મનું યથાર્થ રીતે પાલન કરશો નહિ, તો મને ખાતરી છે કે તમે મેવાડની સ્વતંત્રતા શુભાવી દેશો અને મોગલોના દાસત્વને સ્વીકારશો, મારાં આ વચનો તમારા હૃદય ઉપર ખરાખરા કોતરો રાખજો, એવો ખાસ કરીને મારો આશ્રહ છે. ”

કુમાર અમરસિંહ આ બધો વખત અવનત મુખે ઉભેલો હતો. તેની મુખચર્યાથી સમજાતું હતું કે તેના હૃદયમાં પશ્ચાતાપ

થતો હશે. ભામાશાહ ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતર્યો અને રણવીર-સિંહે પણ તેનું અનુકરણ કર્યું. ભામાશાહે ઘોડા ઉપરથી ઉતરીને કુમારને વિચારશ્રસ્ત સ્થિતિમાં જોઈને કહ્યું. “કુમાર ! મારા ઉપરના કથનથી જો તમને માઠું લાગ્યું હોય તો માફ કરજો, કેમકે મેં તમને જે કહ્યું છે, તે તમારા હિતની ખાતરજ કહ્યું છે. હવે ચાલો નગરમાં જઈને મહારાણાને શત્રુની હીલચાલની ખબર આપીએ.”

આગળ ભામાશાહ અને પછવાડે અમરસિંહ અને રણવીર-સિંહ, એ પ્રમાણે તેઓ નગર તરફ ચાલ્યા. માર્ગમાં કોઈએ કાંઈ પણ વાત કરી નહિ. થોડી વારમાં તેઓ નગરમાં આવી પહોંચ્યા અને મહારાણા પ્રતાપસિંહને મળ્યા. ભામાશાહે પ્રતાપસિંહને શત્રુની હીલચાલની સવિસ્તર ખબર આપી અને તે સાંભળી લીધા. પછી પ્રતાપસિંહે કહ્યું “ મોગલો આપણને અહીં પણ સુખે બેસવા દે, એવો સંભવ નથી અને મારી એ ધારણા તમે આપેલા સમાચારથી આજે સત્ય નીવડી છે; પરંતુ મંત્રીશ્વર ! હવે આપણે શું કરવું ? ”

ભામાશાહે તુરતજ જવાબ આપ્યો. “ શું કરવું, એ આપ ક્યાં નથી જાણતાં ? અત્યારે આપણી પાસે જેમ કોઈ પણ પ્રકારની યુદ્ધ સામગ્રી નથી, તેમ લડનાર માણસો પણ નથી, એ આપ સારી રીતે જાણો છો અને તેથી મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આપણે આ સ્થળનો ત્યાગ કરી અન્યત્ર ચાલ્યા જવું, એજ આપણા માટે હિતાવહ છે. ”

પ્રતાપસિંહે રોષદર્શક સ્વરથી કહ્યું. “ મંત્રીશ્વર ! તમારો અભિપ્રાય હાલની આપણી સ્થિતિ જોતાં જો કે અયોગ્ય તો નથી, તોપણ હું તેને અત્યારે માન્ય રાખી શકીશ નહિ. મારે આ સમયે પણ પુનઃ મારા ક્ષાત્રવટનું દર્શન મોગલોને કરાવવું છે અને તેથી આપણી પાસે જેટલા માણસો છે, તે સર્વને આવતી કાલે લડવાને માટે તૈયાર રાખવાની ગોઠવણ કરો. ”

પ્રતાપસિંહનું નિશ્ચયાત્મક કથન સાંભળીને ભામાશાહે તેનો કાંઈ પણ પ્રતિવાદ નહિ કરતાં કહ્યું. “ જ્યારે આપની ઈચ્છા યુદ્ધ

જ કરવાની છે, ત્યારે હું પણ આપના અભિપ્રાય સાથે મળતો થઉં છું અને તેથી આપની આજ્ઞા મુજબ સર્વ પ્રકારની તૈયારી રાખવાની ગોઠવણ હમણાંજ કરું છું.”

એમ કહી ભામાશાહ, રણવીરસિંહને લઈ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને પ્રતાપસિંહ તથા અમરસિંહ જૂદા જૂદા વિષયોની વાતો કરતાં ત્યાં બેસી રહ્યા.

બીજા દિવસનો સૂર્યોદય થયો. ભામાશાહે કરેલી ગોઠવણ મુજબ કેટલાક રાજપૂતો અને આસપાસના પ્રદેશના વિશ્વાસુ ભીલો અપ્પન પ્રદેશના ઉપવનમાં એકત્ર થયા હતા. તલવાર અને ભાલાંવાળા રાજપૂત સૈનિકો જ્યારે કાંઈક નિરાશ જણાતા હતા, ત્યારે તીરકામઠાંવાળા ભીલો આનંદી દેખાતા હતા. એક બાબુ સલુખરરાજ અને અન્ય સરદારો અને બીજા બાબુ રણવીરસિંહ તથા કુર્મસિંહ વગેરે યુદ્ધકાર્ય સંબંધી મસલત ચલાવી રહ્યા હતા. આ વખતે મહારાણા પ્રતાપસિંહ, કુમાર અમરસિંહ તથા મંત્રીશ્વર ભામાશાહ સાથે આવી પહોંચ્યા. સરદારોએ અને સૈનિકોએ તેમને લશ્કરી નિયમે ઘટિત માન આપ્યું. મહારાણાએ પોતાનો યુદ્ધનો પોષાક પહેરેલો હતો અને કવચ અને ટોપની વચ્ચે માત્ર ઉઘાડા રહેલા મુખની પ્રતિભા અને બે આંખોમાંથી છુટતી તેજની ધારા સામા માણસના હૃદયમાં પૂજ્યભાવ અને ભયને એકી સાથે જન્મ આપતી હતી. કુમાર અમરસિંહે પણ લશ્કરી પોષાક પરિધાન કરેલો હતો; તે પણ તેનું સુંદર મુખ અને ચંચળ આંખો તેના અતીવ વિદાસીપણાની સાક્ષી પૂરતાં હતાં. મંત્રીશ્વર ભામાશાહે જે પોષાક પહેરેલો હતો; તે પણ યુદ્ધ સમયનો જ હતો અને તેથી તેની ભવ્યતા, ગંભીરતા અને દ્રઢતામાં ઓર વૃદ્ધિ થયેલી જણાતી હતી.

ક્ષણવાર રહી પ્રતાપસિંહે પોતાના હાથમાં પકડેલા ભાલાને જમીન ઉપર બરાબર ટેકવીને કહ્યું. “ બહાદૂર વીરો ! મને કહેવાને આનંદ થાય છે કે આજે પુનઃ આપણને આપણી જનની જન્મભૂમિની સ્વતંત્રતાના રક્ષણને માટે શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરવાનો

અલભ્ય અવસર પ્રાપ્ત થયો છે; જો કે આજસુધીના પ્રત્યેક યુદ્ધમાં આપણો પરાજય થતો આવ્યો છે; તો પણ આપણે આપણા હૃદયમાં નિરાશાને સ્થાન આપ્યું નથી અને સંપૂર્ણ હિંમત અને બહાદૂરીથી આપણે આપણો બચાવ કરતા આવ્યા છીએ. આ વખતના યુદ્ધમાં પણ તમે સર્વ પૂર્વના જેવુંજ પરાક્રમ કરી બતાવશો, એવી હું આશા રાખું છું. આથી વિશેષ પ્રોત્સાહન અને આગ્રહની તમને જરૂરીઆત હોય, એમ હું માનતો નથી; કેમકે તમે તમારા ધર્મને બરાબર સમજો છો અને તમારી ભૂમિ, તમારા સમાજ અને તમારા ધર્મનું રક્ષણ કરવાને માટે તમે આતુર છો, એવી મારી ખાતરી હોવાથી હું તમને વિશેષ પ્રોત્સાહન ન આપું તો એ સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે. છેવટે, મારા શૂરવીર સરદારો અને બહાદૂર સૈનિકો ! ભગવાન એકલિંગજીની બરા હૃદયથી પ્રાર્થના કરો કે જેથી આપણને આપણા કાર્યમાં સફળતા મળે.”

પોતાના મહારાણાની સ્નેહસૂચક આજ્ઞાનુસાર સર્વ સરદારો સૈનિકોએ અને ભીલોએ પોતાનાં વિવિધ હથિયારો નમાવીને ભગવાન એકલિંગજીની ક્ષણવાર મનમાં પ્રાર્થના કરી લીધી અને ત્યારબાદ પ્રતાપસિંહનો હુકમ થતાં તેઓ સર્વે યુદ્ધને માટે યોગ્ય સ્થળે જવાને આગળ વધ્યા. મધ્યાહ્નનો સમય થયો તે પહેલાં પ્રતાપસિંહ પોતાના નાના લશ્કર સાથે ચંપન પ્રદેશમાંહેના યોગ્ય સ્થળે આવી પહોંચ્યો અને ત્યાં લશ્કરને યોગ્ય હરોલમાં ગોઠવીને તથા લશ્કરની મુખ્ય સરદારી કુમાર અમરસિંહને આપીને મોગલ સૈન્યની રાહ જોવા લાગ્યો. ક્ષણવારમાં મોગલ સૈન્ય સામી બાબુએ આવી પહોંચ્યું અને આવીને ઉભું રહેતાંજ બન્ને સૈન્યો વચ્ચે યુદ્ધની શરૂઆત થઈ ગઈ. મોગલો અને રાજપૂતો સામસામા આવીને તલવાર અને બાલાથી એક બીજા ઉપર પ્રહાર કરવા લાગ્યા અને લાગ મળતાંજ એક બીજાનાં મસ્તકોને ધડથી ગૂંદાં કરવાનું ચૂકતા નહોતા. રાજપૂત સૈનિકો મદોન્મત થઈને યુદ્ધકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલા હતા અને વિશેષમાં ચાલાકે ભીલો બાણોનો અને પત્થરોનો વરસાદ વર્ષાવતા હતા; તો પણ મોગલ સૈનિકોની હરોલમાં બંગાણ પડે તેમ નહોતું; કેમકે તેની સંખ્યા એટલી બધી વિશાળ હતી

કે થોડાક હજાર રાજપૂતો અને લીલોના ગમે તેવા ધસારાથી તેઓ સહેજ પશુ આંચકો ખાય તેમ નહોતું. પ્રતાપસિંહ અને ભામા શાહ એક બાબુ ઉભા ઉભા આ દૃશ્ય જોતા હતા. તેઓ પોતાના સૈન્યની નબળાઈ તુરતજ સમજી ગયા અને તેથી પોતપોતાના ઘોડાને એડી મારીને તેઓએ યુદ્ધમાં અંપલાવ્યું. પ્રતાપસિંહ સૈનિકો વચ્ચે ઘુમતો ઘુમતો મેગલ સેનાપતિ ફરિદખાં અને અંદ્ર-સિંહ જ્યાં ઉભા હતા, ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ફરિદખાં તથા અંદ્ર-સિંહ સાવધ જ હતા એટલે પોતાના ખરેખરા પ્રતિકર્ષિને જોઈ એકદમ તેની સામે ધસી આવ્યા અને પોતાની તલવારોને મ્યાન-માંથી ખેંચી કહાડી તેની ઉપર તુટી પડ્યા.

પ્રતાપસિંહે પોતાનો બચાવ પોતાના અતિ તેજહાર ભાલાથી કરતાં કરતાં અંદ્રસિંહ તરફ જોઈને કહ્યું. અંદ્રસિંહ ! તમે હમણાં એક બાબુ ઉપર ઉભા રહો; કેમકે તમે, ગમે તેમ પશુ મારા ભતિબંધુ છે અને તેથી હું મારા બાહુબળનો સ્વાદ પ્રથમ જ તમને ચખાડવાને ઇચ્છતો નથી. મને પ્રથમ ફરિદખાં સાથે લડી લેવા દો અને ત્યારપછી તમારી સાથે લડીશ અને તમને પશુ ખતાવી આપીશ કે પ્રતાપસિંહમાં કેટલું સામર્થ્ય રહેલું છે. ”

ફરિદખાંએ પ્રતાપસિંહનું એ કથન સંલગ્ની લઈને કહ્યું. “ અંદ્રસિંહજી ! તમારા ભતિબંધુ હોવાનો દાવો કરનાર પ્રતાપ-સિંહ સત્ય કહે છે; માટે તમે હમણાં તો એક બાબુ ઉભા ઉભા અમારા યુદ્ધને જોયા કરો, એજ ઠીક છે. કારણ કે તેથી મેં લીધેલી પ્રતિજ્ઞાને પૂર્ણ કરવાની મને સરલતા થશે. ”

પ્રતાપસિંહે પોતાના ઘોડાને ગોળ ફેરવતાં ફેરવતાં પૂછ્યું. “ શી પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, ખાંસાહેબ ! શું તે કહેવા જેવી નથી ? ”

ફરિદખાંએ ગર્વથી જવાબ આપ્યો. “ એ પ્રતિજ્ઞા તમને મારે કહેવીજ જોઈએ, રાણાજી ! અને તે એ છે કે મારે ગમે તે ભોળે તમને પકડીને શહેનશાહ અકબરની હજુરમાં લઈ જવા છે. આ મારી પ્રતિજ્ઞા. ”

પ્રતાપસિંહે મૂંઝે ઉપર હાથ મૂકતાં કહ્યું. “ એમ કે ? ખાંસા-હેબ ! પ્રતિજ્ઞા તો અવશ્ય સારી કરી છે; પરંતુ મને પકડો તે પ-

હેલાં તમેજ ખુદાના બંદિવાન થઇને તેની હજુરમાં પહોંચી ન જાઓ, એ ધ્યાનમાં રાખજો.”

ફરિદખાંએ કાંઈક ક્રોધથી કહ્યું. “ રાણાજી ! મારે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું કાંઈ છેજ નહિ; જે ધ્યાનમાં રાખવાતું છે, તે તમારે જ છે; કેમકે બધાની અજાયબી વચ્ચે તમે જુઓ છો તેમ તમને હમણાંજ કેદ પકડી લઉં છું. તમે જ્યાં સુધી મારા સામર્થ્યને જાણ્યું નથી, ત્યાં સુધીજ તમે બેદરકાર છો; પરંતુ જ્યારે જાણશો, ત્યારે જ ખબર પડશે કે હુનિયાની સપાટી ઉપર ફરિદખાં નામક એક શેરમઈ હયાતી ધરાવે છે. ”

પ્રતાપસિંહે હસીને કહ્યું. “ વાહ, વાહ ખાંસાહેબ ! તમે બાષણ તો સારું કરી જાણો છો; પરંતુ તમને આટલું તો યાદજ હશે કે યુદ્ધના મેદાનમાં શબ્દોની કશી પણ કિંમત નથી. યુદ્ધમાં તો બળવાન હાથતુંજ કામ છે. માટે મિથ્યા પ્રદાપનો ત્યાગ કરી મઈ હો તો સામા ચાલ્યા આવો; પ્રતાપસિંહ તમારા જેવા માનનીય પુરૂષનું યોગ્ય સન્માન કરવાને તૈયાર જ છે. ”

પ્રતાપસિંહના ઉપર્યુક્ત વચનો સાંભળી ફરિદખાંનો મીભજ હાથમાં ન રહ્યો. તે ક્રોધાંધ થઇને એકદમ તેની ઉપર ધસી આવ્યો. બંને વચ્ચે તુમુલ્લ યુદ્ધ મચ્યું અને કોણ કોને હરાવશે, એ બંનેની યુદ્ધકાર્યની દક્ષતા જોઈને કહી શકાય તેમ નહોતું. એક કલાક પર્યંત આ પ્રમાણે તેઓ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલ્યું; પરંતુ બેમાંથી એક પણ થાકે તેમ જણાતું નહોતું. પ્રતાપસિંહે હવે વિચાર્યું કે ફરિદખાં સામાન્ય પુરૂષ નથી, એટલે તેણે પોતાના ઘોડાને અચાનક એડી મારીને એવા તો જોરથી કુદાવ્યો કે તે ફરિદખાંનાં ઘોડાની અત્યંત પાસે જઈ પહોંચ્યો. બરાબર તેજ ક્ષણે પ્રતાપે પોતાનો તેજદાર ભાલો લાગ જોઈને જોરથી ફરિદખાંની છાતીમાં ઘોંચી દીધો. ફરિદખાંએ પહેરેલું અખતર તુટી ગયું અને ભાલો તેની છાતીમાં પેસી જતાં તે ઘોડા ઉપરથી ઉછળીને નીચે પડી ગયો અને પડતાંજ તેનો પ્રાણ ખુદાની હજુરમાં પ્રયાણ કરી ગયો. અંદ્રસિંહ કે જે અત્યારસુધી આ ઉભયનું યુદ્ધ જોતો સામે ઉભો હતો તે આ સ્થિતિ નિહાળીને એકદમ પ્રતાપ ઉપર ધસી આવ્યો

અને તેના મસ્તક ઉપર પોતાની તલવારનો સખત ફટકો લગાવ્યો. ચંદ્રસિંહના આ ફટકાથી મેવાડનો સૂર્ય તુરતજ અસ્ત પામી જાત; પરંતુ મેવાડનો ભાગ્યરવિ ભામાશાહ ભાગ્યયોગે એકદમ પોતાનો ઘોડો દોડાવતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને ચંદ્રસિંહની તલવારના ઘાને પોતાની તલવાર ઉપર ઝીલી લીધો. ચંદ્રની તલવાર ભામાશાહની તલવાર સાથે અથડાતાં ભાંગી ગઈ અને ભાંગેલો ફટકો ખણખણાટ કરતો દુર જઈને પડ્યો. આ દરમ્યાન પ્રતાપસિંહ ફરિદખાંની છાતીમાંથી પોતાનો ભાલો પાછો ખેંચી કહાડીને સાવધ થઈ ગયો હતો અને તે તુરતજ ચંદ્રસિંહ ઉપર ધસી ગયો અને તેના ઘોડાને એવા તો જોરથી ભાલો માર્યો કે તે પોતાનો જીવ લઈને યુદ્ધભૂમિમાંથી પલાયન થઈ ગયો. મોગલ સૈનિકો કે જેઓ અત્યાર સુધી સંપૂર્ણ બહાદુરીથી લડતા હતા, તેઓ પોતાના સેનાપતિના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી તથા ઉપસેનાપતિ ચંદ્રસિંહની પલાયનની વાત સાંભળી નિરાશ થઈ ગયા અને તેથી તેમનો યુદ્ધનો જીત્સો નરમ પડી ગયો. યુદ્ધનો જીત્સો નરમ પડતાં તેમની હરોલમાં ભાંગાણુ પડવા લાગ્યું અને ઘણા ખરા તો પોતાનો જીવ બચાવવાને માટે નાશી પણુ ગયા. રાજપૂતો અને ભીલોએ આ તકનો લાભ લઈ નાશી જતા મોગલ સૈનિકો ઉપર તુટી પડ્યા અને ઘણાને મૃત્યુને શરણુ કરી દીધા. ક્ષણવારમાં યુદ્ધભૂમિ ઉપર એક પણ મોગલ સૈનિક જેવામાં નહિ આવતાં પોતાના સૈનિકોને પાછા ફરવાની આજ્ઞા આપી પ્રતાપસિંહ પોતાને જીવના જોખમમાંથી બચાવનાર ભામાશાહ પાસે આવી પહોંચ્યો.

તેણે આવતાં વેંત જ કહ્યું. “ મંત્રીશ્વર ! તમે વખતસર આવીને મને ચંદ્રસિંહની તલવારને લોગ થતો બચાવી લીધો છે, તે માટે હું તમારો ઉપકાર માનું તો તે અઘટિત ગણાશે નહિ. આજથી કેટલાક વર્ષો પૂર્વે આશાશાહે મારા મહુમ પિતા મહારાણુ ઉદયસિંહને બાહ્યાવસ્થામાં આશ્રય આપી તેમનું મૃત્યુના ભયમાંથી રક્ષણ કર્યું હતું, એ વાત સર્વત્ર જાણીતી છે અને આજે તમે માફ રક્ષણ કરીને મેવાડના ભાગ્યવિધાયકનું પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે, એ વાત સર્વત્ર જાણીતી થવા સાથે મેવાડના ઈતિહાસમાં

મહત્વને પામશે. ભગવાન એકલિંગજીની કૃપાથી જો આપણે મેવાડનો પુનરોદ્ધાર કરી શકીશું, તો તેનો બધો યશ, તમારા આજના સમયોચિત વર્તનથી તમને જ મળવો જોઈએ, એવી મારી ઠંઠા છે.”

“ મહારાણા ! ” ભામાશાહે નમ્રતાથી કહ્યું. “ મેવાડના પુનરોદ્ધારનો યશ મને જ મળવો જોઈએ એવી આપની ઠંઠા બાણી હું આપનો અહેશાનમંદ થયો છું; પરંતુ મેં મારી ફરજ કરતાં કાંઈ વિશેષ મહત્વનું કાર્ય કર્યું નથી. સ્વામીની સેવા અને તેને ખરા વખતે સહાય કરવી, એ સેવકનું કર્તવ્ય જ છે. અને તેથી આપને મેં જે યત્કિંચિત્ સહાય કરી છે, તે માટે મારી પ્રશંસા કરવાની શી અગત્ય છે ? ”

“ સેવકના ખરા કર્તવ્યની કહર કરવી, એ સ્વામીની ફરજને હું સારી રીતે બાણું છું અને તેથી જ મેં તમારી યોગ્ય પ્રશંસા કરેલી છે; પરંતુ હાલ તે વિષે વધુ વાતચિત્ કરવાનો આપણને સમય નથી. આ વખતે જો કે આપણી જીત થઈ છે; તો પણ એથી આપણું કાર્ય સરલ થાય તેમ નથી. આ યુદ્ધમાં આપણા ઘણા સૈનિકો માર્યા ગયા છે અને કેટલાક ઘાયલ પણ થયેલા છે; માટે તમે ઘાયલ થયેલા સૈનિકોની દવાદાડ કરાવવાની ગોઠવણ કરો અને હું તથા કુમાર અમરસિંહ નગરમાં જઈએ છીએ. વળી રણવીરસિંહ ખખર લાવ્યો છે કે કર્મસિંહ સખત રીતે ઘાયલ થયેલો છે અને તેને નગરમાં લઈ જવામાં આવ્યો છે; તેથી તમે ઘાયલ થયેલા સૈનિકો માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી તુરત જ આવજો. ” પ્રતાપસિંહ એ પ્રમાણે કહીને કુમાર અમરસિંહ સાથે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને ભામાશાહ રણવીરસિંહને લઈ ઘાયલ થયેલા સૈનિકોની વ્યવસ્થા કરવામાં ગુંથાયો.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

કર્મસિંહની માંદગી.

“ લલાટે રાખ કર ત્હારો, પછી આ તાવ પણ સારો. ”

“ કુસુમ ! ” યમુનાએ કહ્યું. “ તું દીલગીર શા માટે થાય છે ? કર્મસિંહને ત્રણ ચાર ઘા વાગેલા છે, એ વાત ખરી છે; પરંતુ તેમની સ્થિતિ ભય ઉપજાવે તેવી નથી. વૈદ્ય હમણાં જ આવીને દવાદાર અને મલમપટ્ટા કરીને ગયા છે, તે કહેતા હતા કે કર્મસિંહની તબિયતને માટે કોઈએ ચિંતા કરવાની નથી. ”

“ યમુના કહે છે તે કેવળ સત્ય છે, કુસુમ ! ” રાજકુમારી કમળાએ અનુમોદન આપતાં કહ્યું. “ કર્મસિંહની તબિયત જોવાને વૈદ્ય આવ્યા, ત્યારે હું માતૃશ્રીની સાથે ત્યાં હતી અને યમુના પણ હતી; વૈદ્યે જે અભિપ્રાય આપ્યો હતો, તે અમે સાંભળ્યો હતો અને તેથી કર્મસિંહની સ્થિતિ ભયંકર નથી, એમ હું ખાત્રી-પૂર્વક કહું છું. ”

કુસુમે ચિંતાતુર વદને અને સજળ નેત્રોએ રાજકુમારી કમળા તથા યમુના તરફ અર્થસૂચક દૃષ્ટિથી જોયું પણ કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ.

યમુનાએ કહ્યું. “ કુસુમ ! અમે તને સત્ય જ કહ્યું છે કે કર્મસિંહની તબિયત સારી અને સુધારા ઉપર છે; તેમ છતાં તું શા માટે દીલગીરીનો ત્યાગ કરતી નથી ! એ અમે સમજી શકતાં નથી. કર્મસિંહે સુદમાં જે શૌર્ય અને બહાદુરી ખતાવ્યાં છે, તે માટે તો તારે અભિમાન લેવું જોઈએ, તેને બદલે તું દીલગીરી ધારણ કરે છે, એ આશ્ચર્ય સરખું છે. ઠીક, પણ તું કર્મસિંહ પાસે જઈ આવી કે નહિ ? ”

“ ના. ” કુસુમે ટુંકો ઉત્તર આપ્યો.

“ તો પછી તું અત્યારે તેમની પાસે જા. તારી હાજરીથી તેમનું દુઃખ ઓછું થશે અને તેમના જીવને શાંતિ વળશે. ” રાજકુમારીએ સૂચના કરી.

“ પણ ત્યાં પિતાજી, ભાઈ વગેરે બેઠા હશે, તેવું કેમ ? તેમની હાજરીમાં મારાથી ત્યાં જઈ શકાય ખરું ? ” કુસુમે પૂછ્યું.

“ વેદ ગયા પછી મંત્રીશ્વર, કૃષ્ણાલાલ વગેરે મહારાણીની પાસે મહત્વની મસલત કરવાને હમણાં જ ગયા છે એટલે અત્યારે કર્મસિંહ ચોરડામાં એકલા જ સુતેલા છે અને તેથી તેમની પાસે જવાની આ સારી તકનો લાભ લેવાનો અમે તને આગ્રહ કરીએ છીએ. ” યમુનાએ કહ્યું.

“ મારે આગ્રહ પણ એવો જ છે કે તારે અત્યારે કર્મસિંહ પાસે જવું અને તેની યોગ્ય સેવા કરીને તેના દુઃખી હૃદયને શાંત કરવું. ” રાજકુમારીએ યમુનાના મતને મગતાં થઈને કહ્યું.

“ ભલે, તમારા ઉભયના આગ્રહથી હું તેમની પાસે જઈશ; પરંતુ તેથી રાણીની આજ્ઞાનો ભંગ તો થતો નથીને ? કુસુમે જ્ઞાસારથી પૂછ્યું.

“ કુસુમ ! ” યમુનાએ ગંભીરતાપૂર્વક કહ્યું. “ અત્યારે તારે કર્મસિંહ પાસે જવું છે, તે પ્રેમની નિરૂપયોગી વાર્તા કરવાને નહિ, પણ તેમની આવશ્યક વખતે સેવા કરવાને માટે જ જવું છે અને તેથી મહારાણીની આજ્ઞાનો ભંગ થતો હોય, એવી મારી માન્યતા નથી. કેમ કમળાબહેન. તમે શું માનો છો ? ”

“ મારી માન્યતા પણ એવી જ છે અને તેથીજ અમે તને તેમની પાસે જવાનો આગ્રહ કરીએ છીએ. હું જાણું છું કે તને ત્યાં જવામાં કેટલેક અંશે શરમ પણ આવે આવતી હશે અને એમ થવું એ આપણી સ્ત્રીજાતિને માટે સ્વાભાવિક પણ છે, પરંતુ આવા વખતે શરમનો ત્યાગ કરીને કર્મસિંહની પાસે જવાની અગત્ય છે; કેમકે તારી હાજરીથી તેમનું ઘણું દુઃખ ઓછું થઈ જશે. ” રાજકુમારીએ વિશેષ આગ્રહ કરીને કહ્યું.

“ ઠીક, જ્યારે તમારી બહેની એવી ઇચ્છા છે, ત્યારે હું ત્યાં જઈ છું; પરંતુ મહારાણી મને યાદ કરે તો આ વાતની તેમને ખબર નહિ પાડતાં બોલાવવાને દાસીને મોકલજો. ” કુસુમ એમ કહીને તેમની સામે જોઈ રહી.

“ હવે વખત ગુમાવવો એ ઠીક નથી; માટે જેમ ત્વરાથી જવાય તેમ બા. મહારાણી તને યાદ કરશે તો અમે તને ખબર આપશું. યમુનાએ કુસુમને જવાની ઉતાવળ કરાવતાં કુમળા પ્રતિ જોઈને કહ્યું. “ ચાલો, આપણે હવે રૂકિમણી પાસે જઈએ. ”

કુસુમ પાસેના પોતાના મકાન તરફ ગઈ અને તે ગયા પછી કુમળા તથા યમુના વાતો કરતાં રૂકિમણી પાસે જવાને આગળ આપ્યાં.

કુસુમ અનેક પ્રકારના વિચારો કરતી કરતી પોતાના મકાને પહોંચી અને પોતાની ભાણીને કંઈ પણ કહ્યા વિના ગુપચુપ કર્મસિંહ સુતો હતો, તે ઓરડામાં ચાલી ગઈ. કુસુમે ઓરડામાં પ્રવેશ કરીને દ્વારને જરા ખંધ કર્યું અને પછી જોયું તો કર્મસિંહ નીચે જમીન ઉપર ખીછાવેલી સાદી પથારીમાં સુતેલો હતો. ઓરડામાં તેના સિવાય ખીજું કોઈ નહોતું અને તેથી કુસુમ લજ્જાનો ત્યાગ કરીને તેની પથારી પાસે જઈને બેઠી. કર્મસિંહને તલવારના બે ત્રણ ઘા વાગેલા હોવાથી તેની સ્થિતિ પ્રથમ તો ભયંકર હતી; પરંતુ વૈદની તાત્કાલિક અંગે કાળજીયુક્ત સારવારથી તેની સ્થિતિમાં એક રાત્રિમાંજ સુધારો થયો હતો. ઘાની તીવ્ર પીડાથી કર્મસિંહને તાવ પણ આવ્યો હતો; પરંતુ વૈદે આપેલી દવાથી તેનું બહુ જોર નહોતું અને અત્યારે દવાની અસરથી તે નિદ્રામાં પડેલો હતો. ખીલતી વયના નવજુવાન કર્મસિંહનું સુંદર મુખ, તેની અર્ધ મિંચાયેલી આંખો, તેના મસ્તકના કાળા વાળ, તેના દીર્ઘ બાહુ, તેના ઉજ્જવલ પગ અને તેનું પાતળું કસાયેલું શરીર, એ સર્વને જોતાં કુસુમના હૃદયમાં પોતાના ભાવિ પતિને માટે માન અને સ્નેહ ઉત્પન્ન થયાં. તેણે અંતરના પ્રેમથી કર્મસિંહના વિસ્તૃત કપાળ ઉપર પોતાને મૂક અને કોમળ કર ધીમેથી મૂક્યો અને તેના વતી તેના મસ્તકને દબાવવા લાગી. કુસુમના કોમળ કરસ્પર્શથી કર્મસિંહની નિદ્રા દવાની અસરને લઇ ભંગ તો થઇ નહીં; પરંતુ તેની જ્ઞાનેન્દ્રિયને જોઈતી અસર થઈ અને તેથી અર્ધ બાગૃત અને અર્ધ નિદ્રિત અવસ્થામાં કેમ બાણે તે

લવતો હોય નહિ ? એવી રીતે તેના મુખમાંથી નીચે મુજબ શબ્દો નિકળ્યા:—

“ મહારા પ્રતાપસિંહનો જય, મેવાડના સૂર્યનો ઉદય અને મંત્રીશ્વર ભામાશાહની ઉન્નતા ! કેવા મધુર એ શબ્દો છે ? મેવાડનો જય, એ શબ્દો હૃદયને કેવા પ્રિય લાગે છે ! કહે છે કે આ વખતના યુદ્ધમાં મહારાણાએ મોગલ સરદાર ફરિદખાને બાનથી મારી વિજય મેળવ્યો છે અને મંત્રીશ્વર ભામાશાહે મહારાણાને ચંદ્રસિંહની તલવારના લોગ થતાં બચાવી લઈ મેવાડના ભાગ્યને ઉન્નવળ બનાવ્યું છે ! આના વિજયી યુદ્ધમાં મારાથી કાંઈપણ પરાક્રમ ન થઈ શક્યું, એ કેવી દીલગીરીની વાત કહેવાય ? ઠીક, પણ, મારાથી યુદ્ધમાં પરાક્રમ થાય કે ન થાય, એની મારે ચિંતા કરવી નિરૂપયોગી છે. ઉપયોગી માત્ર એટલું જ છે કે જમે તે ઉપાયે મેવાડનો વિજય થવો જોઈએ. અને તેની સ્વતંત્રતા સચવાઈ રહેવી જોઈએ. શાસનદેવો ! મારી આ પ્રાર્થના સાંભળશો ?....”

ક્ષણવાર તેની વાચ બંધ રહ્યા પછી તેના મુખમાંથી પુનઃ વાગ્ધારા નીકળવા લાગી:—

“ અને કુસુમ, પ્યારી કુસુમ;એને હું કેમ વિસરી શકું ? મારા હૃદયની દેવીને વિસારી દઉં, એવો હું નિષ્કુર છું ? નહિ, જરા પણ નહિ; પરંતુ તે મારાથી કાંઈક બેદરકાર રહેતી કેમ જણાય છે ? તેનો પ્રેમ; એમાં તો મને શંકા લેવાનું કશું કારણ આજ સુધી મળ્યું નથી. ત્યારે શું તે અભિમાનની છે ? હા, તેના વર્તનથી કાંઈક એમ જણાય છે ખરું; પરંતુ એમ માનવાનું કારણ છે; તે મેવાડના મંત્રીશ્વર ભામાશાહની પુત્રી છે, જ્યારે હું એક સામાન્ય યુવક છું. વળી આજ બે દિવસ થયા છતાં તે મારી તબિયતની ખબર પુછવા પણ આવી નથી, એ તેનું અભિમાન નહિં તો બીજું શું ? ભલે તેને અભિમાન રાખવા દો; મને તેના અભિમાનની શી પરવા છે ? હું તો તેને મારા ખરા હૃદયથી ચાહું છું અને ભવિષ્યમાં પણ તેવા જ પ્રેમથી ચાહીશ, એ નિશ્ચિત છે. ઠીક, જવા દો એ વાતને; પરંતુ મારા કબાળને કોણ દબાવી રહ્યું છે ? કેવો મૃદુતા-

ભર્યો કોમળ કર છે? મગજને કેવી શાંતિ વળે છે? શું આ કર કુસુમનો તો ન હોય ને ? ”

કુસુમથી હવે યોહ્યા સિવાય રહી શકાયું નહિ. તેણે કહ્યું. “ તમને કેમ લાગે છે ? અભિમાનની કુસુમ તમારી તાંબયતની ખબર પુછવા પણ આવી નથી, એ તમારું મસ્તક દબાવા આવે, એ શું સંભવિત છે ? ”

“ હા સંભવિત છે, પ્રેમીઓને માટે અસંભવિત કાંઈ છેજ નહિ; કેમકે કર પણ કુસુમનો જ છે અને વાણી પણ કુસુમની જ છે; પ્યારી કુસુમ વિના મૃદુતાથી મસ્તકને કોણ દબાવે ? ” આ શબ્દો યોહતાંની સાથે કર્મસિંહની આંખ ઉઘડી ગઈ. કુસુમની અને તેની આંખો મળી કર્મસિંહ અને કુસુમે અકથ્ય આનંદનો અનુભવ લીધો. બન્નેની આંખોમાં પ્રેમ રમી રહ્યો.

કર્મસિંહ હર્ષાતિરેકથી કહ્યું. “ કુસુમ ! તમે અહીં ક્યાંથી ? ”

કુસુમે નિચી નજરે, કહ્યું. “ હું અહીં ક્યાંથી, એ પ્રશ્નની પછી વાત, પરંતુ તમે મને “ તમે ” સંબોધનથી ક્યાં સુધી યોલાવશો ? કારણ કે મને એવું માન જોઈતું નથી. ”

“ તમને તુંકારથી યોલાવવાનેા અધિકાર જ્યારે મને પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે તમને તેજ પ્રમાણે યોલાવીશ; હાલનો તમે એ શબ્દને જ યોગ્ય છે અને તેથીજ પુછું છું કે તમે અહીં ક્યાંથી ? ” કર્મસિંહ “ તમે ” નો ખુલાસો કરતાં પુનઃ પૂછ્યું.

“ પહેલો જ એ પ્રશ્ન પૂછવાનું શું પ્રયોજન છે, કર્મસિંહ ! ” કુસુમે પ્રતિવાદ કરતાં કહ્યું.

“ એ પ્રશ્ન પૂછવાનું બીજું કાંઈ પ્રયોજન નથી; તેમ છતાં જો તમે પ્રયોજન હોય, એમ માનતા હો તો એટલુંજ કે અહીં આવવામાં અને મારી સાથે વાત કરવામાં તમે મહારાષ્ટ્રાની આજ્ઞાનો ભંગ તો નથી કરતાને ? ” કર્મસિંહ પ્રયોજન દર્શાવી પ્રશ્ન કર્યો.

કુસુમ કર્મસિંહના પ્રશ્નનો ભાવાર્થ સમજી ગઈ અને તેથી તેણે સહજ ખિન્નતાપૂર્વક કહ્યું. “ તમે પૂછેલા પ્રશ્નનો મર્મ મારા સમજવામાં આવી ગયો છે. તે દિવસે કોમલમેરના બાગમાં મેં ત-

મને મારી સાથે પ્રેમસંભાષણ કરતાં અટકાવી કર્તવ્યની સૂચના કરી હતી, તે માટે તમે મને એ પ્રશ્ન પૂછો છોને ? ”

કુસુમ ! ” કર્મસિંહ પથારીમાંથી ઉઠીને બેસતાં કહ્યું. “ મેં તમને એ પ્રશ્ન માત્ર તમારી મીઠી મશ્કરી કરવા ખાતર જ પૂછ્યો હતો; તેમ છતાં જો તમને એથી વિરૂદ્ધ અસર થઈ હોય તો હું તે માટે દીલગીર છું અને મારા બોલેલા શબ્દો પાછા ખેંચી લઉં છું. ”

“ મને તમારા પ્રશ્નથી જરા પણ વિરૂદ્ધ અસર થઈ નથી; પરંતુ મેં એ સમયે વાપરેલા ડહાપણ માટે મને અત્યારે સહેજ દીલગીરી અને ખિન્નતા થતી હોવાથી તમને એમ જણાયું હશે. જવાદો એ વાતને; કેમકે એવી અર્થહીન વાતો કરવાનો અત્યારે પ્રસંગ તેમજ સમય નથી. કર્મસિંહ ! તમે પથારીમાં શા માટે બેઠા છો ? બેસવાથી તમને શ્રમ પડશે; માટે સુઈ જાઓ અને બની શકે તો નિદ્રા પણ લો; હું તમારા મસ્તકને દબાવતી અહીં બેઠી છું, કુસુમે એમ કહી કર્મસિંહને પથારીમાં તેની ઇચ્છા નહિ હોવા છતાં પણ સુઈ જવાનો આગ્રહ કર્યો.

કર્મસિંહે કુસુમની ઇચ્છાને માન આપી પથારીમાં સુઈને કહ્યું. “ કુસુમ ! મારી તબિયત હવે સુધારા ઉપર આવતી જાય છે એટલે ચિંતા કરવાનું કાંઈપણ કારણ નથી. વળી તમારા અત્યારના આગમનથી મારા જીવને એટલો અઘો કરાર વળ્યો છે કે મારી તબિયત હવે થોડા જ સમયમાં તદ્દન સુધરી જશે, એમ મને જણાય છે. ”

“ પરમાત્મા મહાવીરની કૃપાથી તમને તુરતમાં આરામ આવી જ જશે; પરંતુ મારો જીવ એટલો અઘો ઉઠાસીમાં હતો કે ગયા બે દિવસમાં મેં અન્નનો એક દાણો પણ મારા મુખમાં મૂક્યો નથી. અત્યારે તમારી તબિયત સુધારા ઉપર જોઈને મને આનંદ થાય છે. ગયા બે દિવસ મેં કેવી રીતે પસાર કર્યા છે, એ માફ મન જાણે છે, પરંતુ કર્મસિંહ ! તે દરમિયાન હું તમારી પાસે તબિયતની ખબર પૂછવા લજ્જાના કારણથી નથી આવી શકી, એ માટે મને હજી પણ ખેદ થાય છે; શું તમે મને એ માટે માફ નહિ કરો ? ” કુસુમે પોતાના હૃદયની વાત કહીને આજ્ઞવાથી પૂછ્યું.

કુર્મસિંહે ઉત્તર આપ્યો. “કુસુમ ! ગયા બે દિવસોમાં તમારા પિતાશ્રી તથા તમારા અંધુ વિગેરેની હાજરી મારી પાસે કાયમની હતી એટલે તમે તેમની લજ્જના કારણથી અહીં ન આવી શકો, એ સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતું અને તેથી તમારે તે માટે ક્ષમા માગવાની અગત્ય નથી. તમારા હૃદયમાં મારા માટે જે પ્રેમ રહેલો છે, તેને હું સારી રીતે બાણું છું અને તેથી તમારી ગેરહાજરીથી તેમાં ન્યુનતા આવતી હોય, એમ હું માનતો નથી.”

“તમારી એ માન્યતા તમારા ઉદાર સ્વભાવનો સાક્ષી પુરે છે; પરંતુ મને તો હું તમારી પાસે ન આવી શકી, એ માટે બહુ જ દીલગીરી થાય છે અને તેથી તમે મને ‘હું તને માફ કરું છું’ એમ જ્યાંસુધી કહેશો નહિ, ત્યાંસુધી મારા હૃદયનો ભાર ઓછો થશે નહિ.” કુસુમે વિનંતિભર્યા અવાજે કહ્યું.

“કુસુમ ! મારા એ શબ્દોથી જ બે તમારી દીલગીરી દૂર થાય તેમ હોય, તો મને તેમ કહેવાને કશી પણ હરકત નથી. હું તને માફ કરું છું, ખ્યારી કુસુમ ! પછી છે કાંઈ ?” કર્મસિંહે તેને માફી આપતાં પૂછ્યું.

“બસ, એજ મને જોઈતું હતું; મારા જીવને હવે શાંતિ થશે અને હૃદય હલકું થશે. ખ્યારા કર્મસિંહ ! જીવનના દેવતા ! શરીર, મન અને આત્માના નાયક ! ખરેખર.... ....” કુસુમ આગળ બોલવા જતી હતી; પરંતુ એટલામાં ચોરડાના દ્વારને ખખડતુ સાંભળી તે ચુપ થઈને દ્વાર તરફ જોઈ રહી.

“જડેન ! કર્મસિંહની તબિયત કેમ છે ? કુમાર અમરસિંહ તથા રણવીરસિંહ તેમની તબિયતની ખબર પૂછવા આવ્યા છે.” ચોરડાની બહારથી કૃષ્ણલાલનો અવાજ આવ્યો.

“ભાઈ ! અંદર આવો.” એમ કહી કુસુમ ચોરડાના બીજા દ્વારથી એકદમ અન્યત્ર ચાલી ગઈ.

કુમાર અમરસિંહ, રણવીરસિંહ તથા કૃષ્ણલાલ ત્રણે ચોરડાની અંદર આવ્યા. તેમને આવતાં જોઈને કર્મસિંહે ઘટિત આવકાર આપ્યો. ત્રણે જણા યોગ્ય સ્થળે બેઠા, તે પછી કર્મસિંહે પૂછ્યું. “કેમ કૃષ્ણલાલ ! કાંઈ નવિન ખબર છે ?”

“આવા કટોકટીના સમયે નવિન ખબર હોવાનું સ્વાભાવિક છે. પરંતુ તમારી તબિયતને હવે કેમ છે !” કુમાર અમરસિંહે સામે સવાલ કર્યો.

“મારી તબિયત હવે સુધરતી જાય છે અને મને આશા છે કે એકાદ અઠવાડીયામાં તો તદ્દન સુધરી જશે.” કુર્મસિંહે ઉત્તર આપ્યો.

“બહુ સાડ; તમારી તબિયત સુધરતી જાણી અમે બહુ ખુશી થયા છીએ અને ભગવાન એકલિંગજીને પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તમને તુરંત આરામ આવી જાય.” રણવીરસિંહે કહ્યું.

“રણવીરસિંહજી. તમારી સર્વની શુભેચ્છા માટે હું તમારો આભાર માનું છું.” કુર્મસિંહે કૃતજ્ઞતા દર્શાવતાં કહ્યું.

“એમાં આભાર માનવાની કશી પણ અગત્ય નથી, કુર્મસિંહ !” રણવીરસિંહે કહ્યું.

“આભાર માનવાની અગત્ય ન હોય તો ભલે; પરંતુ યુદ્ધ સંબંધી કાંઈ ખબર મળી છે કે નહિ ?” કુર્મસિંહે પૂછ્યું.

“નવી નવી ખબરો તો ઘડીયે ઘડીયે મળતી રહે છે, પરંતુ હમણાં જ એક ભીલ ખબર લાગ્યો છે, તે જરા ચિંતાજનક છે. આ વખતની તેમની હારથી મોગલો એટલા બધા ખીજવાઈ ગયા છે કે તેઓ એક મોટું સૈન્ય લઈને ચંપન ઉપર પુનઃ ચડી આવવાની તૈયારી કરે છે અને તેથી મહારાણા વગેરેનો એવો મત છે કે આપણે આ સ્થળનો એકદમ ત્યાગ કરવો; પરંતુ તમારી તબિયત ખરાબર સુધરી હોય, તોજ આપણે આજકાલ જઈ શકીએ તેમ છીએ.” કૃષ્ણલાલે ઉત્તર આપ્યો.

“આ સ્થળનો ત્યાગ કરવાનું નક્કી થઈ ગયું હોય તો તમારે કોઈએ મારી ચિંતા કરવાનું કશું પણ પ્રયોજન નથી; કેમકે મારી તબિયત જો કે તદ્દન સુધરી નથી; તો પણ હું તમારી સાથે જ્યાં જાઓ ત્યાં આવવાને તૈયાર જ છું. મહારાણાને ખબર આપો કે મારી તબિયત સુધરતાં સુધી રાહ જોવાની કાંઈ પણ અગત્ય નથી.” કુર્મસિંહે દઢતાથી કહ્યું.

“ બહુ સારૂ; મહારાણાને એ ખબર આપવાને હું જઈ છું. ” કૃષ્ણલાલે ઉભા થતાં કહ્યું.

“ ચાલો, અમે પણ તમારી સાથે આવીએ છીએ. ” અમર-સિંહ તથા રણવીરસિંહ એમ કહી ઉભા થયા.

ત્રણે જણા કર્મસિંહને અશ્વાસન આપી તથા તબિયત માટે ઘટતી કાળજી રાખવાની સૂચના કરી ચાલ્યા ગયા.

કુસુમ પોતાના ભાઈ વગેરેને કર્મસિંહની તબિયત જોવાને આવેલા જાણી ચોરડાના બીજા દ્વારથી બહાર નીકળી ગઈ હતી, એ આપણે વાંચી ગયા છીએ. કુસુમ એ દ્વારથી બહાર નીકળી અને જરા આગળ ચાલી કે તુરંતજ તેના ભાઈ કૃષ્ણલાલની પત્ની મનોરમા તેને સામી મળી. મનોરમા કુસુમથી બે ત્રણ વર્ષ મોટી હતી અને તેથી લગભગ સરખી વયની એ બન્ને નણુંદ અને ભાભી વચ્ચે સખીભાવ હતો. મનોરમાએ પોતાની નણુંદ કુસુમને ઉતાવળી ઉતાવળી ચાલી આવતી જોઈને મસ્કરીની ઢબથી પૂછ્યું. “ કુસુમ ખંડેન ! આમ ઉતાવળાં ઉતાવળાં ક્યાંથી આવો છો ? ”

કુસુમે ઉત્તર આપ્યો. “ ક્યાંથી કેમ ? રાજકુમારી કમળા ખંડેનને ત્યાંથી. ”

“ જોટું જોડોમાં; હું કાંઈ તમારી રીતભાતથી અજાણી નથી કે મને ઉડાવો છો. ” મનોરમાએ મંદ હાસ્ય કરીને કહ્યું.

“ મારા સમ, ભાભી ! હું રાજકુમારીના આવાસથી જ આવું છું. ” કુસુમે કહ્યું.

“ જોટી વાત; તમે તો સાવ જુઠાજ છો. શું હું નથી સમજી શકતી કે તમે કર્મસિંહ પાસેથી આવો છો ? જુઓ, કુસુમ ખંડેન ! તમે કર્મસિંહ પાસે બેઠા હશે. અને કોઈ તેમની તબિયત જોવા આવી ચડ્યું હશે એટલે તમે એકદમ ભાગી આવ્યા છો. કહો, મારી ધારણા ખરી છે કે નહિ ? ” મનોરમાએ કહ્યું.

“ માનો કે તમારી ધારણા ખરી છે; પરંતુ તમે તેથી કહેવા શું માગો છો ? ” કુસુમે પૂછ્યું.

“ મારું કહેવાનું એટલું જ છે કે તમે ખરેખરી વાત કહી

દેતા હો તો, તમને કોણ ઠબકો આપે છે ? પણ કુસુમ ખંડેન ! તમે તો હવે સાવ નિર્લજ્જ થઈ ગયા છો હો ? કર્મસિંહ સાથે તમારો તો હજી સગપણસંબંધ જ થયો છે, એટલામાં દિવાના બની ગયા છો કે શું ? અમે જો કે પરણેલા છીએ; તો પણ પતિ પાછળ તમારી જેમ ગાંડા થઈને ફરતા નથી. હવે તો તમારા લગ્ન થાય તો જ સારું; તમારા ભાઈને આજેજ હું તે વિષે આગ્રહ કરીશ. ” મનોરમા એમ કહીને હસવા લાગી.

“ ભાભી ! ” કુસુમે કૃત્રિમ ક્રોધપૂર્વક કહ્યું. “ તમને તો બધી બાબતમાં બીબ્બની મફકરી કરવાતું જ આવડે છે; પરંતુ પોતે કેવા શાણી સીતા છે, તેનો તો કાંઈ વિચાર જ કરતા નથી. તમે પણ કયાં મારામાંથી જાઓ એવા લોળા છો ? ”

“ અમે ગમે તેવા છીએ, તે અમારું મન જાણે છે; પરંતુ તમારાથી તો સારા, એ ચોકસ માનજો. ” એમ કહી મનોરમા કુસુમને ચુંટીઓ ખણવા લાગી.

કુસુમ સીત્કાર કરતી જરા દૂર ખસી ગઈ અને કાંઈક કહેવા જતી હતી એટલામાં કૃષ્ણલાલ આવી પહોંચ્યો. તેણે આવતાવેંતજ પૂછ્યું. “ શી વાતો કરો છો, કુસુમ ! ”

કુસુમે કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ એટલે મનોરમાએ હસતાં હસતાં કહ્યું. વાતો તો એજ છે કે હવે કુસુમ ખંડેનનાં લગ્ન ક્યારે કરશે ? ”

કુસુમ શરમથી નીચું જોઈ ગઈ અને મનોરમાને મળપૂર્વક ખેંચીને ત્યાંથી દૂરના ઓરડામાં લઈ ગઈ. કૃષ્ણલાલ તેમનું આ નાટક જોઈને હસતો હસતો પોતાના ઓરડામાં ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

આચાર્ય શ્રી હીરવિજયસૂરિ.

“ Lives of great men all remind us
We can make our lives sublime,
And, departing, leave behind us
Footprints on the sands of time. ”

—Longfellow.

મહાપુરૂષના જીવનનું વાંચન અને તેનો અભ્યાસ કરવાથી સામાન્ય મનુષ્યવર્ગને પોતાના જીવનના નિશ્ચયોને નક્કી કરવાનું અત્યંત સરસથઈ પડે છે. આ કારણથીજ વિદેહી વિદ્વાનો પૂર્વે થઈ ગયેલા મહાપુરૂષોના જીવન ઇતિહાસને આલેખી તેને જનસમાજ સન્મુખ મૂકવાનું પસંદ કરે છે. પ્રાચીન સમયમાં જે જે મહાન વ્યક્તિઓ થઈ ગઈ છે, તે સર્વનો સંપૂર્ણ અને સર્વથા વિશ્વાસપાત્ર ઇતિહાસ હાલના સમયમાં મળતો નથી, એ જો કે અસત્ય તો નથી; તો પણ તેવી ઉત્તમ અને ચારિત્રસંપન્ન વ્યક્તિઓનો જેટલો ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ થાય તેટલાને આલેખવાની ફરજ પ્રત્યેક સમાજના વિદ્વાનો ઉપર અને તેને પ્રગટ કરવાની ફરજ શ્રીમંતો ઉપર રહેલી છે. હિન્દુસ્થાન દેશમાં ઘણાં ધર્મો અને ઘણી જાતિઓ લાંબા કાળથી અસ્તિત્વ ધરાવતાં આવે છે અને તેમાં ઘણી મહાન વ્યક્તિઓ થઈ ગઈ છે, એ આપણે જાણીએ છીએ. દરેક મહાનુભાવ વ્યક્તિએ સમયને અનુલક્ષી ધર્મ, સમાજ કે દેશનું કલ્યાણ કરવામાં તનતોડ પ્રયાસો કરેલાં છે, એ પણ આપણે જાણીએ છીએ; પરંતુ જૈન ધર્મ કિંવા જૈન સમાજમાં જે જે મહાન મનુષ્યો થઈ ગયાં છે તે વિષે જનસમાજની દ્રષ્ટિએ અન્ય ધર્મનાં મહાન મનુષ્યો કરતાં ઘણુંજ થોડું જાણવામાં આવ્યું છે. ભગવાન મહાવીરને વર્તમાનમાં જૈન-શાસનના નાયક ગણવામાં આવતાં હોવાથી તેમના પહેલાના ઇતિહાસને આપણે જાણીએ રાખીએ; તો પણ ભગવાન મહાવીર

પછી ઘણાં જૈનાચાર્યો, ઘણાં જૈન વિદ્વાનો, ઘણાં જૈન રાજાઓ અને ઘણાં જૈન મંત્રીઓ થઇ ગયા છે કે જેમણે માત્ર પોતાના ધર્મ કે સમાજનું જ નહિ; કિન્તુ સમસ્ત દેશનું અને સમસ્ત માનવસમાજનું હિત કરવામાં અગ્ર ભાગ લીધો હતો. અત્રે અમે શ્રી હીરવિજયસૂરિ કે જેઓ સમર્થ વિદ્વાન અને મહાન્ પ્રભાવિક જૈનાચાર્ય હતા, તેમનાં પરોપકારી અને નિઃસ્વાર્થી જીવનનો વાંચક બંધુઓને પરિચય કરાવવાને માટે પ્રવૃત્તિ કરેલી છે. આઇન-ઇ-અકબરીના બીજા ભાગનું ૩૦ મું પ્રકરણ “ તે કાળના વિદ્વાન પુરૂષો સંબંધી છે. તેમાં કેટલાક મહાપુરૂષોની નામાવલી ગોઠવેલી છે. આ નામાવલીનું ૧૬ મું નામ હીરવિજયસૂરિનું છે. આ હીરવિજય સૂરિ તે સમયના એક સમર્થ આચાર્ય હતા અને તેમના સદુપદેશનો પ્રભાવ મોગલ શનેહશાહ અકબરના ચારિત્ર ઉપર એટલો તો સચ્ચોટ પડેલો હતો કે તેમને પોતાના ગુરૂ તરીકે ગણેલા હતા. એક વિજ્ઞાતીય અને વિદ્યાર્થી બાદશાહ પોતાના ગુરૂ તરીકે જૈનાચાર્યને માને અને તદનુસાર તેમનું માન સાચવે, એ બનાવ પ્રત્યેક જૈનને અભિમાન લેવા જેવો છે એટલું જ નહિ, પણ તેથી તે જૈનાચાર્ય કેવા અને કેટલા બધા સમર્થ વિદ્વાન અને વિદ્યના લેહ તથા તત્ત્વોના જ્ઞાતા હોવા જોઇએ, એ પણ આપણે સારી રીતે જાણી શકીએ તેમ છે. શનેહશાહ અકબરનું પ્રાથમિક જીવન બહુ વખાણવા લાયક નહોતું, એ તેની કેટલેક અંશે કુરતા અને વિષય-લોલુપતાથી સાબિત થાય છે; પરંતુ જ્યારથી તેને શ્રી હીરવિજયસૂરિનો સમાગમ થયો હતો, ત્યારથી તેને જીવનમાં ઘણા મહત્ત્વનો ફેરફાર થઇ ગયો હતો, એ ઇતિહાસના વાંચનથી જાણી શકાય તેમ છે.

સુપ્રસિદ્ધ ઓશવાળ વંશમાં હીરવિજય સૂરિનો જન્મ થયો હતો. ગુજરાતમાં આવેલા પ્રહલાદ પાટણ (પાલણપુર) માં કુંરાશાહ નામે એક જૈનધર્મી વણિક રહેતો હતો. આ કુંરાશાહને નાથી નામે સ્ત્રી હતી. કુંરાશાહ અને નાથી ઉભય પતિ-પત્ની પવિત્ર મનનાં, ઉમદા વિચારનાં, સદ્ગુણી, પરોપકારી, દયાળુ અને ધર્મપ્રત્યે પ્રીતિવાળાં હતાં. વિશેષમાં આ દંપતી વચ્ચે ગાઠ પ્રેમ

હતો અને એ શુદ્ધ અને નિર્મળ પ્રેમના કૃપારૂપે તેમને ત્રણ પુત્રો અને ત્રણ પુત્રીઓ અનુક્રમે થયાં હતાં. ત્યારબાદ કેટલોક સમય વિત્યા પછી કુંરાશાહને પોતાની પત્ની નાથીથી ચોથા પુત્રરત્ન હીરવિજયસૂરિની પ્રાપ્તિ થઈ. તેમનો જન્મ વિક્રમ સંવત્ ૧૫૮૩ (ઇ. સ. ૧૫૨૬-૨૭) માં માર્ગશિર્ષ શુદ્ધ ૬ ને સોમવારે થયો હતો. હીરવિજયમાં બાલ્યાવસ્થાથી જ ઉત્તમ ગુણો અને લક્ષણોનો વાસ થયેલો હતો. તેમણે પોતાની દશ-બાર વર્ષની અવસ્થા થઈ, તે પહેલાં વ્યાવહારિક વિષયનો જરૂર જેટલો અભ્યાસ કરી લીધો હતો અને તે ઉપરાંત એક વિદ્વાન અને શાંત પ્રકૃતિના મુનિ પાસે રહીને ધાર્મિક જ્ઞાન પણ મેળવી લીધું હતું. જે જે મહાપુરૂષો આ અવનીતલ ઉપર થઈ ગયા છે, તેઓ સર્વે સંસારની માયાબળને વિષમ પ્રકારની ગણીને તેનાથી દૂર રહેવાનું જ પસંદ કરીને પ્રાયઃ વૈરાગ્યવૃત્તિને ધારણ કરનારા હોય છે. મુનિના સહવાસ અને ધાર્મિક જ્ઞાનના સેવનથી હીરવિજયનું મન પણ સંસાર ઉપરથી ઉઠી ગયું હતું અને વૈરાગ્ય તરફ ખેંચાવા લાગ્યું હતું અને તેથી તે વ્યાવહારિક કાર્યોમાં રસપૂર્વક લાગ લેતા નહોતા. જ્યારે હીરવિજયનું વય તેર વર્ષનું થયું, ત્યારે તેમનાં માતાપિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો. હીરવિજયને માતા-પિતા ઉપર બહુજ ભક્તિભાવ હતો અને તેથી તેમનાં મૃત્યુથી તેના હૃદય ઉપર સચ્ચોટ અસર થઈ અને તેનું ચિત્ત વિશેષ ઉદાસિન વૃત્તિને ધારણ કરતું ગયું. કેટલોક સમય વિત્યા બાદ હીરવિજય પોતાની ખંડેનને મળવાને માટે પાટણ ગયા. પાટણમાં રહેતી તેમની ખંડેનનું નામ વિમળા હતું. વિમળા બહુજ સફળુણી અને સુશીલા હતી અને તેથી તેણે પોતાના ભાઈને આવેલો બાણી તેને પ્રેમથી વધાવી લીધો અને તેના ઉદાસિન ચિત્તને શાંત કરવાનો પ્રયાસ કરવા લાગી; પરંતુ એથી હીરવિજયના મન ઉપર કશી અસર થવા પામી નહિ. આ સમયે પાટણમાં શ્રી વિજયદાનસૂરિ નામક જૈનાચાર્ય પોતાની પવિત્ર અને હૃદયંગમ ઉપદેશવાણીથી ભવ્યજીવોને પ્રબોધી રહ્યા હતા. આ આચાર્ય ઘણા જ પ્રતાપી અને વિદ્વાન હતા અને તેથી તેમની સુકીર્તિ ગુજરાત, રાજસ્થાન, કચ્છ વગેરે દેશોમાં પ્રસરી રહેલી

હતી. હીરવિજય આવા એક વિદ્વાન આચાર્યની શોધમાં જ હોવાથી તેમણે તેમનો સમાગમ કર્યો અને ધીરે ધીરે વધાર્યો. શ્રી વિજયદાનસૂરિની નમ્રતા, તેમનો શાંત સ્વભાવ, તેમની કડ઼ણામય વિશાળ દૃષ્ટિ અને તેમના સુંદર ઉપદેશની સચોટ છાપ હીરવિજયના હૃદય ઉપર એટલે સુધી પડી ગઈ કે તેમનું ચિત્ત વૈરાગ્યભાવમાં વધુને વધુ પ્રવૃત્તિ કરતું ગયું અને છેવટે તે તેમની પાસે દીક્ષા લેવાને પણ તૈયાર થઈ ગયા. આ વાતની તેમની ખેન વિમળાને ખબર પડતાં તેણે પોતાના ભાઈને એક દિવસે એકાંતમાં યોલાવીને કહ્યું. “ ભાઈ ! મેં સાંભળ્યું છે કે તમે સંસારનો ત્યાગ કરી આચાર્યમહારાજ પાસે દીક્ષા લેવાના છો; શું આ વાત સાચી છે ? જો સાચી હોય, તો મારે તમને કહેવું જોઈએ કે દીક્ષા લેવી એ કાંઈ રમત વાત નથી. દીક્ષા અથવા સંયમવૃત્ત એ નામ ઘણું સુંદર છે, પરંતુ ડુંગર દૂરથી જેમ રળિયામણો લાગે છે, તેમ દીક્ષા એ નામમાત્રથી જ સુંદર લાગે છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સરાદિ આંતર શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવવો, એ સરલ વાત નથી; માટે સંયમવૃત્ત અંગિકાર કરવાના વિચારને હૃદયમાંથી કહાડી નાંખી આપણા ખીલા બંધુઓની જેમ એકાદ ગુણી અને સ્વરૂપવતી કન્યા સાથે લગ્ન કરીને સંસારના સુખને હાલ તો ભોગવો એવી મારી ઇચ્છા છે. ”

હીરવિજયે સંપૂર્ણ શાંતિથી કહ્યું. “ ખેન તમે જે વાત સાંભળી છે, તે સત્ય જ છે. તમે સંયમવૃત્તને મુશ્કેલી બધું કાર્ય જણાવો છો, એ તમારું કથન ગેરવ્યાજબી નથી; પરંતુ મેં એ મુશ્કેલ કાર્યને સાધવાનો નિશ્ચય કરેલો હોવાથી સંસારના સુખને ભોગવવાની મારી ઇચ્છા નથી. ખેન ! તમે વિચાર કરો કે આ જીવાત્માએ અનેક વખત સંસારના સુખોને અનુભવ્યાં હશે; તો પણ તેને તૃપ્તિ થઈ નથી, એનું શું કારણ ? એનું કારણ એજ કે સંસારનાં એ કહેવાતાં સુખો ખરી રીતે સુખો નથી, પણ સુખોનો માત્ર આભાસ જ છે અને તેથી તેમાં જીવાત્માની તૃપ્તિ થતી નથી. વસ્તુસ્થિતિ જ્યારે આવી છે અને તેનું મને જ્યારે સત્ય જ્ઞાન થયું છે, ત્યારે એ નાશવંત, ક્ષણિક અને અંતે દુઃખદાયી સુખોને વારં

વાર મેળવવાને માટે મારે શામાટે મારા દુર્લભ મનુષ્ય અવતારને વૃથા ગુમાવવો જોઈએ ? ખંડેન ! તમે સુખ કેને કહો છો ? સંસારમાં સુખ જેવી વસ્તુ કઈ છે ? એક તરફ મુસલમાનો અને રાજપૂતો લડે છે અને બીજી તરફ ખુદ હિન્દુઓ જ માંડોમાંડે યુદ્ધ કરી રહ્યા છે અને આ યુદ્ધમાં-માનવોની સ્વાર્થયુક્ત લડાઈમાં હજારો મનુષ્યોની કતલ થાય છે અને લોહીની નદીઓ વહે છે; શું આ સુખ છે ? બહારથી ઐશ્વર્યવાન અને દમામદાર જણાતાં બાદશાહો અને રાજાઓ અંતરથી દિનરાત રાજ ખટખટ અને પોતાની સત્તા નભાવી રાખવાના કૂર કાવત્રામાં પીડાતા જણાય છે; શું તેઓ સુખી છે ? શ્રીમંત મનુષ્યો ધનને અધિક અને અધિક વધારવામાં પોતાના જીવનને ગાળતાં હોય છે; શું તેમને સત્ય સુખનું એકાદ સ્વપ્ન પણ આવતું હશે ખરૂં કે ? ગરીબ મનુષ્યો પોતાની આજીવિકા માટે સખત દોડધામ કરતાં જોવામાં આવે છે; શું તેમને ખરા સુખનો અનુભવ થતો હશે કે ? આવી રીતે દોડધામવાળી અને જીવનનો હાસ કરનારી અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિમાં દુનિયા સંડોવાયલી હોવા છતાં શું તમે તેને સુખી માનો છો ? તમે ભૂલો છો; સુખ કયાં છે ? કામ, ક્રોધાદિ શત્રુઓને જીતવામાં, ચંચળા ઇન્દ્રિયોને વશ કરવામાં, એકાગ્ર ધ્યાને આત્મસ્વરૂપનું ચિંતન કરવામાં, પરમાત્મા મહાવીરના પગલે ચાલવામાં અને દેશનું, સમાજનું અને પ્રાણીમાત્રનું કલ્યાણ કરવાની પ્રવૃત્તિમાં જ હું ખરા સુખને જોઈ શકું છું અને તેથી તે મેળવવાને માટે મેં દીક્ષા ગૃહણ કરવાને વિચાર રાખ્યો છે; માટે ખંડેન ! હું તમારી ઇચ્છાને માન આપી શકતો નથી, તે માટે મને ક્ષમા આપો અને સાથે સાથે દીક્ષા લેવાની રજા પણ આપો; કેમકે તમે મારી મોટી ખંડેન હોવાથી તમારી આજ્ઞા મેળવવી, એ મારૂં કર્તવ્ય છે. ”

તેર-ચૌદ વર્ષની ઉન્મરના હીરવિજયના સુખમાંથી આવા જ્ઞાનના શબ્દો નીકળતાં સાંભળી વાંચકમહાશયોને કદાચ આશ્ચર્ય થશે; પરંતુ જે મહાપુરૂષો થવાને જન્મેલા છે, તેઓ બાલ્યાવસ્થાથી જ જ્ઞાની અને અનુભવી હોય છે, એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વાત છે અને તેથી તેમાં આશ્ચર્ય પામવાનું કે શંકા લાવવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી.

વિમળા પોતાના લઘુ બંધુની દૃઢતા સમજી ગઈ અને તેથી તેણે પોતાનો આગ્રહ છોડી દઈને કહ્યું. “ભાઈ! તમે જ્યારે આટલી હદ સુધી સત્યનું શોધન કર્યું છે અને તેથી દીક્ષા લેવાના દૃઢ નિશ્ચય ઉપર આવી ગયા છો, ત્યારે હું તમને તેમ કરતાં અટકાવવાનું પસંદ કરતી નથી. તમારા આવા ઉત્તમ વિચારો જાણીને મને ખડુંજ આનંદ થયો છે અને સાથે સાથે અભિમાન પણ થયું છે. પ્યારા બંધુ! તમે ખુશીથી દીક્ષા અંગિકાર કરો અને સત્ય સુખને વરવા ભાગ્યશાલી થાઓ. મારી તમને આશીષ છે.”

હીરે પોતાની ખેડેનની આ પ્રમાણે આજ્ઞા મેળવ્યા પછી સંવત ૧૫૯૬, કાર્તિક વદી ૨ ના રોજ આચાર્યશ્રી વિજયદાનસૂરિ પાસે દીક્ષા લીધી. દીક્ષા લીધા પછી ગુરૂએ તેમનું બુદ્ધિચાતુર્ય તથા તેમના ઉચ્ચ ગુણો જોઈને તેમને દક્ષિણ પ્રદેશમાં ન્યાયશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવા મોકલ્યા હતા. ત્યાં તેઓ કેટલોક સમય રહી ન્યાય-શાસ્ત્રમાં પારંગત થઈને પુનઃ પાટણમાં આવી તેમણે પોતાના પાંડિત્યનું દર્શન કરાવીને પોતાના ગુરૂને પ્રસન્ન કર્યાં. ત્યારબાદ શ્રી વિજયદાનસૂરિ પોતાના શિષ્યમંડળ સાથે વિહાર કરતાં કરતાં નારદપુરમાં આવ્યા અને ત્યાં હીરવિજયને ‘વાચક’ ની ઉપાધિ મળી. શ્રી વિજયદાનસૂરિને જેમ જેમ હીરવિજયનો પરિચય પડતો ગયો, તેમ તેમ તેમને તેમની ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિ, તેમનાં ઉચ્ચ ગુણો, તેમનું જ્ઞાન, તેમની નમ્રતા અને તેમની નિરાભિમાન વૃત્તિની ખબર પડતી ગઈ અને તેથી તેઓ તેમના ઉપર ખડુંજ પ્રસન્ન રહેતા હતા. નારદપુરમાંથી વિહાર કરી તેઓ કેટલોક સમય વિત્યા પછી સિરોહીમાં આવ્યા અને ત્યાંજ ચાતુર્માસ વ્યતિત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેઓ ત્યાં ચાતુર્માસ રહ્યા તે દરમિયાન હીર-વિજયની વધુ યોગ્યતા જણાતાં તેમને આચાર્યપદવી આપવાનો તેમણે વિચાર કર્યો અને તે માટે સ્થાનિક શ્રી સંઘની શી ઇચ્છા છે, તે જાણી લેવાને માટે તેમણે પોતાનો વિચાર સંઘ સન્મુખ બાંહેડ કર્યો; સિરોહીના સંઘે તેમના વિચારને ખુશીથી વધાવી લીધો. તે પછી યોગ્ય મુહૂર્તે હીરવિજયને આચાર્યપદવી આપવામાં આવી અને ત્યારથી તેઓ આચાર્ય શ્રી હીરવિજયસૂરિના નામથી ઓળખાવા લાગ્યા.

ચાતુર્માસ સંપૂર્ણ થયા પછી શ્રી વિજયાનંદસૂરિ અન્યત્ર વિહાર કરી ગયા અને છેવટે તેઓ વડલીમાં આવ્યા અને ત્યાંજ કાળધર્મને પામ્યા. શ્રીહીરવિજયસૂરિ પોતાના ગુરૂએ પરલોકગમન કર્યાની ખબર સાંભળતાં જ બહુજ દીલગીર થયા; પરંતુ તત્ત્વ-દૃષ્ટિથી વિચાર કરીને તેઓએ પોતાના મનનું સમાધાન કરી લીધું અને આચાર્ય તરીકેની જવાબદારી ઉપાડી લઈ જૈનશાસનની ઉન્નતિ કરવાના કાર્યમાં જોડાયા. તેઓ પ્રથમ ત્રંબાવતીમાં આવ્યા. ત્યાંથી ડીસા અને ધોરસદ વગેરે સ્થળે વિહાર કરતા અને ભવ્ય જીવેને ષોધ આપતા તેઓ ગાંધારબંદરમાં આવીને ચાતુર્માસ રહેવાનો નિશ્ચય કરીને ત્યાંજ રહ્યા.

પ્રસ્તુત નવલકથાના ચૌદમા પ્રકરણમાં બાદશાહ અકબરે શ્રી હીરવિજયસૂરિની અત્યંત પ્રશંસા સાંભળી તેમને પોતાની પાસે પધારવાનું આમંત્રણ કરવા માટે અહમદાબાદના સુબેદાર ઉપર ફરમાનપત્ર લખીને પોતાના બે કર્મચારીઓને મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી હતી, એમ આપણે વાંચી ગયા છીએ. તે મુજબ અકબરના એ બે કર્મચારીઓ અહમદાબાદ આવી પહોંચ્યા અને ત્યાંના સુબેદારને બાદશાહનું ફરમાનપત્ર તેઓએ આપ્યું. સુબેદાર શાહ-બુદ્દીને અહમદાબાદના મુખ્ય મુખ્ય જૈન શ્રાવકોને પોતાની પાસે બોલાવીને બાદશાહનું ફરમાનપત્ર વાંચી સંભળાવ્યું અને શ્રી હીરવિજયસૂરિને શહેનશાહ અકબરની હજુરમાં જવાને માટે આજ્ઞા આપી. તે પછી જૈન શ્રાવકો ગાંધાર ગયા અને સૂરિજીને બાદશાહ અકબરના આમંત્રણની સર્વ હકીકત તેમને કહી સંભળાવી અને પોતાના તરફથી પણ વિનંતિ કરી કે આપ બાદશાહના આમંત્રણને માન આપી તેમની પાસે જશો. તો જૈન શાસનની બહુજ ઉન્નતિ થશે; માટે આપ ચાતુર્માસ વિત્યા બાદ આયા જવાને માટે જરૂર વિહાર કરશો. સૂરિમહારાજે તેમની વાત સાંભળી લઈ વિચાર કર્યો કે શહેનશાહ અકબર સત્યપ્રિય હોવાથી તેની પાસે જઈને તેને સદ્વપદેશ આપવાથી ધર્મની ખ્યાતિ અને દેશનું હિત થવાનો પૂરતો સંભવ છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરી સૂરિજીએ તેમને જણાવ્યું કે તમારી ઇચ્છા એવી છે તો હું ચાતુ-

માંસ થઈ રહ્યા બાદ બાદશાહ પાસે જવાને માટે વિહાર કરીશ. શ્રાવકો એ સાંભળીને ખુશી થયા અને ચાતુર્માસને સંપૂર્ણ થવાને થોડા સમય હોવાથી તેઓ વિહાર થતાં સુધી રોકાયા.

ચાતુર્માસ સંપૂર્ણ થતાં શ્રી હીરવિજયસૂરિએ ગાંધારમાંથી પોતાના શિષ્યપરિવાર સમેત વિહાર કર્યો. મહી નદી ઉતરી વટહલ અને ખંભાત થઈને તેઓશ્રી થોડા દિવસમાં અહમદાવાદ આવી પહોંચ્યા. અહમદાબાદના જૈનોએ તેમનો મોટા સમારોહથી નગરપ્રવેશ કરાવ્યો. સુબેદાર શાહબુદ્દીને તેમને ઘણા જ આદરમાન સાથે પોતાના મહેલમાં બોલાવ્યા અને બહુમૂલ્ય હીરા માણિક્ય અને મોતી વગેરે વસ્તુઓ ભેટ કરીને અકબરશાહની ઈચ્છા જણાવી તેમને બાદશાહથી પાસે જવાની વિનંતિ કરી.

સૂરિએ જવાબ આપ્યો. “ ખાંસાહેબ ! સંસારનો ત્યાગ કરીને મેં મુનિજીવનનો સ્વીકાર કરેલો હોવાથી તમે ભેટ કરેલી આ સુંદર અને બહુમૂલ્ય વસ્તુઓને લઈને હું શું કરું ? ” મારે તેમાંની એક પણ વસ્તુની જરૂર નથી, તેમ નિઃસ્વાર્થી જીવનના અંગે તેનો સ્વીકાર પણ મારાથી થઈ શકે નહિં; માટે તમે તેનો ઉપયોગ નિરાધાર અને ગરીબ માનવોને અને પ્રાણીઓને બચાવવામાં કરજો એ વી મારી ઈચ્છા છે બાદશાહ અકબરશાહની શુભેચ્છાને માન આપી હું તેમની પાસે જવાને માટેજ વિહાર કરતો કરતો અત્રે આવેલો છું અને તેથી અહીં કેટલોક સમય વિતાવ્યા પછી હું અહીંથી વિહાર કરીને તે તરફ જઈશ; માટે તે દરમ્યાન તેમને મારા વિહાર સંબંધી બબર પહોંચાડવી હોય તો ખુશીથી પહોંચાડજો.”

શાહબુદ્દીન સૂરિની નિઃસ્વાર્થ ખુદ્ધિ જોઈને ચકિત થઈ ગયો અને તેમની ઘણીજ પ્રશંસા કરી તેણે કહ્યું. “ સૂરિ ! આપના કહેવા મુજબ બાદશાહ સલામતને આપનાં વિહાર સંબંધી બબર આજે મોકલાવીશ; માટે આપને;જ્યારે અનુકૂળતા હોય, ત્યારે આપ તેમની હજુર જવાને વિહાર કરજો; ઉતાવળ કરવાની કે તકલીફ ઉઠાવવાની કશી અગત્ય નથી.”

ત્યારબાદ જુદા જુદા વિષયો ઉપર કેટલોક સમય ચર્ચા

ચાલી રહ્યા પછી સૂરિજી પોતાના નિવાસસ્થાને આવી પહોંચ્યા. અહુમહાબાદમાં કેટલાક દિવસો સૂરીશ્વરે શાંતિપૂર્વક વ્યતિત કર્યા અને તે પછી બાદશાહે મોકલેલા બન્ને કર્મચારીઓ સાથે પોતાના શિષ્યસમુદાયને લઈ ફતેહપુર જવાને તેમણે વિહાર કર્યો.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

વિજય શાથી મળે છે ?

શિયાળાની રૂતુ હતી અને મધ્યાહનો સમય હતો. આ વખતે પૃથિવીરાજ પોતાના મહેલના એક ઓરડામાં વિરામાસન ઉપર દીલગીરી ભરેલા ચહેરે બેઠો હતો. તેનો સલાહકારક કરમચંદ તેની સામેના આસન ઉપર બેઠેલો હતો.

“કેમ, કરમચંદ ! મહારાણા પ્રતાપસિંહ તરફથી કાંઈ સમાચાર હમણાં આવ્યા છે કે નહિ ?” પૃથિવીરાજે બિજ્જતાથી પૂછ્યું.

“જી હા; તેમના તરફથી અગત્યના સમાચાર લઈને એક ભીલ બહુજ સંભાળપૂર્વક અને ગુપ્ત વેશે આજે પ્રાતઃકાળમાં આવી પહોંચ્યો છે અને તેણે આવીને મને મહારાણાનો કાગલ આપ્યો કે તુરતજ હું અહીં આવ્યો હતો; પરંતુ નોકરે આપ બાદશાહની હજુરમાં ગયાની ખબર આપતાં હું પાછો ફર્યો હતો.” કરમચંદે મહારાણા તરફથી સમાચાર આવ્યાનો જવાબ આપતાં સાથે સાથે ખુલાસો પણ કર્યો.

“હા, સવારમાં બાદશાહે મને યાદ કરવાથી હું તેમની પાસે ગયો હતો; પરંતુ મહારાણાએ શા સમાચાર મોકલ્યા છે ?” પૃથિવીરાજે પોતે બાદશાહની પાસે ગયાની કબુલાત કરતાં પૂછ્યું.

કરમચંદે મહારાણાનો કાગલ કહાડી તેને પૃથિવીરાજને આપતાં ઉત્તર આપ્યો. “કોમલમેરનો ત્યાગ કર્યા પછી મહા-

રાણા પોતાના પરિવાર સાથે અપ્પન પ્રદેશમાં આવેલા ચૈન્ડ નગર-માં જઈને વિશ્વાસુ ભીલોના આશ્રયે રહ્યા હતા તથા તે સમયે મહારાણાને પકડી બાદશાહ સન્મુખ લાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને સેનાપતિ ફરિદખાં અને તેની સાથે રાજા માનસિંહનો સરદાર અંદ્રસિંહ અપ્પન પ્રદેશ ઉપર ચડાઈ લઈ ગયા હતા, તે તો આપણે જાણીએ છીએ. આ યુદ્ધમાં મહારાણાનો વિજય થયો છે અને ફરિદખાંનો સદંતર નાશ થયો છે તથા અંદ્રસિંહ નાશી છૂટ્યો છે આઘટનાઓનું વર્ણન કરતાં સલુખરરાજ ગોવિંદસિંહજી કાગલમાં લખે છે કે આ યુદ્ધમાં ખરેખર મહત્વનું કાર્ય મંત્રીશ્વર ભામાશાહે કરેલું છે અને જો તેણે અંદ્રસિંહની તલવારનો લોગ થતાં મહારાણાને યોગ્ય વખતે આવીને બચાવી લીધા ન હોત, તો આજે મેવાડનો સૂર્ય ક્યારનો અસ્ત પામી ગયો હોત અને સમસ્ત રાજસ્થાનમાં અંધકાર વ્યાપી ગયો હોત. ગોવિંદસિંહ ભામાશાહની કાર્યકુશળતા અને બહાદુરીની ઘણીજ પ્રશંસા કરેલી છે. છેવટે એ અનુભવી સરદાર લખે છે કે જો કે આ યુદ્ધમાં અમને ભગવાન એકલિંગજીની કૃપાથી વિજય મળ્યો છે; તો પણ અમે નિરાંત કરીને શાંતિથી એક સ્થળે બેસી શકીએ તેમ નથી; કારણ કે પોતાના થયેલા આ પરાજયથી બાદશાહ અકબર કોષે ભરાઈને તુરત જ બીજો હુમલો કરવાને માટે વિશાળ સૈન્યને રવાના કરશે અને તેથી અમારે અમારા બચાવને માટે આ સ્થળને ત્યાગ કરવો પડશે. વળી અમારી પાસેના ઘણાં ખરા સૈનિકો યુદ્ધમાં કામ આવી ગયા છે તથા જે જીવતા રહ્યા છે, તેને લાંબો વખત ચાલે એટલું અનાજ વગેરે પણ અમારી પાસે રહેલું નથી. આવી સ્થિતિમાં ભવિષ્યમાં શું થશે, એની કલ્પના અત્યારથી કરવી નિરૂપયોગી છે અને તેથી માત્ર ભગવાન એકલિંગજીની કૃપાને ઈચ્છતાં અમે સર્વે આ સ્થળનો ત્યાગ કરીને તમને આ કાગળ પહોંચશે તે પહેલાં અન્યત્ર ચાલ્યા ગયા હશું.”

“કુરમચંદ !” પૃથિવીરાજે કાગળનો વૃત્તાંત સાંભળી લીધા પછી કહ્યું. “કાગળની હકીકત સાંભળતાં એક તરફથી આનંદ અને તેજ ક્ષણે બીજી તરફથી દિલગીરીનો સાથે અનુભવ થાય છે.

મંત્રીશ્વર ભામાશાહના યુદ્ધકૌશલ્ય માટે મને બહુ માન હતું જ અને તેમાં તમે કહેલી વાતથી વિશેષ વૃદ્ધિ થયેલી છે. ભામાશાહ એ ખરેખર અલૌકિક પુરુષ છે અને મને ખાતરી છે કે મેવાડનો ઉદ્ધાર પણ તેના જ હાથે થશે. મહારાણાની દ્રઢતા અને સ્વદેશની સ્વતંત્રતા મેળવવા માટે તેમનો ઉત્સાહ જોઈને પણ તેમના માટે ધન્યવાદના શબ્દો મારા મુખમાંથી નીકળ્યા સિવાય રહેતા નથી. આવા રાજા અને આવા મંત્રીને જે દેશ અને જે ભૂમિ ધરાવે છે, તેનો ઉદ્ધાર ગમે ત્યારે પણ થયા સિવાય રહેશે નહિ; પરંતુ તેમની અત્યારની દુઃખી સ્થિતિનો અહેવાલ સાંભળીને મને બહુ દિલગીરી થાય છે. શું હું એક ક્ષત્રિય થઈને મારા દુઃખી થતાં જાતિભાઈને કાંઈ સહાય ન કરી શકું ? કુરમચંદ !”

“ અવશ્ય મદદ કરી શકો; પરંતુ જ્યાંસુધી આપ બાહશાહના કેદી છો, ત્યાંસુધી અહીં બેઠા મહારાણાને માત્ર અત્યંત શુભ રીતે કાગલથી આશ્વાસન આપવા શિવાય બીજું કાંઈ કરી શકો તેમ નથી.” કુરમચંદે સ્પષ્ટતાથી ઉત્તર આપ્યો.

પૃથિવીરાજને તેના ખરી વસ્તુસ્થિતિનું જ્ઞાન થતાં તેણે પોતાની બ્રહ્મકૃતિ ચકાવીને પૂછ્યું. “ તમારી વાત સત્ય છે, કુરમચંદ ! પરંતુ બાહશાહની નજરકેદમાંથી શું છૂટી શકાય તેમ નથી ? તમે કાંઈ ઉપાય બતાવી શકો તેમ છો ? ”

કુરમચંદે ઉત્તર આપ્યો. “ રાજાસાહેબ ! હું કેટલાએ દિવસોથી એજ વિચાર કરી રહ્યો છું; પરંતુ હજી સુધી કાંઈ પણ ઉપાય મળી આવ્યો નથી.”

“ તો પછી આપણે આ સ્થિતિમાં અહીં હાથ-પગ જોડીને ક્યાંસુધી બેસી રહેશું ? ” પૃથિવીરાજે પુનઃ પૂછ્યું.

“ એ વિષે હાલ કાંઈ પણ કહી શકાય તેમ નથી; કેમકે અકબરશાહ જેવા મહાન દક્ષ અને રાજકળાનિપુણ બાહશાહના પંજમાંથી સ્વતંત્ર થવું, એ કાંઈ સરલ કાર્ય નથી; તેમ છતાં તેથી નિરાશ થવાનું પણ કાંઈ પ્રયોજન નથી.” કુરમચંદે સત્ય જવાબ આપ્યો.

“નિરાશ થવાનું પ્રયોજન ન હોય, તો પછી શા માટે તમે કાંઈ ઉપાય શોધતા નથી ?” પૃથિવીરાજે આતુરતા દર્શાવી.

“ઉપાય શોધી કહાડવો, એ બહુ મુશ્કેલ કાર્ય નથી; પરંતુ યોગ્ય તક મળ્યા પહેલાં ઉપાય શોધી કહાડવા માત્રથી જ અર્થ સરે તેમ નથી અને તેથી હું યોગ્ય તકની જ રાહ જોયા કરું છું.” કર્મસિંહે કહ્યું.

“મને લાગે છે કે તકની રાહ જોવામાં આપણે અર્થ સરે તેમ નથી; તકની રાહ જોવી એ શું નિર્માલ્યતા નથી ?” પૃથિવીરાજે કહ્યું.

“ક્ષત્રિયો એને નિર્માલ્યતા કહે છે, જ્યારે મુત્સદ્દી-વણિકો એને કાર્ય કુશળતા કહે છે રાબસાહેબ ! કેવળ બાહુબળથી જ કોઈ કાર્ય સફળ થતું નથી પરંતુ બાહુબળ સાથે જ્યારે મનોબળનો સંયોગ થાય છે, ત્યારે જ સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી તકની રાહ જોયા વિના યાહોમ કરીને કોઈ કાર્યમાં પડતું મૂકવું, એ શરીરબળનો વિના કારણે ક્ષય કરવા બરોબર છે.” કર્મચંદે મુત્સદ્દી-ગીરીની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું.

પૃથિવીરાજે સહેજ હસીને કહ્યું. “કરમચંદ ! તમારું કથન સત્ય છે અને શરીરબળ કરતાં મનોબળ વિશેષ બળવાન છે, એ હું સ્વીકારું છું; પરંતુ તમને મેં જે પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, તે માત્ર તમારું બુદ્ધિચાતુર્ય જોવાને માટે જ પૂછ્યો હતો અને તમે તેનો આબાદ ઉત્તર આપીને મારા મનનું સમાધાન કર્યું છે. અમારી રાજપૂત જાતિમાં બાહુબળ ઘણું છે; પરંતુ મનોબળની અગર તો મુત્સદ્દીપણાની ખામીને લઈ તેને અત્યારે પરતાંત્રતાની સ્થિતિમાં મૂકવું પડ્યું છે. મને અનુભવ છે કે કોઈ પણ કાર્યમાં શરીરબળ અને મુત્સદ્દીપણાનો સંયોગ થાય છે, ત્યારે જ વિજય મળે છે અને મારો આ અનુભવ જો કે સત્ય છે; તો પણ તેથી શરીરબળને ઉતારી નાંખવામાં અને તેના પ્રતિ ઉપેક્ષા કરવામાં કહાપણુ નથી, એ પણ શું સત્ય નથી ?”

“એ પણ કેવળ સત્ય છે.” કર્મચંદે તુરતજ ઉત્તર આપ્યો. “હું પ્રથમ જ કહી ગયો છું કે બાહુબળ સાથે જ્યારે મનોબળનો-

મુત્સદીપણાનો સંયોગ થાય છે, ત્યારે સફલતા પ્રાપ્ત થાય છે. એકલા બાહુબળને મેળવવાથી અથવા તો તેનો એક પક્ષીય ઉપયોગ કરવાથી અર્થ સરતો નથી. જેટલે અંશે મુત્સદીપણાની અગત્ય છે, તેટલે જ અંશે બાહુબળની પણ અગત્ય છે અને જ્યાં એ ઉભય બળોનો સંયોગ થાય છે, ત્યાં અવશ્ય વિજય પ્રાપ્ત થાય છે. આપ બાણો છો કે મહારાણા પ્રતાપસિંહ બાહુબળની, દૃઢ નિશ્ચયની, વીરોચિત સ્વભાવની અને લડાયક બુસ્સાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ છે અને મંત્રીસ્વર ભામાશાહ મુત્સદીપણાની, બુદ્ધિચાતુર્યની, સહનશીળતાની અને યુદ્ધકાર્યકુશળતાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ છે અને જ્યાં આવી બે વ્યક્તિઓનું અસ્તિત્વ છે, ત્યાં સફળતા સ્વયં આવીને ભેટે છે. હાલમાં જોકે તેઓ સંપૂર્ણ સંકષ્ટમાં છે; તોપણ છેવટે મહારાણાનો કહો કે મેવાડનો વિજય થશે, એવી મારી માન્યતા છે.”

“જેવી તમારી માન્યતા છે, તેવી જ મારી માન્યતા પણ છે; પરંતુ તેમની હાલની સ્થિતિ તરફ ધ્યાન આપતાં તેમનો વિજય થશે કે નહિ; એ શંકાયુક્ત વાત છે. તમે બાણો છો કે મહાન ઐશ્વર્યશાળી અને પ્રબળ પ્રતાપી શહેનશાહ અકબરની સામે કોઈ પણ પ્રકારના સાધન વિના યુદ્ધ ચાલુ રાખવું, એ મોટામાં મોટી મુશ્કેલીનું કાર્ય છે અને તેથી તેમનો વિજય થશે કે નહિ, એ શું શંકાયુક્ત વાત નથી ?” પૃથિવીરાજે પોતાની માન્યતાને કહી બતાવતાં પ્રશ્ન કર્યો.

“આપની માન્યતા સાચી હોવાનું હું સ્વીકારું છું અને એ પણ બાણું છું કે ભારતસમ્રાટ અકબરશાહની સામે બાથ ભીડવી, એ સાધારણ વાત નથી; પરંતુ દૃઢનિશ્ચય અને શ્રદ્ધાને સેવનારાં કલાવિન્દ મનુષ્યો વિજયને કિંવા સફલતાને ગમે તે ભોગે પ્રાપ્ત કરે છે, એ વિશ્વનો એક અટલ સિદ્ધાંત છે અને તેથી મહારાણા પ્રતાપસિંહના વિજયને માટે શંકા ધરવાનું મને કશું પણ પ્રયોજન જણાતું નથી.” કરમચંદે વિશ્વના સિદ્ધાંતને દર્શાવતાં ઉત્તર આપ્યો.

“કરમચંદ !” પૃથિવીરાજે કહ્યું. “તમારા આવા ઉત્તમ વિચારો બાણીને તથા તમારા જેવા સમર્થ કલાવિન્દ પુરૂષ મારા

સલાહકાર અને મિત્ર હોઈને મને બહુજ આનંદ થાય છે; પરંતુ આનંદની સાથે એટલી દીલગીરી પણ થાય છે કે તમારા જેવા મુસદ્દી મારી પાસે હોવા છતાં હું મારી માતૃભૂમિના કલ્યાણને માટે હાલની મારી નજરકેદીની સ્થિતિના અંગે કાંઈ પણ કરી શકું તેમ નથી અને તેથી મને થતો આનંદ એ માત્ર મનનું સમાધાન કરવા પુરતો છે. ”

“ રાજસાહેબ ! ” કરમચંદે કહ્યું. “ જેવી આપને દીલગીરી થાય છે, તેવી મને પણ થાય છે; પરંતુ હાલ તો મનનું સમાધાન ગમે તે પ્રકારે કર્યા સિવાય અન્ય એક પણ ઉપાય આપણી પાસે રહેલો નથી. આપણાથી જો હાલના સંયોગોમાં કાંઈ પણ થઈ શકે તેમ હોય, તો તે એટલું જ છે કે મહારાણા પ્રતાપસિંહને પત્ર દ્વારાએ આપણે આશ્વાસન આપવું અને તેમને ગમે તે લોગે પોતાની દૃઢતા ટકાવી રાખવાને આગ્રહ કરવો. ”

“ બરોબર છે; હાલની સ્થિતિમાં આપણે તેથી કાંઈ વિશેષ કરી શકીએ તેમ નથી; અને તેથી મનનું સમાધાન નિરૂપાયે પણ કરવું પડે છે; પરંતુ મહારાણાના પત્રનો ઉત્તર ક્યારે લખવાનો છે ? ” પૃથિવીરાજે કરમચંદના અભિપ્રાયને સ્વીકારીને પૂછ્યું.

“ આપ કહો ત્યારે હું લખવાને તર્ક્યાર જ છું. ” કરમચંદે જવાબ આપ્યો.

“ તો પછી આજેજ ઉત્તર લખી નાંખીને આવેલ ભીલને પાછો શુભ રીતે રવાના કરી દેવો, એજ ઠીક છે; કેમ ખરું ને ? ” પૃથિવીરાજે કહ્યું.

“ હા, એજ ઠીક છે અને તેથી હું હમણાં જ ઉત્તર લખીને આવું છું અને આપ તેને વાંચી લ્યો કે તુરત જ આવેલ ભીલને એ ઉત્તરરૂપી કાગળને આપી રવાના કરી દેશું. ” કરમચંદે આસન ઉપરથી ઉભા થતાં કહ્યું,

કરમચંદ પાસેના ખીજા ઓરડામાં ગયો અને ત્યાં બેસીને સહુંબરરાજ ગોવિંદસિંહે લખેલા પત્રના ઉત્તરરૂપે સરસ શબ્દોમાં એક કાગળ થોડીવારમાં લખી નાંખ્યો અને ત્યારબાદ પુનઃ પૃથિ-

વીરાજ પાસે આવીને તેને એ કાગળ વાંચવાને આપ્યો. પૃથિવી-રાજે સદરહુ કાગળને વાંચી લીધો અને પોતાનો સંતોષ જાહેર કરતાં કહ્યું. “કરમચંદ ! કાગળ બહુજ સારી રીતે લખેલો છે અને તેથી તેમાં કાંઈ સુધારો વધારો કરવા જેવું નથી; માટે તેને પરખીડિયામાં બરોબર બંધ કરીને તમે જાતેજ મહારાણાના ભીલને હાથોહાથ આપજો.”

“બહુ સારૂ, આપની આજ્ઞા મુજબ અમલ કરીને આપને ખબર આપીશ.” એમ કહી કરમચંદ પૃથિવીરાજ પાસેથી કાગલ લઈને પોતાના આવાસે આવવાને ઓરડાની બહાર નીકળ્યો અને જરા આગળ ચાલ્યો. પરંતુ મસ્તકમાં કાંઈક વિચાર ઉદ્ભવતાં તે પાછો વળીને પુનઃ ઓરડામાં આવ્યો.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

ચંપાદેવી.

ન થા માલુમ કે ઉલ્કૃતમેં ગમ આનાં લી હોતા હે,
જીગરકી બેકલી ઓર જીકા ગભરાનાં લી હોતા હે.
અગર દાની સીમી રોઝન, અજલ દાગે જીદાઈરા,
નમીકરદનુ બદીલ રોશન, ચીરાગે આશનાઈરા.”

કરમચંદ પુનઃ ઓરડામાં આવ્યો, ત્યારે પૃથિવીરાજ વિચાર-સાગરમાં ગોથાં ખાતો હતો અને તેથી તેને કરમચંદના આગમનની ખબર પડી નહિ.

કરમચંદે તેને બેધ્યાન જોઈને તેનું ધ્યાન પોતાની તરફ ખેંચવા માટે કહ્યું. “રાજસાહેબ !”

પૃથિવીરાજે ઝટ લઈને તેની સામે જોયું અને આતુરતાથી પૂછ્યું. “કેમ કરમચંદ !”

“મારી એક વિનંતિ સાંભળશો ?” કરમચંદે આસન ઉપર બેસતાં કહ્યું.

“ મારા સાચા સલાહકાર અને મિત્રની વિનંતિને શું હું સાંભળીશ નહિ, એમ ધારીને તમે એ પ્રશ્ન કરો છો ? ” પૃથિવીરાજે પૂછ્યું.

“ આપ મારી વિનંતિને નહિ સાંભળો, એ હેતુથી મેં એ પ્રશ્ન કર્યો નથી; પરંતુ આપને તેને સાંભળવા જેટલી અત્યારે કુરસદ છે કે નહિ. એ જાણવાના હેતુથી જ મેં એ પ્રશ્ન કર્યો છે. ” કુરમચંદે ઉત્તર આપ્યો.

“ પ્રિય મિત્ર ! તમારી વિનંતિ તો શું પણ તમારી સલાહ પણ ગમે તે સમયે સાંભળવાની મને કુરસદ જ છે, માટે તમારે જે કહેવું હોય તે ખુશીથી કહો; હું તેને સાંભળવાને તૈયાર જ છું. ”

“ બહુ સારું; સાંભળો ત્યારે. ” કુરમચંદે એમ કહીને પૃથિવીરાજની બરાબર સામે જોઈને પૂછ્યું. “ મારી વિનંતિ એવી છે કે આપ આમ ને આમ આ સ્થિતિમાં ક્યાં સુધી વખતને વ્યતિત કરશો ? ”

“ તમે શું કહેવા માગો છો, તે હું બરાબર સમજી શકતો નથી; માટે તમારે જે કહેવું હોય, તે જરા સ્પષ્ટતાથી કહેશો, તો તેને સમજવાની મને સરલતા થશે. ” પૃથિવીરાજે તેના મર્મને નહિ સમજતાં કહ્યું.

“ મારો કહેવાનો ભાવાર્થ એવો છે કે રાણીજીના પરલોક-ગમનને હવે ઘણો સમય થઈ ગયો છે અને તેથી આપ ફરીથી લગ્ન કરો, તો શી હરકત છે ? ” કુરમચંદે પોતાના કથનનો ભાવાર્થ કહી બતાવ્યો.

પૃથિવીરાજે એ સાંભળીને નિશ્વાસ મૂકતાં કહ્યું. “ કુરમચંદ ! તમારું કહેવું ઠીક છે; પરંતુ ફરીથી લગ્ન કરવાનો મારો વિચાર નથી; કારણ કે લીલાદેવી જેવી સદ્ગુણી અને સૌંદર્યવતી પત્ની શું વારંવાર મળવી સહેલ છે ? ”

“ રાજાસાહેબ ! ” કુરમચંદે ગંભીરતા પૂર્વક કહ્યું. “ આપનું કથન સત્ય છે કે શ્રીમતી લીલાદેવી જેવા રાણીજી મળવા, એ સહેલ નથી; પરંતુ આપ તેમના શોકમાં રહીને ફરીથી લગ્ન નહીં કરો, તો તેથી એક વખત મૃત્યુ પામેલા રાણીજી જેમ આપને પુનઃ

મળવાના નથી, તેમ તેથી આપનો શોક પણ ઓછો થવાનો નથી; માટે મારી વિનંતિનો સ્વીકાર કરીને આપે ફરીથી લગ્ન કરવું, એ જ આપને માટે શ્રેયસ્કર છે.

“કરમચંદ !” પૃથિવીરાજે દીલગીરી ભરેલા અવાજે કહ્યું. “તમારી મારા પ્રત્યેની લાગણીને માટે હું તમારો ઉપકાર માનું છું; પરંતુ દીલગીર છું કે હું તમારી વિનંતિનો સ્વીકાર કરી શકતો નથી.”

“તેમ કરવાનું કાંઈ કારણ ?” કરમચંદે પ્રશ્ન કર્યો.

“હા, કારણ છે અને તે તમે ક્યાં જાણતા નથી ? મારી હૃદયે-શ્વરી લીલાદેવી જો કે મૃત્યુ પામી છે અને તે મને પુનઃ મળે એવી આશા રાખવી એ પણ કેવળ મૂર્ખતા છે; તે પણ તેના અસામાન્ય પ્રેમને, તેના ઉચ્ચ સદ્ગુણોને, તેની મીઠી વાણીને, તેના અપ્રતીમ રૂપ-લાવણ્યને અને તેના સદૈવ હસતા સુખાર્વિંદને હું હજી જુલી ગયો નથી. તેનો અમર આત્મા જો કે સ્વર્ગમાં જ વિરાજતો હશે; તે પણ તેની સ્મૃતિરૂપ મૂર્તિ મારા હૃદયમંદિરમાં જ વિરાજે છે અને તેથી તેનો તિરસ્કાર કરીને, તેને વિસારી દઇને હું અન્ય સ્ત્રીની સાથે લગ્ન કરવાને તૈયાર નથી. કરમચંદ ! તમે ચતુર અને વિદ્વાન થઇને મને ખોટો માર્ગે કાં દોરો છો ?” પૃથિવીરાજે કાંઈક આવેશથી જવાબ આપ્યો.

“રાજસાહેબ !” કરમચંદે કહ્યું. “આપને ખોટો માર્ગે દોરવાનું મને શું પ્રયોજન છે ? હું તો આપને ખરા જ માર્ગે દોરું છું અને એમ કરવું, એ મારો ફરજ છે; પરંતુ રાણીજીના મૃત્યુ પછી આપનો જીવ ઉદાસ રહેતો હોવાથી આપને મારી સાચી સલાહ પણ વિપરીત લાગે છે અને તેથી જ આપ તેને ખોટો માર્ગ કહો છો.”

“તમને મારા કથનથી માહું લાગ્યું હોય તેમ જણાય છે; પરંતુ કરમચંદ ! તમેજ વિચાર કરો કે લીલાદેવી જેવી ખીલ સી મળવી, એ શું સહજ વાત છે ? પૃથિવીરાજે મૂંઝવું.

“જેમ કે સહજ વાત નથી, તેમ એ અસંલલિત પણ નથી; પરંતુ એથી લીલાદેવી શું આપને પુનઃ મળશે ખરા ?” કુરમચંદે પૃથિવીરાજના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં સ્વાલ કર્યો.

“ નહિજ; એક વખત મૃત્યુ પામેલું માણસ પુનઃ મળતુ નથી. એ તો હું સારી રીતે જાણું છું. ” પૃથિવીરાજે જવાબ આપ્યો.

“ તો પછી એ માટે શોક કરવાથી શું ફળ મળવાનું છે ? કાંઈજ નહિ અને તેથી મારી વિનંતિનો સ્વીકાર કરી આપ પુનઃ લગ્ન કરીને સુખી થાઓ, એવી મારી ઇચ્છા છે. ” કુરમચંદે મૂળ વાત લાવીને મૂકી.

“ ઘડીભર માનો કે હું તમારી વિનંતિ સ્વીકાર કરીને લગ્ન કરવાને તૈયાર થાઉં; પરંતુ મારે કેની સાથે લગ્ન કરવું ? ” પૃથિવીરાજે પ્રશ્ન કર્યો.

“ એ વિષે મેં મારાથી બનતી સઘળી ગોઠવણ કરી રાખી છે. લીલાદેવીના બહેન ચંપાદેવી આપના રાણી થવાને સર્વાંશે લાયક છે. અને વળી તેની સાથે લગ્ન કરવાથી સ્વર્ગસ્થ રાણીજીના પ્રેમને પણ આપ સ્મૃતિમાં રાખી શકશો. માટે આપે ચંપાદેવી સાથે લગ્ન કરવું, એ ઉત્તમ છે. ” કુરમચંદે કરેલી સઘળી ગોઠવણ કહી બતાવી.

“ એ વાત પણ ઘડીભરને માટે હું સ્વીકારી લઉં; પરંતુ શું ચંપા મને ચાહે છે ? અને જો તે મને ન ચાહતી હોય, તો તેની સાથે બલાતકારે મારે લગ્ન કરવું, એ શું ઉચિત છે ? ” પૃથિવીરાજે પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો.

“ કોઈની સાથે બલાતકારે લગ્ન કરવાને માટે હું આપને આગ્રહ કરતો નથી; પરંતુ જો ચંપાદેવી આપને ચાહતા હોય, તો પછી આપ તેની સાથે લગ્ન કરવાને તૈયાર છોને ? ” કુરમચંદે એમ કહીને પૃથિવીરાજની સામે જોયું.

પૃથિવીરાજ હવે વિચારમાં પડી ગયો. તેણે કુરમચંદના પ્રશ્નનો કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ.

પૃથિવીરાજને નિરૂત્તર રહેલો જોઈને કુરમચંદ્રે કહ્યું. “કેમ ઉત્તર આપતા નથી રાજ સાહેબ ?”

“કુરમચંદ્ર ! હું તમારા પ્રશ્નનો વિચાર કરીને જવાબ આપીશ. શહેનશાહ અકબરે પણ મને ગમ્મકાલે પુનઃ લગ્ન કરવાની મિત્રતાના દાવે સલાહ આપી છે અને તેનો જવાબ પણ મારે વિચારીને આપવાનો છે.” પૃથિવીરાજે કહ્યું.

“ત્યારે તો આપે શહેનશાહની સલાહને માન્ય રાખવી પડશે, કેમ ખરું ને ?” કુરમચંદ્રે જરા હસીને પૂછ્યું.

“ઉપરથી મિત્રતાનો દાવો કરનારા અને અંદરથી શત્રુતા ધરાવતા શહેનશાહની સલાહને માન્ય રાખવાને હું કોઈ પણ રીતે તૈયાર નથી; પરંતુ આ વિષયમાં તમારો જ્યારે બહુ આગ્રહ છે, ત્યારે મારે અવશ્ય વિચાર કરવો પડશે. હાલ તો તમે તમને સોંપેલા કામ ઉપર જાઓ. દરમ્યાન હું વિચાર કરીને તમને નિરાંતે યોગ્ય જવાબ આપીશ.”

“બહુ સારું; આપને યોગ્ય લાગે ત્યારે જવાબ આપજો; પરંતુ મારી વિનંતિનો અસ્વીકાર કરવાનું સાહસ એકદમ કરી નાંખતા નહિ, એવો મારો ખાસ કરીને આગ્રહ છે. હું હવે રજા લઉં છું અને સાંજે અગર કાલે સવારે આપને મળીશ.” એમ કહી કુરમચંદ્ર ચાલ્યો ગયો અને પૃથિવીરાજ કુરમચંદ્રે કરેલા આગ્રહ વાગે વિચાર કરવા લાગ્યો.

તેણે ઘણો સમય સુધી એ વિષય ઉપર વિચાર કર્યો; પરંતુ તે કોઈ પણ નિશ્ચય ઉપર આવી શક્યો નહિ; કારણ કે લીલાદેવીનો અસ્ખલિત પ્રેમ અને અંતે થયેલો તેનો વિયોગ તેને એટલો બધો સાલતો હતો અને તેના હૃદયમાં એથી એટલી બધી ગંભીર અસર થયેલી હતી કે તેનું જીવન તેને હવે અપ્રિય થઈ પડ્યું હતું અને તેથી પોતાની એવી દુઃખી સ્થિતિમાં તે અન્ય સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવાને ખુશી નહોતો. ચંપાદેવી પોતાને ચાહતી હશે, એવો ખ્યાલ તેને આજ સુધી આવ્યો નહોતો; પરંતુ કુરમચંદ્રે જ્યારે એ વાત બાર દર્શને કહી છે, ત્યારે તે સત્ય હોવી જો એ અને તેથી

જે ચંપાદેવી પોતાને ખરી રીતે ચાહતી જ હોય, તેા તેના પ્રેમનેા સ્વીકાર કરવો કે નહિ, એ વિચારે તેના મસ્તકને ભ્રમિત બનાવી દીધું. ચંપાદેવીના પ્રેમનેા સ્વીકાર કરવાથી પોતાનું દુઃખ કેટલેક અંશે દૂર થવાની સાથે લીલાદેવીની સ્મૃતિ કાયમને માટે રહી ચકશે, એ કરમચંદનું કહેવું અસત્ય તો નથી જ, એવો વિચાર તેના મસ્તકમાં ઉત્પન્ન થયો; પરંતુ તે પોતાને ચાહે છે કે નહિ, એની ખાતરી પ્રથમ કરવાની તેને જરૂર જણાઈ અને તેથી તે ચંપાદેવીને મળવાને અને તેના વિચારે બાણી લેવાને આતુર થઈ ગયો. આ પ્રમાણે વિચાર કરી પોતાની આતુરતાને શમાવવાની ખાતર તે ચંપાદેવીની પાસે જવાને ઉઠ્યો અને એ ત્રણ પગલાં આગળ ચાલ્યો કે તુરત જ ચંપાદેવીને ઓરડામાં પ્રવેશ કરતી અને પોતાની તરફ ચાલી આવતી તેના જોવામાં આવી. પૃથિવીરાજે આજપર્યંત ચંપાદેવીને કદિપણ ધ્યાનપૂર્વક જોઈ નહોતી અને તેથી તેનું સૌંદર્ય કેવું છે, તેની કદપના સરખી પણ તેને નહોતી; પરંતુ અત્યારે તેણે તેને ખરેખર જોઈ અને તેને જોતાં જ તે આશ્ચર્ય પામી ગયો. તેણે જોયું કે ચંપાદેવી પોતાનો સ્વર્ગસ્થ પ્રિયપતિન લીલાદેવીથી રૂપમાં જરા પણ ઉતરતી નહોતી એજ લાવણ્યના ભંડાર સરખું મુખ, એજ સીધી સરલ નાસિકા, એજ શુભાખી ગાલો, એજ ચંચળ આંખો, એજ દાડમની કળીઓ જેવી દંતપકિત, એજ કનકકળશ જેવાં સ્તન, એજ કમળદંડને પણ શરમાવે તેવા નાબુક હાથ, એજ પાતળો કટીભાગ, એજ સ્વૂળ નિતાંબપ્રદેશ, એજ ચંપકવર્ણીય દેહલતા અને એજ ગજગામિની ચાલ! ટુંકામાં કહું તો એજ લલિત લલના લીલાદેવી! પૃથિવીરાજ ચંપાદેવીને જોઈને—તેના અનુપમ રૂપ-લાવણ્યને નિરખીને પોતાનું ભાન ક્ષણવારને માટે ભૂલી ગયો. તેણે પોતાના મનથી પ્રશ્ન કર્યો. ‘શું આ લીલાદેવી છે?’ અંતરમાંથી તુરત જ જવાબ મળ્યો કે આ લીલાદેવી તો નથી, પણ તેની પ્રતિભૂતિ રૂપ તેની ખેન ચંપાદેવી છે. પૃથિવીરાજે ચંપાદેવીની સામે જોઈને કહ્યું. “ચંપાદેવી!”

“શું કહો છો, રાજસાહેબ!” ચંપાદેવીએ પૂછ્યું.

“તું ખરેખર ચંપાદેવી છો કે લીલાદેવી?” પૃથિવીરાજે પ્રશ્ન કર્યો.

“ કેમ, આપ મને ઓળખી શકતા નથી, એ કેવી વાત ? ” હું ચંપાદેવી જ છું. લીલાદેવી હવે આ સંસારમાં નથી, એ આપ ક્યાં બાણતા નથી ? ” ચંપાદેવીએ એક નિઃશ્વાસ નાંખીને જવાબ આપ્યો.

“ ઠીક, તું ચંપાદેવી છે તો ભલે; પરંતુ લીલાદેવી તને કદિ યાદ આવે છે ? તું તેને કદિ સંભારે છે ? ” પૃથિવીરાજે ખીજે પ્રશ્ન કર્યો.

“ રાજ સાહેબ ! એ પ્રશ્ન પૂછીને મને શા માટે દુઃખી કરો છો ! લીલાદેવી-મારી પવિત્ર અને સદ્ગુણી બહેનને હું દિનરાત સંભારું છું. પરંતુ સંભારવા માત્રથી તેનો ચિરકાળને માટે થયેલો વિયોગ શું દૂર થાય તેમ છે ખરો ? ” ચંપાદેવીએ પુનઃ નિઃશ્વાસ નાંખીને જવાબ આપતાં પૂછ્યું.

“ નહિ, તેનો વિયોગ મટીને સંયોગ થાય તેમ નથી તે નથી જ. ઠીક, જવાદે એ વાતને; પરંતુ ચંપાદેવી ! હું તારી પાસેથી એક વાત બાણવા માગું છું.” પૃથિવીરાજે મૂળ વાત લાવીને મૂકી.

“ શી વાત બાણવા માગો છો, રાજ સાહેબ ? ” ચંપાદેવીએ પૂછ્યું.

“ એજ કે તેં તારું દિલ કોઈને અર્પણ કર્યું છે ? તું કોઈને ચાહે છે ? ” પૃથિવીરાજે પૂછ્યું અને હવે તે શો ઉત્તર આપે છે, એ બાણવાને તે આતુરદષ્ટિએ તેની સામે જોઈ રહ્યો.

પૃથિવીરાજને નહીં ધારેલો પ્રશ્ન સાંભળીને તે વિચારમાં પડી ગઈ અને શરમથી નીચું પણ જોઈ ગઈ. તેણે તેના પ્રશ્નનો કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ.

પૃથિવીરાજને જ્યારે કાંઈ પણ ઉત્તર મળ્યો નહિ, ત્યારે તેણે પુનઃ એજ પ્રશ્ન કર્યો. “ ચંપાદેવી ! કેમ ઉત્તર આપતી નથી ? તું કોઈને ચાહે છે ? ”

ચંપાદેવીએ પૃથિવીરાજની સામે અર્થસૂચક દષ્ટિથી જોઈને કહ્યું. “ એ પ્રશ્ન પૂછવાનું આપને શું પ્રયોજન છે ? ”

“ પ્રયોજન છે અને તેથીજ તને પૂછુ છું.” પૃથિવીરાજે કહ્યું.

“ પરંતુ એ પ્રયોજન મને કહી શકાય તેમ નથી ? ” ચંપાદેવીએ પૂછ્યું.

“ પ્રયોજન તો એજ છે કે તું હવે ઉમ્મરલાયક થઈ છો અને તેથી કુમારી અવસ્થામાં તને મારા આવાસે રાખવી, એ યોગ્ય નથી. તું જેને આહતી હોય, તેની સાથે તારૂં લગ્ન કરી દેવાનો મારો વિચાર હોવાથી મેં તને એ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે.” પૃથિવીરાજે ખુલાસો કર્યો.

“ આપે વિચાર તો સારો કર્યો છે; પરંતુ એમાં મને પૂછવા જેવું શું છે ? આપને તથા મારા પિતાશ્રીને યોગ્ય લાગે તેમ કરો.” ચંપાદેવીએ ઉદ્દાસિન ભાવે કહ્યું.

“ એ ઠીક છે; પરંતુ લગ્ન જેવા ગંભીર વિષયમાં તારી સંમતિની ખાસ અગત્ય છે અને તેથીજ મેં તને એ સ્વાલ કર્યો છે કે તું કોઈને ચાહે છે ? તેં તારૂં હૃદય કોઈને અર્પણ કર્યું છે ? અને કર્યું હોય, તો મને કહે એટલે તારા પિતાશ્રીને કહીને તારૂં લગ્ન તેની સાથે કરાવી આપવાની ગોઠવણ કરૂં.” પૃથિવીરાજે નિખાલસદિલથી કહ્યું.

“ રાજસાહેબ ! તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો એ મને જો કે ઉચિત નથી; તો પણ આપ મારી ખૂદેનના પતિ હોઈને મારા નિઠકટના સંબંધી છો, એમ ધારી આપના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાને હું બહુ હરકત જોતી નથી અને તેથી કહું છું કે આજ કેટલોએ સમય થયા મેં મારૂં હૃદય એક પુરૂષને અર્પણ કર્યું છે.” ચંપાએ શરમનો ત્યાગ કરીને સ્પષ્ટ ઉત્તર આપ્યો.

“ કોને અર્પણ કર્યું છે ? ” પૃથિવીરાજે તુરતજ ખીજે સ્વાલ કર્યો.

“ એ શું આપના જાણવામાં નથી ? ” ચંપાદેવીએ પૃથિવીરાજની સામે ધ્યાનપૂર્વક જોઈને તિક્ષણ કટાક્ષ સાથે પૂછ્યું.

“ નહિ, એ વાત મારા જાણવામાં નથી; કેમકે તારા હૃદયની શુભ વાતને હું શી રીતે જાણી શકું ? ” પૃથિવીરાજે અજ્ઞયખી સાથે કહ્યું.

“ મારા હૃદયની શુભ વાતને આપ શી રીતે બહુ શકો, એ એક જૂદો જ સ્વાલ છે; પરંતુ આપ જ્યારે એ વાતને બહુતાં નથી, ત્યારે મારે તે તમને કહેવી જ પડશે. રાજસાહેબ ! મારી સાથે ચાલો; હું આપને હમણાં જ બતાવી આપું છું કે મેં માર્ગ હૃદય કેને અર્પણ કર્યું છે. ” ચંપાદેવીએ એમ કહીને તેને નેત્રસંકેતથી પોતાની સાથે આવવાની સૂચના કરી.

ચંપાદેવી આગળ અને પૃથિવીરાજ પાછળ, એ પ્રમાણે બંને એ એરડામાંથી નીકળીને બીજા એરડામાં આવી પહોંચ્યા. આ એરડો ચંપાદેવીનો હતો. એરડામાં પ્રવેશ કરીને ચંપાદેવીએ દિવાલમાં ગોઠવેલા સુંદર નકશીદાર દ્વારવાળા કબાટને ઉઘાડ્યું અને તે પછી પૃથિવીરાજ સામે જોઈને કહ્યું. “ રાજસાહેબ ! આ કબાટની અંદર આપ કંઈ જોઈ શકો છો ? ”

પૃથિવીરાજ કબાટથી જરા દૂર ઉભો હોવાથી તેણે બરોબર ધ્યાનપૂર્વક જોઈને કહ્યું. “ હા, કબાટની મધ્યમાં ગોઠવેલા એક ચિત્રને-છબીને હું જોઈ શકું છું. ”

“ પણ તે ચિત્ર કોનું છે, શું આપ તેને ઓળખી શકતા નથી ? ” ચંપાદેવીએ પૂછ્યું.

ચંપાદેવીના એ પ્રશ્નથી તે તેની અત્યંત નજીક આવ્યો અને ત્યારબાદ કબાટની અંદર જોઈને આશ્ચર્ય દર્શાવતાં તેણે જવાબ આપ્યો. “ આ ચિત્ર તો માર્ગ પોતાનું જ છે; પરંતુ તે તારી પાસે ક્યાંથી ? ”

ચંપાદેવીએ કહ્યું “ મારી બહેન લીલાદેવીએ મને આ ચિત્ર એક દિવસે આપ્યું હતું અને ત્યારથી તે મારી પાસે છે. ”

“ પણ તેને બતાવીને તું મને શું કહેવા માગે છે ? ” પૃથિવીરાજે આતુરતાપૂર્વક પૂછ્યું.

“ એજ કે એ ચિત્ર જે પુરૂષનું છે, તે પુરૂષને હું ચાહું છું અને તેને જ મેં માર્ગ દિલ અર્પણ કર્યું છે. ” ચંપાદેવીએ એકદમ ઉત્તર આપ્યો.

પૃથિવીરાજ તેનો ઉત્તર સાંભળીને અન્નયમ થઈ ગયો. તેણે ચંપાદેવીના મુખાર્વિંદ પ્રત્યે ધ્યાનપૂર્વક જોઈને શંકાશીળહૃદયે

પૂછ્યું. “ ચંપાદેવી ! શું તું મને ચાહે છે ? અને ચાહે છે તો શા કારણથી ? ”

“ રાજાસાહેબ ! મેં જે કહ્યું છે, તેમાં શંકા ધરવાનું કશું પણ પ્રયોજન નથી; કારણ કે હું આપને ચાહું છું એ નિર્વિવાદ વાત છે; પરંતુ આપને હું શા કારણથી ચાહું છું અથવા તો આપને મેં માફ હૃદય શા માટે અર્પણ કર્યું છે, તે હું પણ જાણતી નહિ હોવાથી તેનો ઉત્તર આપી શકીશ નહિ.” ચંપાદેવીએ સ્પષ્ટતાથી કહ્યું.

ચંપાદેવીના ઉત્તર પછી પૃથિવીરાજે ક્ષણવાર વિચાર કરીને કહ્યું. “ ચંપાદેવી ! તારી ખેન લીલાદેવીનું મૃત્યુ થતાં અન્ય સ્ત્રીની સાથે લગ્નની ગાંઠથી જોડાવાનો મારો વિચાર કિંચિત્માત્ર પણ નહોતો અને એ વિચાર પ્રમાણે વર્તવાનો મેં નિશ્ચય પણ કરી રાખ્યો હતો; પરંતુ મારા મિત્ર અને સલાહકાર કરમચંદને આજે મને ફરીથી લગ્ન કરવાનો અને તે પણ તારી સાથે લગ્ન કરવાનો એટલો બધો આગ્રહ કર્યો છે કે હું તેને તે બાબત સ્પષ્ટતાથી ના પાડી શકું તેમ નહિ હોવાથી વિચાર કરીને જવાબ આપીશ, એમ કહીને મેં તેના મનનું હાલ તુરત સમાધાન કર્યું છે. મારી માન્યતા એવી હતી કે તું મને ચાહતી નહિ હોય અને તેથી તારી પાસેથી તેનો ખુલાસો મેગળ્યા પછી કરમચંદને હું જવાબ આપવાનો હતો કે ચંપાદેવી મને ચાહતી નથી એટલે પછી મારે તેની સાથે બળાતકારે શી રીતે લગ્ન કરવું ? આવી રીતે તેને ઉત્તર આપીને હું મારા નિશ્ચયને વર્ગગી રહેવાને માગતો હોઈને મેં તારી પાસેથી તું કેને ચાહે છે, એ જાણી લેવાના હેતુથી એ વિષયના પ્રશ્નો તને કર્યા હતા; પરંતુ તું જ્યારે મને ચાહે છે, ત્યારે તારા પ્રેમનો અસ્વીકાર કરીને તને-મારી પ્રિય પત્નીની ખેનને દુઃખી કરવી અને સાથે સાથે મારા સાચા મિત્ર કરમચંદની સલાહને અમાન્ય રાખવી, એ હવે મને ઉચિત લાગતું નથી. ચંપાદેવી ! પ્રિયતમા લીલાદેવીનો પ્રેમ એટલો બધો અગાધ હતો કે તેને હું મારા આખા જીવનપર્યંત ક્ષણવારને માટે પણ બુલી શકું તેમ નથી; તો પણ મારી પ્રિયતમાના એ

પ્રેમની અને ખુદ તેની સ્મૃતિ કાયમ રાખવાને માટે હું તારી સાથે લગ્ન કરું તો મેં મારા પ્રિયતમાને અન્યાય આપ્યો છે, એમ ગણાશે નહિ અને તેથી હું તારા પ્રેમનો સ્વીકાર કરીને તે બદલામાં હું તને મારો અર્ધ પ્રેમ આપું તો તું મારી સાથે લગ્ન કરવાને ખુશી છે ? ” પૃથિવીરાજે નિખાલસ દિલથી બધી હકીકત કહીને છેવટે પૂછ્યું.

“ રાજસાહેબ ! પ્યારા ! આપ મને આપનો અર્ધ પ્રેમ આપો કે બધો પ્રેમ આપો અથવા તો મને ચાહો કે સદંતર ન પણ ચાહો, પણ મેં મારું દિલ જે આપને અર્પણ કર્યું છે, તે અન્યતું કદિપણ થશે નહિ અને તેથી આપની ગમે તેવી શરત મારે કબુલ છે, હું આપની સાથે લગ્નથી જોડાવાને ખુશી જ છું ” અંપાદેવીએ જવાબ આપ્યો.

પૃથિવીરાજે ખુશી થતાં કહ્યું “ અંપાદેવી ! જ્યારે તું મારી શરતને કબુલ કરે છે, ત્યારે તું મારી સ્વર્ગસ્થ પ્રિયતમાની બહેન હોઇને હું પણ તારી સાથે લગ્ન કરવાને ખુશી છું. પ્યારી અંપા ! તું લીલાદેવીની સાક્ષાત મૂર્તિ જ છું અને તેથી મારે તારો શા માટે તિરસ્કાર કરવો જોઇએ ? આવ, પ્રિય અંપા ! આવ અને આ હુઃખી પૃથિવીરાજના બળતા હૃદયને આલિંગીને તેને શાંત કર.”

અંપાદેવીને એટલુંજ જોઇતું હતું. તે પૃથિવીરાજના વચનોથી અત્યંત ખુશી થઈ ગઈ; પરંતુ સ્ત્રીચોચિત લજ્જાના આવરણથી તેનીચું જોઇને ઉભી રહી અને તેણે કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ.

પૃથિવીરાજ તેને નિરૂત્તર રહેલી જોઇને તેની પાસે ગયો અને તેને પોતાના બાહુપાશમાં લઇને લજ્જાથી લાક્ષણ બનેલા તેના અધરોષ ઉપર સ્નેહદાનરૂપી ચુંબન ભરીને તેણે કહ્યું:—

“ ચાંપાં ડગલાં ચાર, લટકંતી લાકાં જસી;

ભામન ભર ધર ભાર, પા અમૃત પૃથીરાજરે. ” *

અંપાદેવી પોતાના પ્રિયતમ કવિની કાવ્યચાતુરી જોઇને હસી

* પ્રતાપ પ્રતિજ્ઞા નાટકમાંથી.

પડી અને હસતાં હસતાં તે પણ વૃક્ષને જેમ સુકોમળ વેદી આલિંગન કરે છે તેમ પૃથિવીરાજને આલિંગતી લેટી પડી. અમે નથી જાણતા કે આ ઉભય પ્રેમીઓ પ્રેમાલિંગનમાંથી ક્યારે છૂટા થયા ? અમે જાણીએ છીએ માત્ર એટલુંજ કે તેઓ તે પછી લગ્નની પવિત્ર ગાંઠથી જોડાઈને પરમાનંદથી દિવસો ગુજરવા લાગ્યા હતા અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે અમારા વાંચક બંધુઓ એટલાથીજ સંતોષને ધારણ કરશે.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

કષ્ટનો અવધિ.

ચૌન્ડ નગરના ઉપવનમાં થયેલ યુદ્ધમાં મોગલોનો પરાજય થયા પછી તેઓ પુનઃ મોટું સૈન્ય લઈને પ્રતાપસિંહ ઉપર ચડી આવવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા. આ ખબર પ્રતાપસિંહને પોતાના શુભ દૂત મારકૃત મળતાં તેણે ભામાશાહ તથા ગોવિંદસિંહની સલાહથી ચૌન્ડ નગરનો ત્યાગ કરીને આબુથી ખારગાઉ પશ્ચિમમાં દૂર આવેલા પહાડોમાં ચાલ્યા જવાનો નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો, એ આપણે સત્તરમા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ. આ વખતે પ્રતાપસિંહની પાસે સૈન્ય માત્ર નામતું જ હતું; કારણકે તેના ઘણાખરા બહાદુર યોદ્ધાઓ છેલ્લા યુદ્ધમાં માર્યા ગયા હતા અને જે બચ્યા હતા, તેઓ પણ તેની પાસે આવી દુઃખી સ્થિતિમાં કેટલો સમય રહેશે, તે વિષે કાંઈ કહી શકાય તેમ નહોતું અને તેથી જ્યારે તેણે ચૌન્ડ નગરનો ત્યાગ કર્યો, ત્યારે તેની સાથે માત્ર તેનાં પરિવારનાં માણસો, તેનાં આસજનો, તેનાં ત્રણ ચાર વિદ્યાસુ સરદારો, થોડાક રાજપૂત સૈનિકો અને તે સિવાય કેટલાક વિદ્યાસુ ભીલો જ માત્ર હતા. સમસ્ત મેવાડમાંથી એક પણ નગર કે એક પણ ગ્રામ પ્રતાપસિંહના કબજામાં રહ્યું નહોતું. તેને પોતાનો રાજ જાણીને કોઈ પણ મનુષ્ય આશ્રય આપે તેમ પણ નહોતું અને તેથી તેણે કોઈ શુભ અને દૂરના પ્રદેશમાં ચાલ્યા જવાનો વિચાર કરીને વનમાં

આશ્રયહીન અને નિરાધાર માણસની જેમ આમથી તેમ અને તેમથી આમ ભટકવાનું શરૂ કર્યું. ઘડીમાં એક સ્થળે તો ઘડીમાં બીજે સ્થળે એ પ્રમાણે વનમાં ભટકતાં ભટકતાં તેના દુઃખનો અવધિ આવી રહ્યો હતો. એકાદ ગુપ્ત સ્થળ શોધીને ત્યાં વસવાનો નિશ્ચય કરતો હતો કે તુરંતજ તેના બીલહૂતો મોગલો તેની શોધમાં આવી પહોંચ્યાની ખબર આપતા હતા અને તેથી તેને તાબડતોબ ત્યાંથી ચાલ્યા જવું પડતું હતું અને બીજા સ્થળની તપાસ કરવી પડતી હતી. કોઈ વખતે વનમાંથી કંદમૂળાદિ જે મળતું હતું, તેને ખાઈને પોતાની ક્ષુધાને તૃપ્ત કરવાની ખાતર તે પોતાના પરિવારનાં માણસો સાથે ઊંસવાની સૈયારી કરતો હતો; પરંતુ તે દરમ્યાન શત્રુઓના આગમનના સમાચાર તેને મળતા અને તેથી ખાવાનું મુદતવી રાખીને પણ તેને પોતાનાં આસજનોને બચાવવાની ખાતર નાશી જવું પડતું હતું. આ પ્રમાણે એક બે વાર નહિ, પણ ઘણી વાર બનતું હોવાથી તેના દુઃખનો હવે પાર રહ્યો નહોતો. મોગલો તેની શોધ એટલી બધી ખંતથી અને કાળજીથી કરતા હતા કે તે એક પણ સ્થળે નિરાંત કરીને રહી શકતો નહોતો અને ઘડીએ ઘડીએ તેને એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે અને બીજે સ્થળેથી ત્રીજે સ્થળે નાસી જવું પડતું હતું. મેવાડના મહારાણા પ્રતાપસિંહની આ સમયે એટલી બધી દુઃખદ અવસ્થા થઈ પડી હતી કે તેને અને તેના માણસોને ખાવાને પેટપુર અન્ન પણ મળતું નહોતું અને કદિ જ્યાં ત્યાંથી લાવીને ખાવાને ઊંસતાં તો મોગલો તેની શોધમાં નિરાંતર ફરતા રહેતા હોવાથી તેમને નિરાંતે ઊંસીને ખાવાનો વખત પણ રહેતો નહોતો. ટુંકામાં કહીએ તો આ સમયની પ્રતાપસિંહની સ્થિતિ એક ગરીબમાં પણ ગરીબ અને નિર્ધનમાં પણ નિર્ધન દુઃખી ભિક્ષુકની સ્થિતિ કરતાં પણ ખરાબ હતી. કારણ કે એક ભિક્ષુક જે કે ગરીબ અને નિર્ધન હોય છે; તો પણ તે માગીબિખીને પોતાનું અને પોતાના કુટુંબનું ઉદરપોષણ કરીને આનંદનો અનુભવ કરી શકે છે; પરંતુ પ્રતાપસિંહને તો તેને અને તેના પરિવારને માટે પેટપુર ખાવાનું મળતું નહોતું, એટલું જ નહિ; પણ ચિંતા, ભય, દુઃખ, ગ્લાનિ અને શોકથી તેને શાંતિ કે આરામનું સ્વપ્ન

પણ આવતું નહોતું અને તેથી તે એક સામાન્ય બિશુકથી પણ દુઃખી હતો, એમ કહેવામાં અમે બીલકુલ અતિશયોક્તિ કરતા નથી. વીરવર પ્રતાપસિંહની આવી સ્થિતિ હતી, એ નિર્વિવાદ વાત છે અને સમર્થ ઇતિહાસવેત્તાઓ પણ એજ પ્રમાણે કહે છે; તોપણ તેના ધૈર્યનો, તેની દૃઢતાનો, તેની સ્વદેશભક્તિનો અને તેના હૃદયની શાંતિનો આજસુધી જરાપણ ભંગ થયો નહોતો; પરંતુ આપણે તેના ઉત્તમ ગુણોનું ગમે તેટલું વર્ણન કરીએ, તો પણ તે અંતે તો એક સંસારી મનુષ્ય જ હતો, એ વાતને આપણે ભૂલી જવાનું નથી. એક મનુષ્યનું ચારિત્ર ગમે તેટલું ઉત્તમ હોય, તેનામાં ગમે તેટલા અસાધારણ દૈવી ગુણો હોય અને તેનામાં ગમે તેટલી દૃઢતા હોય, તો પણ જ્યાંસુધી તે એક સંસારની સ્થિતિમાં હોય છે, જ્યાંસુધી તે વ્યક્તિગત પ્રેમમાં મશગુલ હોય છે અને જ્યાંસુધી તે આ માણ અને આ તાણ એવી લેદબુદ્ધિમાં રહેવાનું ઇચ્છે છે ત્યાંસુધી તે આત્માની ઉચ્ચી હદને પામી શકતો નથી અને તેથી કાળના પ્રભાવે, સંયોજના બળ અને કર્મના ઉદયે જો તેનાથી પોતાની દૃઢતામાં સર્વથા સ્થિર ન રહી શકાય, તો તે માટે તે જરા પણ દોષને પાત્ર નથી; કારણ કે એવી અવસ્થામાં તેનાથી પોતાની દૃઢતાને બરોબર સાચવી ન શકાય તો એક મનુષ્યને માટે તે સ્વાભાવિક જ છે. અમે અત્રે ચરમશરીરી અને પરમાત્મ-સ્વરૂપ મહાપુરુષોની વાત કરતા નથી; પરંતુ સામાન્ય મનુષ્ય વર્ગની જ વાત કરીએ છીએ અને તેથી અમારા કથનમાં કોઈને શંકા લાવવાની કશી પણ અગત્ય નથી, તેમ છતાં અમે અમારા આ કથનને સિદ્ધાંત તરીકે ઠરાવવા માગતા નથી; કારણ કે ઘણાં સામાન્ય ગણાતાં મનુષ્યોએ પણ સમયપરત્વે એવું અદ્ભૂત આત્મ-વીર્ય દર્શાવી આપ્યું છે અને છેવટ સુધી પોતાના નિશ્ચયને-સત્યા-ગ્રહને એવી તો દૃઢતાથી વળગી રહ્યા છે કે તેમણે પોતાના આત્મીય વહાલાંઓની, અખુટ સંપત્તિની, અલૌકિક વૈભવ-વિલાસની અને પોતાના પ્રિય પ્રાણની પણ દરકાર કરેલી નથી. આ વાત ઇતિ-હાસના બાહ્યકારોથી અબાણી નથી; પરંતુ અમારો કહેવાનો આશય માત્ર એટલો જ છે કે એક મનુષ્ય પોતાની ગમે તેટલી દૃઢતા

ટકાવી રાખવાની ઇચ્છા હોવા છતાં પણ જો કાળ, સંયોગ કે કર્મના પ્રભાવથી માનસિક દુર્બળતાને વશ થઈને અસ્થિર બની જાય, તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવાનું કશું પણ પ્રયોજન નથી. ઘણીવાર આપણે જોઈએ છીએ કે એક મનુષ્યને માથે દુઃખનું વાદળ તુટી પડે છે, તેનો વૈભવ ચાલ્યો જાય છે, તેના ધનનો નાશ થાય છે અને વખતે તેના ઉપર પ્રાણસંકટ પણ આવી પડે છે; તો પણ તે પોતાના નિશ્ચયથી જરા પણ ચલિત થતો નથી; પરંતુ જ્યારે તેના હૃદયના દુકડાઓટ્ટી વહાલાંઓ ઉપર કોઈ ભતના સંકટની અસર થાય છે અને તેમને દુઃખી થતાં જુએ છે, ત્યારે ધૈર્ય સર્વથા રહેતું નથી. મહારાણા પ્રતાપસિંહના સંબંધમાં પણ આમ જ બન્યાનું કહેવાય છે. તેણે પોતાના દેશની સ્વતંત્રતા પુનઃ મેળવવાની ખાતર સર્વ-સ્વનો ત્યાગ કરીને વનવાસનો સ્વીકાર કર્યો હતો અને આનંદથી અસહ્ય દુઃખોને સહન કરવાનું પણ પસંદ કર્યું હતું અને તે માટે આપણે તે મહાન પ્રતાપી નરપુંગવની જેટલી પ્રશંસા કરીએ, તેટલી થોડી જ છે; પરંતુ જ્યારે તેણે પોતાના પ્રિય બાળકો અન્નને માટે રડતાં અને ક્ષુધાથી પીડાતાં જોયા, ત્યારે એ પ્રતાપી પુરૂષના ધૈર્યનો અવધિ આવી રહ્યો અને તેથી તેના મુખમાંથી નિરાશાના ઉદ્ગારો નીકળી પડ્યા હતા. હકીકત એવી છે કે એક સમયે પ્રતાપસિંહ વનમાં યોગ્ય સ્થળે બેઠો બેઠો પોતાના દેશની દુર્બળતા વિષે અવનવી કલ્પનાઓ કરતો હતો, તે સમયે તેની મહારાણી પદ્માવતી તેની પાસે આવી પહોંચી. મેવાડના મહારાણા પ્રતાપસિંહની મહારાણી પદ્માવતીના અંગ ઉપર અતિ સામાન્ય અને સાદાં વસ્ત્રો હતાં. આભૂષણનું તો નામ સરખું પણ નહોતું. તેની કાન્તિ શ્રીક્રો પડી ગઈ હતી. અને તેનું મુખાર્વિંદ કરમાઈ ગયું હતું. તે પોતાના પતિ પાસે સામે આવીને જ્યારે ઉભી રહી, ત્યારે તેના નેત્રકમળમાંથી અશ્રુની ધારા ચાલી જતી હતી. પ્રતાપસિંહે પોતાના પ્રાણથી પણ અધિકતર પ્રિય મહારાણીને રડતી જોઈને તેની સામે ક્ષણવાર જોયા પછી ઉદ્વિગ્ન સ્વરે પૂછ્યું. “પ્રિય દેવી ! તારાં નેત્રોમાં અશ્રુની ધારા કેવી ? તું તો રોજ મને આશ્વાસન આપે છે અને આજે તુંજ ઉઠીને રડે છે; એનું શું કારણ ?”

“પ્રાણનાથ !” પદ્માવતીએ રડતાં રડતાં કહ્યું. “હું આપને આજસુધી આશ્વાસન આપતી હોવાથી અત્યારે મારા નેત્રોમાંથી અશ્રુની ધારા નીકળતી જોઈને આપને આશ્ચર્ય થતું હશે અને તેથી આપ તેનું કારણ જાણવાને ઇન્તેજાર છો, એ સ્વાભાવિક છે. મારા નેત્રોમાંથી કદિ નહિ ધારેલી આંસુઓની ધારા નીકળવાનું કારણ માત્ર એજ છે કે આજ સુધી મેં અનેક સંકટોને હસતાં મ્હોડે સહન કર્યાં છે; પરંતુ હવે આપણાં પ્રિય બાળકોનું દુઃખ જોઈને મારી ધીરજ રહેતી નથી અને તેથી જ અનિચ્છાએ પણ આંખોમાંથી અશ્રુઓ નીકળી પડે છે.”

“આપણાં બાળકોનું કયું દુઃખ જોઈને તને રડવું આવે છે, પ્રિયા !” પ્રતાપસિંહે જણાસાથી પૂછ્યું.

“પ્રિય પતિ ! તેમનાં ક્ષુધનાં અત્યંત તીવ્ર દુઃખને જોઈને મને રડવું આવે છે તેઓ બિચારાં ભુખથી એવાં તો બેહાલ થઈ ગયાં છે અને એવાં તો કલ્પાંત કરી રહ્યા છે કે મારાથી તેમનું એ દુઃખ જોઈ શકાતું નથી. આપ એક વખત પર્યુકુટીમાં આવીને જુઓ તો ખરા કે તેમની ભયંકર હૃદયવિદારક સ્થિતિ છે ?” મહારાણીએ જવાબ આપતાં કહ્યું.

મહારાણીના ઉપર્યુકટ કથનથી પ્રતાપસિંહે જ્યાં બેઠો હતો, ત્યાંથી તુરત જ ઉભો થયો અને તેની સાથે તૃણ અને કાષ્ઠથી બાંધેલી કામચલાઉ પર્યુકુટીનાં દ્વાર પાસે જાયો. દ્વારમાં ઉભા રહીને તેણે પોતાના બાળકોની જે દયાનજક સ્થિતિ જોઈ તેથી તેનું હૃદય અત્યંત દીલગીરીમાં ગરકાવ થઈ ગયું અને તેથી તે એકદમ ત્યાંથી પાછો ફર્યો. પાછા ફરતાં ફરતાં તેની આંખોમાંથી પણ અશ્રુઓ જોસબંધ નીકળવા લાગ્યાં અને તેથી જ્યાં ઉભો હતો ત્યાંજ નીચે બેસી ગયો. કેટલીક વાર રડીને હૃદયના ભારને ઓછો કર્યા પછી તેણે પોતાની પત્નીને કહ્યું “પ્રિયા ! થયું, હવે આપણા દુઃખનો અવધી આવી રહ્યો છે; કારણ કે રાજવૈભવમાં ઉછરેલાં બાળકોનું ક્ષુધાનું દુઃખ જોઈને મારી ધીરજ પણ હવે રહેતી નથી. ધીરજ ક્યાં સુધી રહે ? રાજ ગયું, વૈભવ ગયો, ધનનો નાશ થયો, કીર્તિ ગઈ અને છેવટે ભુખનાં દુઃખથી પ્રિય બાળકોના પ્રાણ પણ જવાની

તૈયારીમાં છે; હવે બાકી શું રહ્યું કે ધીરજને રાખવી? દેશની સ્વતંત્રતાના યજ્ઞમાં સર્વસ્વની આહુતિ આપવા છતાં પણ જ્યારે વિજયની આશા જાણાતી નથી, ત્યારે પછી આમ ક્યાં સુધી અને શા માટે દુઃખી થવું જોઈએ? હે પરમાત્મા! હે કૃપાળુ ભગવાન! હવે આ દુઃખને જોયું જાતું નથી; હવે તે સહન થતું નથી અને તેથી જીવીને પણ હવે શું કરવું છે? કાંતો આ દુઃખી જીવનનો સ્વેચ્છાએ અંત આણવો અને કાંતો આ ભૂમિનો સહંતર ત્યાગ કરીને આત્મા જવું. આ જન્મેમાંથી એક ઉપાય અજમાવ્યા સિવાય હવે અન્ય એક પણ માર્ગ આપણા માટે રહ્યો નથી. પ્રિય દેવી! કહે જે સત્ય હોય તે કહે કે આ ઉભય ઉપાયોમાંથી મારે કયા ઉપાયને ગ્રહણ કરવો?

મહારાણીએ જોયું કે પોતાના પતિ તદ્દન નિરાશ થઈ ગયા છે અને તેથી નિરાશાના અતિરેકથી તે વગર વિચાર્યું કોઈ પણ કાર્ય કરી બેસશે, એમ વિચારી તેણે તેની પાસે જઈને અત્યંત મીઠી મધુર વાણીથી કહ્યું. “પ્રાણપતિ!”

“કેમ?” મહારાણીએ આંખો ફાડીને કહ્યું!

“આપને આ શું થયું છે? આપ કેમ સાવ નિરાશ થઈ ગયા છો? મેવાડનો સિંહ એક સામાન્ય દુઃખથી શું કાયર બની ગયો છે કે તેના મુખમાંથી નિર્બળ શિયાળને પણ ન છાજે તેવાં અયોગ્ય વચનો નીકળે છે? મહારાણા? પ્રાણનાથ! આપ વિચાર કરો કે આપ કોણ છો? આપની પ્રતિજ્ઞાને યાદ કરો. ગમે તે ભોગે અને ગમે તે ઉપાયે મેવાડનો પુનરુદ્ધાર કરવાની આપે પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તેનું શું આપને વિસ્મય થયું છે? હું નથી ધારતી કે આપને તેનું વિસ્મરણ થયું હોય અને તેમ છતાં આપ આવા નિરાશાના ઉદ્ગારો કહાડો છો એ શું આપને શોભે છે?” પદ્માવતીએ આવેશપૂર્વક કહ્યું.

પ્રતાપસિંહે ઘીલગીરી ભરેલા સ્વરથી કહ્યું. “બહાલી! પ્રતિજ્ઞાને હું ભૂલી ગયો નથી અને જ્યાં સુધી મારો હૈયાતી હશે, ત્યાં સુધી ભૂલીશ પણ નહિ; પરંતુ તેને ભૂલવી કે ન ભૂલવી, એ જન્મે હવે સરખું જ છે; કારણ કે આવા અત્યંત ભયંકર દુઃખના

સમયમાં મેવાડનો પુનરુદ્ધાર મારાથી થવો શું સંભવિત છે કે મારે તેને સ્મરણમાં રાખવી ? નહિ જ અને તેથી આવી દુઃખી અને અપમાનજનક સ્થિતિમાં પ્રતિજ્ઞાતું પાલન કરવાના આશ્રહને ટકાવી રાખી હું હવે તમને વધારે વખત દુઃખી કરવાને માગતો નથી. પ્રિયદેવી ! હવે હું તમારા મિથ્યા આસ્વાસનને માનવાનો નથી; કિન્તુ મને જે ઠીક લાગશે તેજ કરવાનો છું.”

પદ્માવતી કાંઈક ઊલવા જતી હતી, પણ એટલામાં મંત્રીશ્વર ભામાશાહને આવતો જોઈને ચુપ થઈ ગઈ અને તેની સામે જોઈ રહી. ભામાશાહે રાજદંપતીને નમન કરીને મહારાણા તરફ જોઈ મહારાણીને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું “ રાજરાણી ! શી વાતચિત આલી રહી છે ? મહારાણા કેમ ઉદાસ જણાય છે ? ”

મહારાણીએ જવાબ આપ્યો. “ મંત્રીશ્વર ! વાતચિત ખીલ શી હોય ? તમારા મહારાણા બાળકોતું ક્ષુધાતું દુઃખ જોઈ ઉદાસ અને નિરાશ થઈ ગયા હોવાથી હું તેમને આશ્વાસન આપું છું; પરંતુ તેઓશ્રી કહે છે કે હું હવે તમારા મિથ્યા આશ્વાસનને માનવાનો નથી; કિન્તુ મને જે ઠીક લાગશે, તેજ કરવાનો છું.”

“ મહારાણી ! ” ભામાશાહે કહ્યું “ આપની વાતને હું અસત્ય ઠરાવવા ઇચ્છતો નથી; પરંતુ વીરશિરોમણી અને દૃઢપ્રતિજ્ઞ મહારાણાના સ્વભાવને હું જાણું છું; તેઓશ્રી નિરાશાના ઉદ્દગારો કહાડે, એ મને સંભવિત લાગતું નથી. શું સિંહ કદાપિ ઘાસ ખાવાને તૈયાર થતો હશે ખરો ? ”

“ મંત્રીશ્વર ! ” મહારાણીએ કહ્યું. “ તમારી વાતનો હું સ્વીકાર કરું છું કે સિંહ કદાપિ ઘાસ ખાય નહિ; પરંતુ મહારાણાની ઉદાસ મુખમુદ્રાને અને તેમની દુર્બળ સ્થિતિને એક વખત જોઈ દેવો અને પછી જે કહેવું હોય, તે મને કહેજો. ”

ભામાશાહે મહારાણાની મુખમુદ્રા તરફ જોયું તો ખરેખર તેની ઉપર ઉદાસિનતા અને નિરાશાની કાલિમા છવાઈ ગઈ હતી. અને તેથી તેણે પૂછ્યું “ મહારાણા ! મેવાડેશ્વર ! દેવી પદ્માવતી જે હકીકત કહે છે, તે શું સત્ય છે ? ”

“હા, તે જે કહે છે, તે સત્ય છે; કારણ કે હવે મારા દુઃખનો અવધિ આવી રહ્યો છે, હવે હું તેને સહન કરવાને તૈયાર નથી.” મહારાણાએ જવાબ આપ્યો.

“પણ આમ નિરાશ થવાનું કાંઈ કારણ છે ?” ભામાશાહે પુનઃ પૂછ્યું.

“કારણ !” પ્રતાપસિંહે કહ્યું “કારણ વિના કાર્ય સંભવતું જ નથી. ધન, કીર્તિ, માન, મોટાઈ, વૈભવ, વિલાસ, રાજપાટ વગેરે સર્વ સુખનાં સાધનોનો ત્યાગ કરીને દેશની સ્વતંત્રતા સાચવવાને માટે વનવાસને ગ્રહણ કર્યા છતાં પણ જ્યારે જ્ય મેળવવાની એક પણ આશા રહી શકે, ત્યારે દુરાગ્રહને વશ થઈ અસહ્ય દુઃખોને સહન કરવા, એ શું મૂર્ખતા નથી ? મંત્રીશ્વર ! હવે તો જે રીતે હું મારા આત્મજનોને સુખી કરી શકું, તેજ રીતને ગ્રહણ કરવાની છે અને તેથી જ હું કહું છું કે હું હવે તમારા મિથ્યા આશ્વાસનને નહિ માનતાં મને જે ઠીક લાગશે તેજ કરીશ.”

“મહારાણા ! કોઈ દિવસ નહિ અને આજે આપને આપનાં આત્મજનોનો બહુ મોહ લાગ્યો, એનું શું કારણ ? આપ વિચાર કરશો તો જણાશે કે અમે પણ અમારાં આત્મજનોને સુખી કરવાને આતુર છીએ; પરંતુ તેમને સુખી શી રીતે કરવા ? બીજા રાજપૂત રાજાઓએ જેવી રીતે પોતાની સ્વતંત્રતા વેચીને તથા પોતાની ખંડેન-ઢીકરીઓને મોગલ બાદશાહને આપીને મહાન્ ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત કરી પોતાનાં બહાલાંઓને સુખી કર્યાં છે, એવી રીતે શું આપ તેમને સુખી કરવાને ચાહો છો ? અને જે ચાહો છો તો આપ શહેનશાહ અકબરનું દાસત્વ સ્વીકારવાને શું તૈયાર છો ?” ભામાશાહે આવેશપૂર્વક કહ્યું.

“શહેનશાહ અકબરનું દાસત્વ ! મોગલોની ગુલામગીરી ! મંત્રીશ્વર ! તમે શું કહો છો, તે હું સમજી શકતો નથી. શું હું મારી પુત્રીને વિધર્મી મોગલ બાદશાહને આપીને તથા મારી સ્વતંત્રતાને વેચીને મારાં આત્મજનોને સુખી કરવાનું ચાહીશ, એમ તમે માનો છો ? અને જે તમે એમ માનતા હો, તો તમારી એ

માન્યતા તદ્દન ભૂલ ભરેલી છે. ” પ્રતાપસિંહે દાસત્વ અને ગુલામ-ગીરી શબ્દો ઉપર ભાર મૂકીને આશ્ચર્ય દર્શાવતાં કહ્યું.

“ મારી માન્યતા જ્યારે ભૂલભરેલી છે, ત્યારે આપ શી રીતે સુખી થવાને ઇચ્છો છો ? ” ભામાશાહે પૂછ્યું.

“ શી રીતે ? ” પ્રતાપસિંહે આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું અને એમ કહેતાં જ તે વિચારમાં પડી ગયો. કેટલોક સમય સુધી શાંતિ-પૂર્વક વિચાર કર્યા પછી તેણે કહ્યું. “ ભામાશાહ ! ખરેખર મારી ભૂલ થઈ છે. દુખના અતિરેકથી મારાથી નિરાશાના જે શબ્દો બોલી જવાયા છે, તે માટે મને હવે ઘણુંજ પશ્ચાતાપ થાય છે. મારાં પ્રિય બાળકોને ક્ષુધાના દુઃખથી પીડાતાં જોઈને મારી ધીરજ ચાલી ગઈ હતી; પરંતુ તમારા તથા મહારાણીના આવેશપૂર્ણ શબ્દોથી મારામાં પુનઃ ધીરજ અને દૃઢતાએ આવીને વાસ કર્યો છે અને તેથી ભગવાન એકલિંગજીના સોગન ખાઈને પ્રતિજ્ઞા કરૂં છું કે હું જે દુઃખનો અનુભવ હાલ કરી રહ્યો છું. તેનાથી અધિકતર દુઃખને અનુભવવાનો સમય ભવિષ્યમાં કદાચ પ્રાપ્ત થાય અને મૃત્યુ એ દિવસ પછી આવતું હોય, તો ભલે આજે જ આવે; પરંતુ મોગલોના દાસત્વને નહિ સ્વીકારવાનો મેં જે નિશ્ચય કર્યો છે, તેને પૂર્ણ દૃઢતા અને અડગ શ્રદ્ધાથી વળગી રહીશ. કહો, પ્રિયદેવી અને ભામાશાહ ! હવે તમે શું કહેવા માગો છો ? ”

“ પ્રાણનાથ ! ” પદ્માવતીએ તુરત જ ઉત્તર આપ્યો. “ હવે તમારે કાંઈપણ કહેવાનું છે જ નહિ અને જો હોય, તો તે માત્ર એટલું જ છે કે ભગવાન એકલિંગજીની કૃપાથી આપનો નિશ્ચય ફલિભૂત થાઓ. ”

“ માફ કહેવાનું પણ એટલુંજ છે કે પરમાત્માની કૃપાથી આપનો વિજય થાઓ. ” ભામાશાહે કહ્યું.

પ્રતાપસિંહ ઉત્સાહિત વદને કાંઈક બોલવા જતો હતો, એટલામાં તેના એક વિશ્વાસુ ભીલે તેની સામે આવી તેને નમીને તેના હાથમાં એક કાગળ મૂક્યો. પ્રતાપે કાગળને હાથમાં લઈ આમ તેમ ફેરવતાં આવેલ ભીલને પૂછ્યું. “ મારા મિત્ર પૃથિવી-રાજનો આ કાગળ જણાય છે. કેમ ખરૂં ને ? ”

“ જુ હા; તેમનો જ આ કાગલ છે અને તેને લઈને આશા ગયેલો, આપણો દૂત હમણાં જ આવી પહોંચ્યો છે. ” ભીલે જવાબ આપ્યો.

પ્રતાપસિંહે સદરહુ કાગળને ખોલીને ભામાશાહને વાંચવા માટે આપ્યો અને તેણે સાંભળી શકાય તેટલા અવાજથી તેને નીચે મુજબ વાંચ્યો:—

વીર શિરોમણી રાજેન્દ્ર !

વિનંતિ કે સલુંગરરાજ શ્રી ગોવિંદસિંહજીના હાથથી લખા-
યેલો મારા મિત્ર કરમચંદ ઉપર આવેલો આપનો કાગળ મળ્યો
છે અને તેને વાંચીને મને ઘણો જ આનંદ થયો છે. સલુંગરરાજની
લેખનશૈલી ઉપરથી આપ કેટલેક અંશે કાયર થઈ ગયા હો, એવું
ગર્ભિત રીતે મને જણાયું છે અને તેમ બનવું જો કે સંભવિત છે;
તોપણ પ્રિય ભૂમિ મેવાડની સ્વતંત્રતા અને આપણી રાજપૂત
જાતિની કીર્તિને સાચવવાને માટે આપ આપની પ્રતિજ્ઞામાંથી જરા
પણ ચલિત થશો નહિ. કારણકે—

“ અકબર સમદ અથાહુ, સૂરાપણુ ભરિયો સજલ;
મેવાડો તિણુમાંહી, પોયણુ કુલ પ્રતાપસી.
અકબર એકણુ ખાર, દાગણુકી સારી દુની;
અણુદાગસ અસવાર, રહિયો રાણુ પ્રતાપસી.
અકબર ઘોર અંધાર, ઉંછાણુ હિન્દુ અવર;
જાગે જુગ દાતાર, પોહરે રાણુ પ્રતાપસી.
હિન્દુ પતિ પરતાપ, પત રાખો હિન્દુ આણુરી;
સહ વિપત્તિ સંતાપ, સત્ય સપથ કર આપણી.
ચૈથો ચિતોડાહુ, ખાંટો ખાજન્તી તણુ;
દીસે મેવાડાહુ, તો સિર રાણુ પ્રતાપસી. ” *

માટે રાજેન્દ્ર મેવાડના ઉદ્ધારની અને રાજપૂત જાતિની
સ્વતંત્રતાની બધી આશા આપના ઉપર હોઈ આપ આપની પ્રતિ-
જ્ઞામાં દૃઢ રહેજો, એ મારી આપને ખાસ કરીને ભલામણુ—અરે
નહિ—પ્રાર્થના છે. દેશનો ઉદ્ધાર કરવાનું સુકૃત્ય મારા ભાગ્યમાં

* જુઓ મેવાડનો ઇતિહાસ.

લાખાચ્છું નથી અને તેથી હું દીલગીર છું; પરંતુ જ્યારે હું આપના સાહસનો અને આપની વીરતાનો વિચાર કરું છું, ત્યારે મારી એ દીલગીરી કેટલેક અંશે ઓછી થાય છે. છેવટમાં ભગવાન એકલિંગજી આપણા દેશનું કલ્યાણ કરો, એ અંતરની તીવ્ર ઇચ્છા સમેત વિરમું છું. મંત્રીશ્વર ભામાશાહ જેવા મુસદ્દી અને કલાવિન્દ પુરૂષ જેના સલાહકાર અને સહાયક છે, તે રાજ કદિપણુ પરાજય પામશે નહિ, એવી મને ખાતરી છે અને મારી એ ખાતરી સાચી નિવડો. એવી પરમાત્મા પાસે મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે.

લી૦ પરતંત્રતાની જેડીમાં જકડાયેલો

પૃથિવીરાજ.

ભામાશાહ ઉપર પ્રમાણે પત્ર વાંચી રહ્યો, એટલે પ્રતાપસિંહે આનંદ પામીને કહ્યું. “ ભામાશાહ ! મારા મિત્ર પૃથિવીરાજની દેશના ઉદ્ધાર માટેની તીવ્ર લાગણી જોઈ મને બહુ જ આનંદ થાય છે અને તેથી મારા હૃદયમાં બળનો સંચાર થાય છે. પૃથિવીરાજ જેવો રાજા જો આ વખતે સ્વતંત્ર હોત, તો તેની સહાયથી આજે ક્યારનોએ મેવાડનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો હોત. કેમ મારી ધારણા સત્ય છે ને ? ”

“ આપની ધારણા કેવળ સત્ય છે; કેમકે તેઓ જેમ સાહિત્ય રસિક અને કાવ્યકોવિદ છે, તેમ યુદ્ધમાં પણ જવાંમર્દ અને બહાદૂર નર છે અને તેથી તેમના જેવા પુરૂષજીને આપણા પક્ષમાં આવવખતે હોત તો આપણને ઘણી જ સરલતા મળી આવી હોત; પરંતુ તેઓ શહેનશાહ અકબરની નજરકેંદમાં હોવાથી આપણને તેમની સહાયતાનો લાભ મળી શકે તેમ નથી, એ જો કે દીલગીરી ભરેલું છે, તો પણ તેમની લાગણી અને શુભેચ્છા માટે આપણે તેમનો આભાર માનવો જોઈએ છે. રાજસ્થાનનાં ઘણા ખરા રાજાઓ અને ખુદ તેમના ભાઈ રાયસિંહ પણ જ્યારે અકબરના દાસત્વનો સ્વીકાર કરી પોતાની પુત્રીઓ તેને આપી ચુક્યા છે, ત્યારે પૃથિવીરાજ જેવા નરરત્ન બાદશાહની નજરકેંદમાં રહ્યાં છતાં પણ આપણને આટલી સહાય અને સલાહ આપે છે, એ કાંઈ જેવી તેવી ખુશાલીની વાત નથી. ” ભામાશાહે કહ્યું.

આ વળતે કુમાર અમરસિંહ અને રણવીરસિંહ ઉતાવળા ઉતાવળા આવી પહોંચ્યા અને તેમણે મહારાણા તરફ જોઈને કહ્યું. “ મોગલોને આપણા આ નિવાસસ્થાનની પણ ખબર પડી ગઈ જણાય છે; કેમકે તેમની એક ટુકડી આ તરફ એકદમ ધસારાબંધ ચાલી આવે છે અને તેથી લીલના નાયકે આપણને આ સ્થળનો ત્યાગ કરવાની સૂચના મોકલાવી છે. ”

“ હું ધારતો જ હતો કે ચાલાક મોગલોથી આપણું આ સ્થળ પણ ગુપ્ત રહેશે નહિ અને થયું પણ તેમજ. ઠીક, તમે આપણા સઘળાં પરિવારને લઈ લીલનાયક સલાહ આપે, તે તરફ ચાલ્યા જવાની ગોઠવણ પૂરે અને અમે પણ તમારી પાછળ જ આવી પહોંચીએ છીએ. ” પ્રતાપસિંહ એમ કહીને તેમને જવાની સૂચના કરી.

“ લીલનાયકે આપણી ગોઠવણ મુજબ સુન્ધાના પહાડોમાં જવાની અમને ખબર મોકલાવી છે અને તેથી અમે ત્યાં જવાની ગોઠવણ કરી લઈએ છીએ. ” એમ કહી અમરસિંહ તથા રણવીરસિંહ મહારાણીને પોતાની સાથે લઈને તુરત જ ચાલ્યા ગયા.

તેઓના જવા પછી પ્રતાપસિંહ તથા ભામાશાહ અન્ય સરદારો અને રાજપૂતોની સાથે તેમની પાછળ ગયા અને તેઓને ગયાને બહુ વાર થઈ નહિ હોય, એટલામાં તો મોગલો ત્યાં આવી પહોંચ્યા; પરંતુ પ્રતાપસિંહ વગેરેને ત્યાં નહિ જોવાથી તેઓ બીજી દિશામાં તેમની શોધ કરવાને દોડી ગયા.

પ્રકરણ ૨૨ મું.

ધાર્મિક ઐક્ય

શનેહશાહ અકબરના સંબંધમાં આપણે જાણવા યોગ્ય ઇતિહાસ પ્રસ્તુત નવલકથામાં વાંચી ગયા છીએ અને તેના ગુણ-દોષની બંને બાજુઓને પણ પ્રસંગોપાત જોઈ ગયા છીએ; તો પણ

તેના વિષે હજુ ઘણું જાણવાનું બાકી રહે છે. અકબરશાહનું પૂર્વાવસ્થાનું જીવન વિષય લોલુપતા અને મિથ્યાડંબરથી ગમે તેટલું કલુષિત બનેલું હોય, તો તે વિષે અમે કાંઈ પણ કહેતા નથી; કારણકે કેટલાક ઇતિહાસકારો પણ તેના કેટલાક દોષો વિષે ફરીઆહ કરે છે; પરંતુ અમારો અત્રે કહેવાનો આશય માત્ર એટલોજ છે કે હિન્દુ-સ્થાનનાં ચિરસ્મરણીય તખ્ત ઉપર જે મુસલમાન બાદશાહો બેસીને રાજ્યશાસન ચલાવી ગયા છે, તેમાંથી અકબર સર્વ શ્રેષ્ઠ કીર્તિ સંપાદન કરી ગયો છે, એ નિર્વિવાદ છે. એક મનુષ્ય તરીકે બાદશાહ અકબર સર્વગુણસંપન્ન નહોતો, એ અમે જાણીએ છીએ; પરંતુ તેનામાં ન્યાય, સત્ય, દયા, સમાનતા અને વિદ્વત્તાદિ ઉચ્ચ ગુણોનો વાસ જરૂર હતો, અને તેથી તે હિન્દુ, મુસલમાન ઉભય જાતિઓમાં પ્રિય થઈ પડ્યો હતો. બાદશાહ અકબર મહાન મુસદ્દી અને કલાવિન્દ પુરૂષ હતો અને તેથી તેણે પરાજીત હિન્દુ જાતિના દિલને જીતી લેવાને માટે તેમની-રાજપૂતોની પુત્રીઓ સાથે લગ્નસંબંધ યોજીને તથા તેમને ધાર્મિક સ્વતંત્રતા બક્ષીને મોગલ સલ્તનતની જડને મજબૂત બનાવી હતી; પરંતુ ઔરંગઝેબે હિન્દુઓનું નામનિશાન સહંતર કહાડી નાંખવાની મિથ્યા લાલચને વશ થઈ એ જડને સહંતર ઉખાડી નાંખી હતી અને તેથી મોગલ સલ્તનતની હયાતી તે પછી થોડા સમયમાં નાશ પામી હતી અને તેની વાતો માત્ર ઇતિહાસના નિર્જીવ પાનાં ઉપર લખાયલી રહેવા પામી છે, એ ઇતિહાસના વાંચકોથી અજાણ્યું નથી. રાજસત્તાને ટકાવી રાખવા માટે જીતાયલી પ્રજાના દિલને પ્રસન્ન રાખવાની અને તેના ઉપર ન્યાયપ્રિયતાની છાપ બેસાડવાની ખાસ કરીને અગત્ય રહેલી છે અને શહેનશાહ અકબરે આ અગત્યનો સ્વીકાર કરીને પોતાની હિન્દુ પ્રજાનું દીલ લગ્નસંબંધ યોજીને અને ધાર્મિક સ્વતંત્રતા આપીને ઘણા ભાગે જીતી લીધું હતું. તેણે પોતાના દરબારમાં હિન્દુ અને જૈન પંડિતો, વિદ્વાનો, તત્ત્વજ્ઞો તથા કવિઓને તેમના ધર્મની ખુબીઓ સમજવાને માટે એકત્ર કર્યા હતા. એટલુંજ નહિ; પણ લાયક હિન્દુ અને જૈન ધર્મિઓને પોતાના રાજ્ય કારોબારમાં જોખમી હોદ્દાઓ આપીને તેમનો વિશ્વાસ

સંપાદન કરી લીધો હતો; બાદશાહ અકબર સારી રીતે સંમજતો હતો કે હિન્દુસ્થાનના લોકો પોતાના ધર્મને પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ વધુ ચાહનારા છે અને તેથી તેણે જૂદા જૂદા ધર્મને માનનારા વિદ્વાનોની એક સલા સ્થાપી હતી અને તે દ્વારા પોતે દરેક ધર્મનું રહસ્ય સમજીને સર્વને સંતોષ આપતો હતો. હિન્દુ અને મુસલમાન એ એક વિરૂદ્ધ સ્વભાવ, વિરૂદ્ધ આચાર વિચાર અને વિરૂદ્ધ ધર્મને ધારણ કરનારી જાતિઓ હોવાથી તેમનું ધાર્મિક ઐક્ય કરવાની ખાતર તેણે આ સલા સ્થાપી હતી અને તેનું નામ તૌહિદ-ઇ-ઇલાહી એટલે કે 'પરમતત્ત્વની એકતા' એવું રાખ્યું હતું. આ સલાને માટે તેણે ક્તેપુર સીકીમાં ખાસ મકાન તૈયાર કરાવીને તેને ઇબાદતખાનાનું નામ આપેલું હતું. શહેનશાહ અકબરે જો કે પોતાની રાજ્યગાદી આશ્રમાં રાખેલી હતી; તે પણ તે પોતાનો ઘણાખરો સમય ક્તેહપુર સીકીમાં જ ગાળતો હોવાથી તેણે ઇબાદતખાનાના અતિ લઘ્ય અને સુંદર મકાનને ત્યાં જ બંધાવ્યું હતું, બાદશાહ આ ઇબાદતખાનામાં બેસીને પ્રત્યેક ધર્મના વિદ્વાનોની સાથે ધાર્મિક ચર્ચા ચલાવતો હતો અને પોતાની શંકાનું સમાધાન કરતો હતો. વિદ્વાન અને તત્ત્વજ્ઞ પુરૂષોના સહવાસ અને નિત્યના પરિચયથી તેનું જીવન ઉજ્જવળ બનતું જતું હતું; પરંતુ જ્યારથી તેને જ્ઞેનાચાર્ય શ્રી હીરવિજયસૂરિનો સમાગમ થયો અને તેમના ઉત્તમ અમૃતમય ઉપદેશનું તેણે પાન કર્યું, ત્યારથી તેના જીવનમાં ઘણા જ ફેરફાર થઈ ગયો હતો અને તે એટલે સુધી કે કેટલાક કટ્ટર મુસલમાનો તેના જીવનમાં થયેલા ફેરફારના અંગે તેના આચાર-વિચાર જોઈને તેનાથી નારાજ થઈ ગયા હતા અને ખુદ શાહજહા સલીમને પોતાના બાબાની વિરૂદ્ધ ઉશ્કેરીને તેની સામે બળવો જગાડવાને પણ લલચાવી શક્યા હતા; પરંતુ મહા વિચક્ષણ અને રાજ્યકાર્યકુશળ અકબરે પોતાના વિરોધીઓને શામ, દામ, ભેદ અને દંડથી સમજાવીને પોતાની સત્તા જેવીને તેવી ટકાવી રાખી હતી.

જે સમયની ઘટનાનો અમે અત્રે ઉલ્લેખ કરીએ છીએ, તે સમયે મોગલકુલતિલક શહેનશાહ અકબર ક્તેપુર સીકીમાં વિરા-

જતો હતો. જ્યારે જ્યારે તે આશ્રાથી કૃતેહપુર આવતો હતો, ત્યારે ત્યારે તે પોતાના ખાસ દરબારીઓ, પોતાના મિત્રો, પોતાના સલાહકારો અને તૌહિદ-ઈ-ઈલાહીના સર્વ વિદ્વાનોને પોતાની સાથેજ લઈ જતો હતો અને તેમની સાથે વિવિધ પ્રકારનો વિનોદ કરીને અલૌકિક આનંદનો ઉપલોગ કરતો હતો. રવિવારનો દિવસ અને અનુકુળ સમય હોવાથી ઇબાદતખાનામાં નિયમ મુજબ તૌહિદ-ઈ-ઈલાહીના વિદ્વાનોની સભા ભરવામાં આવી હતી અને સર્વ સભાસદોની મધ્યમાં બાદશાહ અકબર ઈંદ્ર સમાન શોભતો હતો. આ સભામાં અબુલફૈઝ, અબુલફઝલ, અબુલકાદર, કાજી, શાહ મનાસુર, મીર આલમ, તાનસેન, રાજા પૃથિવીરાજ, રાજા ધીરબલ, દિવાન ટોડરમલ, થાનસિંહ, કરમચંદ, કવિ ગંગ અને પંડિત જગન્નાથ વગેરે વિદ્વાનો હાજર હતા અને તેઓ પરસ્પર અનેક પ્રકારના વિષયો ઉપર ચર્ચા ચલાવો રહ્યા હતા. બાદશાહ અકબરે આ વખતે સર્વને ચૂપ રહેવાની ઇશારત કરતાં સર્વ સભાસદો ચૂપ થઈ ગયા. ત્યારબાદ તેણે તાનસેન સામે નજર કરીને કહ્યું “ તાનસેન ! ”

તાનસેને તુરતજ જવાબ આપ્યો, “ ફરમાન ખુદાવંદ ! ”

“ આપણે અત્યારે કોઈ પણ વિષય ઉપર ચર્ચા ચલાવીએ તે પહેલાં તમે એકાદ મીઠું અને મધુર ગાન સંભળાવીને અમારા

૧ દિવાન ટોડરમલ અકબરશાહનો મુખ્ય દિવાન અને જ્ઞાતિનો ધ્વજ-ધ્વજી હતો અને તે અરબી, ફારસી અને સંસ્કૃત ભાષામાં મહા નિપુણ હતો, એમ પ્રતાપપ્રતિષ્ઠા નાટકમાં રા. નથુરામ સુદરજી શુક્લ લખે છે; પરંતુ શ્રીયુત બાબુ ઉમરાવસિંહજી ટાંક બી. એ. એલ. એલ. બી. કહે છે કે ટોડરમલ શહેનશાહ અકબરનો કૌશલ્યજ્ઞ હતો. તેનું નામ અકબરના દરબારના પ્રસિદ્ધ જ્ઞાતિઓમાં સર્વથી મશહૂર છે. તે જ્ઞાતિએ ઓસવાલ હતો અને તેના વંશજો ટોડરમલ્હૌર નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને અજમેર તથા જોધપુરમાં આજ પણ જ્ઞેવામાં આવે છે. આ બંને વાતોમાંથી કઈ ખરી અને કઈ ખોટી, એ નક્કી કરવાનું કાર્ય અમે ઇતિહાસવેત્તાઓને સોંપીએ છીએ. ઐતિહાસિક વિષયોમાં આવા ઘણા મતભેદો રહેલા છે અને તેથી આવા વિદ્વાન પુરુષોનાં જુદાં જુદાં જીવનચરિત્રો લખવામાં આવે, તો જ તેઓ ખરી રીતે કોણ હતા, એ જાણી શકાય.

—લેખક.

સર્વના દિલને ખુશ કરો એવી મારી ઈચ્છા છે.” બાદશાહે કહ્યું.

તાનસેને બાદશાહની ઈચ્છાને જો હુકમ કરીને પોતાના કર્ણપ્રિય કંઠને ખુલ્લો મૂકી દીધો:—

“ તેરેરી બદન કમળપર શાંમ સુદર પીય રીઝ રહે એક ઠાર, બીન દષ્ટે નેન, જ્યાકું ન પરે ચેન, બોલત ઝાર કે ઝાર, ઘરી ઘરી પલજન કર ન પરત હે ઝાર ન સુઝત કોઈ ઠાર, તાનસેનકે પીયાસો ઉઠ હીલમીલ કરો નોહારત દાર:— તેરેરી બદન કમળપર.....”

તાનસેને ઉપર્યુક્ત ગાન એવા તો મનોરંજક આલાપ અને મીઠા સુરથી ગાઇ બતાવ્યું કે તેને સાંભળનારા સર્વ સભાસદો ઘડીભર મંત્રમુગ્ધ બની ગયા અને તેઓ એક અવાજે તેની પ્રશંસા કરવા મંડી ગયા. ખુદ બાદશાહે પણ તાનસેનની ગાયનકળાના જાણ કરતાં ખીરબલને ઉદ્દેશીને કહ્યું: “ખીરબલ! ગાયનકળામાં તાનસેન ઘણા જ ઉસ્તાદ અને પ્રવીણ છે. મને લાગે છે કે સમસ્ત હિન્દુસ્થાનમાં તેના જેવો બીજો ગાયક ભાગ્યે જ હશે.”

“બાદશાહ સલામતની એ માન્યતા સત્ય છે કે તાનસેન ગાયનકળામાં ઘણા જ ઉસ્તાદ છે; પરંતુ તેથી તેના જેવો બીજો કોઈ ગાયક સમસ્ત હિન્દુસ્થાનમાં ભાગ્યે જ હશે, એમ કહેવું એ મને જરા અતિશયોક્તિ ભરેલું લાગે છે.” ખીરબલે ખરી હકીકત કહી બતાવી.

“રાજા ખીરબલનું કથન સર્વથા સત્ય છે” દિવાન ટોડરમલ્લે તેના મતને અનુમોદન આપતાં કહ્યું.

“હિન્દુસ્થાન જેવા વિશાળ દેશમાં મિયાં તાનસેનથી પણ ગાયનકળામાં અધિક ઉસ્તાદ ગાયકો હોવા, એ કાંઈ અસંભવિત વાત નથી. જ્યાં સુધી આપણે બીજા જ્ઞાત પુરખોના સહવાસમાં આવ્યા હોતા નથી, ત્યાં સુધી તુલનાના અભાવે આપણે એક વ્યક્તિને બહુ જ મહત્ત્વ આપી દઈએ છીએ અને એમ બનવું એ સ્વાભાવિક પંજ છે. આ ઉપરથી મિયાં તાનસેનને હું ઉતારી પાડવા

ધ્વંષિતો નથી; કારણ કે તેમની ગાયનકળાની નિપુણતા માટે મને સંપૂર્ણ માન છે. મારો કહેવાનો ભાવાર્થ માત્ર એટલો જ છે કે ‘તાનસેનજી જેવા ખીબ ગાયકો પણ ભાગ્યે જ હશે.’ એ માન્યતા જરા ઉતાવળી છે.”

અકબરે રાબ ખીરબલ તથા દિવાન ટોડરમલ્લનો એકજ અભિપ્રાય જાણીને ગંભીરતાથી કહ્યું. “તમારો શુદ્ધ અને નિષ્પક્ષપાત અભિપ્રાય જાણીને મને સંતોષ થયો છે; કારણ કે આપણી આ સભામાં હરકોઈ સભાસદને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા અને નિડરતાથી વિષય પરવે પોતાનાં અભિપ્રાયો આપવાની છુટ છે; પરંતુ તાનસેનની ગાયનકળાને માટે આપણે અત્રે વાદવિવાદ કરવાનો નથી અને તેથી એ વાતને પડતી મૂકવાની હું સર્વને સૂચના કરું છું. અત્રે આપણે જે વિષયને હાથ ધરી વાદવિવાદ કરવાનો છે અને ચર્ચા ચલાવવાની છે, તે આપણા નવિન પંથને પુષ્ટ કરવા વિષેનો હોવાથી તે સંબંધી પોતપોતાના વિચારો જણાવવાને માટે હું તમારું સર્વનું ધ્યાન ખેંચું છું.”

બાદશાહના છેવટના શબ્દો સાંભળી કાળજે જરા આવેશ-પૂર્વક કહ્યું. “નામવર શહેનશાહ ! ધાર્મિક ઐક્ય સાધવાને માટે આપે તૌહિદ-ઈ-ઈલાહી નામક નવિન પંથ સ્થાપીને જે પ્રયાસ કરવા માંડ્યો છે તે પરવરદેગારના ફરમાનથી વિરૂદ્ધ છે, એમ હું ઘણીવાર કહી ગયો છું અને હજી પણ એમજ કહું છું. માટે આપ એ જામમૂલક પ્રયાસનો ત્યાગ કરીને પાક ઈસલામ ધર્મનો પ્રચાર કરવાના કાર્યને હાથ ધરો, એવી મારી આપને અરજ છે.”

“મારી પણ આપને એવીજ અરજ છે; કારણ કે કાળસાહેબ જે કહે છે, તે ખીલકુલ સત્ય છે.” અબદુલકાદરે કાળના મતને પુષ્ટિ આપતાં કહ્યું.

“પરંતુ ધાર્મિક ઐક્ય સાધવાનો હું જે પ્રયાસ કરું છું, તે પરવરદેગારના ફરમાન વિરૂદ્ધ શી રીતે છે, તે મને જરા સંમત-વશો ?” અકબરે કાળને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું.

“એ હકીકત આપને કોઈ વખતે એકાંતમાં સમજાવીશ;

પરંતુ તે પહેલાં આપને એ સમજવવાની જરૂર છે કે હિન્દુ અને ઈસલામ એ ઉભય વિરોધી ધર્મનું ઐક્ય થવું શું સંભવિત છે ? હરગીજ નહિ અને તેથીજ હું આપને અરજ ગુજારું છું કે આપ ધાર્મિક ઐક્યના પ્રયાસને છોડી દો-સદંતર છોડી દો. હા, એટલું છે કે જે આપને ધાર્મિક ઐક્ય ખરી રીતે કરવું જ હોય તો કાંતો બધાને સુસલમાન કરવા જોઈએ અને કાંતો આપણે બધાએ હિન્દુ થઈ જવું જોઈએ. કેમ શાહ મનસુર ! તમારો આ વિષે શો અભિપ્રાય છે ? ” કાજીએ એમ કહીને શાહ મનસુર કે જે પોતાના મતને સર્વથા મળતો આવતો હતો, તેને પૂછ્યું.

“ બરોબર છે, કાજીસાહેબ ! તમારું કથન રાસ્ત છે. ” શાહ મનસુરે હા બાણી.

“ કાજીસાહેબ ! મને માફ કરજો; પરંતુ મારે કહેવું જોઈએ કે તમે ધાર્મિક ઐક્ય સંબંધી નાહક વહેમને ધરો છો. ધાર્મિક ઐક્યનો અર્થ એવો નથી કે બધાંએ ઈસલામ કે હિન્દુ ધર્મને જ ગ્રહણ કરવો; તેનો અર્થ માત્ર એટલોજ છે કે હિન્દુ, જૈન અને ઈસલામ ધર્મમાં અરસ્પરસ જે મતભેદો છે, તેને એક બાણુએ રાખીને સર્વ ધર્મના અનુયાયીઓએ દેશના સામાન્ય હિતની ખાતર પોતાની વચ્ચેના વૈમનસ્યને દૂર કરીને પરસ્પર બ્રાતૃભાવથી વર્તવું. તૌહિદ-ઈ-ઈલાહીનો અર્થ અથવા તો સિદ્ધાંત આજ છે; તેમ છતાં આવા સામાન્ય વિષયમાં તમે આનાકાની કરીને શહેનશાહને અવળે રસ્તે દોરવા માગો છો, એ તમારા જેવા વિદ્વાન પુરૂષને યોગ્ય નથી. ” અબુલફજલે ધાર્મિક ઐક્યનો ખુલાસો કરતાં કહ્યું.

“ અબુલફજલ ! શહેનશાહને હું અવળે રસ્તે દોરવા માગું છું કે તમે દોરવા માગો છો, એ હકીકતને સર્વ ઈસલામીઓ સારી રીતે જાણતા હોવાથી તમારે મને એ વિષે કાંઈ પણ કહેવાની જરૂર નથી. હું તો મને જે યોગ્ય લાગે છે, તે ખુલા દિલથી શહેનશાહને તુરતજ કહું છું; કારણ કે હું તેને મારી ફરજ સમજું છું; પરંતુ તેથી તેમણે મારા વચ્ચેના મન્ય રાખવા જ જોઈએ, એવો મારો તમને આશ્ક નથી. ” કાજીએ શહેન શૌષપૂર્વક કહ્યું.

“હું ક્યાં કહું છું કે તમે એવો આગ્રહ કરો છો ? અને કશું કરતા હો; તો પછી શહેનશાહ તેને વગર વિચાર્યે માની લે, એવા ઉતાવળા કે બુદ્ધિહીન નથી. ખુદાતાલાએ તેમને સમજાવ્યું શક્તિમ્ની ઉત્તમ બક્ષિસ ઉદાર હાથે આપેલી હોવાથી તેઓશ્રી હરકોઈ પુરૂષના આગ્રહને અને તેની વાર્તાના મર્મને સહજમાં સમજી શકે તેવા છે અને તેથી તમે આગ્રહ કરો કે ન કરો, એ સરખું જ છે.” અબુલકજ્જલે કાળને સચોટ જવાબ આપ્યો અને તેથી કાળની આંખોમાં રતાશ છવાઈ ગઈ અને તે તેનો પ્રત્યુત્તર આપવાને તૈયારી કરતો હતો; પરંતુ અકબરે તેને નેત્રની ઇશારતથી શાંત રહેવાની સૂચના કરી એટલે તે અનિચ્છાએ પછી ચૂપ રહ્યો.

તે પછી બાદશાહે કરમચંદ પ્રતિ બોધને તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું: ‘કરમચંદ ! ધાર્મિક ઐક્ય સંબંધી તમારો શો અભિપ્રાય છે ? તમે કાળ અને અબુલકજ્જલ એ ઉભયમાંથી કોના મતને મળતા થાઓ છો ?’

“કરમચંદે ક્ષણવાર વિચાર કરીને કહ્યું: “બાદશાહ સલામત ! ધાર્મિક ઐક્ય સાધવાનો પ્રયાસ બે સ્વાર્થરહિતપણે કરવામાં આવતો હોય, તો તમારા મત મુજબ પ્રશંસનીય છે, કારણકે તેમ કરવાથી ધર્મના અંગે અરસપરસ જે વિરુદ્ધતા અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય, તેનો ઘણું અંશે નાશ થાય છે અને તેથી દેશમાં સામાન્ય રીતે શાંતિ જળવાઈ રહે છે. ધાર્મિક ઐક્ય કરવાથી કોઈ પણ ધર્મનો નાશ થતો નથી, એ સહજમાં સમજી શકાય તેવી વાત છે; કારણકે તેથી કોઈને પોતપોતાના ધર્મની માન્યતા અને શ્રદ્ધાને ત્યાગ કરવાની જરૂર રહેતી નથી; કિન્તુ જૂદા જૂદા ધર્મોના જે મતભેદો રહેલા છે, તેની ઉપેક્ષા કરીને સર્વે ધર્માનુયાયીઓએ પરસ્પર એકસંપીથી વર્તવાનું છે. રાજકીય દૃષ્ટિથી ધાર્મિક ઐક્યનો સિદ્ધાંત બહુ અગત્યનો છે; કારણકે તેથી ખુદ રાજકર્તાને પણ લાભ થવાનો સંભવ છે અને તેથી મારો અભિપ્રાય શેખ અબુલકજ્જલને મળતો છે.”

શહેનશાહ અકબર કરમચંદનો અભિપ્રાય જાણીને અંતરમાં

બહુજ ખુશી થઈ ગયો; પરંતુ તેણે પોતાની ખુશાલીને દબાવી રાખીને રાજા ધીરબલને પૂછ્યું. “ અને તમે આ વિષે શું કહો છો ? તમે કેના મતને મળતા થાઓ છો ? ”

રાજા ધીરબલે તુરતજ જવાબ આપ્યો. “ જહાંપનાહ ! હું શાહ ઉરમચંદના મતને મળતો થાઉં છું; કારણ કે તેમણે ધાર્મિક ઐક્ય સંબંધમાં પોતાનો જે અભિપ્રાય આપ્યો છે, તે ઘણો જ વિચારણીય અને મહત્વનો છે. જે દેશમાં જ્યુદા જ્યુદા ધર્મને માનનારી પ્રજા અને વિધર્મી-રાજકર્તા હોય, તે દેશમાં ધાર્મિક ઐક્યની ઘણી જ જરૂર છે અને આ જરૂર જેમ પ્રજાને લાભકારી છે, તેમ રાજકર્તાને પણ લાભકારી છે. રાજકર્તા જે પ્રજાના ધર્મમાં હાથ નહિ નાખતાં સર્વને પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તવાની સ્વતંત્રતા આપે છે, તો તેના રાજ્યનો પાયો મજબુત થવાની સાથે પ્રજાજનો તેને દીલોબનથી ચાહે છે. ધાર્મિક ઐક્યથી હિન્દુએ મુસલમાન અને મુસલમાને હિન્દુ થવાની જરૂર રહેતી નથી; પરંતુ હિન્દુ અને મુસલમાન ઉભય ધર્માનુયાયીઓએ અરસપરસ ધાર્મિક મતલેદો હોય તેને ભૂટી જઈને દેશના સામાન્ય લાલની ખાતર ઐક્ય સાધવું, એજ માત્ર ધાર્મિક ઐક્યનો હેતુ છે અને આ હેતુને લક્ષ્યમાં રાખીને જ તૌહિદ-ઈ-ઈલાહી નામક પંથની આપે સ્થાપના કરી છે, એ અમે સારી રીતે જાણીએ છીએ. ”

“ રાજા ધીરબલનું કથન સર્વાંશે સત્ય છે અને તેથી બધાને મુસલમાન કરવા જોઈએ અથવા તો બધાએ હિન્દુ થઈ જવું જોઈએ, એ કાજી સાહેબનો સિદ્ધાંત અસત્ય ઠરે છે. ” ફૈજીએ કહ્યું.

“ મારા સિદ્ધાંતને તમે બધા ભલે અસત્ય ઠરાવવા માગો; પરંતુ મેં જે કહ્યું છે, તે ખીલકુલ રાસ્ત છે. અને તેથી તમે તેને અસત્ય ઠરાવી શકશો નહિ, કારણ કે હિન્દુ અને મુસલમાન એ ઉભય ડોમનું ધાર્મિક ઐક્ય થવું, એ તદ્દન અસંભવિત છે. ” કાજીએ હૃદ નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું.

કાજીના ઉપર્યુક્ત શબ્દો સાંભળી લીધા પછી સર્વ સલાસદો ક્ષણવાર ચૂપ રહ્યા અને શહેનશાહ અકબર વિચારમાં પડી ગયો.

થોડી વાર પછી તેણે પોતાના આસન ઉપર ટટ્ટાર થઇને કહ્યું. “મારા વિદ્વાન મિત્રો ! ધાર્મિક ઐક્યના સંબંધમાં તમે અત્યારે જે જે અભિપ્રાયો આપ્યા છે, તે બધાને મેં ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યા છે. ધાર્મિક ઐક્ય કરવાનો આપણો આશય શાહુ કરમચંદ અને રાજા ખીરબલ કહે છે તેમ પરસ્પરના ધાર્મિક ભેદોને ભૂલી જઇને હિન્દુ અને મુસલમાન ઉભય કોમોએ અરસપરસ એકસંપીથી વર્તવું એટલો જ છે અને આ આશયને લક્ષ્યમાં રાખીને તૌહિદ-ઇ-ઇલાહીની સ્થાપના આપણે કરેલી છે. આપણો આશય આ રીતે શુદ્ધ અને કોઈ પણ ધર્મને બાધક થાય તેવો નથી; તો પણ તેમાં આપણે ફલિભૂત થશું કે નહિ, એની મને શંકા જ રહ્યા કરે છે; કારણ કે આપણા આ ધાર્મિક ઐક્યતાના પ્રયાસથી હિન્દુ તેમજ મુસલમાનનો મોટો ભાગ વિરૂદ્ધ છે, એટલું જ નહિ, પણ તેવા વિરોધીઓ આપણા વિરૂદ્ધ બટપટ પણ ચલાવી રહ્યા છે. મારી પ્રબળાં સુખશાંતિ અને મારા મુલકના સામાન્ય હિતની ખાતર હું તેવા વિરોધીઓની દરકાર નહિં કરતાં ધાર્મિક ઐક્ય કરવાના ઉમદા વિચારને સતત વળગી રહેવા ઇચ્છું છું અને તમે મારા સર્વ મિત્રો મારા આશયને સમજી મને આ કાર્યમાં સહાય કરવાને સદા તત્પર રહેશો, એવી મારી ઇચ્છા છે. તેમ છતાં જેઓ મારા મતથી વિરૂદ્ધતા ધરાવતા હોય, તેઓને આગ્રહથી મારા પ્રયાસમાં જોડાવાનું હું કહેતો નથી; કારણ કે ધર્મ સંબંધી વિષયમાં હું કોઈ ઉપર ફરમાન ચલાવવાને ઇચ્છતો નથી. આ વિષય સંબંધી આપણે આગળ ઉપર વિશેષ ચર્ચા કરશું; હાલ તો અગત્યના રાજકીય કામ માટે મારે જવાનું હોય એ ચર્ચાને બંધ કરવી પડે છે.”

બાહશાહ તુરતજ આસન ઉપરથી ઉઠ્યો અને તે સાથે સર્વ સભાસદો પણ ઉભા થઇ ગયા. ત્યારબાદ તે દિવાન ટોડરમલ તથા ફેજને પોતાની સાથે લઈ ત્યાંથી રવાના થઇ ગયો અને અન્ય સભાસદો પણ પોતપોતાના કાર્ય ઉપર ચાલ્યા ગયા.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ.

આચાર્ય શ્રી હીરવિજયસૂરિ અહમદાબાદથી વિહાર કર્યા પછી પાટણ, સિદ્ધપુર, સુરેતરા, સુરેત્રી, સાદરી, રાણપુર, આઉઆ અને મેડતા વગેરે પ્રસિદ્ધ નગરો અને ગ્રામોમાં થોડો થોડો સમય રહી છેવટે સાંગાનેર સ્થાનમાં આવી પહોંચ્યા. સૂરિજી જે જે સ્થાનોમાં થઈને વિહાર કરતા હતા, તે સર્વ સ્થાનોના શ્રાવકો અને રાજાઓ તેમનો પ્રવેશમહોત્સવ ઘણી જ ધામધૂમથી કરતા હતા અને તેમના ઉત્તમ ઉપદેશનો લાભ લેતા હતા. પાટણમાં એક શ્રાવિકાએ મોટો ઉત્સવ કરીને સૂરિજીના હાથે જીનપ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. સિદ્ધપુરમાંથી પંડિત શાંતિચંદ્રને સૂરિજીએ પોતાની સાથે લીધા હતા, સુરેતરાનો ઠાકોર અર્જુનસિંહ કે જે ઘણો દુર્વ્યસની અને પાપી હતો, તેને સૂરિજીએ સદ્ઉપદેશ આપીને સારા માર્ગે ચડાવી દીધો હતો અને આઉઆના તાલુકા શેઠે સૂરિજીનો નગરપ્રવેશ બહુજ ઉત્સાહ પૂર્વક કરાવીને ભારી મહોત્સવ કર્યો હતો. આ પ્રમાણે સ્થળે સ્થળે ઉપદેશ આપતાં, સન્માન પામતાં અને પ્રસિદ્ધ તિર્થોની યત્રા કરતાં સૂરીશ્વરે સાંગાનેર નગરમાં આવીને વિશ્રાંતિ લેવાને માટે સ્થિરતા કરી. શહેનશાહ અકબરને હીરવિજયસૂરિ અહીં સુધી આવી પહોંચ્યાની ખબર પડતાં તેણે થાનસિંહ, કરમચંદ, અમીપાલ અને માનુ વગેરે પ્રસિદ્ધ જૈનીઓ અને અબુલફઝલ તથા બીરબલ વગેરે અધિકારીઓને સૂરિજીને આદરમાન સાથે ફત્તેહપુર તેડી લાવવાને માટે આજ્ઞા આપી દીધી અને તેથી તેઓ અનેક હાથી, ઘોડા, રથ અને સૈન્ય લઈને સાંગાનેર આવ્યા. સાંગાનેર આવીને તેઓએ સૂરીશ્વરને ફત્તેહપુર આવવાની વિનંતિ કરી. એટલે તેઓશ્રી પોતાના પરિવાર સમેત ધીમે ધીમે ત્રિહાર કરીને ફત્તેહપુર આવી પહોંચ્યા અને નગરની બહાર એક રાજપૂત સરદારના મહેલમાં નિવાસ કર્યો. ત્યાર પછી થાનસિંહ, બીરબલ

વગેરે બાદશાહની પાસે આવ્યા અને તેને સૂરિજીના આગમનની ખબર આપી. બાદશાહ એ સમાચાર સાંભળીને ઘણોજ ખુશી થયો અને સૂરિજીને ધીજે દિવસે સવારમાં પોતાની પાસે આવવાની વિનંતિ કરવાને માટે કરમચંદને આજ્ઞા આપી. કરમચંદ સૂરિજીને બાદશાહની ઇચ્છા મુજબ વિનંતિ કરીને તુરત જ પાછો આવ્યો અને એ ખબર બાદશાહને આપીને પોતાને આવાસે ગયો.

ધીજે દિવસે સવારમાં હૃદયવિજયસૂરિ પોતાની પાસે આવે, તે પહેલાં ઈબાદતખાનામાં રાજ્યના સર્વ મુખ્ય મુખ્ય અધિકારીઓ અને દરબારીઓ તથા નગરના આગેવાન શ્રાવકોને હાજર રહેવાનો હુકમ બાદશાહે કર્યો હતો અને તેથી વખત થતાં તેઓ સર્વ હાજર થઈ ગયા હતા અને ઈબાદતખાનામાં સૂરીશ્વર તથા સમ્રાટની રાહ જોતાં બેઠા હતા. આચાર્ય શ્રી હૃદયવિજયસૂરિ પોતાના શિષ્યમંડલ સાથે સવારના નવ વાગે શાહી દરબારમાં આવી પહોંચ્યા. એટલે હાજર રહેલા સર્વ સભાસદોએ તેમને આદરસત્કાર કરીને તેમને સર્વને યોગ્ય સ્થળે બેસવાની વિનંતિ કરી. સૂરિજી તથા તેમના શિષ્યો પોતાને યોગ્ય એવી જગ્યાએ બેસી ગયા, તે પછી થાનસિંહ તથા કરમચંદ બાદશાહને સૂરિજીના આગમનની ખબર આપવાને તેના ખાસ આવાસમાં ગયા. સૂરીશ્વરની સાથે આ વખતે પ્રધાન તૈર શિષ્યો હતા અને તેઓ સર્વે શાસ્ત્રના પારગામી અને વિદ્વાન હતા. થાનસિંહ તથા કરમચંદ જ્યારે બાદશાહને સૂરિજીના આગમનની ખબર આપવાને ગયા ત્યારે બાદશાહ પોતે મહત્વયુક્ત રાજકીય વાતચીતમાં પોતાના સેનાપતિઓ સાથે રોકાયેલા હોવાથી તેણે થાનસિંહ તથા કરમચંદના મુખથી સૂરિજીના આગમનની વાત સાંભળીને દિવાન ટોડરમલ્લ તથા અખુલકજલને તેમનું આતિથ્ય કરવાને માટે તુરતજ મોકલ્યા. દિવાન ટોડરમલ્લ તથા શેખ અખુલકજલ બાદશાહની આજ્ઞા પ્રમાણે સૂરિજીની પાસે આવી પહોંચ્યા અને તેમને બાદશાહ સલામત ખાનગી મસલતમાં રોકાયેલા હોઈ તેમને આવતાં થોડી વાર થશે, એમ કહીને તેમનાં કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. સૂરીશ્વરે તેનો યોગ્ય ઉત્તર આપ્યા પછી અખુ

લક્ષ્મણે ધર્મ સંબંધી ચર્ચા કરતાં કરતાં ઇસલામ ધર્મ વિષે અને ખુદાતાલાની હયાતી વિષે અનેક પ્રકારનાં પ્રશ્નો પૂછીને સૂરિજીનું જ્ઞાન કેવું અને કેટલું છે, તે બાબી લીધું અને તેથી ખુશી થઈને તેણે તેમનો બહુજ ઉપકાર માન્યો. અબુલક્ષ્મણ પણ વિદ્વાન હતો અને તેથી સૂરિજીની અપૂર્વ વિદ્વત્તા જોઈને તેમની સાથે વિશેષ વાર્તાલાપ કરવાની તેની ઇચ્છા હતી. પરંતુ એટલામાં બાદશાહ અકબર પોતાના ખાસ મિત્ર ફૈજ સાથે આવી પહોંચતાં તેને પોતાની ઇચ્છાને દાબી રાખવી પડી. બાદશાહે આવીને તુરતજ શ્રી હીરવિજયસૂરિને પ્રણામ કરીને કુશલસમાચાર પૂછ્યા અને તેમણે તેનો યોગ્ય ઉત્તર આપીને ધર્મલાલરૂપી આશીર્વાદ આપ્યો. ત્યારબાદ બાદશાહે સૂરિજીનો હાથ પકડી તેને પોતાના આસન પાસે લઈ ગયો અને તે ઉપર પોતાની સાથેજ બેસવાનું કહ્યું. પરંતુ સૂરિજીએ સોના-રૂપા વગેરે ધાતુના આસન ઉપર બેસવું અથવા તે તેનો સ્પર્શ કરવો, એ પોતાના મુનિધર્મની વિરૂદ્ધ હોઈને તે ઉપર બેસવાની ના પાડી. એટલે બાદશાહ પોતે નીચે ગાદીયા ઉપર ગાદી નાંખીને તે ઉપર બેઠો અને સૂરિજી તથા તેમના શિષ્યો કોરો જમીન ઉપર નાનાં નાનાં ઉનનાં કપડાંનાં કકડા પાથરીને તે ઉપર બેઠા. અન્ય દરબારીઓ પણ તે પછી પોતપોતાને ઉચિત જગ્યાએ આસપાસ બેસી ગયા.

તે પછી શહેનશાહે સ્મિત હાસ્યપૂર્વક કહ્યું. “સૂરિજી ! આજા નગરના મુખ્ય શાહુકાર થાનસિંહ શાહની પુત્રી અંપાના મુખથી આપની પ્રશંસા સાંભળી હું આપને મળવાને માટે અત્યાર આગમ્ય બહુજ આતુર થઈ રહ્યો હતો. પરંતુ આજે અત્યારે આપના પવિત્ર દર્શન થવાથી મારી એ આતુરતા શમી ગઈ છે અને તેથી મને બહુજ આનંદ થયો છે. આપ ગુજરાતમાં હોવાની મને ખબર મળતાં મેં આપને અત્રે આવવાને માટે મારા ખાસ કર્મચારીઓને વિનંતિ કરવાને મોકલ્યા હતા અને એ ઉપરથી આપ મારા આમંત્રણને માન આપી અત્રે આવ્યા છો, તે માટે હું આપનો ઉપકાર માનું છું. ઠીક, પણ આપ ગુજરાતના કયા ગામમાંથી

અને શી રીતે અહીં આવ્યા છો ? આપને કાંઈ તકલીફ તો પડી નથીને ?”

બાદશાહની સહૃદયતા જોઈને સૂરીશ્વરે પ્રસન્ન થઈને જવાબ આપ્યો “ જહાંપનાહ ! હું પણ આપની સહૃદયતા જોઈને બહુજ ખુશી થયો છું અને તે માટે આપનો આભાર પણ માનું છું. આપનું આમંત્રણ લઈને આપના કર્મચારીઓ ગુજરાતમાં આવ્યા, ત્યારે હું ગંધારબંદરમાં ચાતુર્માસ હતો અને તેથી ચાતુર્માસ પૂર્ણ થતાં પગે ચાલીને આજ લગલગ છ મહીને અહીં આવી પહોંચ્યો છું. ઉપદેશને માટે અમારે મુનિઓને એક સ્થળે કાયમ રહેવાનું નથી; પરંતુ જ્યૂદે જ્યૂદે સ્થળે ફરતાંજ રહેવાનું છે અને તેથી મને અહીં આવવામાં કશી પણ તકલીફ પડી નથી. ”

બાદશાહ આ સાંભળીને આશ્ચર્ય પામી ગયો. તેણે પૂછ્યું. “ શું આપ ઠેક ગંધારથી પૈદલ ચાલ્યા આવો છો ? ”

“ હા. ” સૂરીશ્વરે સંક્ષિપ્ત ઉત્તર આપ્યો.

“ ત્યારે તો આપને આટલી વૃદ્ધાવસ્થામાં પગે ચાલીને આવતાં જરૂર તકલીફ ઉઠાવવી પડી હશે અને મુશ્કેલી પણ લોગવવી પડી હશે. સૂરીશ્વર ! મને તે માટે માફ કરજો; પરંતુ અહમદાબાદના સુબેદારે આપને અહીં આવવા માટેની કાંઈ સગવડ કરી આપી નહિ, એ કેવી વાત ? ” અકબરે વિશેષ આશ્ચર્ય પામીને પૂછ્યું.

“ પૃથિવીપતિ ! ” આચાર્ય મહારાજે મંદ સ્મિત કરીને કહ્યું. “ હું પગે ચાલીને આવ્યો, તેમાં સુબેદારનો કાંઈ પણ દોષ નથી, તેણે તો મને જે જોઈએ તે આપવાની ઉદારતા દર્શાવી હતી; પરંતુ અમારા મુનિધર્મના અંગે મારાથી એક પણ વસ્તુ તેમની પાસેથી લઈ શકાય તેમ નહિ હોવાથી હું મારી ઈચ્છા પૂર્વકજ પગે ચાલીને આવ્યો છું. અને તેથી ‘ સુબેદારે મને કેમ કાંઈ સગવડતા કરી આપી નહિ ’ એ સવાલ રહેતો નથી. ”

“ સૂરિ મહારાજ ! ” બાદશાહે કૃતજ્ઞતાથી કહ્યું. “ આપને પૈદલજ મુસાફરી કરવી પડતી હશે, એમ જો મારા જાણવામાં પ્રથમથી આવ્યું હોત તો હું આપને અહીં સુધી આવવાની તકલીફ આપત

નહિ. મારા સમજવામાં તો એમજ હતું કે આપને મારા સુખેદાર તરફથી વાહન વગેરેની સગવડ કરી આપવામાં આવશે એટલે આપ સુખપૂર્વક અત્રે આવી શકશો; પરંતુ આપના કથનથી મારી એ સમજણ અસત્ય ઠરે છે અને તેથી મારી એ ગેરસમજણને લઇ આપને મુસાફરીમાં જે જે મુશ્કેલીઓ અનુભવવી પડી હોય, તે માટે હું પુનઃ આપની માફી ચાહું છું.”

“ નામવર બાદશાહ ! ” સૂરિજીએ કહ્યું. “ આપની કૃતજ્ઞતા માટે હું આપને અહેશાનમંદ છું; પરંતુ જ્યારથી મેં મુનિધર્મને સ્વીકાર કર્યો છે, ત્યારથી ઉપદેશને માટે જ્યૂદે જ્યૂદે સ્થળે મારે પૈદલ મુસાફરી કરવી પડતી હોવાથી તેમાં કેટલીક મુશ્કેલીઓને અનુભવવી પડે છે; પરંતુ એ મારા મુનિધર્મના ફરજ હોવાથી તેમ કરવામાં મને લેશ માત્ર પણ હુઃખ ઉપજતું નથી અને તેથી તે માટે આપે માફી માગવાની કશી પણ આવશ્યકતા નથી. ”

“ સૂરિજી ! એ આપના પરાર્થી હૃદયની ઉત્તમતાની સાક્ષી પૂરે છે. હું આપની મુસાફરીની હકીકત જાણવાને બહુજ ઇતેન્દુર છું અને તેથી કૃપા કરી મને તે કહી સંભળાવશો. ” બાદશાહે જણાસાથી કહ્યું;

સૂરીશ્વરે તેના કાંઇ પણ જવાબ આપ્યો નહિ. એટલે તેણે ખીરબલ તરફ જોઇને કહ્યું. “ ખીરબલ ! સૂરિજી પોતાની મુસાફરીને હાલ પોતે કહેવાને ખુશી નથી, માટે તેમને આમંત્રણ કરવાને જે જે કર્મચારીઓ ગયા હતા, તેમને અત્રે બોલાવો; તેમની પાસેથી આપણે સર્વ હકીકત જાણી શકીશું. ”

ખીરબલ જે હુકમ કહીને બહાર આવ્યો અને બંને કર્મચારીઓને બોલાવી લાવવાને માટે એક પહેરેગીરને આજ્ઞા આપીને તે પુનઃ અંદર આવીને પોતાના સ્થળે બેઠો. થોડી વારમાંજ તે ઉભય કર્મચારીઓ બાદશાહની હજુરમાં આવી કુર્નિસ બબલીને ઉભા રહ્યા; બાદશાહે તેમાંના એકને કહ્યું. “ કુમાલ ! ”

“ ખુદાવંદ ! કુમાલે નમ્રતાથી કહ્યું.

“ આચાય શ્રી હીરવિજયસૂરિજીની મુસાફરીને સવિકતર

હાલ જાણવાને હું મંતેન્દ્ર છું; માટે તેને કહી સંભળાવ; “બાદ-શાહે આજ્ઞા કરી.

“જે હુકમ, જનાબ!” એમ કહી કમાલે શરૂઆત કરી; “જ્યારે અમે આપ નામવરના ફરમાનથી અહીંથી રવાના થઈ અહમદાબાદ પહોંચ્યા, ત્યારે સૂરીશ્વર ગંધારમાં હતા અને તેથી સુબેદાર સાહેબે અહમદાબાદના કેટલાક આગેવાન શ્રાવકોને આપ નામવરના આમંત્રણની તેમને ખબર આપવા અને ફત્તેહપુર પધારવા સંબંધી વિનંતિ કરવાને મોકલ્યા હતા, સૂરીશ્વર ચાતુર્માસ પૂર્ણ થતાં ગંધારથી વિહાર કરીને અહમદાબાદ આવ્યા અને સુબેદાર સાહેબને મળ્યા. સુબેદાર સાહેબે તેમને અનેક કિંમતી વસ્તુઓ ભેટ કરવા માંડી અને ફત્તેહપુર પહોંચવાને માટે જે વાહનો જોઈએ તે આપવાને કહ્યું; પરંતુ તેમણે તે સર્વનો ઈન્કાર કર્યો, અમદાબાદમાં કેટલાક દિવસો રહી તેઓએ આ તરફ આવવાને વિહાર કર્યો અને આજે લગભગ છ મહિને તેઓશ્રી અહીં આવી પહોંચ્યા છે, ઠેઠ ગંધારથી અહીં સુધી તેઓ પગે ચાલતા આવ્યા છે. પોતાની પાસે જરૂર જોગ જે સામાન હતો, તે સર્વ રસ્તામાં પોતેજ ઉઠાવીને ચાલતા હતા અને વચમાં કોઈ નગર કે ગ્રામ આવતું, ત્યાં તેઓ વિશ્રાંતિ લેવાને થોભતા. અને ઘેર ઘેરથી ભિક્ષા માગી લાવીને પોતાનો નિર્વાહ કરતા હતા. આખી મુસાફરી દરમ્યાન તેઓ નીચે જમીન ઉપર પોતાની પાસેનું વસ્ત્ર પાથરીને નિદ્રા લેતા હતા અને રાત્રિ પડ્યા પછી કોઈપણ ચીજ (આહાર અથવા પાણી) વાપરતા નહોતા, ચાહેં તો કોઈ તેમની ભિક્ષા કરે અને ચાહે તો કોઈ તેમની ઉપેક્ષા કરી નિંદો કરે; તો પણ તેઓ ઉભય તરફ સમાન ખુદ્ધિથી જોતા હતા અને તેઓ કદિ પણ કોઈને વરદાન કે શ્રાપ આપતા નહોતા. તેમની આવી નિરાભિમાન વૃત્તિ અને સહનશીલતા જોઈને અમે તેમને જોઈએ તે પ્રકારની સગવડતા કરી આપવાને આગ્રહ કરતા; પરંતુ તેઓશ્રી અમારી વિનંતીનો લેશ માત્ર પણ સ્વીકાર કરતા નહતા. હજુર! આવા મહાન્ ચારિત્રસંપન્ન અને અમારા સમર્થ યોગી મહાત્મા અમે આજ પર્યંત જોયા નથી અને અમારા આ કથન ઉપરથી આપ નામવર તેમની ઉત્તમતા વિષે ખ્યાલ કરી શકશો.”

સૂરિજીની મુસાફરીનો ઉપર પ્રમાણે હાલ સાંભળીને બાદશાહ અકબર તથા અન્ય સલાજનો આશ્ચર્યમાં લીન થઈ ગયા અને સૂરિજીના ઉત્તમ ચારિત્ર વિષે તેમની અનેક પ્રકારે પ્રશંસા કરવા લાગ્યા, પછી શહેનશાહે પ્રસન્ન મુખમુદ્રાથી કહ્યું, “આચાર્ય મહારાજ ! સુશીલા શ્રાવીકા ચંપાના મુખેથી આપની પ્રશંસા જ્યારથી મેં સાંભળી હતી, ત્યારથી આપના પ્રત્યે મને પૂજ્યભાવ ઉત્પન થયો હતો; પરંતુ આજે ખુદ મારા કર્મચારીના મુખથી આપના સર્વોત્કૃષ્ટ ચારિત્રનું વર્ણન સાંભળીને મને પૂજ્યભાવની સાથે એટલો બધો આનંદ ઉત્પન થયો છે કે જેનું વર્ણન હું શબ્દો દ્વારાએ કરી શકવાને સમર્થ નથી. આજ સુધી મેં પ્રત્યેક ધર્મના ઘણા આચાર્યોની મુલાકાત લીધી છે અને તેમના ચારિત્રની પણ ઘટતી તપાસ કરી છે; પરંતુ ચારિત્રના વિષયમાં તેમાંથી એક પણ આચાર્ય આપની તુલનામાં આવે તેમ નથી. આપનું ચારિત્ર અલૌકિક છે. આપના જેવા દૈવી પુરૂષનું દર્શન કરીને હું ખરેખર કૃતાર્થ અને પાવન થયો છું.”

સૂરિજી પોતાની પ્રશંસા સાંભળીને નીચું જોઈ રહ્યા. ક્ષણવાર એ પ્રમાણે રહ્યા પછી તેમણે શહેનશાહની સામે જોઈને કહ્યું. “આપને મારું ચારિત્ર અલૌકિક જણાય છે, એનું કારણ આપની નિર્મળ અને ગુણગ્રાહક બુદ્ધિનો પ્રતાપ જ છે; બાકી હું તો માત્ર એક અતિ સામાન્ય મનુષ્ય જ છું અને તેથી આપ કહો છો તેટલી પ્રશંસાને હું લાયક નથી.”

શહેનશાહે સૂરિજીની નિખાલસ વૃત્તિ જોઈને વિશેષ આનંદને પામતા કહ્યું. “ગુરૂજી ! હું આપની મિથ્યા પ્રશંસા કરતો નથી; પરંતુ મને જે સત્ય જણાય છે, તેજ પ્રમાણે આપના વખાણ કરું છું. આપ બલે આપને સામાન્ય મનુષ્ય માનતા હો; પરંતુ હું તો આપને દૈવી પુરૂષ જ માનું છું; કારણ કે દૈવી પુરૂષ વિના આવું નિખાલસ દિલ, આવો નિરાભિમાની સ્વભાવ, આવી શાંત ચિત્ત-વૃત્તિ અને આવું ચારિત્ર એક સામાન્ય મનુષ્યમાં હોવાં સંભવતાં નથી. સૂરીશ્વર ! ખરેખર આપ જીવંતના પ્રીરસ્તાજ છો.”

ત્યારબાદ સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ વચ્ચે ધાર્મિક ચર્ચા ચાલી. ઈશ્વર, જગત, સુગુરૂ અને સત્યધર્મ વિષે અનેક પ્રકારનો વાર્તાલાપ થયો. અંતે અકબર બહુ જ ખુશી થયો અને તેના દિલમાંથી કેટલાક સંશયોનો નાશ થયો. અત્યાર સુધી તે સૂરિશ્વરના ઉત્તમ ચારિત્ર ઉપર મુગ્ધ થઈ રહ્યો હતો; પરંતુ હવે તો તે તેમની અપૂર્વ વિદ્વતા જોઈને બહુ જ પ્રસન્ન થઈ ગયો.

શ્વણવાર રહી સૂરિશ્વરે પોતાના આવશ્યક કાર્યનો સમય થઈ ગયો હોવાનું જણાવી પોતાના નિવાસસ્થાને જવાની ઇચ્છા દર્શાવી એટલે બાદશાહે તેમને જવાની રજા આપતાં કહ્યું. “ મહારાજ ! ભલે, આપની ઇચ્છા હોય તો પધારો. આપની સાથે ધાર્મિક ચર્ચા કરવાથી મને ઘણું જાણવાનું મળે છે; માટે ખીજા અનુકૂળ પ્રસંગે હું આપને યાદ કરીશ અથવા તો હું જ આવીને આપને મળીશ.”

સૂરિશ્વર અને તેમના શિષ્યો જવાને માટે ઉભા થયા અને તેમની સાથે બાદશાહ અને સભાજનો પણ ઉભા થઈ ગયા. બાદશાહે કહ્યું. “ સૂરીશ્વર ! જતાં પહેલાં મારી એક અરજનો આપ સ્વીકાર કરો. આપ ત્યાગી અને સાધુ હોવાથી આપને હું ગમે તેટલી મૂલ્યવાન વસ્તુઓ ભેટ કરીશ, તો તેને આપ લેશો નહિ; માટે મારી પાસે કેટલાંક હિન્દુ અને જૈન સાહિત્યનાં પુસ્તકો છે, તેનો આપ સ્વીકાર કરો. આ પુસ્તકો પદ્મસુંદરનામક જૈનયતિ કે જેઓ કુત્તેહપુરમાં જ રહેતા હતા અને જેઓની સાથે મારો ખાસ પરિચય હતો, તેઓનાં છે. પદ્મસુંદર યતિના સ્વર્ગગમન પછી એ સર્વ પુસ્તકો મારા ખાનગી પુસ્તકાલયમાં મેં સંગ્રહી રાખેલાં છે, તે એવા હેતુથી કે જ્યારે કોઈ વિદ્વાન પુરૂષનો મને મેળાપ થશે, ત્યારે તેને જ તે પુસ્તકો અર્પણ કરીશ. આપની અપૂર્વ વિદ્વતા જોઈને હું મુગ્ધ થઈ ગયો છું; માટે આપજ આ સર્વ પુસ્તકોનો સ્વીકાર કરી મને ઉપકૃત કરો. ”

સૂરિશ્વરે ઘણી આનાકાની કર્યા પછી સહરહું પુસ્તકોનો સ્વીકાર તો કર્યો; પરંતુ તે સર્વ પોતાની પાસે નહિ રાખતાં શહેનશાહ

અકબરના નામથી આગ્રા નગરમાં પુસ્તકાલય બનાવીને તેમાં તેમને રાખવાની ગોઠવણ કરી દીધી. તે પછી બાદશાહના ફરમાનથી શાહીવાજિત્રો અને શાહીકૌબના સરઘસ સાથે ભારી મહોત્સવ પૂર્વક આચાર્ય શ્રી હીરવિજયસૂરિ પોતાના નિવાસસ્થાને ગયા. સમસ્ત ફતેહપુરમાં જૈનીઓએ આજ્ઞા દિવસનું ઉત્સવ તરીકે પરિપાલન કર્યું અને હજારો રૂપિયાનું દાન ગરીબ લોકોને આપવામાં આવ્યું.*

પ્રકરણ ૨૪ મું.

સ્નેહ સ્વીકાર.

“સ્વપ્નમાં પણ અચળ દીકું સ્નેહનું સંભારણું,
પ્રેમનું પગલું થતાં ઉઘડે હૃદયનું આરણું;
શુદ્ધ સાચા સ્નેહ પાસે તુચ્છ છે સુખ સ્વર્ગનું;
ના ચહે પ્રેમી વિના સુખ ત્રોક્ષ કે અપવર્ગનું.”

—મેવાડની સંધ્યા.

“ઘણા દિવસથી જેની મૂર્તિને હૃદયમાં ધારણ કરી રાખી છે, તેનું અચાનક અહીં આગમન થયું, તે મારા ભાગ્યની પરિસ્તીમા નહિ તો ખીલું શું? પરંતુ સાંભળ્યું છે કે “જ્યાં સુધી મેવાડનો પુનરુદ્ધાર ન થાય, ત્યાં સુધી ભોગવિલાસ અને પ્રેમચર્યાને સ્વપ્નમાં પણ સંભારીશ નહિ.” એવી તેમણે સખ્ત પ્રતિજ્ઞા લીધેલી છે અને તેથી આવી વિરાગી અવસ્થામાં તે મારા સ્નેહનો સ્વીકાર કરશે ખરા? આ ઘટના જરા વિચારવા જેવી છે ખરી; પરંતુ શું તે મારા પ્રેમનો તિરસ્કાર કરશે? અને જો તે મારા પ્રેમનો તિરસ્કાર કરે, તો પછી આ જીવન શું કામનું છે? જીવનનો ઉદ્દેશ્ય પણ પછી શો રહે તેમ છે? ના, ના; તે મારા સ્નેહનો તિરસ્કાર કરે, એ તો મને સંભવિત લા-

* ઇતિહાસના જ્ઞાતુઓએ આ સંબંધી વિશેષ હકીકત જાણવાને માટે કૃપારસકોશ-ભાષાંતર જોવું.

ગતું નથી. ત્યારે શું સ્વીકાર કરશે ? અલબત્ત, તેમણે મારા સ્નેહનો સ્વીકાર કરવોજ જોઈએ ! પરંતુ કદાચ ન કરે તો ? ” એક લગભગ અઠાર-વીશ વર્ષની અવસ્થાએ પહોંચેલી સુંદરી આ પ્રમાણે પોતાના મનથી વિચાર કરતી હતી અને અવનવી કલ્પનાઓને ઉપજાવતી હતી.

પ્રાતઃકાળનો સમય હતો. સૂર્યનારાયણનો ઉદય થઈ ગયો હતો. મીઠો, મધુર અને સુશીતલવાયુ વહન કરી રહ્યો હતો. બાગમાંજેના વિવિધ જાતિના પુષ્પો દિવાકરને માન આપવાને ખીલી ઉઠ્યાં હતાં. જીદા જીદા રસના લોગી બ્રમરો તેમની ઉપર ગંભીર કરી રહ્યા હતા. વૃક્ષો ઉપર પંખીઓ આનંદથી કલ્લોલ કરી રહ્યા હતાં અને શ્યામ રંગની પણ મીઠા કંઠની કોયલ ક્ષણે ક્ષણે પોતાનો ટહુકાર કરીને આખા બાગને જબ્બી રહી હતી. ઝરોઝર આ સમયે એક યુવાન સુંદરી આસ્રવૃક્ષના આશ્રયે ઝેસીને ગુલાબના સુમધુર પુષ્પોની માળા ગુંથી રહી હતી. આ નવજીવાન બાળાનું સૌંદર્ય અને તેનું લાવણ્ય વર્ણનાતીત હતું, એ અમે જો કે કબુલ કરીએ છીએ; તો પણ કોણ જાણે શાથી અમારી લેખિની તેનાં રૂપ લાવણ્યનું વર્ણન કરવાને લલચાય છે ! વાંચકો કહેશે કે લેખકે જ્યાં જીવે ત્યાં સુંદરીનાં સૌંદર્યનાં જ વખાણ કરવામાં લેખિનીનો યથેષ્ટ ઉપયોગ કર્યો છે. ખરું છે; વાંચક મહાશયોના એ આક્ષેપને અમે સહન કરવાને તૈયાર છીએ; પરંતુ વિચાર કરો કે સૌંદર્યના, માધુર્યના અને લાવણ્યના ગુણ કોણે ગાયા નથી ? કયા કવિએ મનમોહન તરૂણીના રૂપનું વર્ણન કર્યું નથી ? કયા લેખકે સ્વર્ગની સુરસુંદરી સમાન નાણુક નારીના લાવણ્યની કથા લખી નથી ? કેઈ બતાવશે કે કયા મનુષ્યે સૌંદર્યના સાગર અને લાવણ્યના ભંડાર સમાન લલિત લલનાની પ્રશંસા કરી નથી ? અને જો તેમણે સ્ત્રીના માધુર્યના ગુણ ગાયા છે, સ્ત્રીનાં રૂપનું વર્ણન કર્યું છે, સ્ત્રીના લાવણ્યની કથા લખી છે અને સ્ત્રીના લાલિત્યની પ્રશંસા કરી છે, તો પછી અમે પણ તેના રૂપ-લાવણ્યની વારંવાર પ્રશંસા કરીએ છીએ, તે શું સ્વાભાવિક નથી ?

આસ્રવૃક્ષની છાયા નીચે જે સુંદરી ઝેઠી હતી, તેનાં રૂપનું જો

અમે આલંકારિક ભાષામાં વર્ણન કરીએ, તો તેનાં મુખ અને નેત્રોથી પરાજય પામીને ચંદ્ર અને હરિણ ઉભય એકત્ર થઈને પુનઃ વિજય મેળવવાનો વિચાર કરી રહ્યા હતા; કારણ કે જો તેમ ન હોય તો ચંદ્ર કે જે ગગનવિહારી છે અને હરિણ કે જે ભૂચારી છે, તેનો સહચાર શી રીતે સંભવી શકે ? તે સુંદર બાગાનાં મુખ અને નેત્રોનું વર્ણન કરતાં જ્યારે અમે આટલો અલંકાર વાપરીએ છીએ, ત્યારે તેનાં અવયવો જેવાં કે નાસિકા, ગાલ, ઓષ્ઠ, સ્તન, ઉદર, નિતંબ, કર અને જંઘાદિ કેવાં સુંદર સરવ અને સુગઠિત હશે, તેનો ખ્યાલ વાંચકોએ સ્વયં કરી લેવો, એજ ઉચિત છે. ટુંકામાં કહીએ તો તે બાળા જે બાગમાં ખેંચી હતી, તે બાગ જેવી રીતે વિકસિત બનીને માનવહૃદયને મોહ ઉપજાવતો હતો, તેવીજ રીતે તેનો યૌવનરૂપી બાગ પણ જોનારનાં હૃદયને આકર્ષતો હતો. અસ્તુ.

“ અલબત્ત, તેમણે મારા પ્રેમનો સ્વીકાર કરવોજ જોઈએ; પરંતુ કદાચ ન કરે તો ? ” તે બાળાના મુખમાંથી આ શબ્દો પુનઃ જરા જોરથી નીકળી પડ્યા.

આજ સમયે એક તરૂણ રમણીએ આવીને કહ્યું. “ કેમ તહિ કરે ? જો તમારો પ્રેમ સાચોજ હશે, તો તેનો સ્વીકાર અવશ્ય થવો જ જોઈએ. ”

તે બાળાએ પરિચિત સ્વર સાંભળી ઉંચું મુખ કરીને જોયું તો પોતાની સામે એક પચીસેક વર્ષની તરૂણી મંદ મંદ હસતી ઉભેલી હતી. તે બાળાએ જરા શરમાઈને વાતને ઉડાવી દેવાના હેતુથી પૂછ્યું. “ લલિતા ! તું અહીં ક્યાંથી ? ”

“ હું અહીં ક્યાંથી, એ પ્રશ્ન શા માટે પૂછો છો, રાજકુમારી ? પ્રથમ તો એજ ઉત્તર આપોને કે કયા ભાગ્યશાળી વીર પુરૂષને તમારા સ્નેહનો સ્વીકાર કરવાનો તમે તમારા મનથી આગ્રહ કરી રહ્યા છો ? ” લલિતાએ સામો સવાલ કર્યો.

“ પરંતુ એ બહીને તું શું કરીશ ? તે બહુવાનું તને પ્રયોજન પણ શું છે ? ” રાજકુમારીએ પુનઃ પૂછ્યું.

“ તમારી ગુપ્ત વાત બાણીને હું શું કરીશ, એ સ્વાલ પૂછવાનું તમને કાંઈ પ્રયોજન નથી; પરંતુ એને બાણુવાનું તો મને પ્રયોજન છે. મારી પ્યારી સખીની ગુપ્ત વાત બાણુવાનો શું મને અધિકાર નથી ? ” લલિતાએ પ્રયોજન કહી બતાવતાં પૂછ્યું.

રાજકુમારી વિચારમાં પડી ગઈ. લલિતાને હવે શો ઉત્તર આપવો, તેની એને સમજણ પડી નહિ. તે કેવળ નિરૂત્તરજ રહી.

લલિતાએ જરા રોષપૂર્વક કહ્યું “ ભલે, જો તમારી ગુપ્ત વાત બાણુવાનો મને અધિકાર ન હોય, તો હું આ ચાલી તમે તમારે એકલા બેઠા બેઠા વિચાર કર્યા કરો. ”

એમ કહી લલિતા જરા ચાલી એટલે રાજકુમારીએ તેનો પાલવ પકડી રાખીને કહ્યું. “ ક્યાં જાય છે, લલિતા ? શું તને મારા ઉપર રીસ ચડી છે ? ”

“ હાસ્તો; વાતને મારાથી છુપાવો છો શા માટે ? ” લલિતાએ જવાબ આપ્યો.

“ પ્યારી સખી ! ” રાજકુમારીએ તેને પોતાની પાસે બેસારતાં કહ્યું. “ તારાથી મેં કોઈ વાતને છૂપી રાખી છે કે આ વાત તને ન કહું ? ”

“ તો પછી ઝટ કહી નાંખોને ? મોંઘા શા માટે થાઓ છો અલકાબહેન ! ” લલિતાએ મજાક કરવાં કહ્યું.

“ તું સાંભળ તો ખરી; હું તને એજ વાત કહું છું. મેવાડના મહારાણા પ્રતાપસિંહ ડુંખના માર્યા આપણા અતિથિ થઈને આવ્યા છે અને પિતાજીએ તેમને આશ્રય આપ્યો છે, એ વાતને તો તું બાણુ છે ને ? ” અલકાસુંદરીએ વાતની શરૂઆત કરી.

“ હા, એ તો હું બાણુ છું, પરંતુ તેથી તમે શું કહેવા માગો છો ? ” લલિતાએ અધિરતાથી પૂછ્યું.

એજ કે હું તે મહારાણાને ચાહું છું અને તે હમણાથી નહિ પરંતુ આજથી બે વર્ષ પહેલાં જ્યારે તેમની સ્વદેશપ્રોતિની અપૂર્વ વાત મેં સાંભળી હતી, ત્યારથી તેમને ચાહું છું. મોગલોના ત્રાસથી

કંટાળી અને તેમનાથી પરબ્રમ પામીને તેમનું અચ્ચાનક આગ-
મન અહીં થવાથી જો કે તેમનો પ્રેમ સંપાદન કરવાને મને સરલતા
થઈ છે; તો પણ આજ સુધી મારા પ્રેમથી તેમને વાકેફ કરવાનું
સાહસ હું કરી શકી નથી અને તેથીજ હું અત્યારે અહીં બેઠી બેઠી
નિચારતી હતી કે તેઓ મારા સ્નેહનો સ્વીકાર કરશે કે નહિ ? ”
અલકાએ હારીએ પોતાની ગુપ્ત વાત પોતાની સખીને કહી બતાવી.

“ વાહ, વાહ, અલકાજીને ! પ્રેમપાત્રની પસંદગી તો બહુ
સારી કરી છે હો ! પરંતુ આ વાતને મારાથી અત્યાર સુધી કેમ
ગુપ્ત રાખી હતી ? ” લલિતાએ રાજકુમારીના ગુલાબી ગાલ ઉ-
પર ચુંટી ખણીને પૂછ્યું.

અલકાએ પોતાના ગાલને પંપાળતા ઉત્તર આપ્યો. “ પણ
તેં મને ક્યારે પૂછ્યું ? ને મેં વાત ગુપ્ત રાખી ? જેમ આજસુધી
તેં કાંઈ મારા પ્રેમપાત્ર સંબંધી વાત પૂછી નહોતી, તેમ મેં તને તે
વિષે કાંઈ કહ્યું પણ નહોતું.”

“ અલકાજીને ! તમારી ચતુરાઈથી તો હું હારી ! જુઓને
બીજાના માથે દોષારો પણ કરતાં કેવું આવડે છે ? મેં તમને વાત
ન પૂછી, તેથી કાંઈ મેં તમને વાત કહેવાની બંધી તો નહોતી
કરીને ? ” લલિતાએ કહ્યું.

“ બંધી તો નહોતી કરી; પરંતુ લલિતા ખરું કહું ? માત્ર
લજબને લીધે હું તને એ વાત કરી શકી નહોતી.” અલકાએ ખરી
હકીકત કહી.

“ બહુ સાહ. પ્રેમપાત્ર તો ઉત્તમ શોધી-કઢાડયું છે, એમાં
જરાએ શક નથી; પરંતુ તારા એ પ્રેમપાત્રનો તારા તરફ કેવો
ભાવ છે ? ” લલિતાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ તે હું જાણતી નથી; કારણ કે તેઓ જો કે અહીં બે-ત્રણ
માસથી આવ્યા છે; તો પણ તેમને મેં નજરોનજર કદિ પણ જોયા
નથી અને તેથી તેમનો મારા તરફ કેવો ભાવ છે, તે હું શી રીતે
કહું ? ” અલકાએ જવાબ આપ્યો.

“ ઠીક; પરંતુ પિતાજી તથા માતૃશ્રી તમારી આ વાતને જાણે છે કે નહિ ? ” લલિતાએ પુનઃ પૂછ્યું.

“ નહિ, તેઓ મારી આ વાતને જરા પણ જાણતાં નથી; કારણ કે મેં આ વાતને અંદુજ ગુપ્ત રાખી છે. જો કોઈ જાણતું હોય તો તે માત્ર તું જ છે અને તે પણ તને મેં અત્યારે તેનાથી જાણીતી કરી એટલેજ. ખ્યારી સખી ! મારા આ પ્રેમતું શું પરિણામ આવશે ? એટલે કે મહારાણા તેનો સ્વીકાર કરશે કે નહિ ? તથા માતાપિતા તે કબુલ કરશે કે નહિ ? એની મને અહુ ચિંતા થાય છે. શું તું મને આ ચિંતાસાગરમાંથી તરી પાર થવાનો કોઈ ઉપાય નહિ બતાવે ? ” રાજકુમારી અલકાસુંદરીએ લલિતાના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપીને દીન વાણીથી પૂછ્યું.

“ વાહ, વાહ ! અત્યારસુધી તો વાતને મારાથી ગુપ્ત રાખી અને હવે ઉપાય બતાવવા માટે વિનંતિ કરો છો, એ કેવી વાત ? હું તો કોઈએ તમને ઉપાય બતાવવાની નથી.” લલિતાએ હસીને કહ્યું.

“ લલિતા ! ખ્યારી સખી ! મશ્કરીની વાત જવા દે અને કૃપા કરીને મને કોઈ ઉપાય બતાવ કે જેથી કરીને મારા હુઃખી જીવને આરામ થાય. ” અલકાએ પુનઃ દીનતાથી કહ્યું.

“ અલકાખેન ! ” લલિતાએ ગંભીરતાપૂર્વક કહ્યું “ મશ્કરી કરવાનો મારો સ્વભાવજ છે એટલે તમે મુનમાં કાંઈ લાવશો નહિ. મને લાગે છે કે આ ચિંતામાંથી મુક્ત થવાના બે ઉપાય છે. એક તો એ છે કે તમારા માતાપિતાના કાને તમારા પ્રેમની વાત પહોંચાડવી અને તેમની પાસેથી તેની કબુલાત લેવી અને બીજો ઉપાય એ છે કે મહારાણાના પ્રેમને જીતવો. હવે પેલા ઉપાયને તો હું અજમાવી જોઈશ; પરંતુ બીજા ઉપાયને તમારે અજમાવવો પડશે કેમ ખરું કે નહિ ? ”

રાજકુમારી એ સાંભળીને ક્ષણ વાર નિરૂત્તર રહી. તે પછી તેણે કહ્યું. “ ખરેખર છે. જો માતાપિતાની પાસેથી તું મારી વાતની કબુલાત મેળવીશ તો હું બીજો ઉપાય અજમાવી જોઈશ; પછી અને તે ખરું. ”

“ હું તો માતૃશ્રીને આજેજ તમારા પ્રેમની વાત કહીને તથા તેમને બરાબર સમજાવીને કબુલાત મેળવી લઈશ; પરંતુ તમે મહારાણાના પ્રેમને શી રીતે જીતશો ? લલિતાએ પૂછ્યું.”

“ હું પણ એજ વિચાર કરી રહી છું કે તેમના પ્રેમને મારે શી રીતે જીતવો ? તું કાંઈ ઉપાય બતાવીશ ? ” અલકાસુંદરીએ સામે સ્વાલ કર્યો.

“ એનો ઉપાય તો એજ છે કે તમે કોઈ પણ રીતે તેમને એકાંતમાં મળો અને વખત જોઈને તમારા દિલની વાત તેમને કરો. આ સિવાય બીજો ઉપાય મારા સમજવામાં આવતો નથી. ” લલિતાએ ઉપાય દર્શાવ્યો.

“ પરંતુ મારાથી તેમને શી રીતે મળાય ? અને મળવાનું કદાચ બને, તોપણ દિલની વાત તેમને શી રીતે કહી શકાય ? ” અલકાએ પુનઃ પૂછ્યું.

“ મારા સમજવા પ્રમાણે તેમને બાગમાં આવવાનો સમય થઈ ગયો છે અને તે આવ્યા પછી હું જોઉં છું કે તેમને મળતાં અને તેમની સાથે વાત કરતાં તમને કેવીક લજ્જા આવે છે ? નાહક ઢોંગ શામાટે કરી રહ્યા છો ? પોતાના પ્રેમપાત્રને મળવાને માટે તો આતુર થઈ રહ્યા છો અને વગી ભાવ શું કામ ખાઓ છો ? ” લલિતાએ સ્મિત હાસ્ય કરીને કહ્યું.

“ ઠીક, લલિતા ! તું કહે તે ખરું. હું તેમને મળવાને માટે જ અત્રે આવી છું, પછી છે કાંઈ ? ” અલકાએ આડંબરનો ત્યાગ કરીને કહ્યું.

“ હવે કેવા ઠેકાણે આવ્યા ? ” એમ કહી લલિતાએ આસપાસ જોઈને સૂચના કરી. “ જુઓ, અલકાબહેન ! સામેથી તમારા મનના માલિક આવે છે, તેની સાથે બરાબર વાર્તાલાપ કરજો અને તેમને તમારા પ્રેમપાસમાં જરૂર સપડાવી લેજો. હું હવે જઈ છું. ”

લલિતા હસતી હસતી એ પ્રમાણે સૂચના કરીને ચાલી ગઈ અને અલકાસુંદરી સામેથી મહારાણા પ્રતાપસિંહને આવતાં જોઈ ક્ષતબ્ધ થઈને ઉભી રહી.

નિત્યના નિયમ પ્રમાણે પ્રતાપસિંહ પ્રાતઃકાલમાં વહેલાં ઉઠીને વિકસિત બનેલાં પુષ્પોની તાજી હવાનો ઉપલોગ કરવાને ખાગમાં આવ્યો હતો. તેણે આ વખતે સાદાં અને શ્વેત વસ્ત્રો પરિધાન કરેલાં હતાં. અગાધ ચિંતા અને અસહ્ય દુઃખથી તેનું ભવ્ય મુખ જો કે ઉદાસ જણાતું હતું અને તેની આંખો જો કે ઉઠ્ઠી પેસી ગઈ હતી; તોપણ તેના શરીરના મજબુત ખાંધામાં, તેના મુખની ભવ્યતામાં અને તેની આંખોના તેજમાં અહુ ન્યૂનતા થઈ નહોતી. પ્રતાપસિંહ ફરતો ફરતો અને ખાગની સુગંધી હવાનો ઉપલોગ કરતો કરતો અલકાસુંદરી જે આમ્રવૃક્ષ નીચે નિશ્ચળ ભાવે ઉભી હતી, તેની નજીક આવી પહોંચ્યો અને આવતાંજ ત્યાં અલકાને અવનત મુખે ઉભેલી જોઈને તે ત્યાં ઉભો થઈ રહ્યો. જ્યારથી પ્રતાપે મેવાડનો ઉદ્ધાર કરવાને અને સ્વદેશની સ્વતંત્રતા સાચવવાને માટે સર્વ લોગ વિલાસનો ત્યાગ કર્યો હતો, ત્યારથી તેનું હૃદય ઘણું ભાગે શુષ્ક થઈ ગયું હતું અને તેમાંથી સ્નેહરૂપી અમૃત કેટલેક અંશે સુકાઈ ગયું હતું અને તેથી કોઈ પણ સુંદર સ્ત્રીને જોઈને તેના હૃદયમાં કશી પણ અસર થતી નહોતી; પરંતુ અત્યારે અલકાસુંદરીને જોઈને અને તેના અલૌકિક રૂપને અલૌકીકીને તેને સ્વાભાવિક રીતેજ અભયબી થઈ અને તેના હૃદયમાં ચમત્કારોક અસર પણ થઈ. તેણે અલકાને ખરોખર ધ્યાનપૂર્વક જોઈ લીધી અને તે પછી તેને તેની સાથે વાર્તાલાપ કરવાની જાણાસા થઈ. તેણે તુરતજ મીઠા અને મધુર અવાજે પૂછ્યું. “ તમે કોણ છો અને અહીં શામાટે ઉભા છો ? ”

અલકાએ કાંઈ પણ ઉત્તર નહિ આપતાં મૌન સેવવાનું જ ઉચિત વિચાર્યું.

પ્રતાપસિંહે કરીથી પૂછ્યું. “ કેમ ઉત્તર આપતાં નથી ? મેં સાંભળ્યું છે કે ઠાકોર રાયધવલને એક અલૌકિક સૌંદર્યવતી પુત્રી છે; શું તે તમે તો નહિને ! ”

અલકાએ આ વખતે આડી નજરે પ્રતાપસિંહના મુખને એકવાર જોઈ લીધું; પરંતુ કાંઈ જવાબ આપ્યો નહીં.

“ અને જો તમે ઠાકોર રાયધવલના પુત્રી હો, તો મારા સમજાવવા પ્રમાણે તમારું નામ અલકાસુંદરી છે, કેમ ખરું ને ? ” પ્રતાપસિંહે પુનઃ પૂછ્યું.

અલકાની લજ્જા હવે પલાયન કરી ગઈ હતી. તેણે પોતાના અવનત મુખને ઉંચું કરીને પ્રતાપસિંહના મુખ ઉપર પોતાના કમળ સંમાન નેત્રો સ્થાપીને કહ્યું, “ આપની ધારણા સત્ય છે. હું ઠાકોર રાયધવલની પુત્રી છું અને મારું નામ અલકાસુંદરી છે.”

“ મેં તમને આજુસુધી નજરોનજર જોયા ન હતા અને તેથી અત્યાર આગમ્ય હું તમને ઓળખી શક્યો નહોતો; પરંતુ તમને જોતાંજ મેં જે કલ્પના કરી હતી, તે તમારા કથનથી સત્ય નીવડી છે. અલકાસુંદરી ! જેવું તમારું નામ છે, તેવું તમારું રૂપ પણ અલૌકિક છે.” પ્રતાપસિંહે આનંદસહ કહ્યું.

અલકાસુંદરી પોતાનાં રૂપનાં વખાણુ સાંભળીને શરમાઈ ગઈ. શરમથી તેના ગાલો ઉપર લાલ રંગની છટા વિલસી રહી.

પ્રતાપે તેને શરમાઈ જતી જોઈને કહ્યું, “ રાજકુમારી ! શા માટે શરમાઓ છો ? તમારા રૂપની મેં જે પ્રશંસા કરી છે, તે મિથ્યા નહિ; કિન્તુ કેવળ સત્ય છે અને તેથી તમારે શરમાવાનું કાંઈ કારણ નથી; પરંતુ તમે કોઈ દિવસ નહિ ને આજે સવારમાં વહેલા બાગમાં શા માટે આવ્યા છો ? જ્યારથી અમે અહીં આવ્યા ત્યારથી આ બાગમાં હું હમેશાં દિલને આરામ આપવાને માટે સવારમાં આવું છું; પરંતુ આજ પર્યંત તમને મેં જોયા નથી અને તેથીજ હું તમને એ સ્વાલ કરું છું.”

મહારાણાના પ્રશ્નનો શો ઉત્તર આપવો તેની અલકાને સમજણ પડી નહિ અને તેથી તે નિરૂત્તર રહી. તેને નિરૂત્તર રહેલી જોઈને પ્રતાપસિંહે પુનઃ સ્વાલ કર્યો. “ કેમ ઉત્તર આપતા નથી, અલકાસુંદરી ! શું તમે શરમાઓ છો ? ”

અલકાએ વિચાર્યું કે હવે ઉત્તર આપ્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી અને તેથી તેણે કહ્યું, “ મેવાડના પુણ્યવૈદ્યક મહારાણાના દર્શન કરવાંગી ઇચ્છા હૃદયમાં કેટલાએ દિવસોથી હતી અને તેથી એ

છબ્બાને તૃપ્ત કરવાની ખાતર હું અત્રે આવી છું. આજ આપના પવિત્ર દર્શન કરીને હું કૃતાર્થ થઈ છું.”

પ્રતાપસિંહે હસીને કહ્યું, “વાહ, વાહ, રાજકુમારી ! તમે ઉત્તર તો સારો આપ્યો; પરંતુ મેવાડનો પુણ્યલોક મહારાણો પ્રતાપસિંહ આ દુનિયા ઉપર નથી; હવે તો તેના બદલે સીધો-સાદો રાજપૂત પ્રતાપજ છે અને તેથી તમે કેના દર્શન કરીને કૃતાર્થ થાઓ છો ?”

અલકાએ જવાબ આપ્યો. “મહાપુરૂષો પોતાની પ્રશંસા સ્વમુખે કરતાં નથી; તેઓ તો હમૈશાં લઘુતાજ બતાવ્યા કરે છે અને એજ એમની પ્રમુખતાનું લક્ષણ છે. આપ ભલે પોતાને સીધા-સાદા રજપૂત માનતા હો; પરંતુ હું તો આપને મેવાડના પુણ્યલોક મહારાણા ગણું છું અને તેથી આપના દર્શન કરીને કૃતાર્થ થઈ છું.”

અલકાસુંદરી ! મારી પાસે નથી રાજપાટ કે નથી વૈભવ-વિલાસ, નથી વિશાળ સૈન્ય કે નથી અખુટ સંપત્તિ અને નથી ધનદોલત કે નથી રાજધ્યનિહ, તે છતાં તમે મને મેવાડનો મહારાણો શી રીતે ગણો છો ? તે હું સમજી શકતો નથી.” પ્રતાપસિંહે કહ્યું.

“એ વાત ખરી છે કે આપની પાસે એ બધાં બાહ્ય સાધનો નથી; પરંતુ તેથી શું થઈ ગયું ? આપની એજસ્વિની મુખમુદ્રા, આપનો ભગ્ય દેખાવ, આપની તીવ્ર આંખો, આપના આજ્ઞાનુબાહુ અને તે ઉપરાંત આપની વીરતા, આપની સ્વદેશપ્રીતિ, આપની સ્વમાન સાચવવાની દ્રઢતા અને આપની મેવાડનો ઉદ્ધાર કરવાની દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા આદિ હજી પણ આપનામાં છે અને તેથી હું આપનેજ મેવાડના મહારાણા ગણું છું.” અલકાએ જવાબ આપ્યો.

“આ વખતે હું મેવાડનો મહારાણો નહિં હોવા છતાં પણ જ્યારે તમે મને ઠરાવો છો, ત્યારે મને લાગે છે કે તમારો મારા તરફ પક્ષપાત છે.” પ્રતાપસિંહે કહ્યું.

“હા, આપ જો એને પક્ષપાત ગણતા હો, તો હું પણ તેને પક્ષપાત ગણું છું.” અલકાએ કહ્યું.

“પરંતુ મારા તરફ પક્ષપાત રાખવાનું તમને શું કારણ છે ?” પ્રતાપસિંહે પૂછ્યું.

અલકાએ કાણુવાર વિચાર કરીને જવાબ આપ્યો. “ કારણ ! કારણ તો કાંઈએ નથી; પરંતુ ગુણુવાન પુરૂષોનો કોણુ પક્ષપાત કરતું નથી ? ”

“ એ ઠીક છે; પરંતુ કારણ તો કાંઈક હોવું જ જોઈએ. ” પ્રતાપે કહ્યું.

“ કદાચ હોય પણ ખરું; તે જાણીને આપ શું કરશો ? ” અલકાએ અર્થસૂચક સ્વરે પૂછ્યું.

“ એને જાણીને હું શું કરીશ, એ સવાલ નિરાળો છે; પરંતુ તમારો મારા તરફ શા કારણથી પક્ષપાત થયો છે, એ જાણવાને તો હું ખહુજ આતુર છું. ” પ્રતાપસિંહે ઉત્તર આપ્યો.

અલકાએ વિચાર કર્યો કે હવે ધીરે ધીરે અગત્યના સવાલ ઉપર આવવાની અગત્ય છે અને તેથી તેણે કહ્યું. “ મહારાણા ! આપની પ્રત્યે મારો પક્ષપાત ખાસ કરીને શા કારણથી છે, તે હું ખરોખર જાણતી નથી; હું જાણું છું માત્ર એટલું જ કે આપ મેવાડના પુણ્યલોક મહારાણા છે, દૈવી પુરૂષ છે, વીરશિરોમણી છે અને સર્વગુણસંપન્ન રાજેન્દ્ર છે. આપની પ્રત્યેના મારા પક્ષપાતનું આથી અન્ય કારણ આપ શું જાણવા માગો છે ? ”

“ અલકાસુંદરી ! ” પ્રતાપસિંહે કહ્યું. “ એક માણસની માત્ર મહોદેથી પ્રશંસા કરવી, એ કાંઈ તેના તરફના પક્ષપાતનું ખરું કારણ નથી. ”

“ મહારાણા ! ” અલકાએ જરા સ્પષ્ટતાથી કહ્યું. “ એક પુરૂષ તરફ એક સ્ત્રીનો કોઈ પણ પ્રકારના ખાસ કારણુ વિના પક્ષપાત હોવાનું પ્રેમ-સ્નેહ સિવાય બીજું શું કારણુ હોઈ શકે ? આપ આવા સીધા અને સ્પષ્ટ વિષયને સમજી શકતા નથી, એ કેવી વાત ? ”

“ અલકાસુંદરી ! હું તમારી મર્મયુક્ત વાતને ખરોખર સમજી શકતો નથી; માટે તમારે જે કહેવાનું હોય, તે હજી પણ વધારે સ્પષ્ટતાથી કહો, તેમાં શું કંઈ હરકત છે ? ” પ્રતાપસિંહે જણાસાથી કહ્યું.

અલકા વિચારમાં પડી ગઈ. તેણે પોતાના મનથી વિચાર કર્યો કે હવે ખરી હકીકત કહ્યા સિવાય અર્થ સરે તેમ નથી. તેણે પોતાના વિશાળ લોચનોને પ્રતાપસિંહના મુખ ઉપર સ્થાપીને આંત મીઠા અને કોમળ સ્વરે કહ્યું. “ મહારાણા ! આપના તરફ મારો પક્ષપાત હોવાનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે મેં મારાં તન-મન અને ધન આપને અર્પણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે અને તેથી આપની હું જેટલી પ્રશંસા કરું તેટલી થોડી જ છે. આપને મેવાડના મહારાણા તો શું પરંતુ સમસ્ત ભારતવર્ષના રાજધિરાજની ઉપમા આપું તો પણ તે મારા મનથી કાંઈ જ નથી. ”

પ્રતાપસિંહે અબ્બયબ થઈને પૂછ્યું. “ તમે તમારાં તન-મન અને ધન મને અર્પણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, એટલે શું ? એનો અર્થ શો છે ? ”

“ એનો અર્થ એ જ છે કે હું આપને ચાહું છું અને તે આજથી નહિ; પરંતુ બ્યારથી મેં આપની સ્વદેશ અને સ્વમાનનું રક્ષણ કરવાની તીવ્ર ઉત્કંઠાની વાત સાંભળી છે, ત્યારથી જ હું આપને ચાહતી આવી છું. ” અલકાએ લજ્જનો સર્વથા ત્યાગ કરીને ઉત્તર આપ્યો.

પ્રતાપ તેના સ્પષ્ટ ઉત્તરથી વિશેષ અબ્બયબ થઈ ગયો. તેણે ગંભીરતાથી કહ્યું. “ અલકાસુંદરી ! તમે મારી સ્વદેશ અને સ્વમાનના રક્ષણ કરવાની તીવ્ર ઉત્કંઠાની વાત સાંભળી હશે, એ ઠીક છે; પરંતુ તેથી કરીને મને ચાહવામાં-તમારું દિલ મને અર્પણ કરવામાં તમે ઉતાવળ કરી છે. ”

“ એનું કારણ ? ” અલકાએ જણાસાથી પૂછ્યું.

“ એનું કારણ એ છે કે મેવાડનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે મેં સર્વ લોગવિલાસનો ત્યાગ કર્યો હોવાથી સંસારમાં રહ્યાં છતાં પણ હું એક સંન્યાસી છું અને તેથી અલકાસુંદરી ! સંસારના લોગવિલાસને તિલાંજલી આપીને વિરક્ત જીવન ગુજારત મારા જેવા એક સામાન્ય પુરૂષને ચાહવામાં તમે ઉતાવળ કરી છે, એ મારું કથન શું સત્ય નથી ? ” પ્રતાપસિંહે કારણ દર્શાવતાં પૂછ્યું.

“ મહારાણા ! મને ક્ષમા કરજો; પરંતુ મારે કહેવું જોઈએ છે કે આપનું કથન સત્ય નથી. મેવાડના ઉદ્ધાર માટે આપે લોગ-વિલાસનો ત્યાગ કર્યો હોય તો ભલે કર્યો; કારણ કે દેશના કલ્યાણને માટે એના જેવું બીજું એકે ઉત્તમ કાર્ય નથી; પરંતુ તેથી કોઈપણ કુમારી બાબાનો આપને ચાહવાનો અધિકાર શું ચાલ્યો જાય છે કે જેથી આપ તેને ઉતાવળ કહો છો ? ” અલકાસુંદરીએ સામો પ્રશ્ન કર્યો.

“ અલકાસુંદરીના આ પ્રશ્નનો શો ઉત્તર આપવો, એની પ્રતાપસિંહને ખબર પડી નહિ અને તેથી તેણે કહ્યું. “ અલકાસુંદરી ! તમારો એ પ્રશ્ન ઘણાજ કઠિન છે અને તેથી તેનો ખરો અને વ્યાજબી ઉત્તર શો આપવો, એની મને સમજણ પડતી નથી; પરંતુ તેમ છતાં તમે મને ચાહવામાં ઉતાવળ કરી છે એટલું જ નહિ, પણ મને ચાહવામાં તમે ભૂલો છો, એમ કહ્યા સિવાય મને ચાલતું નથી. ”

અલકાએ તેનો પ્રતિવાદ કરતાં કહ્યું. “ મહારાણા ! આપ જ્યારે મારા પ્રશ્નનો વ્યાજબી ઉત્તર આપી શકતા નથી, ત્યારે આપને ચાહવામાં મેં ઉતાવળ કરી છે અથવા તો તેમ કરવામાં હું ભૂલું છું એમ આપ શા ઉપરથી કહો છો ? ”

“તમે વિચાર કરો કે જ્યારે મેં સર્વ લોગવિલાસનો ત્યાગ કરીને સાધુજીવન ગુજારવાનો નિશ્ચય કર્યો છે અને જ્યાંસુધી મેવાડનો પુનરુદ્ધાર ન થાય, ત્યાંસુધી મારાથી સંસારનાં સુખોનો સ્વીકાર થાય નહિ, જ્યારે મારી આવી પ્રતિજ્ઞા છે, ત્યારે આવી સ્થિતિમાં તમે મને ચાહીને શું કરશો ? તમે મને ચાહો કે ન ચાહો એ બંને સરખું જ છે; કારણકે મારા વર્તમાન સાધુ-જીવનમાં હું તમારો સ્વીકાર કરી શકું તેમ નથી અને તેથી જ હું કહું છું કે તમે મને ચાહવામાં ઉતાવળ કરી છે. મેવાડના મહારાણાને મોહીને જો તમે મને ચાહતા હો, તો તેમાં પણ તમારી ભૂલ થાય છે; કારણકે મેવાડના મહારાણાનું પદ હું ખોઈ બેઠો છું અત્યારે મેવાડનું એક નગર, એક કિલ્લો કે એક નાનું સરખું ગામડું પણ મારા કબજામાં નથી. એ ઉપરાંત મારાં ધન-દોલત-સુખ-સંપત્તિ ઇત્યાદિનો પણ નાશ

થયો છે અને તેથી તમે મને ચાહીને તેના બદલામાં મારો પ્રેમ સંપાદન કરીને જે સુખની આશા રાખી હશે, તેમાં તમને નિરાશા મળશે. અલકાસુંદરી ! આ બધી વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરી મને ચાહવાતું છે હી દો અને હું આશરૂપૂર્વક કહું છું કે તેમ કરવામાં જ તમારું કલ્યાણ છે.” પ્રતાપસિંહે સવિસ્તર હકીકત કહીને તેને સલાહ આપી.

અલકાસુંદરીએ આ સાંભળીને એક નિઃશ્વાસ મૂક્યો. તેણે કાંઈક દીલગીરી ભરેલા અવાજે કહ્યું. “એક સ્ત્રી જે એક પુરૂષને તેના ઐશ્વર્ય અને તેની સંપત્તિને માટે ચાહતી હોય, તો તે તેના પ્રેમ નહિ; કિન્તુ મોહ જ છે અને તે અધમ છે-સ્વાર્થી છે. મહારાણા ! હું આપને ચાહું છું, તે આપના પદને કે આપના વૈભવવિલાસને માટે નહિ; પરંતુ આપના દૈવી ગુણોને અને આપની સ્વદેશસેવાની દ્રઢ પ્રતિજ્ઞાને માટે જ ચાહું છું અને તેથી આપ સંધુ હો કે સંન્યાસી હો, ગરીબ હો કે તવંગર હો, મહારાણા હો કે સામાન્ય રાજપૂત હો અને સુખી હો કે દુઃખી હો, તે તરફ મારે શા માટે ધ્યાન આપવું જોઈએ ? મહારાણા ! આપને ચાહવામાં મેં સુખની લાલસા રાખી જ નથી અને તેથી આપે જે સર્વ લોગ-વિલાસનો ત્યાગ કરીને સાધુજીવન ગુજારવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય, તો તેની મને શી દરકાર છે ? આપ જેવા નરશ્રેષ્ઠ અને પુરૂષોત્તમ પુરૂષનાં પવિત્ર ચરણોની સેવા કરવાને અને આપના સ્વદેશસેવાના પુણ્ય કાર્યમાં એક સ્ત્રી જેટલી સહાય પોતાના પ્રાણનાથને કરી શકે તેટલી સહાય કરવાને માટે જ હું આપને ચાહું છું-ખરા હૃદયથી ચાહું છું અને તેથી મહારાણા ! હું આપને વિનંતી કરીને કહું છું કે આપ મારા પ્રેમનો સ્વીકાર કરી મને અનાથને સનાથ બનાવો.”

પ્રતાપસિંહ અલકાસુંદરીની આ લાંબી દલીલ સાંભળીને વિચારમાં પડી ગયો. તેણે ક્ષણવાર વિચાર કરીને કહ્યું. “અલકાસુંદરી ! તમારા હૃદયની શુદ્ધ લાગણી અને તમારી શુભેચ્છા જોઈને મને ઘણો જ આનંદ થાય છે; પરંતુ તમારી એ લાગણી અને શુભેચ્છા કાયમ ટકી રહેશે કે કેમ, એની મને શંકા રહે છે. તમો બહો છો કે મોગલ શહેનશાહ અકબર મને નમાવવા, ખુવાર કરવા અને બની શકે તો પકડી કેદ કરવાને માટે બહુ જ આતુર

થઈ રહ્યો છે અને તે માટે પોતાના સૈન્યને વારંવાર મોકલીને મને હેરાન કરવામાં કરી પણ મળ્યા મૂકતો નથી. આવી વિપદ્યસ્ત સ્થિતિમાં મારે આ સ્થળનો ક્યારે અને કઈ ઘડીએ ત્યાગ કરવો પડશે, તે તથા આ સ્થળનો ત્યાગ કરીને મારે મારા આસજનોનો ખયાલ કરવાને ક્યાં નાસી જવું પડશે, તે ચોક્કસ નથી અને તેથી મને ચાહવામાં અને મારો સ્નેહ સંપાદન કરવામાં તમને સુખનો અંશમાત્ર પણ મળવાનો સંભવ નથી. આ કારણથી હું તમને આગ્રહપૂર્વક કહું છું કે તમારો પ્રેમ મને અર્પણ કરીને તેના બદલામાં મારો સ્નેહ મેળવવાની વાતને તમે વિસારી દેજો. ”

અલકાસુંદરીએ ગૂંબીર ભાવથી કહ્યું “ મહારાણા ! હવે ક્યાં સુધી કસોટી કરશો ? હું આપને એક વખત કહી ચૂકી છું અને હજી પણ કહું છું કે હું આપને ખરા હૃદયથી ચાહું છું અને તેથી આપને કદાચ મારા સ્નેહનો તિરસ્કાર કરશો; તો પણ આપના પ્રતિ મારો જે સ્નેહ અંધારો છે, તેમાં સહેજ પણ ન્યુનતા થશે નહિ. ”

અલકાસુંદરીની દ્રઢતા જોઈને પ્રતાપસિંહ ઘડીબાર વિચાર સાગરમાં ગોથાં ખાવા લાગ્યો. તેને શો જવાબ આપવો, એની તેને સમજણ પડી નહિ અને તેથી તે તેના પ્રતિ અનિમિષ નયનોએ જોતો મૌનપણે ઉભો રહ્યો.

અલકાસુંદરીએ તેને નિરૂત્તર રહેલો જોઈને આવેશપૂર્ણ સ્વરે કહ્યું. “ મહારાણા ! હવે શો વિચાર કરો છો ? આ આતુર હૃદય ખાળાને હવે વધારે શા માટે તલસાવો છો ? ”

પ્રતાપસિંહે તેનો કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહ અને પૂર્વવત મૌનપણે તેની સામે જોતો ઉભો રહ્યો.

આ વખતે પણ તેને નિરૂત્તર રહેલો જોઈને અલકાસુંદરીની ધીરજ રહી નહિ. તેણે પ્રતાપસિંહની નજીક જઈ તેના ચરણ ઉપર પોતાનું મસ્તક લગાવી દીધું અને પછી ગદગદિત કંઠે કહ્યું. “ મહારાણા ! હૃદયેશ્વર ! ભગવાન સૂર્યનારાયણની સાક્ષીએ હું માઝં દિલ આપને અર્પણ કરીને માઝં મસ્તક આપના ચરણમાં ધરું છું. ચાહે તો આપ તેનો સ્વીકાર કરો કે ચાહે તો ઠોકર મારો,

આપની ઇચ્છામાં આવે તેમ કરો; પરંતુ હું તો આજ્ઞથી-અત્યારથી આપની અર્ધાંગના બની ચૂકી છું અને આપ મારા સ્વામી બન્યા છો. ”

આ શબ્દો બોલતાં બોલતાં અલકાનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુઓની ધારા નીકળીને પ્રતાપસિંહના ચરણોને પલાળવા લાગી. આ દૃશ્ય જોઈને પ્રતાપસિંહનું હૃદય પીગળી ગયું અને તેથી તેણે તેનો કોમળ કર પકડીને તેને ઉઠાડતાં સ્નેહસૂચક સ્વરે કહ્યું. “ અલકા-સુંદરી ! તમે તમારી અડગ શ્રદ્ધાથી મારા નિશ્ચયને ચલિત કરી નાંખ્યો છો; મારા અતિ કઠિન હૃદયને પીગળાવી નાંખ્યું છે. ઉઠો, અલકાસુંદરી ! ખ્યારી અલકા ! હું તમારા સ્નેહનો સ્વીકાર કરું છું અને બદલામાં મારો સ્નેહ-મારું દિલ તમને અર્પણ કરું છું. માટે ઉઠો. ”

અલકા ઉભી થઈ અને આનંદના અતિરેકથી પોતાના પ્રિય-તમની સામે જોઈ રહી. આ વખતે તેના લાવણ્યના ભંડાર સમાન મુખચંદ્ર ઉપર હાસ્યની અપૂર્વ છટા વિલસી રહી હતી અને તેથી તેના સૌંદર્યમાં એક વૃદ્ધિ થયેલી હતી.

પ્રતાપસિંહે તેને પૂછ્યું “ ખ્યારો અલકાસુંદરી ! ઠાકોર રાયધવલની આ વિષયમાં શી ઇચ્છા છે ? તે આપણો પ્રેમ સંબંધ કબુલ રાખશે ખરા ? ”

“ તે સંબંધી આપને કશી પણ ચિંતા કરવાની નથી; કારણકે મારા માતૃપિતાનો મારા ઉપર એટલો બધો પ્રેમભાવ છે કે તેઓ મારી ઇચ્છાને અવશ્ય કબુલ રાખશે, એ નિઃસંશય છે. ” અલકાએ જવાબ આપ્યો.

“ બહુ સારું; પરંતુ અલકા ! તને એક વાત કહેવાની છે અને તે એ કે તારા પિતા આપણો પ્રેમસંબંધ કબુલ રાખે એટલે આપણાં લગ્ન થશે; પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારની ધામધૂમ વિના કરવાના છે. એટલું જ નહિ, પણ લગ્ન પછી તારે મારી જેમ સર્વ લોગ-વિલાસનો ત્યાગ કરીને સાધુ-જીવન ગુજારવું પડશે. કહે, આ શરત તને કબૂલ છે ? ” પ્રતાપે પુનઃ પૂછ્યું.

“હૃદયેશ્વર ! આ તો શું, પણ આપની ગમે તે શરત મારે કબુલ છે. આપજ વિચાર કરો કે આપ જ્યારે સામાન્ય પર્યુકુટીમાં રહીને આપનું જીવન ગુજારતા હશે, ત્યારે શું હું રાજમહેલમાં રહીને એશઆરામ કરીશ ? કદિ નહિ. હું તો આપની છાયાની જેમ આપના સુખમાં અને દુઃખમાં ભાગ લેવાને આપની આજ્ઞાનુવર્તિની બનીને આપની સાથેજ રહીશ અને આપના ચરણની સેવા કરીને મને પોતાને ભાગ્યશાલિની ગણીને આનંદ માનીશ.”
અલકાએ સરતનો સ્વીકાર કરતાં ઉત્તર આપ્યો.

પ્રતાપે હસીને કહ્યું: “બહુ સારું. હું હવે જાઉં છું.”

એમ કહીને પ્રતાપ પોતાની પ્રિયતમાને પ્રેમમયી દૃષ્ટિથી જોતો જોતો આગળ ચાલ્યો એટલે અલકાએ તેને સખોધીને ઉમા રહેવાની ઇશારત કરતાં તે ઉભો રહ્યો. અલકા તેની પાસે ગઈ અને પોતાના હસ્તમાં ગુલાબના પુષ્પોની તૈયાર કરેલી જે માળા હતી, તે તેના કંઠમાં પહેરાવી દીધી. પ્રતાપ તેનું આતુર્ય જોઈને હસી પડ્યો. તે પછી તેણે એ માળાને પોતાના કંઠમાંથી લઈને અલકાના કંઠમાં તેને આરોપણ કરી અને ત્યારપછી તે ત્વરાથી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને ગુલાબનાં પુષ્પોની એ માળા અલકાસુંદરીના સુંદર કંઠમાં અને તેના અતિ ઉચ્ચ સ્તનપ્રદેશ ઉપર સ્થાન મેળવીને કૃતાર્થ થઈ. ધન્ય એ માળાને અને અહોધન્ય એ અલકાસુંદરીને !

પ્રકરણ ૨૫ મું.

ભામાશાહની સ્વદેશભક્તિ.

મોગલોના ત્રાસથી બચવાને માટે મહારાણા પ્રતાપસિંહે પોતાના પરિવાર સાથે આબુથી બાર ગાઉ પશ્ચિમમાં દૂર આવેલા સુંધાના પહાડોમાં આવીને નિવાસ કર્યો હતો. આ પહાડોમાં દેવડા રાજપૂતોની વસતિ હતી અને તે સર્વમાં લોચાણનો ઠાકોર રાયધવલ મુખ્ય રાજા હતો. ઠાકોર રાયધવલે મહારાણા પ્રતાપસિંહને આશ્રય આપ્યો હતો અને તેમને કોઈપણ પ્રકારની ઉણપ

ન લાગે, એવી રીતે તે તેમની આગતા સ્વાગતા કરતો હતો. સુધાના પહાડોમાં આવીને વસવાથી પ્રતાપસિંહને મોગલોના ત્રાસની ચિંતા ઓછી થઇ ગઇ હતી અને તેથી તે પોતાના મહારાણાના પદને છાજે તેવી સ્થિતિમાં આનંદપૂર્વક ત્યાં રહેતા હતા. પ્રતાપસિંહ જો કે અહીં આવીને સુખશાંતિમાં પડ્યો હતો; તો પણ તે પોતાની પ્રતિજ્ઞા વિસરી ગયો નહોતો. તે લોયાણા ગામની બહાર એક સાદી પર્ણકુટીમાં રહેતો હતો અને નિરસ ભોજન જમીને તથા ભોગવિલાસનો ત્યાગ કરીને સાધુ-જીવન ગુજારતો હતો તેનાં આસ-જનો તથા તેના સરદારો વગેરે પણ તેની સાથેજ રહેતાં હતાં અને તેઓ પણ તેનું અનુકરણ કરતાં હતાં. પ્રતાપસિંહે આ સ્થળે પોતાના ચિત્તની પ્રસન્નતાને માટે એક વાવ અને એક વિશાળ બાગ બનાવ્યાં હતાં.* આ બાગ માંહેના વિવિધ પ્રકારનાં વૃક્ષો અને પુષ્પોની મધુર હવામાં તે પોતાનો ઘણોખરો સમય ગુજારતો હતો. સુધાના પહાડોમાં આવી નિવાસ કરવાથી તથા ઠાકોર રાયધવલના ઉત્તમ આતિથ્યથી પ્રતાપસિંહને કેટલેક અંશે શાંતિનું જો કે ભાન થયું હતું. તો પણ હજી તેના હૃદયમાંથી મોગલો તરફની ચિંતાનો સર્વથા નાશ થયો નહોતો અને તેથી તે તેમનાથી સર્વદા સવચેત જ રહેતો હતો. તેણે પોતાના વિશ્વાસુ ભીલોને મોગલોની હીલચાલની ખબર રાખવા માટે રાખેલાં હોવાથી તેઓ પ્રસંગોપાત તેને જોઈતી ખબર મોકલાવતા હતા અને તેથી તે કેટલીક રીતે અગાઉ કરતાં નિશ્ચિંત હતો. તો પણ ચાલક મોગલો તેનો પત્તો કાઢી વખતે પણ મેળવી લેશે, એવી તેને ખાતરી હોવાથી તે બહુજ સંભાળપૂર્વક રહેતો હતો. આ પ્રમાણે કેટલોક સમય ગુજાર્યા બાદ પ્રતાપસિંહ એક વખતે પોતે બંધાવેલી વાવના આગળના ચોરા ઉપર બેઠો હતો અને અનેક પ્રકારના વિચારોમાં લીન થઇ ગયો હતો, ત્યારે ભામાશાહ તથા ગોર્વીંદસિંહ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને તેને નમન કરીને તેની સામે ઉભા રહ્યા. પ્રતાપસિંહે વિચારનિદ્રામાંથી જાગૃત થઈને તેમની સામે જોયું અને તે પછી મંદ સ્મિત કયું.

* પ્રતાપ પ્રતિજ્ઞા નારકમાં તેના કર્તા રા. ગ. નથુર મ શુક્ર લખે છે કે આ વાવ અને બાગ હજી પણ મોજુદ છે.

ગોવિંદસિંહે તથા ભામાશાહે પણ તેના પ્રત્યુત્તરરૂપે મંદ સ્મિત કર્યું. ત્યારબાદ ક્ષણવાર રહી ગોવિંદસિંહે કહ્યું. “ મહારાણા ! મોગલોને આપણા આ નિવાસસ્થાનની પણ ખબર પડી ગઈ જણાય છે; કારણકે બાદશાહનો અત્યંત માનીતા સેનાપતિ અબદુલરહીમખાં ખાનખાના મોગલોનું વિશાળ સૈન્ય લઈને આ તરફ ચાલ્યો આવે છે, એવી ખબર આપણો એક ભીલ હુમણાંજ લાવ્યો છે, મને લાગે છે કે આપણને આ સ્થળનો ત્યાગ એકદમ કરીને અન્યત્ર ચાલ્યા જવानी અગત્ય છે. ”

પ્રતાપસિંહે આ ખબર સાંભળી લઈને કાંઈક દીલગીરીયુક્ત સ્વરથી પૂછ્યું “ પરંતુ આપણે ક્યાં ચાલ્યા જઈશું ? મેવાડની આસપાસનું એક પણ સ્થળ આપણા નિવાસને માટે હવે યોગ્ય રહ્યું નથી; કારણ કે મોગલો પ્રત્યેક શુભ સ્થળથી બાણીતા થઈ ગયા છે અને તેથી તેઓ આપણને હવે જરા વાર પણ સુખે ખેસવા દેશે નહિ. આ સ્થિતિમાં મારી માન્યતા પ્રમાણે આપણને સિંધના રણની પેલે પાર ચાલ્યા જવानी અગત્ય છે. કેમ, ભામાશાહ ! તમારી શી માન્યતા છે ? ”

ભામાશાહ પોતાને પૂછેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાને જતો હતો; પરંતુ તે દરમિયાન ઠાકોર રાયધવલ ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને પ્રતાપસિંહને નમન કરીને પૂછ્યું, “ શી વાતચિત ચાલી રહી છે, મહારાણા ! ”

મહારાણાએ ઠાકોર રાયધવલને હર્ષથી આવકાર આપી પોતાની પાસે ખેસાર્યો અને તે પછી ઉત્તર આપ્યો. “ ઠાકોર ! હાલના સમયમાં ખીજી શી વાતચિત હોય ? મોગલોને અમારા આ નિવાસસ્થાનની પણ ખબર પડી ગઈ છે અને તેથી તેઓ આ તરફ અમને પકડવાને માટે ચાલ્યા આવે છે, એવા સમાચાર અમારા એક દૂતે આપતાં અમે તે સંબંધી વિચાર કરીએ છીએ. ”

“ શું મોગલોને આ સ્થળનો પણ પત્તો મળી ગયો ! ખહુજ આશ્ચર્યની વાત; પરંતુ આપે તે સંબંધી શો વિચાર કર્યો છે ? ” રાયધવલે આશ્ચર્ય દર્શાવતાં પૂછ્યું.

“ અમે હજી કોઈ પણ ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવ્યા નથી; પરંતુ મારો વિચાર આ સ્થળનો ત્યાગ કરીને સિંધના રણની પેટ્ટે પાર ચાલ્યા જવાનો છે; કારણ કે હવે સ્વભૂમિનો ત્યાગ કર્યા સિવાય અન્ય એક પણ માર્ગ અમારા માટે અવશેષ રહેલો નથી અને તેથી હવે તો દૂરના દેશમાં જઈને કેવળ અજ્ઞાત અવસ્થામાં બાકીના જીવનને વ્યતિત કરવું, એજ હિતાવહ છે. ” પ્રતાપસિંહે જવાબ આપ્યો.

“ મહારાણા ! ” રાયધવલે કહ્યું. “ આપ કેટલેક અંશે નિરાશ થઈ ગયેલા હો, એમ આપનાં વચનો ઉપરથી મને જણાય છે; પરંતુ મારે કહેવું જોઈએ કે આપને આ સ્થળનો ત્યાગ કરવાનું તથા નિરાશ થવાનું કશું પણ પ્રયોજન નથી. આપ જેવા સ્વદેશાભિમાની મહાવીરને દરેક ઉપાયે સહાય કરવી, એને હું મારી દૂરજ સમજતો હોવાથી મોગલોની સામે બચાવ કરવાને મારી પાસે જેટલું સૈન્ય છે, તે આપની સેવામાં અર્પણ કરું છું; એટલુંજ નહિ, પણ અન્ય ઠાકોરોને વિનંતિ કરીને તેમના સૈન્યોને પણ આપની સેવામાં અર્પણ કરાવીશ અને તેથી આપે આ સ્થળેથી ચાલ્યા જવાનો વિચાર માંડી વાળવો, એજ ઉત્તમ છે. ”

પ્રતાપસિંહે તેની આ ઉદારતા જોઈને કૃતજ્ઞતા દર્શાવતાં કહ્યું. “ ઠાકોર ! મને સહાય કરવાની તમારી તીવ્ર લાગણી જોઈને હું તમારો ધણેજ ઉપકાર માનું છું. તમે મને આજ સુધી આશ્રય આપીને તથા મારું યોગ્ય આતિથ્ય કરીને મારો જે રૂણી બનાવ્યો છે, તેનો યોગ્ય બદલો વાળી આપવાની માત્રામાં શક્તિ નહિ હોવાથી હું તેમાં વધારો કરવાને હવે ઈચ્છતો નથી. મોગલોના વિશાળ સૈન્યની સામે તમારી નાની જગીરને લડાઈમાં ઉતારીને તમને પણ મારી સ્થિતિમાં લૂંટી મૂકવા, એ મારી કેવળ મૂર્ખતાજ ગણાય અને તેથી હું હવે જેમ બને તેમ આ સ્થળનો ત્યાગ કરી જવાના વિચાર ઉપર આવવા માગું છું. ”

મહારાણાના ઉપર્યુક્ત વચનો સાંભળીને રાયધવલ તેનો પ્રતિવાદ કરવા જતો હતો; પરંતુ તેને અટકાવીને મંત્રીશ્વર ભામાશાહે કહ્યું. “ મહારાણા ! આ સ્થળનો ત્યાગ કરીને દૂરના પ્રદેશમાં

ચાલ્યા જવાથી મેવાડનો ઉદ્ધાર કરવાની તથા તેની સ્વતંત્રતા પુનઃ મેળવવાની આપણા માથે જે જવાબદારી રહેલી છે, તેને શું આપણે વિસરી જશું નહિ ? ”

“ દૂરના પ્રદેશમાં ચાલ્યા જવાથી આપણે તેને જો કે સર્વથા વિસરી જશું નહિ; તો પણ વિસરી જવા જેવું કરીએ છીએ, એ સત્ય છે; પરંતુ અત્યારે આપણી જે દુર્બળ સ્થિતિ છે, તેમાં રહીને આપણે શું મેવાડનો પુનઃઉદ્ધાર કરી શકીએ તેમ છીએ કે ? આપણે એ જવાબદારીને વળગી રહીને આપણા આશ્રયદાતાને પણ જોખમમાં શામાટે ઉતરવા જોઈએ ? ” મહારાણાએ ભામાશાહના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં પૂછ્યું.

ભામાશાહ તેનાં આ પ્રશ્નથી વિચારમાં પડી ગયો. તેણે કેટલોક સમય સુધી વિચાર કરીને કહ્યું. “ મહારાણા ! આપના વિચારો આપણી વર્તમાન સ્થિતિનો વિચાર કરતાં જો કે અસત્ય તો નથી; તો પણ આપણે ગમે તે લોગે મેવાડનો ઉદ્ધાર કરવો જ જોઈએ, એવો મારો દઢાંચ્છ છે. ”

“ અને મારો પણ તેવો જ આગ્રહ છે. ” ગોવિંદસિંહે કહ્યું.

“ તમારો ઉભયનો આગ્રહ ખરોખર છે; પરંતુ આપણે મેવાડનો ઉદ્ધાર શી રીતે કરવો ? આપણી પાસે ધન નથી, સૈનિકો નથી અને તે ઉપરાંત યુદ્ધનાં સાધનો પણ નથી; તેમ છતાં મેવાડના ઉદ્ધારની જવાબદારીને વળગી રહીને આપણે શું કરવાના છીએ ? ” મહારાણાએ પૂછ્યું.

ભામાશાહે કે ગોવિંદસિંહે તેનો કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ, એટલે તેણે પુનઃકહ્યું. “ ભામાશાહ અને ગોવિંદસિંહજી ! આ સ્થળનો ત્યાગ કરીને અન્યત્ર ચાલ્યા જવાથી આપણે જે કઠોર પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, તેને ત્યજી દેખને આપણા કર્તવ્યથી અલિત થવું, એવો મારા કથનનો ભાવાર્થ નથી. માફ કર્યન તો એટલું જ છે કે મેવાડના ઉદ્ધારની જ્યારે એક પણ આશા રહી નથી, ત્યારે આપણે અહીં પડ્યા રહીને અન્યને ભારરૂપ શા માટે થવું જોઈએ ? આપણી પાસે જો ધન હોત, જો સૈન્ય હોત અને જો યુદ્ધનાં સાધનો હોત, તો શું આપણે આપણી માતૃભૂમિનો ત્યાગ કરીને અન્યત્ર

ચાલ્યા જવાનું પસંદ કરત ખરા ? નહિજ; પરંતુ જ્યારે આપણી પાસે કાંઈ પણ સાધન નથી, ત્યારે નાહક આપણે અહીં શા માટે પડ્યા રહેવું જોઈએ ? ”

ભામાશાહે તુરતજ કહ્યું. “મહારાણા ! આપણી પાસે કશું પણ સાધન નથી અને તેથી ‘અહીં શા માટે પડ્યા રહેવું જોઈએ’ એ આપની માન્યતા સત્ય છે; પરંતુ આપણે જો ધન વગેરે સાધનો મેળવી શકીએ, તો પછી આપણને અહીં રહેવાને અને મેવાડના ઉદ્ધારને માટે પ્રયાસ કરવાની કાંઈ હરકત છે ખરી ? ”

“ નહિ, તો પછી કશી પણ હરકત નથી; પરંતુ આપણી પાસે ધન વગેરે સાધનો નથી, તેનું કેમ ? ” પ્રતાપસિંહે તેની વાતનો સ્વીકાર કરતાં પૂછ્યું.

“ મહારાણા ! ” ભામાશાહે કહ્યું. “ આપની વાત ઠીક છે; પરંતુ જો આપ ધન વગેરે સાધનના અભાવે નિરાશ થઈને મેવાડનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છા ધરાવતા હો, તો આપની એ ઇચ્છાને અંતરમાંજ સમાવી દો; કારણ કે મારી પાસે આપના રાજ્યની સેવા કરીને મારા પૂર્વજોએ મેળવેલું જે પુષ્કળ ધન છે, તેને મેવાડના ઉદ્ધારને માટે આપના ચરણોમાં નજર કરૂં છું. એ ધનથી પચીશ હજાર માણસના સૈન્યને બાર વર્ષ સુધી નભાવી શકાય તેમ છે; માટે મહારાણા ! મારી આ સામાન્ય પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કરી દૂરના દેશમાં ચાલ્યા જવાના વિચારને આપ તિલાંજલી આપી દો. ”

ભામાશાહની આ અપૂર્વ સ્વદેશભક્તિ અને તેનું અલૌકિક સ્વાર્પણ જોઈને પ્રતાપસિંહે આશ્ચર્ય દર્શાવતાં પૂછ્યું. “ મંત્રીશ્વર ! તમારી ઉદારતાને માટે હું તમને ધન્યવાદ આપું છું, પરંતુ જે ધન તમારું છે. તેને મારે શામાટે લેવું જોઈએ ? અને તમારે મને શામાટે આપી દેવું જોઈએ ? ”

ભામાશાહે કાંઈક દીલગીરી ભરેલા અને કાંઈક આવેશપૂર્ણ સ્વરથી કહ્યું. “ મહારાણા ! આપ શું કહો છો, તે હું સમજી શકતો નથી. જે ધન આપને હું અર્પણ કરવા માગું છું, તે અલભત મારા કળ્પનામાં છે; પરંતુ તેથી તે મારું શી રીતે થયું ? મારા પૂર્વ-

प्रतापे कुलुं:—“ लामाशाल ! तमारा धनथी मेवाउने न्ने उद्धार
थशे तो तेनो सधणो यश तमनेज भणशे. ”

स्नानंद प्रेस—बावनगर.

જેએ આપના પૂર્વજોની સેવા કરીને તે ધન મેળવેલું છે અને તેથી] વસ્તુતઃ તે આપનું જ છે; મેવાડના મહારાણા તરીકે આપ જ તેના સ્વામી છો. સેવકની સંભાળ લેવાની અને તેને દુઃખમાં સહાય કરવાની જેમ સ્વામીને માથે ફરજ રહેલી છે, તેમ સ્વામીના દુઃખે દુઃખી થવાની અને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરીને પણ તેની યત્કિંચિત્ સેવા બબ્બવવાની ફરજ સેવકની ઉપર પણ રહેલી છે. મારી આ ફરજના અંગે હું મારી પાસેના ધનને આપને જ્યારે અર્પણ કરવા માગું છું, ત્યારે આપે તેનો અસ્વીકાર શામાટે કરવો જોઈએ ? સ્વામી-સેવકના સંબંધને ઘડીબર બાબુએ રાખીએ; તો પણ જે ભૂમિ મારી જન્મદાતા છે, જે ભૂમિમાં રહીને મેં મારું આટલું જીવન સુખપૂર્વક વ્યતિત કર્યું છે, જે ભૂમિના અન્નપાણીથી મારું શરીર પોષાયું છે, જે ભૂમિ મારા દેશબાંધવોની આશ્રયપ્રદાતા છે અને જે ભૂમિની સુશીતલ છાયામાં વસીને મેં યથેષ્ટ આનંદને અનુભવ્યો છે, તે પ્રિય જન્મભૂમિના ઉદ્ધારને માટે પણ મારે મારા સર્વસ્વનું સ્વાર્પણ કરવું, એ મારો ધર્મ છે અને એ ધર્મને બબ્બવવાને માટે મારી પાસે જે દોલત છે, તે હું આપને અર્પણ કરતો હોવાથી ‘તેને તમારે શામાટે આપી દેવી જોઈએ?’ એવો પ્રશ્ન પૂછવાની આપને અગત્ય નથી અને તેથી મારી માગણીનો સ્વીકાર કરવાની હું આપને આશ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરું છું.

પ્રતાપસિંહે હર્ષપૂર્વક કહ્યું. “ મંત્રીશ્વર ! તમારા વડિલોએ મારા વડિલોની સેવા કરીને જે ધન મેળવ્યું હોય, તે વાસ્તવિકરીતે જોતાં તમારું જ કહેવાય અને તેથી તેની ઉપર મારો જરા પણ અધિકાર ગણાય નહિ; પરંતુ તેમ છતાં તમે જ્યારે તેને મેવાડના ઉદ્ધારને માટે અર્પણ કરવાને તૈયાર થયા છો, ત્યારે હું તેનો સ્વીકાર કરવાનું ઉચિત માનું છું અને તમારી આવી અલૌકિક ઉદારતા માટે તમને શતકોટી ધનવાદ આપું છું. ભામાશાહ ! “ તમારા ધનથી મેવાડનો જે ઉદ્ધાર થશે, તો તેનો સઘળો યશ તમને જ મળશે અને રાજપુત ભતિનું ગૌરવ તમે જ સાચવી રાખ્યું છે, એમ ભવિષ્યના ઇતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરે કેતરાઈ રહેશે.” તમારી આ ઉદાર સહાયથી મારામાં હવે નવિન ચૈતન્ય પ્રકટયું છે અને તેથી હું હવે દૂરના દેશમાં

ચાલ્યા જવાના મારા વિચારને માંડી વાળું છું અને મેવાડના કલ્યાણના કાર્યમાં પુનઃ જોડાવાની વધારે દઢાઇથી પ્રતિજ્ઞા કરું છું.”

ભામાશાહે પ્રતાપસિંહને નમન કરીને કહ્યું. “ મહારાણા ! મારી મિથ્યા પ્રશંસાની વાતને જવા દો; કારણ કે મેં જે કાંઈ કર્યું છે, તે મારી ફરજથી વિશેષ નથી કર્યું. અને તેથી મારી પ્રશંસા કરવાની કે મને ધન્યવાદ આપવાની જરૂરીઆત નથી. આપે કૃપા કરીને મારી વિનંતીનો સ્વીકાર કર્યો, એજ મારા મોટા ભાગ્યની વાત છે. માફ ધન મેવાડના ઉદ્ધારને માટે વપરાશે, એ વિચારથી મને ઘણો જ આનંદ થાય છે.”

ઠાકોર રાયધવલે ભામાશાહની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું. “ મંત્રીશ્વર ! તમારી આવી ઉદારતા અને દેશનેા ઉદ્ધાર કરવાની તમારી તીવ્ર લાગણી જોઈને મને ઘણો જ આનંદ થયો છે. જન્મ-ભૂમિના કલ્યાણને માટે તમે આજે જે સ્વાર્પણ કર્યું છે, તે ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરોથી સર્વદા કોતરાર્થ રહેશે અને તેથી મેવાડના ઉદ્ધારનું બધું માન તમને જ મળશે, એમ મહારાણાનું કહેવું છે, તે સર્વથા સત્ય છે. ધન્ય છે, ભામાશાહ ! તમારા જેવા પોતાના દેશ અને સ્વામીના સાચા સેવકને સહસ્રવાર ધન્ય છે !”

“ અને હું પણ ઠાકોર રાયધવલજીના મતને મળતો થાઉં છું; કારણકે મંત્રીશ્વર ! તમે તમારું સઘળું ધન દેશના ઉદ્ધારને માટે અર્પણ કરીને સ્વદેશભક્તિનું જે ઉત્તમ કાર્ય કર્યું છે, તે માટે તમને જેટલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો થોડો જ છે અને તમારી જેટલી પ્રશંસા કરીએ, તે પણ થોડી જ છે. મારે નિર્વિવાદપણે કહેવું જોઈએ છે કે આજે તમે કરેલા સ્વાર્પણથી મેવાડીઓની ચાલી જતી આબરૂનું રક્ષણ થયું છે, એટલું જ નહિ, પણ તેનું નાશ પામતું ગૌરવ સચવાઈ રહ્યું છે.” ગોવિંદસિંહે પોતાના ખરા જીગરથી કહ્યું.

મંત્રીશ્વર ભામાશાહે આ ઉભય વીરોએ કરેલી પોતાની પ્રશંસા સાંભળીને કહ્યું. “ ઠાકોર રાયધવલજી તથા સહુખરરાજ ! મારા પ્રત્યેની તમારી ઉભયની શુભ લાગણી જોઈને હું તમારો અત્યંત ઉપકાર માનું છું; પરંતુ તમે મારી જે પ્રશંસા કરો છો,

તેને માટે હું યોગ્ય નથી; કારણકે મેં જે કાંઈ યતિક્ષિત સ્વાર્પણ કર્યું છે, તે મારી ફરજના અંગે જ કરેલું છે.”

આ વાતચિત થઈ રહ્યા પછી મહારાણા પ્રતાપસિંહે કહ્યું. “ભામાશાહ ! તમે હવે તમારું ધન કે જે મેવાડના ઉદ્ધાર માટે અર્પણ કરવાને તૈયાર થયા છો; તેને અત્રે લાવવાની વ્યવસ્થા કરવાને આપણા કેટલાક વિશ્વાસુ લીલોને લઈને જાઓ અને અમે આસપાસના પ્રદેશમાંથી સૈનિકોને એકત્ર કરવાના કાર્યમાં જોડાઈએ છીએ.”

“જેવી મહારાણાની આજ્ઞા.” એમ કહીને ભામાશાહ ત્યાંથી તેને નમન કરીને પોતાને સોંપવામાં આવેલા કાર્ય ઉપર જવાને રવાના થઈ ગયો અને તે પછી પ્રતાપસિંહ પણ યુદ્ધનાં સાધનોની તૈયારી કરવાને ત્યાંથી જવાની તૈયારી કરતો હતો. તેને ઠાકોર રાયધવલે અટકાવીને નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું. “મહારાણા ! મંત્રીશ્વર ભામાશાહની વિનંતિને સ્વીકાર કરીને જેમ આપે તેમને કૃતાર્થ કર્યા છે, તેમ મને પણ મારી વિનંતિને સ્વીકાર કરીને કૃતાર્થ કરશો.”

મહારાણાએ આનંદપૂર્વક કહ્યું. “ઠાકોર ! તમારે જે કહેવું હોય, તે ખુશીથી કહો. હું તેનો અવશ્ય સ્વીકાર કરીશ.”

રાયધવલે કહ્યું. “મહારાણા ! મારી વિનંતિ એ છે કે આપ જેવા સ્વદેશભક્ત, વીરશિરોમણી, પુણ્યલોક, દૃઢપ્રતિજ્ઞ અને પુરુષોત્તમ મહારાણાએ અત્રે આવીને મને જે માન આપ્યું છે, તે માટે આપને હું જેટલો ઉપકાર માનું તેટલો થાડોજ છે, પરંતુ મને કહેવાને દાંલગીરી થાય છે કે આપને જોઈએ તેવી અને તેટલી આગતાસ્વાગતા મારાથી થઈ નથી, એટલુંજ નહિ પણ આપને યોગ્ય એવી એક પણ વસ્તુ મારાથી આપની સન્મુખ નજર કરી શકાઈ નથી અને તેથી મારી પુત્રી અલકાસુંદરી કે જે રૂપ અને ગુણમાં આપને સર્વથા યોગ્ય છે, તેનું પાણીચહણ કરીને મને કૃતાર્થ કરશો.”

પ્રતાપસિંહને ઠાકોરની આ માગણીથી આશ્ચર્ય થયું નહિ; કારણ કે અલકાસુંદરીની પ્રેરણાથી જ તે આ પ્રમાણે તેનું પાણીચહણ કરવાને માટે કહે છે, એમ તેના અલકાસુંદરી સાથે થયેલા

મીલનથી તેને જાણાયું; તેમ છતાં તેણે કહ્યું. “ રાયધવલજી ! મારા હુઃખના અને ખરેખરી કટોકટીના સમયે તમે મને મારા પરિવાર સહિત આશ્રય આપીને જે આગતાસ્વાગતા કરી છે, તેનો યોગ્ય બદલો મારાથી આવી હાલતમાં શી રીતે વાળી શકાશે, તેનો હું રાત્રિ દિવસ વિચાર કરું છું. તેમાં વળી તમે મને તમારી પુત્રીનું પાણિયહણ કરવાનું કહીને તમારા મારા ઉપરના ઉપકારમાં વૃદ્ધિ કરો છો, એ કેવી વાત ? તમે મને ખરા સમયે આશ્રય આપીને જે સહાય કરી છે, તેને લઈને હું તમારી માગણીનો અસ્વીકાર કરવાનું ઉચિત માનતો નથી; પરંતુ મારી પ્રતિજ્ઞાને અંગે તમારી પુત્રી સાથે હાલ તુરત હું લગ્ન કરી શકીશ નહિ અને હું આશા રાખું છું કે તે માટે મને માફ કરશો. ”

રાયધવલે કહ્યું. “ મહારાજા ! આપની પ્રતિજ્ઞાને હું બાણું છું અને તેથી આપ ધામધુમથી મારી પુત્રી સાથે લગ્ન કરી શકો નહિ એ સર્વથા સ્વાભાવિક છે, પરંતુ હું આપની પ્રતિજ્ઞાને કોઈ પણ પ્રકારની હરકત આવે તેમ કરવાને માગતો નથી. મારી વિનંતિ માત્ર એટલીજ છે કે આપે મારી પુત્રીનું પાણિયહણ કરીને તેને આપની અર્ધાંગના બનાવી આપની સેવામાં જ રાખવી. આ ક્રિયા કોઈ પણ પ્રકારની ધામધુમ વિના આજે સંધ્યા સમયે કરવાની મેં સર્વ ગોઠવણુ પણ કરી રાખી છે; માટે આપ તેનો સ્વીકાર કરીને મને વિશેષ ઉપકૃત બનાવશો, એવી મને સંપૂર્ણ આશા છે. ”

“ બહુ સાફ. જ્યારે તમે મારી પ્રતિજ્ઞાથી પરિચિત છો અને કોઈ પણ પ્રકારની ધામધુમ વિના તમે તમારી પુત્રીને મારી અર્ધાંગના માત્ર વાગ્દાનથી બનાવવાને ઇચ્છો છો, ત્યારે મને તેનો સ્વીકાર કરવાની કશી પણ હરકત નથી અને તેથી આજ સંધ્યા સમયે તમારી ઇચ્છા મુજબ વર્તવાને હું તૈયાર છું. રાયધવલજી ! તમે મને ખરા સમયે આશ્રય આપીને મારા ઉપર જે ઉપકાર કર્યો છે અને વિશેષમાં તમારી પુત્રી પણ મને આપવા તૈયાર થયા છે, તેનો યોગ્ય બદલો મારે તમને શી રીતે આપવો, તેનો મને હુમેશાં વિચાર થયાં કરે છે. હાલની મારી વિચિત્ર અવસ્થામાં હું તમને કાંઈ કિમતી ભેટ કે અમુક સારી જાગીર આપી શકતો નથી, એ જો કે દીલગીરી

ભરેલું છે; તો પણ તમારા ઉપકારનો બદલો વાળવાની ખાતર હું તમને 'રાણા' ની પદવીથી વિભૂષિત કરું છું." પ્રતાપસિંહે અલકાસુંદરીનો સ્વીકાર કરવાની કબુલાત આપતાં કહ્યું.

“ મહારાણા ! ” રાયધવલે કહ્યું “ આપને આશ્રય આપીને મેં આપની જે આગતા સ્વાગતા કરી છે તે માટે આપને મનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંદેહ રાખવાની જરૂરીઆત નથી; કારણ કે ભતિભાઈએ ભતિભાઈને સહાય કરવી, અને હું મારી દુરજ સમભું છું, તેથી મારાથી બનતી આપની જે સેવા મેં કરેલી છે, તેનો બદલો આપવાની કશી પણ અગત્ય નથી, તેમ છતાં જ્યારે આપ મને 'રાણા' ની માનવંત ઉપાધિથી વિભૂષિત કરો છો, ત્યારે હું તેનો સ્વીકાર કરું છું. અને હવે હું મારી પુત્રીના વાગ્દાનની કિયાની જરૂરજોગ તૈયારી કરવાને જવાની રજા માગું છું, યોગ્ય સમયે મારો કુમાર આપને તેડવાને માટે આવશે; માટે આપ તે વખતે બે-ત્રણ સરદારો સાથે મારા મહેલે પધારજો. ”

પ્રતાપસિંહે ઈશારતથી હા કહી એટલે રાયધવલ ચાલ્યો ગયો અને તે પછી તે તથા સરદાર ગોવિંદસિંહ પણ ભવિષ્યમાં થનારા યુદ્ધની તૈયારી કરવાને અને આસપાસના પ્રદેશમાંથી સૈનિકો મેળવવાનો પ્રયાસ કરવાને પોતાના નિવાસસ્થાને ગયા, પ્રતાપસિંહે પોતાની પર્ણકુટીમાં જઈને દેવી પદ્માવતીને રાયધવલની માગણી કહી દર્શાવી એટલે તેણે પણ અલકાસુંદરીનો સ્વીકાર કરવાને આગ્રહ કર્યો. સંધ્યા સમયે યોગ્ય મુદૂર્તે પ્રતાપસિંહે અગ્નિદેવની સાક્ષીએ અલકાસુંદરી સાથે પાણિગ્રહણ કરીને તેને પોતાની અર્ધાંગના બનાવી અને તે વખતથી અલકાસુંદરી પોતાના પ્રિયતમની પર્ણકુટીમાં જઈને તેણે જે પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, તે પ્રમાણે પોતે પણ પ્રતિજ્ઞા લઈને રહેવા લાગી.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

શાહબદો સલીમ.

“ દુનિયામેં અચ્છી ચીજ જો કુચ્છ હય વો શરાખ હય;
 ઇસ્કે સિવા જો ચીજ હય બિલકુલ ખરાખ હય.
 જો પિતા હય ઇસે આલમમેં વો સરદાર હોતા હય;
 જો બેવકુફ હય ઇસે ઉસે ઇન્કાર હોતા હય. ”

શાહબદો સલીમે શરાખની બે ત્રણ પ્યાલીઓ ઉપરા ઉપરી ગટગટાવીને ઉપરની બેત કહી. એટલે તેનો બની મિત્ર મહમદ કે જે તેની સામેજ બેઠો હતો, તેણે તેને વધાવી લઇને કહ્યું. “ શાહબદો સાહેબ ! આપે કહેલી બેત બિલકુલ રાસ્ત છે; કાં કે આ દુનિયામાં ખુદાતાલાએ જો કોઈ અચ્છી ચીજ બનાવી હોય, તો તે શરાખ છે. શરાખની મૌજ અને તેનો નીસો ખરેખર અજબ છે અને તેથી જે ઇસમ તેનો ઇન્કાર કરે છે, તે ખરેખર બેવકુફ અને ઉલ્લુનો સરદારજ છે; પરંતુ મારા મહેરબાન ! ગુલામની ગુસ્તાખીને માફ કરજો; કાં કે દુનિયામાં શરાખ એ જો કે બહુત અચ્છી ચીજ છે; તો પણ મારે કહ્યા સિવાય નથી ચાલતું કે ગુલાખી બદનની નવજુવાન નાજુક પરી પણ શરાખથી જરાએ કમતી નથી. ”

શાહબદો એ સાંભળીને ખડખડાટ હસી પડ્યો. તેણે શરાખની એક પ્યાલી પુનઃ ગટગટાવી જઈ કહ્યું. “ વાહવાહ, હોસ્ત તેં પણ ખુબ કરી. ખુદાતાલાએ બનાવેલી શરાખ અને સુંદરી એ બે અજબ કરામતોમાં સુંદરી સર્વશ્રેષ્ઠ છે; કારણ કે શરાખનો નીસો તો મારે મન સાધારણ ખીના છે; પરંતુ સુંદરીના બેનમૂન રૂપનો નીસો એટલો બધો બેહદ છે કે તને તેની શી વાત કહું ? પેલી મદમાતી નવજુવાન સુંદરી મહેર-અમીર આયાસબેગની પુત્રી અને શેર અફગાનની બીબી-ને તો તેં જોઈ છે ને ? તેના અજબ રૂપનો મને એવો તો નીસો ચડ્યો છે કે હજુ પણ તેની મનમોહન મૂરત મારા જીગરમાંથી દૂર થઈ નથી. હાલ તો જો કે બાબાએ તેને મારી નજરથી દૂર કરવાને માટે નાલાયક શેર અફગાન સાથે, પરણાવી દીધી છે; તો પણ હું તેને બૂલી ગયો નથી અને તેથી કોઇને કોઈ વખતે હું

એ રૂપસુંદરી મહેરને મેળવીશ અને તેને મારી રાજરાણી બનાવીને મુખી થઈશ. ”

“ શાહજાદા સાહેબ ! શું એ મનમોહન સુંદરી મહેરને આપ હજી બૂલી ગયા નથી ? ઘણીજ આશ્ચર્યની વાત ! પરંતુ આપ તેને મેળવશો શી રીતે ? ” મહમદે સ્વાલ કર્યો.

“ મહમદ ! દોસ્ત ! તું હજી ઉલ્લુજ રહ્યો છે; શી રીતે મેળવશો, એ કાંઈ સ્વાલ છે ! જમીન આસમાન એક થાય; તો પણ હું તેને છોડનાર નથી, જ્યારે દિલ્હીના તખ્તેતાઉસ ઉપર તારે આ મિત્ર વિરાજમાન થયો, ત્યારે બિચારા શેર અફઘાનની શી તાકાત છે કે તે મહેરને સાચવી શકે ? ગમે તે લોગે અને ગમે તે ઉપાયે હું મહેરને મારી દિલબર બનાવીશ, એ ચોકસ છે અને જ્યારે એમ કરોશ, ત્યારેજ મારા દિલની આગ ખુઝાશે. ” શાહજાદાએ આંખો ફાટીને જવાબ આપ્યો.

મહમદે હસીને કહ્યું. “ પાક પરવરદેગારની મહેરબાનીથી આપની ઇન્છા જલદી પાર પડે, એમ હું ઇન્છું છું; પરંતુ શાહજાદા સાહેબ ! જ્યારે આપ એ લલિત લલનાને મેળવશો, ત્યારે પેલી ગુલબદન રજીયાતું શું થશે ! શું આપ તેને વિસરી જશો ? ”

“ રજીયા ! ” શાહજાદાએ આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું. “ નહિ, રજીયાને વિસારી મેલવી મને પાલવે તેમ નથી; કારણ કે મને તેની કેટલાક રાજકીય કામોમાં ખાસ કરીને અગત્ય છે, પરંતુ મહેરની આગળ રજીયા તુમ્છ છે; કાંઈ વિસાતમાં નથી. ”

મહમદે શરાબની પ્યાલી લઈને કહ્યું “ સાહેબ ! આપ મહેરને વધુ મહત્વ આપો છો; પરંતુ મારા મતાનુસાર મદમાતી સૂ-લકાય સુંદરી રજીયા મહેરથી જરા પણ ઉતરતી નથી. પછી તો આપ જે ધારતા હો, તે ખરૂં. ”

“ દોસ્ત ! તારૂં કથન ઠીક છે; પરંતુ મહેર તે મહેરજ છે; તેની તુલનામાં રજીયા ટકી શકે તેમ નથી. યા ખુદા ! યા પરવરદેગાર ! મહેર, હા, મહેરને જ હું મારી રાજરાણી બનાવીશ. ” શાહજાદો શરાબના બેહદ નીસામાં બોલી ઉઠ્યો.

બરોબર આ સમસે પચીશોક વર્ષની એક તરૂણીએ શાહબદા સલીમની સન-મુખ આવીને કહ્યું. શાહબદા સાહેબ ! કેને આપની રાજરાણી બનાવવાને માગો છો ? ”

શાહબદાએ નીસામાં જ જવાબ આપ્યો. “ તને, પ્યારી રજયા ! તને જ. બીજી કેને ? ”

તે આવનાર તરૂણી ઉમરાવ કૈજની બીબી રજયા જ હતી. તેણે કહ્યું. “ ખોટી વાત ! આપ તો પેલી નાદાન છોકરી મહેરને આપની રાજરાણી બનાવવાને માગો છો; કેમ અરૂં ને ? ”

“ મહેર ! હા, મહેરને. પછી છે કાંઈ ? ” શાહબદાએ પુનઃ નીસામાં જ જવાબ આપ્યો.

“ ઠીક, તો પછી મને વિસારી મૂકશો ને ? ” અને જો મને આ પ્રમણે વિસારી મૂકવાને માગતા હતા, તો પછી મારી સાથે પ્રેમ-સંબંધ શા માટે બાંધ્યો ? ” રજયાએ કર્કશતાથી પ્રશ્ન કર્યો.

રજયાના કર્કશ સ્વરથી શાહબદાને જરા ભાન આવ્યું. તેને લાગ્યું કે નીસામાં તેણે કાચું કાપ્યું હતું અને તેથી પોતાની થયેલ બૂલને સુધારી લેવાને માટે તે એકદમ ઉભો થઈ ગયો અને રજયાના કોમળ કરને પ્રેમથી પકડીને તેને પોતાની તરફ ખેંચીને બોલ્યો. કોણ પ્યારી રજયા ! જન્મતની હુરી ! તું અહીં ક્યાંથી ? તું અહીં કેટલા સમયથી આવીને ઉભી છો ? ”

રજયા કાંઈ કાચીપોચી નહોતી કે તે શાહબદાનાં આ ઉપર ઉપરનાં મીઠાં વચનોને ન સમજી શકે. તેણે છૂટ લઈને તેના હાથને તરછોડી નાંખીને કહ્યું. “ નહિ, શાહબદા સાહેબ ! હું હવે તમારાં મીઠાં મીઠાં વચનોથી ભોળવાઈ જવાની નથી. તમે મહેરને ચાહતા હો અને તેને આપની રાજરાણી બનાવવાને માગતા હો, તો ભલે; હું મારે આ ચાલી. આપના જેવા અંચળ ચિત્તના પુરૂષ સાથે પ્યાર બાંધવાથી જો આવું કૃણ મળતું હશે, એવી મને પ્રથમથી ખબર હોત, તો હું મારા બાવિંદનો વિશ્વાસઘાત કરીને કદિ પણ આપની સાથે પ્રેમ જોડવાને આવત નહિ. ”

આ પ્રમાણે કહીને રજયા ત્યાંથી રીસાઈને ચાલી જવા લાગી

એટલે શાહજહાંએ તેનો હાથ પકડીને તેને ઉભી રાખી અને મંદ સ્મિત કરતાં કહ્યું. “ પ્યારી દિલબર ! શામાટે રીસાય છે ? શામાટે તારા નાબુક દિલને દુઃખી કરે છે ? શરાબના બેહદ નીસામાં મારાથી કાંઈ તને અપમાનકારક શબ્દો કહી જવાયા હોય, તો તે માટે તું મને માફ કર, કારણ કે શરાબના નીશામાં મારાથી ઘણીવાર ન બોલવાના શબ્દો બોલી જવાય છે, તે તું ક્યાં નથી બાણતી કે નાહક મારા ઉપર ક્રોધ કરે છે ? ”

રજીઆએ કાંઈક શાંતિને ધારણ કરીને કહ્યું. “ શાહજહાં સાહેબ ! હું આપના ઉપર ક્રોધ કરતી નથી; પરંતુ જો આપ મહેરને-પેલી એક વખતની કંગાલ છોકરીને આહતા હો અને તેનેજ તમારી રાજરાણી બનાવવાને માગતા હો, તો પછી આપને મારી શી જરૂર છે ? અને આપ જ્યારે તેને વધારે મહત્ત્વ આપવાને માગો છો, ત્યારે મારે અહીં આવવાનું પ્રયોજન પણ શું છે ? ”

“ રજીયા ! જીગર ! ” શાહજહાંએ રજીયાને મનાવતાં કહ્યું “ તું નાહક વહેમાય છે. નીસાના આવેશમાં મહેર વિષે હું કાંઈ આડું અવગું બોલી ગયો હોઉં, તો તે તરફ તારે જરા પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ નહિ. મહેર ગમે તેવી રૂપસુંદરી હોય, તો તેની મને શી પરવા છે ? હું તો બસ તનેજ ખરા હૃદયથી આહું છું અને તેથી જ્યારે હું હિન્દુસ્થાનનો શહેનશાહ થઈશ, ત્યારે તને જ મારી શહેનશાહબાનુ બનાવીશ, એવું મેં જે વચન તને આપ્યું છે, તેને હું વિસરી ગયો નથી. વળી આજે તને પુનઃ પણ કહું છું કે હું મારા એ વચનને ગમે તે લોગે પાળવાને તૈયાર જ છું. હવે તને મારા પ્રેમનો વિશ્વાસ આવે છે, પ્યારી ? ”

રજીયા શાહજહાંના લોગા દિલને બાણતી હતી અને તેથી તેણે હસીને જવાબ આપ્યો. “ પ્યારા ! આપના પ્રેમનો મને વિશ્વાસ જ છે અને તેથી આપે આપેલ વચનને ગમે તે લોગે આપ પાળશો, એવી મને સંપૂર્ણ ખાતરીજ છે; પરંતુ આપ હવે શરાબના વ્યસનની કાંઈ હદ રાખો તો ઠીક; નહિ તો પછી આપની તબિયતને મોટો ધક્કો લાગશે. ”

શાહબહાએ રજીયાને પોતાના આસન ઉપર પોતાની પાસે-
જ બેસારીને અને તેનાં બુલાખી ગાલ ઉપર ચુંબન ભરીને કહ્યું.
“ ખ્યારી ! હું ઘણું જ બહુ ધું કે શરાબનું વ્યસન ખરાબ છે;
પરંતુ મને તેનો એટલો બધો રસ લાગી ગયો છે કે મારાથી તેને
છોડાતું નથી; તેમ છતાં તારી વ્યાજબી સલાહને માન આપીને હું
તેને ઓછું કરવાનો પ્રયાસ અવશ્ય કરીશ. જોધા અને જગત
પણ મને તે વિષે બહુજ શિખામણ આપે છે; પરંતુ ખરાબ દોસ્તો-
ના સહવાસથી શરાબને હું છોડી શકતો નથી. ઠીક, પણ મહમદ
ક્યાં ગયો ? ”

“ તે તો હું જ્યારે અહીં આવી, ત્યારનો ચાલ્યો ગયો છે.”
રજીયાએ કહ્યું.

“ હં, રજીયા, પણ પેલા કાગળનું શું થયું ? મને લાગે છે કે
બાબાના હાથમાં એ કાગળ ગયો હોવો જોઈએ.” સલીમે કહ્યું.

“ હા, આપની ધારણા સત્ય છે; કારણ કે જે વખતે વિજયને
એ કાગળ આપીને હું તેને સમજાવતી હતી, તે વખતે ખુદ શહેન-
શાહ હિન્દના પોશાકમાં સજ્જ થઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા.
તેમના આગમનથી હું તો તુરતજ પલાયન થઈ ગઈ હતી; પરંતુ
વિજય ત્યાંને ત્યાંજ ઉભો રહ્યો અને શહેનશાહે તેની સાથે ઘણીવાર
સુધી વાર્તાલાપ કર્યો હતો અને તેથી મારો એ કાગળ અવશ્ય
તેમના હાથમાંજ ગયો હશે.” રજીયાએ સલીમની ધારણાને સ્વીકાર-
તાં પોતાની માન્યતા કહી બતાવી.

“ એ કાગળ જો બાબાના હાથમાં ગયો હશે, તો તો આપણી
પૂરી ક્ષેત્રી થવાની છે; પરંતુ રજીયા ! તેં તે કાગળમાં શી હકી-
કત લખેલી હતી ? ” સલીમે જાણાસાથી પૂછ્યું.

“ શી હકીકત લખેલી હતી, કેમ ? શહેનશાહ વિરૂદ્ધ આપણે
જે બળવો જગાડવાનાં છીએ અને આપણા તથા પાક ઇસ્લામ
ધર્મના વિરોધી અબુલફજલ વગેરેનો કાંટો આપણા માર્ગમાંથી દૂર
કરવાની આપણે જે ઇચ્છા ધરાવીએ છીએ, તે વિષે કેટલાક ખુલાસા
અને શુભ ખાતમીઓને તે કાગળમાં લખવામાં આવેલી હતી અને

તેથી તે કાગળ જે શહેનશાહના હાથમાં ગયો હશે તો આપણી બધી ગોઠવણુ ધૂળમાં મળવાનો સંભવ છે. મને લાગે છે કે આપણે વિષયને એ કાગળ વિષે પૂછીએ તો શી હરકત છે ? ” રજીયાએ કાગળની હકીકત કહેતાં પ્રશ્ન કર્યો.

“ નહિ, તેને હવે એ વિષે કાંઈપણુ પૂછી શકાય તેમ નથી; કારણુ કે તે બાબનો માનીતો થઈ પડ્યો છે અને તેથી તેને કાગળની હકીકત પૂછવાથી કાંઈ અર્થ સરે તેમ નથી.” શાહબદાએ જવાબ આપ્યો.

“ ઠીક, જવાદો એ વાતને, પરંતુ બળવો જગાડવા સંબંધી આપ હવે શું નિશ્ચય ઉપર આવ્યા છો ? ” રજીયાએ વિષયને બદલીને સ્વાલ કર્યો.

“ બળવો જગાડવો એ ચોક્કસ છે; પરંતુ ક્યારે અને શી રીતે જગાડવો, તે વિષે મેં હજી કશો પણ નિશ્ચય કર્યો નથી. બાદશાહને રાજધાનીનો ત્યાગ કરીને દૂરના દેશમાં યુદ્ધાદિ કારણસર જવાનું થાય, તો બળવો જગાડીને રાજધાનીનો કબજો મેળવવાનું કાર્ય સહેલું થઈ પડે તેમ હોવાથી હું તેનીજ રાહ જોઈ રહ્યો છું. કેટલાક મુસલમાન સરદારોને તો મેં આપણા પક્ષમાં સામેલ કરી દીધા છે; પરંતુ રાજપૂત અને અન્ય હિન્દુ સરદારો અને અમીરો આપણા પક્ષમાં આવતા નથી. તેઓ તો બાદશાહને માટે પોતાના પ્રાણ આપવાને પણ તૈયાર છે અને તેથી બળવો જગાડવાનું કાર્ય હાલ તુરત સહેલું નથી. અબદુલકાદરે મને ગઈ કાલેજ ખબર આપી છે કે બાદશાહ દક્ષિણમાં ખાનદેશ તરફ યુદ્ધ કાર્યને માટે જવાના છે અને જે આ ખબર ખરી હોય અને તેઓ રાજધાનીનો ત્યાગ કરીને દક્ષિણમાં જવાના હોય તો પછી રાજધાની અને ખબ્બાનો કબજો મળવાનું કાર્ય આપણને બહુજ સરલ થઈ પડે તેમ છે તથા એક વખત તેનો કબજો આપણા હાથમાં આવી ગયો કે પછી બાદશાહથી ડરવાનું આપણને કશું પ્રયોજન નથી.” સલીમે બળવો જગાડવાની પોતાની ગોઠવણુ કહી બતાવી.

“ આપની ગોઠવણુ તો ઘણીજ સારી છે અને યુદ્ધાતાલાની

રહેમથી તે પાર પણ પડશે; પરંતુ તે પછી-એટલેકે આપ શહેન-શાહ થયા પછી આપની આ નાચીજ દાસીને ભૂલી તો જશો નહિ ને ? રજયાએ અર્થસૂચક દષ્ટિથી પૂછ્યું.

“ નહિ ખ્યારી રજયા ! ” સલીમે રજયાને આલીંગન આપીને કહ્યું. “ તને તો હું કદિ પણ ભૂલી જવાનો નથી; કિન્તુ જ્યારે હું સમસ્ત હિન્દુસ્થાનનો શહેનશાહ થઈશ ત્યારે તને મારી સામ્રાજી બનાવીશ. ”

રજયા શાહબદા સલીમની અપૂર્વ પ્રીતિ જોઈને ખુશી થઈ ગઈ. આનંદના અતિરેકથી તેનું સુંદર મુખ ખીલી ઉઠ્યું. તેણે સોનાની ખ્યાલી શરાબથી ભરીને શાહબદાને ખ્યારથી આપતાં કહ્યું. નામવર શાહબદા ! ખ્યારા જીગર ! મારા તરફની આપની અપૂર્વ પ્રીતિ જોઈને હું આપની ઘણી જ અહેશાનમંદ છું. ”

શાહબદાએ રજયાના હાથમાંથી શરાબની ખ્યાલી લઈને તેને ગટગટાવીને કહ્યું. “ વાહવાહ, રજયા ! શરાબકી કયા મૌજ ? કયા આનંદ ? ”

રજયાએ પુનઃ ખીજી ખ્યાલી ભરીને આપી અને તેને પણ તે પૂર્વવત ગટગટાવી ગયો. તે પછી શાહબદાએ નીસાના જોરમાં રજયાને અનેક પ્રકારની રાજખટપટની વાતો કહી દીધી અને તે પણ વધારે ને વધારે ગુમ વાતો તેની પાસેથી પ્રેમનાં મીઠાં વચનોથી લોભાવીને કઢાવતી હતી. જ્યારે આ પ્રમાણે શાહબદા સલીમ અને અમીર ફૈજની ખીખી રજયા શરાબમાં મસ્ત બનીને એશઆરામ લોગવતાં હતાં, ત્યારે શહેનશાહ અકબર અને તેનો મિત્ર ફૈજ તેમની આ બિભત્સ એટાને ગુપચુપ નિહાળીને મનમાંને મનમાં આશ્ચર્ય પામતા હતા. શાહબદાને વધારે બેભાન અવસ્થામાં જોઈને શહેનશાહ અકબર તથા ફૈજ ચોરડામાં દાખલ થયા. રજયાએ શરાબ પીધેલો નહિ હોવાથી તેને નીસો ચડેલો નહોતો અને તેથી તે અકબર તથા ફૈજને આવેલા જોઈને આશ્ચર્ય પામી ગઈ અને બેઠી હતી ત્યાંથી એકદમ ઉભી થઈ ગઈ. શાહબદા તો હજી બેભાન અવસ્થામાં પડ્યો હતો અને સુખેથી “ શરાબકી કયા

મૌજ ? શરાબકી ક્યા ખાત ? ખ્યારી રજ્યા ? ક્યા આનંદ ? ” એમ વારંવાર અરુપદ્મ સ્વરે બરાડતો હતો. બાદશાહે તેની પાસે જઈને તેના ખભા ઉપર જોરથી પોતાનો હાથ મૂકીને ગંભીરતા પૂર્વક કહ્યું “ સલીમ ! ”

સલીમને નીસામાંજ જવાબ આપ્યો. “ દિલોબ્બન રજ્યા ! શરાબકી ક્યા મૌજ ? શરાબકી ક્યા ખાત ? ”

અકબરે રોષપૂર્વક પુનઃ ગંભીરતાથી કહ્યું “ સલીમ ! ”

આ વખતે શાહબદોએ કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ; પરંતુ નીસાના આવેશમાં ખડખેડાટ હસી પડ્યો.

અકબરે તેને સંપૂર્ણ ખેલાન બનેલો જોઈને તેને ભગૃત કરવાની ખાતર તેનો હાથ જોરથી ખેંચીને કહ્યું. “ સલીમ ! સાવધ થા અને જરા નિહાળીને જો કે હું કોણ છું ? હું રજ્યા નહિ, પણ તારો બાબા અને સમગ્ર હિન્દુસ્થાનનો શહેનશાહ અકબર છું, શું તું શરાબના નીસામાં એટલો બધો ચકચૂર થઈ ગયો છે કે મને ઓળખતો પણ નથી. ? ”

સલીમની કર્ણેન્દ્રિયમાં શહેનશાહ અકબર એ બે શબ્દોનો પ્રવેશ થયો અને તેમ થતાંજ તેની જ્ઞાનેન્દ્રિય સતેજ થઈ ગઈ. તે આંખો ફાટીને અકબરની સામે પ્રથમ તો જોઈ રહ્યો; પરંતુ ત્યારબાદ તેને સંપૂર્ણ ઓળખવાથી મંત્રમુગ્ધ થઈ ગયો અને શરમથી અવનત મુખે ઉભો થઈ રહ્યો.

અકબરે તેને શુદ્ધિમાં આવેલો જાણીને પૂછ્યું, “ કેમ, સલીમ ! હજી તેં શરાબનો ત્યાગ નથી કર્યો ? તારા બાબાના હુકમનો તું આવીજ રીતે અમલ કરે છે કે ? ઠીક, પણ આ સ્ત્રી કોણ છે અને તે શામાટે અત્રે આવેલી છે ? ”

શાહબદો તેના બાબાનાં ઉપરાઉપરી પ્રશ્નો સાંભળીને જરા ગભરાઈ ગયો. અને તેથી તેણે કાંઈ જવાબ નહિ આપતાં ચુપજ રહેવું પસંદ કર્યું.

અકબરે પુનઃ કરડા સ્વરે પૂછ્યું, “ કેમ જવાબ આપતો

નથી સલીમ ? કહે, આ સ્ત્રી કોણ છે અને તે શા કારણથી અત્રે આવેલી છે ? ”

સલીમે આ વખતે પણ કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ, એટલે ફ્રેજીએ જરા આગળ આવીને કહ્યું, “ નામવર શહેનશાહ ! શાહબદા સાહેબને હવે શરમાવો નહિ, તેઓ મને અહીં હાજર બોધને જવાબ આપતાં અચકાય છે અને તેથી હું જ આપના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપું છું કે જો સ્ત્રી મારી જેવકા ખીખી રજીયા છે; પણ અહીંયા શું કારણથી આવી છે, તે હું આપને કહી શકતો નથી. ”

“ આ ખાતુ તમારી ખીખી છે, એ હું સારી રીતે જાણું છું; પરંતુ તે વાત મારે શાહબદાના મુખમાંથી જ કહાવવી હતી. ” શહેનશાહે ફ્રેજીને એ પ્રમાણે કહીને સલીમ તરફ બોધને પૂછ્યું. “ સલીમ ! રજીયાખાતુ અહીં કેમ આવેલાં છે અને તેમની સાથે તું શી ખાનગી મસલત ચલાવતો હતો ? ”

સલીમે પોતાના બાબાના મુખ સામે એકવાર આડી નજરે બોધ લીધું; પરંતુ તેને ચોખ્ખું જવાબ આપવા જેટલી હિંમત તેનામાં નહોતી અને તેથી તે મૌનજ રહ્યો.

શહેનશાહે તેને કેવળ નિરૂત્તર રહેલો બોધને કહ્યું. “ સલીમ ! તું મારો યુવરાજ પુત્ર હોવાથી મારી પાછળ તું જ આ સમગ્ર શહેનશાહતને સમ્રાટ થવાનો છે. વળી મારી ઉમ્મર પણ જર્ઘ્ન થવા આવી છે અને તેથી હું હવે જેટલું જીવ્યો છું, તેટલું જીવવાનો નથી, એ ચોક્કસ છે; તેમ છતાં તું મારી વિરૂદ્ધ બળવો જગાડવાની ખટપટ શા માટે કરી રહ્યો છે, તે હું સમજી શકતો નથી. તૌહિદ-ઈ-ઈલાહીના મતની સ્થાપનાથી કેટલાક મુસલમાનો મારી વિરૂદ્ધ થઈ ગયા છે અને તેમણે જ તને આડું અવળું લાલેરીને મારી સામે ઉશ્કેરવાની પેરવી કરી છે; પરંતુ યાદ રાખજે સલીમ ! કે તું તારી ધુરી મતલબમાં કદિ પણ સફળતા મેળવવાનો નથી. પાક પરવરદેગાર હુમેશાં સત્યનો-ધર્મનો-નીતિનોજ વિજય કરે છે અને અસત્ય-અધર્મ-અનીતિનો પરાજય કરે છે અને તેથી તે તથા તારા હુદ્દ સલાહકારોએ મારી વિરૂદ્ધ ગમે તે પ્રકારની ખટપટ રચી હશે; તો પણ તમે અનીતિના માર્ગે

ચાલના હોવાથી તેમાં ક્લિબૂત થશે નહિ. સલીમ ! તારા સ્થળે જો કોઈ બીજો શખ્સ હોત, તો મેં તેને શાહનશાહત વિરૂદ્ધ ખટપટ કરવાના ગુન્હા માટે ક્યારનોએ ફાંસીના લાકડે લટકાવી દીધો હોત; પરંતુ તું મારો બેટો છે—અતિ વ્હાલો બેટો છે અને તેથી તને સખ્સ શિક્ષા કરવાને માટે હૃદય ચાલતું નથી. શાહનશાહતના રક્ષણને માટે ન્યાયદષ્ટિએ મારે તને સખ્તમાં સખ્ત એટલે કે દેહાંત દંડની શિક્ષા કરવી જોઈએ અને તારાં અનિષ્ટ આચરણો જોતાં તું એવી શિક્ષાને લાયક છે; પરંતુ ખ્યારા બેટા ! તારા માટે મારા હૃદયમાં એટલો બધો અમાધ પ્રેમ ભર્યો છે કે હું તેમ કરી શકતો નથી. સલીમ ! કાંઈક મુશ્કેલ અને વિચાર કર કે તું કોણ છે ? તું કોનો બેટો છે ? તારા બાબા કોણ છે ? તારો આધકાર શો છે ? અને તારું મહત્વ શું છે ? તું પોતે ભવિષ્યનો શહેનશાહજ છે અને તેથી દિનરાત શરાબના નિસામાં અને દુષ્ટ સ્ત્રીઓના સહવાસમાં પડ્યા રહેવાનું તને યોગ્ય છે ? વ્હાલા બેટા ! બરોબર વિચાર કરીને મને જવાબ આપ કે તને તારું હાલનું વર્તન ઉચિત છે ?”

શહેનશાહનાં પ્રેમાળ અને શિક્ષાનાં વચનો સાંભળીને શાહ-બદા સલીમનું હૃદય ભેદાઈ ગયું અને તેથી તેની આંખોમાંથી અશ્રુઓની ધારા વહેવા લાગી. તેણે તેના બાબાના કદમો ઉપર પડીને ગદ્ગદિત અવાજે કહ્યું. “ખ્યારા બાબા ! આપના આ બેવક્ષા બેટાને ફાંસીના લાકડે લટકાવી દો; કારણ કે તેને એજ શિક્ષા યોગ્ય છે.”

બાદશાહ અકબરે સલીમનો હાથ પકડીને ઉભો કર્યો અને તે પછી પુનઃ પ્રેમાળ સ્વરથી કહ્યું. “સલીમ ! બેટા ! તું મોતની શિક્ષાને યોગ્ય નથી; કિન્તુ આગ્રાના જગદ્વિખ્યાત તખ્ત ઉપર બેસીને લાખો મનુષ્યોને યોગ્ય ન્યાય આપવાને લાયક છો. મારો તને ખાસ કરીને આગ્રહ છે કે તું તારા હાલના દુષ્ટ ચારિત્રને સુધાર અને ખરાબ દોસ્તોનો ત્યાગ કર અને પછો જો કે તારી આબરૂ કેટલી બધી વધી જાય છે. માણસ માત્ર ભૂલને પાત્ર છે અને તેથી આજ સુધી તેં કરેલી ભૂલોનો તને જો હવે બરોબર પશ્ચાત્તાપ થતો હોય, તો તેજ શિક્ષા તને પૂરતી છે. બાલ તને પશ્ચાત્તાપ થાય છે ?”

“ પશ્ચાત્તાપ ! ” સલીમે આશ્ચર્યસૂચક અવાજે કહ્યું. “ પશ્ચાત્તાપ તો શું; પરંતુ આ પૃથિવી માર્ગ આપે તો તેના અંદર સમાઈ જાઉં, તેટલી ચરમ પણ થાય છે અને તેથી આપને અરજ ગુબારીને કહું છું કે મને યોગ્ય ઠંડ આપો—મને ઉચિત શિક્ષા કરો. પ્યારા બાબા ! તે વિના—યોગ્ય ઠોકર વાગ્યા વિના હું સુધરી શકવાનો નથી. ”

“ નહિ, બેટા ! ” શહેનશાહે કહ્યું. “ તને પૂરતો પશ્ચાત્તાપ થતો હોવાથી હવે શિક્ષા આપવાની જરૂર નથી. પશ્ચાત્તાપ અને ચરમ એ બેજ એવી શિક્ષાઓ છે કે જેથી ગમે તેવા દુષ્ટ માણસ પણ સુધરી જાય છે, તેથી તને કાંઈપણ શિક્ષા નહિ કરતાં માફી આપું છું. ”

“ પરંતુ પ્યારા બાબા ! શું હું આપની રહેમને યોગ્ય છું કે આપ મને માફી આપો છો ? ” સલીમે આતુરતા સૂચક સ્વરે પૂછ્યું.

“ હા, તું મારી રહેમને સર્વદા યોગ્યજ છે; કેમકે પુત્ર કપુત્ર થાય છે; પરંતુ માવતર કદિ પણ કમાવતર થતાં નથી અને તેથી તું માફીને પાત્ર છે. સલીમ તું હવે જ અને મારા ખાસ ઓરડામાં મારી રાહ જો; હું હમણાંજ તારી પાસે આવી પહોંચું છું. ” એમ કહી બાદશાહ અકબરે તેને ત્યાંથી ચાલ્યા જવાની ઇશારત કરી એટલે તે તેને નમીને તુરત જ ચાલ્યો ગયો.

તે ગયા પછી શહેનશાહે પોતાના દોસ્ત ફૈઝને કહ્યું. “ પ્યારા મિત્ર ! તમારી બીબીને માટે હવે તમે શું કરવા માગો છો ? તમને જો કાંઈ હરકત ન હોય અને તમારી કબુલાત હોય, તો હું તેને કેદ કરવાને માગું છું. કારણ કે સર્વ ખટપટનું મૂળ તેજ છે. ”

“ નામવર શહેનશાહ ! ” ફૈઝએ કહ્યું. “ મારી બેવફા બીબીને માટે આપ ગમે તે કરવાને મુખત્યાર છો; મને તેમાં કોઈ પણ પ્રકારની હરકત નથી. ”

“ બહુત ખુબ. ” બાદશાહ અકબરે એમ કહીને પોતાના અંગરક્ષકોને બેરથી ખૂબ મારી. તુરત જ બે હથિયારબંધ કર્મચારીઓ બાદશાહની સન્મુખ આવીને કુર્નિસ બજાવીને ઉભા રહ્યા. બાદશાહ અકબરે તેમને કરડા અવાજે હુકમ કર્યો. “ આ બાબુને

ભયંકર કારગૃહમાં લઈ જાયો અને તેમાં તેને કેદ કરીને મને સત્વર ખબર આપો. ”

કર્મચારીઓ રજીયાને લઈને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. રજીયાએ જતી વખતે શહેનશાહને તથા તેના શૌહર ફૈજને પોતાને પણ શાહબદાની જેમ માપી આપવાને ઘણી ઘણી અરજ ગુજારી હતી; પરંતુ સંગ દિલના શહેનશાહે કે ફૈજએ તે પ્રતિ જરા પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહોતું. શાહબદો સલીમ તેના બાબાની રહેમથી છુટી ગયો અને રજીયાને કેદમાં સપડાવું પડ્યું. એ વિધિની વિચિત્ર કીલા નહિ, તો ખીલું શું ?

તે પછી શહેનશાહ અને ફૈજ ત્યાંથી અન્યત્ર ચાલ્યા ગયા.

પ્રકરણ ૨૭ મું.

ધર્મનું સ્વરૂપ.

શહેનશાહ અકબર અને આચાર્ય શ્રી હીરવિજયસૂરિ રાજમહાલયના એક ખાનગી ઓરડામાં ધર્મ સંબંધી વિવિધ વાર્તાલાપ કરતા બેઠા હતા. ફૈજ, અબુલફઝલ, ટોડરમલ્લ, કુરમચંદ અને થાનસિંહ વિગેરે દરબારીઓ પણ ત્યાં હાજર હતા અને તેઓ સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ વચ્ચે ચાલતી ધાર્મિક ચર્ચાને રસપૂર્વક સાંભળતા હતા. ધર્મના જૂઠા જૂઠા વિષયો ઉપર અનેક પ્રકારનો વાર્તાલાપ ચાલ્યા પછી શહેનશાહ અકબરે જ્ઞાસાથી આચાર્ય મહારાજને પૂછ્યું. “ સૂરિજી ! ધાર્મિક વિષયમાં આપની અપૂર્વ વિદ્વતા જોઈને હું ઘણોજ ખુશી થયો છું અને આપે અત્રે આવીને મને તેનું જે જ્ઞાન આપ્યું છે, તે માટે આપનો અત્યંત આભારી છું. હવે કૃપા કરીને ધર્મનું સત્ય સ્વરૂપ મને સમજાવશો, તો હું આપનો અહેશાનમંદ થઈશ; કારણ કે હું ધર્મના સત્ય સ્વરૂપને જાણવાને બહુજ ઇત્તેજાર છું. ધર્મના સત્ય સ્વરૂપને જાણવાને માટે હું ઘણા વિદ્વાનોના પરિચયમાં આવ્યો છું; પરંતુ આજસુધી મારા મનનું સમાધાન થયું નથી અને તેથી આપની

પાસેથી મને તે વિષયની યથાર્થ માહિતી મળશે, એવી આશા રાખીને જ મેં આપને તે વિષે પ્રાર્થના કરી છે.”

“ રાજન્ ! ” સૂરિજીએ સ્મિત હાસ્ય કરીને કહ્યું. “ ધર્મના સત્ય સ્વરૂપને જાણવાની આપની જાણસા જોઈને મને ઘણુંજ આનંદ થાય છે. ધર્મના સ્વરૂપને જાણવાની જાણસા થવી એ આત્માની નિર્મળતાને દર્શાવે છે. ધર્મનું સત્ય સ્વરૂપ સમજવું એ જો કે ઘણું મુશ્કેલ કાર્ય છે; તે પણ માનવબુદ્ધિ તેને સમજી ન શકે એવું તે કઠિન કાર્ય નથી. ધર્મના સત્ય સ્વરૂપને સમજાવવાને માટે પૂર્વે થઈ ગયેલા અનેક સમર્થ મહાપુરુષોએ યોગ્ય પ્રયાસ કરેલા છે; પરંતુ તે સર્વને ખરોખર સમજાવવાને આપણને ઘણું સમય લાગે તેમ છે. અને તથી અત્યારે તો હું આપને શુદ્ધ ધર્મને એટલે કે તેના ખરા સ્વરૂપને ટુંકામાં પણ સમજી શકાય તેવી શૈલીમાં સમજાવીશ. અમારા જૈન શાસ્ત્રકારોએ ધર્મના મુખ્યતઃ બે ભેદો જાણાવ્યા છે. આ બે ભેદો તે સાધુધર્મ અને શ્રાવકધર્મના છે. સાધુધર્મ એ ઉત્કૃષ્ટ અને માત્ર આ સંસારનો ત્યાગ કરીને મુનિવેષ ધારણ કરનારને જ ઉપયોગી હોવાથી હું તે વિષે અત્રે વર્ણન કરવા ઈચ્છતો નથી; કિન્તુ અત્યારે તો શ્રાવકધર્મ એટલે કે સંસારમાં રહેતાં મનુષ્યોને પાળવાના ધર્મના સ્વરૂપનું યોગ્ય વર્ણન કરીને આપને તેની જોઈતી સમજણ પાડીશ. આ માનવધર્મના બાર પ્રકારો છે અને તેને અમારા શાસ્ત્રકારોએ બારવ્રતો તરીકે ઓળખાવેલા છે. જે મોણસો પોતાના જીવનને સંસારમાં રહ્યા છતાં ધર્મમાર્ગે પસાર કરવાને ઈચ્છતા હોય, તેમણે ધર્મના એ બાર વ્રતોને અનુસરવાની અગત્ય સ્તીકારવી જોઈએ છે. જીવહિંસા ત્યાગ, અસત્ય ત્યાગ, અદત્તઅહણુ ત્યાગ, પરસ્ત્રી ત્યાગ અને સ્વદ્વારા સંતોષ, અપરિમિત પરિબ્રહ્મનો ત્યાગ અને ઈચ્છાનું પરિમાણ, દિગ્ગમનનો ત્યાગ, લોભોપલોગનું પરિમાણ, અનર્થ દંડનો ત્યાગ, સામાયિક વ્રત, દેશાવકાશિક વ્રત, પૌષ્ઠોપવાસ વ્રત તથા અતિથિસંવિભાગ. આ બાર પ્રકારનો માનવધર્મ છે. આ બારવ્રતોની યોજના એવી રીતે કરવામાં આવી છે કે જો કોઈ પણ મનુષ્ય તદનુસાર પોતાનું જીવન યતિત કરવાને ચાહે, તો તે

અંતિમ લક્ષ્યને એટલે કે મોક્ષને સહજમાં પ્રાપ્ત કરવા ભાગ્યશાલી થાય છે. સદરહુ બાર વ્રતો પૈકી પહેલું જીવહિંસા ત્યાગનું જે વ્રત છે, તે સર્વોત્તમ છે અને તેથી જો કોઈ પણ મનુષ્ય તે એક વ્રતને પણ ચથાર્થ રીત્યા પાળે અને તે પ્રમાણે વર્તે, તો તેનું જીવન ઘણું જ સુધરી જાય છે. એટલું જ નહિ, પણ તેના આત્માની પણ ઘણી જ ઉચ્ચ સ્થિતિ થઈ જાય છે. નામવર શહેનશાહ ! અમે જૈનીઓ જીવહિંસા ત્યાગના વ્રતને ચુસ્તપણે માનનારા અને પાળનારા છીએ અને સમસ્ત દેશ કે જગત ઉપર તેનો પ્રચાર કરીને માનવસમાજને તેનું ખરૂં ફાયદા સમજાવવાને માટે અમે પ્રયાસ કરીએ છીએ. જીવહિંસા ત્યાગ એટલે કે અહિંસાને મહાન્ ધર્મ ગણીએ છીએ; કારણ કે એ વ્રત એવું તો ઉત્તમ છે કે તેના સેવન અને પ્રચારથી સંસારમાં સ્વર્ગને લાવી શકાય છે અને તેથી પરમ શાંતિનો અનુભવ કરી શકાય છે. સંસારમાં એટલા જીવો હયાતી ધરાવે છે, તે સર્વે શરીરથી જોકે જ્યૂદાં જ્યૂદાં અને ઉચ્ચ કે નીચ છે; તો પણ તે સર્વની અંદર આત્મા તો સરખો જ છે. અને તેથી જેવી સુખ-દુઃખની લાગણીઓ આપણને પોતાને થાય છે, તેવી જ તે સર્વ જીવોને થાય છે. પ્રત્યેક જીવ હમેશાં સુખની જ ઇચ્છા કરે છે અને તે કારણને લઈ આપણે આપણું વર્તન એવું રાખવું જોઈએ કે જેથી અન્ય જીવોને સુખ જ મળે. જીવાત્મા તરીકે આપણે જો સુખને ઇચ્છતા હોઈએ તો આપણી એ ફરજ છે કે આપણે પ્રત્યેક જીવને સુખ થાય તેવાં કાર્યો કરવાં જોઈએ અને જો તેમ આપણે કરતા નથી, તો પછી આપણને સુખ મેળવવાનો શો અધિકાર છે ? બાદશાહ સલામત ! આપ ધર્મના સત્ય સ્વરૂપને જાણવાને ઇચ્છો. ધરાવતા હોવાથી મારે આપને કહેવું જોઈએ કે ધર્મનું સ્વરૂપ અહિંસાવ્રતમાં આવી જાય છે. અહિંસાધર્મ એ એવું વ્રત છે કે જેના પરિપાલનથી માણસ સંસારમાં શાંતિનું સ્થાપન કરી શકવાની સાથે પોતાના આત્માની પણ ઉન્નતિ કરી શકે છે અને તેથી અમે તેને મહાન્ ધર્મ ગણીએ છીએ. અહિંસા એટલે પ્રત્યેક જીવ તરફ દયાભાવ એ પૃથિવીતલમાં મોટામાં મોટો ધર્મ છે; ધર્મનું ખરૂં સ્વરૂપ પણ તેમાં જ આવી જાય છે.

જીવહયા, પ્રેમ, કરૂણા, મૈત્રી, સમાનભાવ વિગેરે અહિંસાનાં સ્વરૂપો છે અને તેથી જે માનવો એ ઉત્તમ સદ્ગુણોને ધારણ કરીને તે પ્રમાણે પોતાનાં જીવનને વ્યતિત કરે છે, તેઓજ પોતાના જન્મનું સાર્થક્ય કરી શકે છે. પ્રત્યેક મનુષ્યનાં હૃદયમાં સ્વાભાવિક રીતે દયા તો રહેલીજ છે; તેમ છતાં ઘણીવાર મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ તેથી ઉલટીજ જોવામાં આવે છે. કેટલાંક મનુષ્યો ધર્મના નામે યજ્ઞના નિમિત્તે અને જીવંદિત્ર્યની લાલચે જીવહિંસા કરતાં જોવાય છે, આનું ખરૂં કારણ જોવા જઈએ તો તેમની અજ્ઞાનતા સિવાય બીજું કંઈ નથી. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, ત્યાગ અને બ્રહ્મચર્ય આ પાંચને પ્રત્યેક શાસ્ત્રકારે પવિત્ર માનેલા છે; તેમ છતાં અજ્ઞાનતાને વશ થઈ કેટલાક સ્વાર્થી મનુષ્યોએ તેમાં-ખાસ કરીને અહિંસામાં ઘણીજ વિકૃતિ કરી નાંખેલી છે. હિંસા એ મોટામાં મોટું પાપકર્મ અને આત્માની અધોગતિ કરનારું કાર્ય છે અને તેથી તેનો ત્યાગ કરવાને બદલે કેટલાંક મનુષ્યો તેને ધર્મ અને શાસ્ત્રજ્ઞા તરીકે ઓળખાવે છે, એ મોટી દીલગીરીની વાત છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં મહાભૂર્ષ, સંશયવાન અને અવ્યક્તસિદ્ધાન્તાનુયાયી નાસ્તિકોએજ હિંસાને ધર્મ તરીકે માન આપેલું છે અને કેવળ પોતાની ઈચ્છાની તૃપ્તિને ખાતર જ હિંસા કરતા હોવાથી તેવા મનુષ્યોનાં વચનોને કદાપિ માન આપવું જોઈએ નહીં. ધર્મપરાયણ મનુષ્યોએ તો અહિંસા, મૈત્રી, દયા, કરૂણા અને પ્રેમનેજ સર્વોત્તમ ધર્મ ગણીને તેની પ્રશંસા કરેલી છે અને તેથી તે પ્રમાણે વર્તવું એ દરેક માણસની ફરજ છે. સમ્રાટશિરોમણિ ! હું ખાસ ભારદ્વજને કહું છું કે સર્વ ધર્મોર્મા અહિંસા જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે અને તેથી જેઓ ધર્મ, યજ્ઞ કે લાલચને વશ થઈ જીવહિંસા કરે છે, તેઓનું રાજ્ય, વંશ, સંપત્તિ, જ્ઞાતિ અને સ્ત્રી આદિ બધી સંપદાઓ થોડાજ કાલમાં નાશ પામે છે. અને તેઓની ભવિષ્યના જીવનમાં અધોગતિ થાય છે. આપના પવિત્ર કુરાનેશરીફમાં પણ હિંસાની મના કરવામાં આવેલી છે. એ આપથી કયાં અબાણુયું છે? આ આખી આલમના જીવો પુદાતાલાના સંતાનો છે અને તેથી તેમણે પ્રથમ એજ ફરમાન કરેલું છે કે સમસ્ત જીવો ઉપર રહેમ રાખો. વિશેષમાં કુરાનેશરીફની અંદર શરૂ-

આતમાં ખુદાને બિસ્મિલ્લાહ રસિમાનુર રહીમ, એ વિશેષણ આપવામાં આવેલું હોવાથી દરેક જીવો ઉપર રહેમ રાખવી જોઈએ, એ સહજમાં સમજી શકાય તેમ છે આ ઉપરાંત જૈન, હિંદુ અને ઈસલામ ધર્મોમાં અહિંસાનું પ્રતિપાદન ઘણી રીતે કરવામાં આવ્યું છે અને જો હું આપને સર્વ હકીકત વિસ્તારપૂર્વક સમજાવવાને ઝેસું, તો ઘણો સમય લાગી જાય તેમ છે. અને તેથી આપને અત્રે ટુંકામાં હું એટલું જ કહું છું કે પ્રત્યેક ધર્મમાં અહિંસાને મુખ્ય વ્રત માનવામાં આવ્યું છે. એટલું જ નહિં પણ તેની ઘણીજ પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. આટલા વિવેચન ઉપરથી આપ સારી રીતે સમજી શક્યા હશે કે જીવહિંસા એ મોટામાં મોટું પાપ છે અને અહિંસા એ મોટામાં મોટું પુણ્ય છે. ધર્મનું સત્ય સ્વરૂપ પણ તેમાંજ આવી જતું હોવાથી માનવધર્મનાં બીજાં અગિયાર વ્રતો જે બાકી રહે છે, તે વિષે હું આગળ કોઈ અનુક્રમ વખતે આપને સમજાવું પાડીશ.”

સૂરિજીનું ઉપર્યુક્ત વિવેચન સાંભળીને શહેનશાહ અકબર ઘણો જ ખુશી થઈ ગયો અને તેથી તેણે આનંદપૂર્વક કહ્યું. “સૂરિજી ! આપની પાસેથી ધર્મનું સત્ય સ્વરૂપ જાણીને હું ખુશી થયો છું. આજ સુધી મેં અનેક વિક્રાનોની ઉપદેશવાણી સાંભળી હતી; પરંતુ તેમાં આપની આજની ઉપદેશવાણી જેવો મને કોઈ વખત પણ રસ લાગ્યો નહોતો. અહિંસા અને હિંસા એ ઉભય ધર્મનું વિવેચન સાંભળીને મારા હૃદયમાં ઘણી જ અસર થઈ છે અને તેથી હું આપના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાનો મારાથી ખનતો પ્રયાસ કરોશ. પાક પરવરદેગારે ખરી રીતે આપ કહો છો, તે પ્રમાણે સર્વ જીવો ઉપર રહેમ રાખવાનું જ ફરમાન કરેલું છે; પરંતુ અમે અજ્ઞાનતાથી તેમના એ સત્ય ફરમાનને ભૂલી જઈને હિંસાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ, એ દીલગીરીની વાર્તા છે. સુનીશ્વર ! આપે મારા આમંત્રણને માન આપીને અત્રે પધારી મને જે સહુપદેશ આપ્યો છે, તે માટે આપનો હું ઘણો જ અહેશાનમંદ છું અને તેથી મારી ઈચ્છા એવી છે કે આપ કોઈ પણ મૂલ્યવાન ચીજનો મારી પાસેથી સ્વીકાર કરીને મને ઉપકૃત કરશો.”

બાદશાહ અકબરની શુભ લાગણી જોઈને સૂરિજીએ કહ્યું. “શહેનશાહ ! મારા સામાન્ય ઉપદેશથી આપના હૃદયમાં જો સારી અસર થઈ હોય, તો તે બદલ મારો અહેશાન માનવાની કાંઈ પણ અગત્ય નથી; કારણ કે તેમ થવામાં આપના હૃદયની નિર્મળતાનું જ ભાન થાય છે. વળી મારા જીવનના ઉદ્દેશ અને મુનિ-ધર્મથી આપ પરિચિત થઈ ગયા છે. એટલે આપ જ વિચારો કે મારાથી આપની પાસેથી એક પણ વસ્તુ લઈ શકાય તેમ છે ખરી ?”

સૂરીશ્વરના છેવટના પ્રશ્નથી બાદશાહ અકબર વિચારમાં પડી ગયો. તેને ચૂપ રહેલો જોઈને સૂરીશ્વરે પુનઃ કહ્યું. “નામવર શહેનશાહ ! મને કાંઈક બદલો આપવો જ છે, એવી જો આપની ઈચ્છા હોય, તો હું તેને માન આપવાને તૈયાર છું; કારણ કે આપને હું નારાજ કરવાને માગતો નથી અને તેથી હું કહું છું કે આપના રાજ્યમાં પ્રતિદિન જે અસંખ્ય જીવહિંસા થાય છે, તેને અમારા પવિત્ર ધર્મના દિવસો કે જે પર્યુષણના નામથી ઓળખાય છે, તે દરમ્યાન બંધ રાખવાનું ફરમાન કરો અને તે સિવાય આપના રાજ્યના કારાગૃહમાં જે કેદીઓ હોય. તેને તથા રાજ્યમહાલયમાં જે નિર્દોષ પક્ષીઓને વિના કારણે પિંજરામાં પૂરેલા હોય, તેને છોડી મૂકો. આટલું જો આપ કરશો, તો હું એમ જ માનીશ કે આપે મારા ઉપર ઘણો જ ઉપકાર કર્યો છે.”

સૂરિજીની આ નિઃસ્વાર્થ યુક્તિ વાણી સાંભળીને શહેનશાહે કહ્યું. “સૂરિજી ! આપનું કથન રાસ્તા છે; પરંતુ તે તો અન્યના સુખની વાત છે. મારી ઈચ્છા એવી છે કે આપ આપના પોતાના સુખને માટે કાંઈક માગણી કરો.”

સૂરિજીએ હસીને કહ્યું. “રાજા ! સંસારમાં બેટલા જીવો વસે છે, તે સર્વને હું મારા પોતાના ગણું છું અને તેથી તેમનાં સુખને માટે મેં આપની પાસે જે માગણી કરી છે, તે મારા માટે જ છે, એમ આપે સમજી લેવાનું છે. મેં જ્યારથી આ મુનિવેષનો સ્વીકાર કર્યો છે, ત્યારથી મેં મારા-તારાના ભેદલાવનો સર્વથા ત્યાગ કર્યો છે એટલું જ નહિ, પણ સમસ્ત સંસારના જીવોને મારા બંધુઓ

તરીકે સ્વીકાર્યા છે અને તેથી તેમનું સુખ એ માફજ સુખ છે, એમ હું માનું છું. આ કારણને લઈને મારે મારા પોતાના માટે કાંઈ પણ માગણી આપની પાસે કરવાની નથી અને જે કરવાની છે, તે આપને જણાવી દીધી છે; માટે તે પ્રમાણે અમલ કરશો, તો મારા ઉપર ઉપકાર કરવાની સાથે આપ માનવસમાજનાં હૃદયોને જીતી શકશો. નરેન્દ્ર ! પ્રબલ પ્રેમ એજ રાજ્યની આબાદી છે. જે રાજા પોતાની પ્રબલ પ્રેમ મેળવી શકતો નથી અને તેનાં દિલને જીતી શકતો નથી, તે રાજા ખરી રીતે રાજાના પદને લાયક નથી. રાજાએ પોતાના ઔશ્રય તળે મૂકાયેલી પ્રબલ સુખની હિમ્મત કાળજી રાખવી જોઈએ એને તેથી જે રાજા પોતાના કર્તાવ્યનું યથાર્થપણે પાલન કરે છે, તેના રાજ્યનો પાયો મજબૂત થતાંની સાથે તેનું નામ પણ અમર થાય છે. મેં આપની પાસે જે માગણી કરી છે. તેથી આપ પૃથિવી ઉપર શાંતિનું સામ્રાજ્ય સ્થાપી શકવાની સાથે શહેનશાહતને પણ મજબૂત બનાવી શકશો.”

બાદશાહે આનંદપૂર્વક કહ્યું. “સૂરીશ્વર ! હું આપની માગણીનો ઘણાજ આનંદ સાથે સ્વીકાર કરું છું અને તે માટેનાં લેખિત ફરમાનો હમણાંજ સમસ્ત હિન્દુસ્થાનમાં મોકલાવી દેવાની વ્યવસ્થા કરું છું. સમસ્ત જીવોનું કલ્યાણ કરવાની આપની શુભ લાગણી જોઈને હું એટલો બધો પ્રસન્ન થયો છું કે જેનું યથાર્થ વર્ણન વાણીદ્વારા થઈ શકે તેમ નથી. આપ જેવા મહાન પુરુષનાં દર્શન અને ઉપદેશથી મારા હૃદયમાં ઘણાજ અસર થઈ છે અને તેથી મારાથી બનતા પ્રયાસે માંસાહારનો ત્યાગ કરીને જીવહયા પાળવાનો પ્રયાસ હું પોતે પણ કરીશ. સૂરિજી ! આજથી હું આપને મારા ગુરૂ તરીકે માનું છું અને તેથી આપને જગદગુરૂની ઉપાધિથી નવાબું છું. આપે તો ફક્ત પર્યુષણના દિવસોમાંજ જીવહિંસા બંધ રખાવાની માગણી કરી છે; પરંતુ હું તેમાં મારા તરફથી અમુક દિવસોની વૃદ્ધ કરીને તેટલા દિવસો પર્યંત મારી શહેનશાહતમાં કાંઈ પણ સ્થળે જીવહિંસા નહિ થાય, તેવો હુકમ કરું છું. આ ઉપરાંત મારા રાજ્યઅમલમાં પ્રબલ હસ્કત કર્તા જે જે કાયદાઓ હશે, તેની તપાસ કરીને તેમાં યોગ્ય

સુધારો પણ કરવાનું આપને વચન આપું છું. કેમ, ગુરુ ! હવે તો આપ પ્રસન્ન થશો ને ?”

આચાર્ય મહારાજે પ્રસન્નતાથી જવાબ આપ્યો. “નામજર શહેનશાહ ! આપની ઉદારતાથી હું ઘણાજ પ્રસન્ન થયો છું. આ વખતે મારા હૃદયમાં એટલો બધો આનંદ થાય છે કે તેની આપને શી વાત કહું ? હું માત્ર અત્યારે એટલુંજ કહું છું કે આપે મારી માગણીનો સ્વીકાર કરવા ઉપરાંત જે વચન મને આપ્યું છે, તે માટે આપનો હું ઘણાજ આભારી છું. આપે આપની પ્રબળ કાળજી જે રીતે દર્શાવી આપી છે, તે પ્રમાણે તેનો અમલ પણ જે તુરત કરીને પ્રબળ સુખી કરશો, તો આપનું રાજ્ય રામરાજ્ય તરીકે ગણાશે અને આપને રાજેન્દ્ર કુમારપાળની જેમ ગણીને આપના સર્વ લોકો પૂજા કરશે.”

“ગુરુ ! આપને મેં જે વચન આપ્યું છે, તેને હું સત્વર અમલમાં મૂકીશ; માટે તે ખાતર આપ યેદ્દિકર રહેશો. ઠીક, પણ મારે આપને એક સ્વાલ કરવો છે અને તે એ છે કે આવી રીતે જીવહિંસાનો સહંતર ત્યાગ કરવાથી પ્રબળા હૃદયમાંથી લડાયક જીવસો શું નરમ પડી જવાનો સંભવ નથી ?”

બાદશાહનો એ પ્રશ્ન સાંભળીને સૂરિજીએ સ્મિતહાસ્યપૂર્વક જવાબ આપ્યો. “રાજન્ ! આપે જે સ્વાલ કર્યો છે તે ઠીક કર્યો છે. કારણ કે એથી ઘણું સમજવાનું મળશે. અહિંસાધર્મના પ્રચારથી માણસોનાં હૃદયમાંથી લડાયક જીવસો નરમ પડી જશે, એવી જે આપ શંકા કરો છો, તે યોગ્ય નથી. જીવહિંસા કરવાથી માણસોનો એ જીવસો ટકી રહે છે, એ માન્યતા પણ તદ્દન બૂલભરેલી છે; કારણ કે જીવહિંસા કરનારાં માણસો કાંઈ લડાયક સ્વભાવનાં અને વિદોષિત ભાવનાનાં હોય છે, એમ માની લેવાનું નથી; કિન્તુ ઘણા પ્રસંગે જીવહિંસા કરનારાઓ જ નિર્માલ્ય અને વીર્યહીન હોય છે, તેઓ જીવહિંસા કરે છે, તેટલા જ ઉપરથી તેમનાં શૌર્યની કિંમત આંકવાની નથી; કારણ કે ગરીબ પ્રાણીઓ કે જેઓ સ્વેચ્છાએ પોતાનું જીવન ગુભરતાં હોય છે, તેઓને વિના કારણ મારવામાં જરા પણ

શૌર્ય રહેલું નથી. જેઓ ખરેખરા વીર્યવાન અને અથાગ બળવાન પુરૂષો હોય છે, તેઓ પોતાના બળનો ઉપયોગ ગરીબ, નિરાધાર અને નિર્દોષ પ્રાણીઓને મારવામાં કરતાં નથી. તેવા વીરશિરોમણિ પુરૂષોનાં હૃદયમાં તો ધ્યાનો ઝરો સતત વહેતો હોય છે અને તેથી તેઓ નિર્બળ જીવો તરફ હૃદયમાં ક્ષમાની દૃષ્ટિથી જ જોનારા હોય છે. બાદશાહ સલામત ! નિર્બળ અને અશક્ત જીવોને મારવા, તેમને હેરાન કરવા અને તેમને વગર ગુન્હાએ પકડીને પિંજરામાં પૂરવા, એમાં લેશ માત્ર ધણ બહાદુરી-મર્દાઈ નથી; કિન્તુ તે તો કેવળ અધમ કાર્યોજ છે અને તેથી ખરેખરા વીર્યવાન માણસોએ તેવાં કાર્યોનો સર્વથા ત્યાગજ કરવો જોઈએ. નિર્બળનું રક્ષણ કરવું, એ સબળનો ધર્મ છે અને એ ધર્મ એજ જીવહયા કિંવા અહિંસા છે. આ ઉપરથી આપ સારી રીતે સમજી શક્યા હશે કે જીવહિંસાના ત્યાગથી માણસનાં હૃદયમાંથી લડાયક ભાવનાનો નાશ થઈ જશે, એ માન્યતા કેવળ મનઃકલ્પિત છે.”

બાદશાહે આનંદ પામીને કહ્યું. “ ગુરૂવર્ય ! નિર્બળનું રક્ષણ કરવું એ સબળનો ધર્મ છે અને એ ધર્મ એજ જીવહયા કિંવા અહિંસા છે, એ આપના કથનથી મારી શંકાનું નિવારણ થઈ ગયું છે. હું હવે સારી રીતે સમજી શક્યો છું કે જીવહિંસાના ત્યાગવડે માણસનાં હૃદયમાંથી લડાયક ભાવનાનો નાશ થઈ જતો નથી; કિન્તુ તેના ત્યાગથી માણસનું હૃદય ક્ષમાશીળ બને છે. આપના ઉપદેશની ઉત્તમ શૈલીથી મારા પ્રશ્નનો યોગ્ય અુલાસો મને મળી ગયો છે અને તેથી મારી શહેનશાહતમાં જીવહિંસાનો નિષેધ જેટલે દરજ્જે શક્ય હશે તેટલે દરજ્જે તુરતજ કરવાની ગોઠવણ કરીશ. હવે સમય ધણો થઈ ગયો હોવાથી આપને જવાની જરૂર હશે, તેમ મને પણ છે અને તેથી છેવટમાં મારી એક અરજ તરફ આપ ધ્યાન આપશો. અને તે એ છે કે આપ કાયમ કૃતોદ્ધપુરમાં જ રહીને મને આપના સત્સમાગમનો લાભ આપવા કૃપા કરશો, એવી મારી અંતઃકરણની ઈચ્છા છે.”

સૂરિજીએ કહ્યું. “ નામવર શહેનશાહ ! જીવહિંસાનો નિષેધ

કરવાની આપની તીવ્ર લાગણી જોઈને હું બહુજ ખુશી થયો છું. અને આપને વિનંતિ કરું છું કે આપની એ લાગણીને તુરતમાં જ અમલમાં મૂકશો. આપ મને કૃત્તેહપુરમાં જ કાયમ રહેવાનો આશ્રય કરો છો, એ ઠીક છે અને આપની એ ઈચ્છાને મારે માન પણ આપવું જોઈએ; પરંતુ અમારા મુનિધર્મના અંગે અમારાથી કાયમ એકજ સ્થળે રહી શકાય નહીં અને તેથી દીલગીરી સાથે આપના આશ્રયને મારે અસ્વીકાર કરવો પડે છે. છતાં પણ પ્રસંગોપાત હું અહીં આવતો રહીશ, એ માટે આપ નિશ્ચિંત રહેશો; કારણ કે મને પોતાને પણ આપના જેવા લાયક નૃપતિના સહવાસથી ઘણાજ આનંદ ઉપજે છે. હાલ તો શાંતિચંદ્ર ઉપાધ્યાયને રહેવાની સૂચના આપતો જઈશ. તે પોતે પણ ઘણાજ વિદ્વાન અને શાસ્ત્રના જાણકાર છે અને તેથી આપને તેમના સહવાસથી પણ ઘણાજ આનંદ થશે. ”

સૂરિજી એ પ્રમાણે કહીને પોતાના શિષ્યો સાથે ઉડીને ઉભા થયા. શહેનશાહ અને અન્ય દરબારીઓ પણ ઉભા થઈ ગયા. તે પછી સૂરિજી પોતાના નિવાસસ્થાને આવ્યા અને શહેનશાહ તથા તેના દરબારીઓ રાજકીય કાર્યમાં ગુંથાયા. જીવહિંસાને પાપકર્મ નહિ માનનારા એક મુસલમાન શહેનશાહને પ્રતિજોધીને તેની પાસેથી તેના સમસ્ત રાજ્યમાં જીવહિંસા કરવાની મનાઈના ફરમાનો મેળવનાર અને તે પ્રમાણે અમલ કરાવનાર આચાર્ય શ્રી હીરવિજયસૂરિની સમયસૂચકતા અને તેમનાં આત્મજળની આપણે જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી થોડી છે. સમસ્ત જગતનું કલ્યાણ કરનારા આવા મહાપુરુષોનાં જીવનને ધન્ય છે !

પ્રકરણ ૨૮ મું.

સ્થિત્યંતર

સુખ અને દુઃખ, ચડતી અને પડતી તથા ઉદય અને અસ્ત એ પ્રકૃતિના સામાન્ય નિયમો છે અને તે એવી રીતે સંકળાયેલા છે કે વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ ઉપર તેઓ અનુક્રમે પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવતા જોવામાં આવે છે. આ નિયમો એ ખીભું કાંઈ જ નહિ; પરંતુ પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં કર્મોનાં ફળવિશેષ જ હોવાથી તેને સહન કર્યા સિવાય અન્ય કોઈક પણ ઉપાય મનુષ્યને માટે રહેતો નથી. કર્મનાં એ ફળને અનુકૂળ બનીને સહન કરવાં, એમાં ખરો પુરૂષાર્થ રહેલો છે અને તેથી જે માનવો તે પ્રમાણે સુખ અને દુઃખ ઉભય સ્થિતિઓને શાંતિથી અનુભવીને પોતાનાં જીવનને ઉજ્જવળ બનાવે છે, તેઓ જ ખરેખરા મહાપુરૂષો છે. મેવાડના મહારાણા પ્રતાપસિંહ અને મંત્રીશ્વર ભામાશાહ આદિ વીર પુરૂષોએ પોતાની જન્મભૂમિનો ઉદ્ધાર કરવાને, પોતાનું સ્વમાન સાચવી રાખવાને, પોતાના ધર્મનું રક્ષણ કરવાને, પોતાની કીર્તિને ટકાવી રાખવાને અને પોતાની સ્વતંત્રતાને પુનઃ મેળવવાને જે જે પ્રયાસો કર્યા હતા, તે સર્વ પ્રયાસોનું યોગ્ય ફળ તેમને તત્કાળ મળ્યું નહોતું; કિન્તુ દરેક વખતે તેમને દુઃખ અને પરાજયને જ અનુભવવાં પડ્યાં હતાં, એ અત્યાર સુધી બનેલી ઘટનાઓથી વાચક મહાશયો સારી રીતે પરિચિત છે; પરંતુ સુખ પછી દુઃખ અને દુઃખ પછી સુખ, એ જેમ અનુક્રમે આવ્યા કરે છે, તે પ્રમાણે હવે પ્રતાપસિંહની વર્તમાન સ્થિતિમાં ફેરફાર થવાનો વખત સ્વાભાવિક રીતે આવી પહોંચ્યો હતો. દેશભક્ત ભામાશાહે પોતાની સઘળી સંપત્તિ મેવાડના ઉદ્ધારને માટે મહારાણા પ્રતાપસિંહને અર્પણ કરવાથી તે તેની સહાયવડે સૈનિકોને મેળવી શક્યો હતો. આ ઉપરાંત રાયધવલ અને ખીભ ઠાકોરોએ પણ પોતાનાં સૈન્યો પ્રતાપસિંહની મદદમાં આપ્યાં હતાં અને તેથી તે પોતાની પાસે સાડું લશ્કર જમા કરવાને શક્તિવાન થયો હતો. લશ્કરને એકત્ર કર્યા પછી પ્રતાપસિંહે ભામાશાહને

મુખ્ય સેનાપતિની પદવી આપીને કેટલુંક સૈન્ય તેને સુપ્રત કર્યું અને બાકીનું બીજું સૈન્ય અમરસિંહ, રણવીરસિંહ, કર્મસિંહ, ગોવિંદસિંહ, કૃષ્ણલાલ વગેરેના કબજામાં સોંપીને અબ્દુલરહીમખાંની સરદારી નીચે આવતાં મોગલ સૈન્યની સામે થવાને સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરી લીધી. સિપાહસાલાર અબ્દુલરહીમખાં બહુજ દિલાવર દિલનો હોવાથી તેણે પ્રતાપસિંહને હેરાન કરવાને અને તેનાં સૈન્ય સાથે યુદ્ધ કરવાને હજી સુધી કાંઈ પણ પ્રયાસ કર્યો નહોતો; કિન્તુ તે તો પોતાનાં વિશાળ સૈન્યને આસપાસ ગોઠવી દઈને એક સ્થળે નિરાંતે બેસી રહ્યો હતો. આ તકનો લાભ લઈ પ્રતાપસિંહના કુમાર અમરસિંહે મોગલોના શેરપુરના થાણા ઉપર હુમલો કર્યો. આ થાણામાં મોગલસૈન્ય બહુજ થોડું હોવાથી ક્ષણવારમાં તેણે તેને કબજે કરી લીધું અને તેની અંદરના મનુષ્યોને કેદ કરીને પ્રતાપસિંહ આગળ લઈ ગયો. પ્રતાપસિંહ તથા ભામાશાહ આ સમયે મોગલ સૈન્યનાં બીજાં થાણાંઓને શી રીતે જીતી લેવા, તે વિષે યોગ્ય સ્થળે વિચાર કરી રહ્યા હતા. અમરસિંહ કેદ કરેલા મનુષ્યોને લઈને ત્યાં હાજર થયો અને પોતે શેરપુરના થાણાને કેવી રીતે જીતી લીધું, તે વિષેની સઘળી વાત તેને કહી દર્શાવી. પ્રતાપસિંહે તેની સઘળી વાત સાંભળી લઈને કહ્યું. “પ્રિય પુત્ર અમરસિંહ ! શરૂઆતમાં જ તે મોગલ સૈન્યના થાણાને જીતી લીધું, તે માટે તને હું સુખારકબાંદી આપું છું અને ઈશ્ચું છું કે બીજાં થાણાંઓને કબજે કરવામાં પણ તું વિજયી થઈશ; પરંતુ આ મનુષ્યો કોણ છે ? તેમને તું અહીં શા માટે લાવ્યો છે ?”

અમરસિંહે સહાસ્યવદને જવાબ આપ્યો. “પિતાજી ! તેઓ કોણ છે, તે હું જાણતો નથી; પરંતુ શેરપુરના થાણામાંથી તેમને કેદ કરેલા છે. મને લાગે છે કે તેઓ કોઈ મોગલ સરદારનાં કુટુંબનાં મનુષ્યો હોવા જોઈએ.”

પ્રતાપસિંહે જરા કરડા અવાજે કહ્યું. “અમરસિંહ ! આ નિરાધાર સ્ત્રીઓ અને બાળકોને કેદ કરવામાં તેં ડહાપણતું કાર્ય કર્યું નથી; કેમકે સ્ત્રીઓ કે બાળકોને કેદ કરવાનો આપણા ક્ષત્રિયોનો ધર્મ નથી. ક્ષત્રિયોએ તો નિરાધાર મનુષ્યોને હમેશાં મદદ

કરવી જોઈએ, તેના બદલે તું આમને પકડીને અહીં લઈ આવ્યો તે યોગ્ય કર્યું નથી; માટે તેમને તત્કાળ મુક્ત કરીને તેઓ કહે તે સ્થળે તેમને પહોંચતાં કરવાની ગોઠવણ તુરતજ કરીને પાછો અહીં આવ્યો આવજો. ”

અમરસિંહે કહ્યું. “પિતાજી! આપનું કથન સત્ય છે; કારણ કે તેમને પકડવામાં મારી ભૂલ થયેલી છે, એ હું કબુલ કરું છું અને તે માટે આપની ક્ષમા માગું છું. આપની આજ્ઞા મુજબ તેમને યોગ્ય સ્થળે પહોંચાડીને હમણાં જ હું પાછો આવું છું. ”

એ પ્રમાણે કહીને અમરસિંહ પકડી લાવેલ સ્ત્રીઓ તથા બાળકોને લઈને ત્યાંથી જવાનું કરતો હતો, એટલામાં પ્રતાપસિંહે તેને જતાં અટકાવ્યો અને તે માંહેના એક દશેક વર્ષના બાળક તરફ જોઈને પૂછ્યું. “ તારું નામ શું છે ? ”

“ મારું નામ ? ” બાળકે જરા અભયથી દર્શાવતાં જવાબ આપ્યો. “ મારું નામ સીકંદરખાં છે. ”

“ સીકંદરખાં ! ” પ્રતાપસિંહે કહ્યું. “ તારી પાસે ઉભેલો આ પરિવાર કોનો છે તથા તું કોનો બેટો છે ? ”

“ મોગલસૈન્યના શેરમદ્ સિપાહસાલાર ખાનખાના અબ્દુલ-રહીમખાંના સુપ્રસિદ્ધ નામને તો તમે સાંભળ્યું છે ને ? આ પરિવાર તેમનો જ છે અને હું પણ તેમનો જ બેટો છું. ”

“ બહુ સાડું. હું તમને સર્વને તમારા પિતાના નિવાસસ્થાને સુખરૂપ પહોંચાડવાની ગોઠવણ કરું છું. તમે સર્વ મારા કુમાર અમરસિંહ સાથે જાઓ; તે તમને તમે કહેશો ત્યાં પહોંચતાં કરશે. ” પ્રતાપસિંહે એ પ્રમાણે કહીને અમરસિંહને તેમની સાથે જવાની સૂચના કરી.

અમરસિંહ પોતાના પિતાની આજ્ઞા મુજબ તેમને સર્વને લઈને ત્યાંથી આવ્યો ગયો. તે પછી પ્રતાપસિંહે ભામાશાહ તરફ જોઈને કહ્યું. “ મંત્રીશ્વર ! આ સમયે શરૂઆતમાં જ મોગલોનું

થાણું આપણે કબજે થવાથી મને લાગે છે કે હવે આપણો વિજય જ થશે. કેમ, તમારી શી માન્યતા છે ? ”

ભામાશાહે પોતાનો અભિપ્રાય આપતાં કહ્યું. “ મહારાણા ! આપની ધારણા સત્ય છે; કારણ કે શરૂઆતમાં જીત થવી, એ ભવિષ્યમાં મળનારા મોટા વિજયનું શુભ શુકન છે અને તેથી હવે આપણો વિજય જ થશે, એ નિઃસંદેહ વાત છે. જેવી આપની માન્યતા છે, તેવીજ મારી પણ માન્યતા છે; પરંતુ તે સાથે મારો અભિપ્રાય એવો છે કે આપણે હવે જેમ અને તેમ જલદીથી મોગલોનાં ખીજાં થાણાંઓ ઉપર ચડાઈ લઈ જવાની અગત્ય છે. ”

“ મારો અભિપ્રાય પણ એવોજ છે અને તેથી હું તથા તમે ઉભય આપણી પાસેનાં સૈન્ય સાથે એકદમ દેલવાડાના કિલ્લા ઉપર ચડાઈ લઈને જઈએ; કારણ કે એ કિલ્લામાં શાહખાજખાં પોતાનાં થોડા જ સૈન્ય સાથે પડેલો છે અને તેથી એ કિલ્લો આપણા કબજામાં સહજમાં આવા શકશે. સિપાહસાલાર ખાનખાના ક્યાં છે, તેનો પત્તો આપણને હજી મળ્યો નથી અને જો કદાચ મળશે, તો પણ તેનાં વિશાળ સૈન્ય સામે થવાની આપણામાં હજી શક્તિ નથી અને તેથી પ્રથમ શાહખાજખાંને દબાવી દેવો, એજ આપણા માટે યોગ્ય છે. ” પ્રતાપસિંહે ભામામાહના અભિપ્રાયને અનુમોદન આપતાં પોતાના વિચારો કહી બતાવ્યા.

આપે કહી બતાવેલા વિચારો સ્તુત્ય છે. એ પ્રમાણે વર્તવાથી દેલવાડાના કિલ્લાને હસ્તગત કરવાની સાથે કોમલમેરના કિલ્લાને પણ આપણે તુરતમાંજ હસ્તગત કરી શકશું અને આ બંને કિલ્લાઓ એટલા બધા મજબૂત છે કે તેનો કબજો મેળવ્યા પછી આપણે મોગલોની સાથે ઘણીજ સરલતાથી યુદ્ધને ચાલુ રાખી શકવાને શક્તિમાન થઈ શકશું ” ભામાશાહે પ્રતાપસિંહના વિચારો સાથે સંમત થતાં કહ્યું.

“ અને આપણાં સૈન્યની ખીજી ટુકડીઓને મોગલોનાં ખીજાં થાણાંઓ ઉપર હુમલો લઈ જવાની અને અરસપરસ સહાય આપવાની સૂચના આપી દઈએ. ” પ્રતાપસિંહે એમ કહીને

પોતાની પાસે પણ જરા દૂર ઉભેલા એ સૈનિકોને બાલાવી ગોવિંદસિંહ, અમરસિંહ તથા કર્મસિંહ વિગેરેને યુદ્ધની ગોઠવણ સંબંધી ઘટતી સૂચનાઓ આપવાને માટે યોગ્ય સ્થળે રવાના કરી દીધા.

આ પ્રમાણે બધો વ્યૂહ રચીને પ્રતાપસિંહ તથા ભામાશાહ પોતાના સૈન્ય સાથે દેલવાડાના કિલ્લા ઉપર ચડાઈ લઈ ગયા અને ત્યાં પહોંચીને સદરહુ કિલ્લાને તેમણે ઘેરા પણ નાંખી દીધા. શાહબાજખાંને શત્રુસૈન્યતા આગમનની ખબર પડતાં તે પ્રથમ તો અભયબ થઈ ગયો; પરંતુ તે પછી હિંમતને ધરીને પોતાની પાસે જે થોડું ઘણું સૈન્ય હતું તેને તૈયાર કરી કિલ્લાનો બચાવ કરવા પ્રયાસમાં પડ્યો. દેલવાડાના કિલ્લાની ચોતરફ પોતાના સૈનિકોને યોગ્ય રીતે ગોઠવી દીધા પછી મહારાણાએ પોતાના એક દૂતને શાહબાજખાંની પાસે કિલ્લો પોતાને વગર હરકતે સોંપી દેવાને માટે વાતચિત કરવા મોકલ્યો; પરંતુ શાહબાજખાંએ તેનું અપમાન કરીને તેને કેદ કરી લીધા. મહારાણા પ્રતાપસિંહને આ વાતની ખબર પડતાં તે બહુજ ગુસ્સે થયા અને તેથી તેમણે તુરતજ કિલ્લા ઉપર હુમલો કરવાનો અને તેને તોડી પાડવાનો હુકમ આપી દીધો. રાજપૂત સૈનિકો આજ્ઞા મળતાંજ કિલ્લા ઉપર તુટી પડ્યા અને ક્ષણવારમાં તેને એક બાબુએથી તોડી નાંખીને અંદર દાખલ થઈ ગયા. શાહબાજખાં પણ પોતાના સૈનિકો સાથે યુદ્ધ કરવાને સામે ઢોડી આવ્યો. મંત્રીશ્વર ભામાશાહે તેને તુરતજ પકડી પાડ્યો અને તેને પોતાનાં શસ્ત્રો સંભાળવાની સૂચના આપી દીધી. આ ઉભય યોદ્ધાઓ વચ્ચે બહુજ સખ્ત રીતે યુદ્ધ ચાલ્યું. કેટલીક વાર સુધી તો કોણ કોને હરાવશે, એ કહી શકાય તેમ નહોતું; પરંતુ તે પછી તુરતજ ભામાશાહે કોંઈ ભરાઈને શાહબાજખાંના શસ્ત્ર પકડેલા હાથ ઉપર પોતાની તલવારનો સખ્ત ફટકો લાગ નેઈને લગાવી દીધો અને તેજ ક્ષણે શાહબાજખાંના હાથમાંથી તેની તલવાર ખણખણાટ કરતી દૂર જઈને ઉડી પડી. ભામાશાહે આ તકનો લાભ લઈને શાહબાજખાંનાં મસ્તક ઉપર પોતાની તલવાર ઉગામી અને જો તેણે ધા કર્યો હોત, તો તે

બુદ્ધાના દરબારમાં પણ પહોંચી ગયો હોત: પરંતુ નિ:શસ્ત્ર પ્રતિ-
સ્પર્ધિને નહિ મારવાનો વિચાર કરીને તેણે પોતાની તલવારને મ્યા-
નમાં નાંખી દીધી. તલવારને મ્યાન કર્યા પછી તેણે અનુકંપા દર્શા-
વતાં કહ્યું. “ આં સાહેબ ! તમે મારા પ્રતિસ્પર્ધિ છો અને તે
ખાતર તમને બુદ્ધાતાલાની હબ્બુરમાં મોકલવાની આ તકને ચૂકી
જવી જોઈએ નહિ; પરંતુ અત્યારે તમે નિ:શસ્ત્ર છો અને તેથી
તમારા ઉપર ઘા કરવાનું મને વ્યાજબી લાગતું નથી. મારી ધંધા
છે કે તમે કાંતો શસ્ત્રને પુનઃ ધારણ કરો અને કાંતો અહિંથી મુખ
રૂપ પલાયન કરી જાઓ. ”

શાહબાજાંએ કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તે દિલગીરી
ભરેલા મુખથી આસપાસ જોઈ રહ્યો. તેને ચૂપ રહેલો જોઈને
ભામાશાહે કહ્યું “ શો વિચાર કરો છો; આંસાહેબ ! ”

આ વખત પણ તેણે કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ: કિન્તુ તે તો
પૂર્વવત્ આસપાસ જોઈ રહ્યો હતો. આ ઉપરથી તેની નાશી જવાની
ધંધા જાણીને ઉદાર દિલનો ભામાશાહ તેને તેવી તક આપવાની
ખાતર કાંઈ પણ ઓલ્યા વિના ત્યાંથી અન્યત્ર ચાલ્યો ગયો. શાહ-
બાજાંને પણ એટલું જ જોઈતું હતું. ભામાશાહને ત્યાંથી ચાલ્યો
ગયેલો જોઈને તે તુરતજ સાવધ થયો અને પોતાના થોડાઘણા
સૈનિકો જે આ યુદ્ધમાંથી બચવા ધામ્યા હતા, તેમને લઈને ત્યાંથી
નાશી ગયો. આ પ્રમાણે દેલવાડાના કિલ્લાનો કબજો પ્રતાપસિંહના
હસ્તગત થતાં તેણે પોતાની આજીવન વર્તણૂક દીધી અને ત્યારપછી
ભામાશાહને કોમલમેરના કિલ્લા ઉપર ચડોઈ લઈ જવાની આજ્ઞા
આપી દીધી. પોતાના મહારાણાની આજ્ઞા મુજબ મંત્રીશ્વર
ભામાશાહ કેટલાક સૈનિકો સાથે કોમલમેરના કિલ્લા ઉપર હુમલો
કરવાને તુરત ચાલ્યો ગયો. ભામાશાહે કોમલમેર નજીક આવીને
કિલ્લાની ચોતરફ પોતાનું સૈન્ય ગોઠવો દીધું. એટલામાં પ્રતાપસિંહ
પણ દેલવાડાના કિલ્લાનો ભાર સંભાળીને ગોવિંદસિંહને સોંપી
તુરત રણવિરસિંહ તથા કર્મસિંહની સાથે તેની મદદે આવી
પહોંચ્યો. કોમલમેરનો કિલ્લેદાર અબ્દુલખાં રાજપુત સૈન્ય સાથે
ઘણીજ બહાદુરીથી લડ્યો; પરંતુ રાજપૂતાના પ્રબળ ધસારા

સામે તે ટકી શક્યો નહિ. એટલુંજ નહિ, પણ તેના ઘણાખરા સૈનિકો સાથે તેનો નાશ થયો. કોમલમેરનો કબજો આ રીતે હસ્તગત થતાં મહારાણાને ઉત્સાહ દ્વિગુણિત વધી ગયો અને તેથી તેમણે અનુક્રમે બીજા અનેક કિલ્લાઓ, હુર્ગા, આમો, શહેરો અને નગરો કબજો કરવા માંડયાં. દેલવાડાના યુદ્ધમાં શાહબાજખાને પરાજય થવાથી બાદશાહ અકબર તેના ઉપર ઘણુંજ નારાજ થયો અને તેથી તેણે તેને પાયરીમાં નીચે ઉતારી નાંખ્યો હતો. આ સમય દરમ્યાન શહેનશાહ અકબરને જગદ્ગુરૂ શ્રી હીરવિજયસૂરિના ઉપદેશની ઘણી સારી અસર થઈ હતી. તેમજ તેનું ઘણું ખર્ચું ધ્યાન ઉત્તર તથા પશ્ચિમમાં ચાલતી રાજકીય ખટપટોમાં અને ખુદ આગ્રામાં પણ પોતાના વિરુદ્ધ કેટલાક ઉમરાવોની સલાહથી પોતાના એટા સલીમની મારફત કાવાદાવા ચાલતા હોવાથી તેમાં રોકાયેલું રહેતું હતું અને તેથી તેણે મહારાણા પ્રતાપસિંહની બહુ દરકાર રાખી નહોતી. તેણે અબ્દુલરહીમખાને તુરતજ પાછો બોલાવી લીધો અને બીજી કામગીરી ઉપર તેને રોક્યો. આ તકનો લાભ લઈને પ્રતાપસિંહે મેવાડનો ઘણો ખરો ભાગ પોતાને કબજો કરી લીધો. શહેનશાહે મહારાણાને પુનઃ પકડવાને જગન્નાથ કચ્છવાહને વિશાળ સૈન્ય સાથે મોકલ્યો. તેણે મેવાડમાં આવીને મહારાણાને પકડવાને માટે ઘણી તજવીજ કરી; પરંતુ તેમનો કાંઈ પત્તો નહિ લાગવાથી છેવટે તે પણ કંટાળીને પાછો ચાલ્યો ગયો. તેના ગમન પછી બાદશાહ અકબરે ફરીથી કોઈ પણ સિપાહસાલારને મેવાડમાં યુદ્ધ કરવાને માટે મોકલ્યો નહિ અને મહારાણા પ્રતાપસિંહે ચિત્તોડ, અજમેર અને માંડલગઢ સિવાય મેવાડના તમામ પ્રદેશને છોડી લીધો હતો. ત્યારબાદ મહારાજે રાજા માનસિંહ તથા જગન્નાથ કચ્છવાહને પોતાના બાહુબળનો સ્વાદ ચખાડવાની ખાતર તેમની રાજધાનીના નગરો ઉપર ચડાઈ કરી અને તેમની સંપત્તિ લુપ્તી લઈને પોતાની કીર્તિને ચોતરફ પ્રસારી દીધી.

આ રીતે મેવાડનું સ્થિત્યંતર થયું. જે મેવાડને પુનઃ મેળવવાની એક પણ આશા પ્રતાપસિંહને રહી નહોતી, તે મેવાડના ઘણા ભાગને ઘણીજ સરલતાપૂર્વક કબજો કરવાથી તેને ઘણુંજ હર્ષ

થયો. સંસારની ઘટમાળ આ પ્રમાણેજ ચાલી રહી છે. ઉદ્ધય અને અસ્તના ત્રિકાલાખાધ નિયમનું સત્ય આ ઉપરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ. મેવાડનો પરાજય અને ત્યારબાદ તેનો પુનરુદ્ધાર એજ આ નિયમનું રહસ્ય છે. મંત્રીધર ભામાશાહના સ્વાર્પણથી મેવાડનો પુનરુદ્ધાર થયો, એ પ્રત્યેક ઇતિહાસકાર સ્વીકારે છે અને તેથી તેની કીર્તિ મેવાડના ઉદ્ધારકર્તા તરીકે “ યાજ્ઞચંદ્ર દિવાકરૌ ” બનવા પામી છે. એક જૈનના હાથથી—તેના સ્વાર્પણથી મેવાડનો પુનરુદ્ધાર થયો તેની સ્વતંત્રતા સચવાણી, તેની પ્રભુનું રક્ષણ થયું, તેના ભાગ્યનું પરિવર્તન થયું અને રજપુતોની આબરૂ ઉજાવણ રહેવા પામી, એ સમસ્ત જૈનીઓને માટે કાંઈ જેવા તેવા ગૌરવનો વિષય નથી. જે મેવાડ ધન-જનશૂન્ય બની ગયું હતું, તે પોતાના સ્વામીના આગમનથી પુનઃ મંગળમય બની ગયું અને જે મેવાડીઓ પ્રતાપસિંહના પરાજયથી દુઃખમાં દિવસો પસાર કરતા હતા, તેઓ તેના વિજયથી આનંદસાગરમાં ડોલવા તથા સુખપૂર્વક રહેવા લાગ્યા. પ્રમળ પ્રતાપી મોગલ સમ્રાટ શહેનશાહ અકબરના ચરણોમાં જ્યારે અન્ય રાજપુતો પોતાના મસ્તકને નમાવી રહ્યા હતા, ત્યારે મેવાડનો મહારાજો પ્રતાપસિંહજ માત્ર પોતાનું મસ્તક ઉન્નત રાખી શક્યો હતો.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

પ્રમી યુગલ.

“ અગાધ ભવ સિંધુ તરન, ઔર ન કોઇ ઉપાય;
પ્રેમ નાવ કે આશરે, પ્રેમી-જન તર જાય. ”

વસંતરૂતુ ચાલતી હતી. ઋતુરાજ વસંતના આગમનથી જાઈ, જુહાપ, મોગરો અને ચંપાદિ ફુલો ખીલી રહ્યાં હતાં, સરોવરમાં કમળનાં પુષ્પો નૃત્ય કરી રહ્યાં હતાં, મધુર અને મંદ પવન વહેતો હતો, દિવસો આનંદી જણાતા હતાં અને મનુષ્યો હર્ષમાં મોજથી વૈભવ માણતાં હતાં. વસંતરૂતુ એ પ્રેમકીડાનું સુખસાધન

હોવાથી તે રૂતુમાં પ્રેમીયુગલોના અધીર હૃદયો હર્ષથી પૂર્ણ થઇ જાય છે અને તેમનાં બધા વ્યવહારમાં પ્રેમનું સામ્રાજ્ય ઝળકતું જોવાય છે. પ્રેમી યુગલોનાં હૃદયની વાત—તેમાં ચાલી રહેલી તાલાવેલીને માત્ર મનુષ્યોજ સમજી શકતાં હોવાથી અમારું તત્સંબંધી કથન અસ્થાને છે; તેમ છતાં માનવહૃદયના સ્વાભાવિક સંદર્ભોને પ્રત્યક્ષ દર્શાવવાની લાલચને અમે રોડી શકતા નથી. તન્વનિષ્ટ મનુષ્યોએ સંસારને અસાર અને દુઃખમય જણાવેલો છે, એ અમે બાણીએ છીએ અને તેમનાં અનુભવગમ્ય વચનોને અમે સ્વીકારીએ પણ છીએ; પરંતુ આ કહેવાતા અસાર અને દુઃખમય સંસારમાં સુખનું એક સાધન છે અને તે શુદ્ધ-નિર્મળ પ્રેમ છે. અગાધ એવા ભવસિંધુને સરલતાપૂર્વક તરી જવામાં પ્રેમ એ નાવ સમાન છે. પ્રેમનું રહસ્ય અહ્મુત છે, અલૌકિક છે અને વર્ણનાતિત છે. જે માનવોનાં હૃદયોમાં પ્રેમને જન્મ થયો હોય છે, તે માનવો ખરેખરા પૂજનીય અને વંદનીય બને છે એટલુંજ નહિ, પણ તેઓ જગતમાં સચોટ દાખલો બેસારી જવાની સાથે મનુષ્યોનું કલ્યાણ પણ કરી જાય છે. આજકાલના યુગમાં પ્રેમની જે વાતો થાય છે અને પ્રેમનાં જે ચિત્રો જોવામાં આવે છે, તેને અમે મહત્તા આપતા નથી; કારણ પ્રેમનાં શુદ્ધ અને પવિત્ર નામને વર્તમાનમાં ઘણું ભાગે અશુદ્ધ અને અપવિત્ર બનાવી દીધું છે અને તેથી હાલના સમયમાં પ્રેમના નામે જે નાટક ચાલી રહેલું છે, તેને અમે મોહનું પ્રાબલ્ય જ ગણીએ છીએ. પ્રેમ અને મોહ એ બંને જુદી જુદી વસ્તુઓ છે; પ્રેમ સદ્ગુણ છે, જ્યારે મોહ દુર્ગુણ છે; પરંતુ વર્તમાન સમયમાં મોહને જ પ્રેમનું નામ આપીને તેનાં ગુણાનુવાદ ગાવામાં કરી પણ મહા મૂકવામાં આવતી નથી. ભાતુસાવની, સમાજસેવાની, દયાની, સંપની અને પ્રેમની વાતો ઘણી થાય છે અને તે માટે પ્રયાસો પણ ઘણા થાય છે; પરંતુ જેઓ સદરહુ વિષયની વાતો કરી રહ્યા છે, તેમનાં હૃદયો તપાસ્યાં હોય, તોજ ખરી ખબર પડે કે તેઓનાં હૃદયોમાં પ્રેમને સ્થાન મળેલું છે કે નહિ. અમે ખાતરીપૂર્વક કહીએ છીએ કે હાલમાં જે પ્રેમની વાતો થાય છે, તેનો અર્થ કાંઈજ નથી. એટલુંજ નહિ પણ પ્રેમના નામે મોહનું સામ્રાજ્ય પ્રસરતું જોવા

માં આવે છે. સાંભળીએ છીએ કે સમાજની, ધર્મની ' અને દેશની અવનતિ થયેલી છે અને તેથી તેમાં સુધારો કરવાની તાત્કાલિક જરૂર છે. અમે પણ આ વાતને સ્વીકારીએ છીએ; પરંતુ જે સમયે મનુષ્યોનાં હૃદયોમાંથી પ્રેમ, કરુણા, મૈત્રી, સંપ અને નિઃસ્વાર્થ ભાવનાદિ સદ્ગુણોનો નાશ થતો જોવામાં આવતો હોય, તે સમયે માનવસમાજની સાથે સાથે ધર્મ અને દેશની અવનતિ થયેલી જોવામાં આવે, તો તે શું સ્વાભાવિક નથી ? અલગત તે સ્વાભાવિક જ છે; પરંતુ તે વિષયને એક ઐતિહાસિક નવલકથાકાર તરીકે અમે ચર્ચવાનું પસંદ કરતા નથી અને તેથી તેને અમે આટલેથી જ બંધ કરીએ છીએ.

વર્તમાન સમયમાં વિધાતાની વિચિત્ર લીલાથી શુદ્ધ અને નિર્મળ પ્રેમને હૃદયમાં ધારણ કરનારાં મનુષ્યો થોડાં જોવામાં આવતાં હશે; તો પણ તેવાં પ્રેમીયુગલો આ પુનિત ગણાતા હિન્દુસ્થાનમાં પૂર્વે ઘણાં થઈ ગયાં છે, એ નિર્વિવાદ સત્ય છે. હિન્દુસ્થાન દેશ તો આજે પણ એનો એજ છે; પરંતુ સમય અને સ્થિતિમાં ફેરફાર થઈ ગયેલો હોવાથી માનવ-પ્રાણીઓનાં હૃદયોમાં પણ તક્ષવત પડી ગયો છે અને તેથીજ પ્રેમનું સ્થાન મોહ લઈ લીધું છે. આ ઉપરથી પૂર્વે મોહનું સ્થાન અસ્તિત્વમાં જ નહોતું, એમ કહેવાનો અમારો આશય નથી, તેમ જ પ્રમાણે માની લેવાનું પણ નથી; પરંતુ અમારો કહેવાનો ભાવાર્થ માન્ય એટલો જ છે કે હાલમાં મોહનું જે પ્રબળ સામ્રાજ્ય બની ગયું છે. તેવું પૂર્વે સર્વથા નહોતું. તે સમયે એવાં ઘણાં પ્રેમયુગલો હયાતી ધરાવતાં હતાં કે જેમણે પોતાના ધર્મની ખાતર, પોતાના સમાજની ખાતર, પોતાની કીર્તિની ખાતર અને પોતાના ગૌરવની ખાતર પોતાના પ્રિય પ્રાણની પણ દરકાર રાખી નહોતી. આ વાતને માત્ર અમેજ કહીએ છીએ એમ નથી; કિન્તુ ઇતિહાસ તેની સાક્ષી પૂરે છે અને તેથી ઇતિહાસનાં રસિકજનો અમારી વાતને સારી રીતે સમજી શકે તેમ છે. વિજય અને ચંપાનું યુગલ પણ આવાં પ્રેમીયુગલો માંહેનું એક હતું. શહેનશાહ અકબરની રૂપશાલિની શાહબદીના પ્રેમમાં નહીં ફસાતાં વિજયે જેમ પોતાનાં હૃદયને સ્વસ્થ રાખ્યું હતું, તેમ ચંપાએ

પણ તેના પિતાના તેને કોઈ લાયક અને શ્રીમંત યુવક સાથે પરણાવવાના આગ્રહની સામે પોતાની દ્રઢતાને ટકાવી રાખી હતી. આ ઉભય પ્રેમીઓનાં હૃદયોમાં શુદ્ધ અને નિર્મળ પ્રેમનો જન્મ થયેલો હોવાથી તેઓ પોતાની દ્રઢતાને છેવટ સુધી સ્થાયી શક્યાં હતાં અને તેથીજ તેઓ પોતાની ધારણામાં ક્ષિબ્ધ થયાં હતાં. અંપાએ કરેલા વ્રતના ઉત્સવ પછી થાનસિંહ શેઠે તેનું વિજય સાથે લગ્ન તુરતમાંજ કરી નાંખ્યું હતું. આ સમયે ખુદ શહેનશાહ અકબરે બંતે હાજર રહીને તેમને અખુટ સંપત્તિથી નવાજ્યાં હતાં. લગ્ન થયા પછી વિજય અને અંપાનું પ્રેમીયુગલ એમનો અનુભવ કરતું સુખમાં રિવસો વ્યતિત કરતું હતું. આજ સુધી નવલકથાની અન્ય ઘટનાઓમાં આપણે ગુંથાયલા રહેવાથી તેમને વિસરી ગયા હતા; પરંતુ હવે તેની સમાપ્તિ થવાની હોઈ તેમનાં સુખી સંસારનું એકાદ ચિત્ર આજેખવાની અમારી તોવ ઇચ્છાને અમે રોકી શકતા નથી. આ બધા સમય દરમ્યાન વિજય પોતાની પ્રિયતમા અંપાના સુખભર્યા સહવાસમાં રહેવાથી શાહબદી આરામભેગને સર્વથા વિસરી ગયા હતા; પરંતુ શાહબદી તેને તેની પેઠે વિસરી ગઈ નહોતી. શહેનશાહ અકબરે શાહબદીની પ્રત્યેક ચર્ચા ઉપર સખ્ત દેખરેખ રાખેલી હોવાથી તે પુનઃ વિજયને કદાપી મળી શકી નહોતી; પરંતુ તેથી કરીને તેનાં હૃદયમાંથી વિજયની સ્મૃતિ ભૂંસાઈ ગઈ નહોતી. તે પોતાના આવાસમાં અને તાતારિણી ઓઓ અને હબસી ગુલામોના સખ્ત ચોકી પહેરામાં રહ્યા છતાં પણ વિજયને પ્રાતઃદિન સંભારતી હતી અને તેનું સદૈવ ધ્યાન ધરતી હતી. શાહબદી આરામભેગમનાં હૃદયમાં વિજય પ્રતિ જે લાગણો અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી, તેને શુદ્ધ અને નિર્મળ પ્રેમની ગણનામાં મૂકવી કે કેમ, તે અમે જાણતાં નથી માટે તેનો નિર્ણય કરવાનું કાર્ય અમે અમારા વાંચક મહાશયોને જ સોંપીએ છીએ.

અમે ઉપર કહી ગયા તેમ વસંત રૂતુ તો ચાલતીજ હતી અને વળી વિશેષમાં જે સમયની ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરવાનો પ્રસંગ અત્રે

અમે હાથમાં લીધો છે, તે સમય પ્રાતઃકાળનો હતો. મધુર અને સ્નિગ્ધ પવનની લહરીઓ એરડામાં વાતાયનની પાસેજ સુરોહિત આસન ઉપર બેઠેલા વિજયને આનંદનો મીઠો અનુભવ કરાવતી હતી. પ્રાતઃકાળના આવશ્યકીય કાર્યોથી પરવારી જે વખતે વિજય નિર્મળ ચિત્તે એકાદ ધાર્મિક પુસ્તકનું અધ્યયન કરી રહ્યો હતો, તે વખતે તેના નોકરે આવી તરલીમ કરીને કહ્યું. “ સાહેબ ! આપને એક સ્ત્રી મળવાને માટે આવી છે અને તે આપની આજ્ઞાની રાહ બેતી બહાર દરવાજે ઉભી છે. ”

વિજયે પુસ્તકમાંથી પોતાની દૃષ્ટિને બહાર કઢાડીને તેને પૂછ્યું. “ તે સ્ત્રી કોણ છે અને મને શા કારણથી મળવાને માગે છે ? ”

“ તે વિષે હું કંઈ પણ જાણતો નથી અને તેથી આપની આજ્ઞા હોય તે પ્રમાણે અમલ કરું. ” નોકરે નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો.

“ ઠીક, એને અહીં આવવા દે ” વિજયે આજ્ઞા આપી.

નોકર તુરતજ ચાલ્યો ગયો અને થોડીવારમાં એક સ્ત્રી સાથે તે પુનઃ વિજય સન્મુખ આવીને ઉભો રહ્યો. તે સ્ત્રીને આવેલી જોઈને વિજયે પોતાના નોકરને બહાર ચાલ્યા જવાની ઈશારત કરી અને તે ગયા પછી તેણે આવનાર સ્ત્રી તરફ જોઈને પૂછ્યું. “ તમે કોણ છો અને અત્રે શા કામ માટે આવેલાં છો ? ”

આવનાર સ્ત્રીએ વિજયના મુખે સામે તિક્ષ્ણ દ્રષ્ટિપાત કરતાં જવાબ આપ્યો. “ હું અત્રે શા કામ માટે આવેલી છું, એની પછી વાત; પરંતુ આપ મને ઓળખતા નથી, એ ઘણુંજ અભયથી ભરેલું છે. ”

“ હું સત્યજ કહું છું કે હું તમને ઓળખતો નથી અને કદાચ ઓળખતો હોઉં; તો પણ હાલ મને તમારો પરિચય યાદ આવતો નથી. ” વિજયે નિખાલસ દિલથી કહ્યું.

“ આપ મને ઓળખો તો છો; પરંતુ હાલ મને ભૂલી ગયા હશે, એ આપની વાત સત્ય છે; કારણ કે ઘણે ભાગે દરેક માણસ ઉચ્ચ પદને પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તે આગલા પારચયવાળાં માણસોને

ભૂલી જાય છે. આપના સંબંધમાં પણ :આમજ થયું છે. આપ જ્યારે મારા પરિચયને ભૂલી ગયા છો, ત્યારે મારે આપને યાદી આપવી જોઈએ કે હું શાહબદી આરામપ્રેમગમની બાંદી છું અને મારું નામ જીલિયા છે.” બાંદી જીલિયાએ પોતાનો પરિચય કરાવતાં કહ્યું.

“ જીલિયા ? ” વિજયે અભયભ થઈને કહ્યું, “ તમને તો હું સારી રીતે ઓળખું છું; કારણ કે આજથી કેટલોક સમય પૂર્વે યમુના નદીના કિનારેથી ભ્રમણ મને શાહબદી સાહિબાની હજીરમાં લઈ ગયાં હતાં; પરંતુ તેને આજ ઘણો સમય થઈ ગયો હોવાથી હું તમને ઓળખી શક્યો નહોતો ઠીક, પણ તમારું આગમન અત્રે શા કારણથી થયું છે? શાહબદી સાહિબાની તબીયત કેવી છે? ”

“ વિજયકુમાર ! ” જીલિયાએ જવાબ આપ્યો. “ હું અત્રે શા કારણથી આવી છું તથા શાહબદી સાહિબાની તબીયત કેવી છે, તે સંબંધી વિગતવાર વાત કહેવાનો મને અવકાશ નથી; કારણ કે હું અત્રે આવી છું, તે ઘણીજ છુપીરીતે આવેલી છું અને તેથી શાહબદી સાહેબાએ આપને આપવાનો એક કાગળ આપ્યો છે, તે આપીને જ અત્રેથી ચાલ્યા જવાની રજા લઉં છું. ”

જીલિયાએ એ પ્રમાણે કહીને વસ્ત્રમાં છૂપાવી રાખેલો એક કાગળ કહાડીને વિજયને આપ્યો. વિજયે તે કાગળને પોતાના હાથમાં લીધો, તે પછી જીલિયાએ કહ્યું. “ આપની જુદાઈથી શાહબદી સાહિબાના કેવા હાલ થયા છે, તે આપ સદરહુ કાગળના વચનથી જાણી શકશો. હવે હું જઈ છું અને કહું છું કે આપને શાહબદી સાહિબાના આ કાગળના પ્રત્યુત્તરમાં કાગળ લખવો હોય, તો લખીને આપના વિદ્યાસુ માણસ સાથે યમુના નદીના કિનારે ચોક્કસ સ્થળે રાત્રિના આઠ વાગે મોકલવાની વ્યવસ્થા કરજો. હું તેની રાહ જોતી ત્યાં ઉભેલી હોઈશ. ”

આટલું કહીને બાંદી જીલિયા અપાટાબંધ ચોરડાની બહાર નોકળી ગઈ અને ક્ષણવારમાં આગાના વિશાળ રાજ માર્ગમાં થઈને અદૃશ્ય થઈ ગઈ. જીલિયાના ગમન પછી વિજયે કાગળને ખરોખર

તમાસીને જોયો તો તે એક બંધ કરેલું પરખીડીયું હતું. તેણે તુરતજ ઉપરનાં પરખીડીયાને ફાટી નાંખીને અંદરથી લાલ રંગનો કાગળ કહાડ્યો અને તેને નીચે સુજળ વાંચવા માંડ્યો:—

“ વિજયકુમાર ! ”

ઘણા દિવસે આ પત્ર લખ્યું હતું. તેથી તમને અભયખી તો થશે; પરંતુ મારા હૃદયમાં તમારા માટે જે લાગણી રહેલી છે, તેને આપણું પુનઃ મીલનની અશક્યતાને લઈ પત્ર દ્વારાએ તમને છેલ્લીવાર દર્શાવવાની આવશ્યકતા મેં સ્વીકારી છે અને તેના પરિણામે મેં ઈચ્છાએ કે અનિચ્છાએ આ કાગળ તમારા તરફ લખી મોકલ્યો છે. મારા મહાલયમાં તે રાત્રિએ જ્યારે આપણું મીલન થયું હતું, ત્યારે મેં તમને સ્પષ્ટતાથી કહ્યું હતું કે હું તમને ઘણા સમય પૂર્વેથી એટલે કે મારી સખી અંપાના આવાસમાં તમને મેં પ્રથમવાર જોયા, ત્યારથી આહતી આવી છું અને હજી પણ કહું છું કે મારા હૃદયમાં તમારા તરફ જે આહના છે, તેમાં જરા પણ ન્યુનતા થયેલી નથી અને તેથી હું તમને પ્રથમ જે રીતે આહતી હતી, તેજ રીતે હાલ પણ આહું છું. સમસ્ત હિંદુસ્થાન જેનાં ચરણોમાં મસ્તક નમાવી રહ્યું છે, તેવા પ્રબળ પ્રતાપી સમ્રાટ અકબરશાહની હું અતિ વ્હાલી શાહબદી છું, એ જાણવા છતાં પણ તમે મારા ખરા જીવન પ્રેમને તિરસ્કારો છો, ત્યારે કંઈ નહિ તો માત્ર સ્વમાનની ધાતર પણ મારે તમારી ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ; પરંતુ કોણ જાણે શાથીએ મારાથી તેમ થઈ શકતું નથી. મારા હૃદયમાં તમારી મનમોહન મૂરતિ એટલી બધી સચોટ રીતે અંકિત થયેલી છે કે તેને દૂર કરવાનો પ્રબળ પ્રયાસ કરવા છતાં પણ તેમ થઈ શક્યું નથી. હું જાણું છું કે તમે હિંદુ છો, હું સુસલમાન છું અને તેથી તમારા પ્રત્યેની મારી ગમે તેવી અને ગમે તેટલી આહના છતાં પણ માફ અને તમાફ એકય થવું, એ સર્વથા અશક્ય છે. આ સ્પષ્ટ વાત જાણવા છતાં પણ મારો તમારા તરફ જે પ્રેમ છે, તેને તથા ખુદ તમને હું કોઈ પણ રીતે વિચારી જઈ શકું તેમ નથી અને તેથી પાક પરવરદેગારને હાજર

બાણી પ્રતિજ્ઞા લઈ છું કે તમારા વિના બીજા કોઈ પણ પુરૂષને મારા હૃદયમાં સ્થાન આપીશ નહિ, હિન્દુ અને જૈન શાસ્ત્રોનો મેં જરૂરજોગ અભ્યાસ કરેલો હોવાથી હું એ પણ બાણી છું કે તમારા શાસ્ત્રકારોએ પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતને માન્ય રાખેલો છે. અમારો ઇસ્લામ ધર્મ જો કે આ સિદ્ધાંતને માન્ય રાખતો નથી. અને તેથી એક ઇસ્લામી તરફે મારે તેમાં ચકિન રાખવું જોઈએ: તો પણ મારો તમારા તરફ જે પ્રેમ છે, તેને લઈને તમારી સન્મુખ બહાર કઈ છું કે જો પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત ખરો હોય અને મૃત્યુ પછી કર્માનુસાર બીજો જન્મ ધારણ કરવો પડતો હોય, તો ભવિષ્યમાં હું અને તમે એકજ બાલિ અને એકજ ધર્મમાં જન્મીને પણ પ્રેમશ્રાંથીથી જોડાઈને સુખી થઈ શકશું. યુદ્ધાતાલાં મારી આ ઇચ્છાને પાર પાડો, એ છેવટની તેમના પ્રતિ અને કોઈવાર પત્ર લખી મને યાદ કરશો, એવી તમારા પ્રતિ પ્રાર્થના છે. અસ્તુ.

લી૦ શાહબદી આરામખેગમ.

વિજયે ઉપર્યુક્ત કાગળને બે-ત્રણ વાર વાંચ્યો અને તેમાં લખેલી હકીકતથી તથા શાહબદીનો પોતાના પ્રિયનો નિઃસ્સીમ પ્રેમ જોઈને તે આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ ગયો. કાગળમાં છેવટે પોતાને કરેલી પ્રાર્થના મુજબ શાહબદીને પત્ર લખવો કે નહિ, તેના ગંભીર વિચારમાં તે પડી ગયો અને એટલે સુધી કે તેની પ્રિયતમા ચંપા તેની સન્મુખ આવીને ઉભી રહી; તો પણ તેને તેની ખબર પડી નહિ. ચંપાએ પોતાના પ્રિયતમને વિચારસાગરમાં ગોથાં ખાતાં નિહાળીને તેવું ધ્યાન પોતાની તરફ ખેંચવાને માટે વિજયને ઉદ્દેશીને પૂછ્યું. “શું વિચારી રહ્યા છો, નાથ ?”

વિજયે ચંપાનો મધુર સ્વર સંભળીને ઘોર નિદ્રામાંથી બગૃત થઈ સ્મિત હાસ્યપૂર્વક કહ્યું. “પ્યારી ! તું અહીં કેટલા સમયથી આવીને ઉભી છે ?”

ચંપાએ હસીને જવાબ આપ્યો. “પ્રિયતમ ! મને અહીં આવ્યાને બહુ સમય થયો નથી; પરંતુ મારા આગમન પૂર્વે આપ શો વિચાર કરી રહ્યા હતા, તે હરકત ન હોય તો કૃપા કરીને કહો.”

ચંપા ! વિજયે કહ્યું. “મારા મનની વાત અથવા તે ભારા મનનો વિચાર ગમે તેવો શુભ હોય તોપણ તને કહેવાને કશી પણ હરકત છેજ નહિ. પ્રિય દેવી ! તું જાણે છે કે હું કોઈ અજબ સંયોગોને લઈ શહેનશાહ અકબરની પ્રીતિ સંપાદન કરી શક્યો છું; પરંતુ તે શા કારણથી સંપાદન કરી શક્યો છું, એ વિષેની હકીકત મેં તને કે થાનસિંહ શેઠને કહી નથી. જ્યારે તેં મને એ હકીકત જાણવાને માટે પૂછ્યું હતું, ત્યારે મેં તને યોગ્ય વખતે તે વિષે કહેવાનું વચન આપ્યું હતું. આજ એ વચનને પાર પાડવાનો વખત આવી ઢાળ્યો હોવાથી હું તને સઘળી વાતથી વાકેફ કરું છું.”

એ પ્રમાણે કહીને વિજયે ચંપાના મહાલયનો ત્યાગ કર્યા પછી શાહજહાંનુ મીલન, તેનો પ્રેમ, પોતાને કેદમાં પડવું, કેદમાંથી છુટકારો, બાદશાહની સાથે વાતચિત અને છેવટે તેની પ્રીતિને સંપાદન કરવી, એ આદિ બનેલી ઘટનાઓનું સવિસ્તર વર્ણન કરી બતાવ્યું. ચંપા આ સર્વ અજાયબી ભરેલી હકીકત સાંભળીને ક્ષણભર તો મંત્રમુગ્ધ બની ગઈ; પરંતુ ત્યારપછી સાવધ થઈને તેણે આશ્ચર્ય દર્શાવતાં કહ્યું. “શું મારી સખી શાહજહાં આરામબેગમ તમને આડે છે ? શું આ હકીકત સાંભવિત છે ?”

“પ્રિયતમા !” વિજયે જવાબ આપ્યો. “હા, મેં તને જે હકીકત કહી, તે સાંભવિત છે. એટલુંજ નહિ પણ સત્ય છે અને જે તને મારા કથનમાં વિશ્વાસ ન આવે તે હોય, તો શાહજહાંનો હમણાંજ આવેલો આ કાગળ બરાબર વાંચી જે એટલે તારી શંકાનું આપોઆપ સમાધાન થશે.”

ચંપાએ વિજયના હાથમાંથી કાગળ લેતાં લેતાં કહ્યું. “પ્રાણનાથ ! મને આપના કથનમાં સહેજ પણ અવિશ્વાસ નથી; પરંતુ શાહજહાં આરામબેગમ આપને આડે છે, એ વાત જાણીને મને આશ્ચર્ય થયું છે અને તેથીજ મેં આપને એ સવાલ કર્યો છે.”

“ચંપા ! વિજયે કહ્યું. એમાં આશ્ચર્ય પામવાનું કાંઈપણ પ્રયોજન નથી. તું એક વખત શાહજહાંનો કાગળ વાંચી જે એટલે તારું આશ્ચર્ય પલાયન થઈ જશે.”

અંપાએ તે પછી શાહબદીનો કાગળ અથેનિ બે-ત્રણુંવાર વાંચી જોયો અને તે પછી તેની શંકાનું સમાધાન થઈ ગયું. તેણે અંતરમાં આનંદને ધારણ કરીને કહ્યું. પ્રિયપતિ ! શાહબદીના કાગળના વાંચનથી મારી શંકાનું સમાધાન થઈ ગયું છે અને તેથી તત્સંબંધી હવે કાંઈપણ સ્વાલ આપને પૂછવાનો રહેતો નથી; પરંતુ મને તેના કાગળના વાંચનથી દિલગીરી તથા આનંદની લાગણી એકી સાથેજ થાય છે. દિલગીરી એટલા માટે કે તે બિચારી પોતાની ઈચ્છામાં ફલિભૂત થઈ નહિ અને વિશેષમાં તેના પિતાની અકૃપાનો ભોગ થઈ પડતાં તેને નજરકેદ રહેવું પડે છે અને આનંદ એટલા માટે કે આપે આરામબેગમ જેવી મહાન ઐશ્વર્યશાલિની તથા રૂપશાલિની શાહબદીના ખરા જીવનના પ્રેમમાં નહિ ફસાતાં મારા પ્રત્યેના પ્રેમને દ્રઢતાથી વળગી રહેવામાં ધર્મને માન્યો છે. પ્રિયતમ ! ખરેખર આપ મનુષ્ય નહિ, પણ દેવ છો; કારણ કે શાહબદી જેવી પરમ નવયૌવના તરૂણીના પ્રેમમાં નહિ ફસાતાં આપ આપના ધર્મને વળગી રહ્યા, એ કાંઈ સહજ વાત નથી. સુંદરીની સૌંદર્યજ્વાલામાં ઘણા મહાન ગણાતા પુરૂષો પણ અંધ બનીને કુદી પડ્યા છે, એ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ વાત છે; પરંતુ આપે સૌંદર્યને, મોહને, ઐશ્વર્યને, લોભને અને કામને ઠોકરે મારીને હૃદયની નિર્મળતા દર્શાવી આપી છે અને તેથી આપ દેવના ઉપનામને સર્વથા લાયક છો. પ્રાણનાથ ! હું આપને તે માટે ધન્યવાદ આપું છું.”

વિજયે પોતાની પ્રિયતમાનું લંબાણુ ભાષણ સાંભળીને આનંદ પામતાં કહ્યું. “ પ્યારી ! તું મારા શુભાનુવાદ ગામને મને દેવની ઉપમા આપી ધન્યવાદ આપે છે, એ ઠીક છે; પરંતુ તેં પણ મારા પ્રત્યેના તારા પ્રેમને તારા પિતાની વિરૂદ્ધતા છતાં દ્રઢતાથી વળગી રહેવામાં જે ધૈર્ય દર્શાવ્યું છે, તે કાંઈ જેવું તેવું સામાન્ય કાર્ય નથી અને તેથી તને પણ હું સ્વર્ગલોકની દેવીની ઉપમા આપી તને શતકોટી ધન્યવાદ આપું, તો તેમાં જરાપણ અતિશયોક્તિ કરી કહેવાશે નહિ. પ્રિય અંપા ! હાલ મારી સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે; પરંતુ જે સમયે મેં તારા આવાસનો ત્યાગ કર્યો, તે સમયે

મારી સ્થિતિ તદ્દન દુર્ભાગ હતી અને મને ચાહવામાં તારા જેવી શ્રીમંત પિતાની પુત્રીને લેશ માત્ર પણ સુખ મળવાનો સંભવ નહોતો; તેમ છતાં મારા ચાલી ગયા પછી પણ તું મને વિસરી ગઈ નહિ એટલુંજ નહિ, પણ તારા પિતાની વિરૂદ્ધ થઈને પણ તેં મારા તરફ તે પ્રેમને તારા હૃદયમાં સાચવી રાખ્યો, એ એક સામાન્ય સ્ત્રીથી બની શકે તેવું સરલ કાર્ય નથી; કિન્તુ તે તો એક પરમ સુશીલા અને સતી સાધવી દેવીથીજ બની શકે તેવું છે અને તેથી ખરેખરા ધન્યવાદને પાત્ર તો તુંજ છે.”

અંપા પોતાના ગુણાનુવાદ ગવાતાં સાંભળી શરમાઈ. શર મથી તેના ગુલામી ગાલો ઉપર લાલીમા તરી આવી. તેણે શરમથી મૃદુ સ્વરે કહ્યું. “પ્રાણપતિ ! મારી મિથ્યા પ્રશંસા શા માટે કરે છે? એક આર્ય રમણી જે પુરૂષને પોતાનું દિલ એક વખત અર્પણ કરે છે, તેના પ્રેમને ગમે તે લોગે વળગી રહેવું, તેને તે પોતાનું કર્તવ્ય ગણે છે. હું પણ મારા પિતાની વિરૂદ્ધતા છતાં આપના પ્રેમને વળગી રહી, એ મેં મારા કર્તવ્યથી કાંઈ વિશેષ કર્યું નથી અને તેથી મારી પ્રશંસા કરવાની કાંઈ પણ અગત્ય નથી.

વિજય પોતાની પ્રિયતમાની નિરાશિમાન વૃત્તિ જોઈને આનંદમગ્ન થઈ ગયો. તેણે આનંદના અતિરેકથી આસન ઉપરથી ઉઠી નવચૌવના અંપાને પોતાની બાથમાં લઈ તેને દઢાલિંગન આપતાં કહ્યું. “વહાલી અંપા ! મારી કે તારી ઉભયની પ્રશંસાની વાતને જવા દઈએ; કારણકે આપણે આપણાં કર્તવ્યથી કાંઈ વિશેષતા કરી નથી અને તેથી આપણે અરસપરસ પ્રશંસા કરવાને બદલે પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા મહાવીર ભગવાન કે જેમની દયાથી આપણું એક્ય થયું છે, તેમનીજ પ્રશંસા અને તેમનાજ ગુણાનુવાદ ગાવાની અગત્ય છે. કેમ માફ કથન તને સત્ય જણાય છે કે નહીં ?”

રૂપસુંદરી અંપા કે જે અત્યારસુધી પોતાના પ્રિયતમાના સુખકર આલિંગનની મજા માણતી હતી, તેણે સ્મિત હાસ્ય કરી જણાવ આપ્યો. “પ્રાણેશ ! આપનું કથન સર્વથા સત્ય છે.”

આ રીતે આ પ્રેમી યુગલ અરસપરસ આલિંગન દઈને અ-

પૂર્વ સુખનો અનુભવ કરતું હતું. અહો! ધન્ય છે આવા પ્રેમીઓને અને ધન્ય છે તેમના જીવનને ! પરમાત્મા ! અમારા સમાજમાં આવાં પ્રેમી યુગલો સ્થળે સ્થળે દર્શાવવાની આપ ક્યારે કૃપા કરશો ? આલિંગનમાંથી મુક્ત થયા પછી વિજયે શાહબદી આરામજેગમને કાગળ લખ્યો હતો કે નહિ, તે અમે જાણતા નથી. તેમજ ભવિષ્યના જીવનમાં વિજય તથા શાહબદીનું ઐક્ય થયું હશે કે નહિ, તે પણ કેવળજ્ઞાનના અભાવે અમે કહી શકતા નથી; તેમ છતાં એટલું તો અમે અમારા વાંચક મહાશયોને વચન આપીએ છીએ કે ભવિષ્યના કોઈ પણ જન્મમાં અમને કેવળજ્ઞાન થશે, તો અમે વિજય તથા શાહબદીના ઐક્યના હેવાલને આપને ઘણી ખુશીથી કહી શકશું.

પ્રકરણ ૩૦ મું.

આનંદોત્સવ.

મહારાણા પ્રતાપસિંહે મેવાડના ઘણાખરા પ્રદેશને જીતી લીધો હતો; પરંતુ અમે અગાઉ કહી ગયા તેમ ચિત્તોડ, અજમેર તથા માંડલગઢ એ ત્રણ કિલ્લાઓ અને તેની આસપાસનો મુલક તે જીતી શક્યા નહોતા અને તેથી તેમણે પોતાની રાજધાની ઉદયપુરમાં રાખીને મેવાડના મહારાણાના પદને પુનઃ પ્રાપ્ત કરી રાજ્ય કારભાર વ્યવસ્થાપૂર્વક ચલાવવાની ગોઠવણ કરી લીધી હતી. શહેનશાહ અકબરે પણ પ્રતાપસિંહને હેરાન કરવાનો વિચાર માંડી વાળેલો હતો અને તેથી તેણે પોતાનું સૈન્ય મેવાડમાં પુનઃ કઠિ પણ મોકલ્યું નહોતું. મોગલોનો ત્રાસ આ પ્રમાણે દૂર થવાથી મહારાણા પોતાના પરિવાર સાથે જો કે આનંદમાં દિવસો વ્યતીત કરતા હતા, તો પણ તેમને ચિત્તોડ કબજે ન થઈ શકવાથી સંપૂર્ણ શાંતિ મળી નહોતી અને તેથી તે માટે તે ચિંતાતુર પણ રહેતા હતા; પરંતુ એકંદર રીતે તેમનું જીવન સુખ અને શાંતિમાં વ્યતીત

થતું હતું. આ શાંત અને સુખની યોગ્ય તકનો લાભ લઈ તેમણે લાંબા સમયના યુદ્ધ દરમિયાન જે માણસોએ પોતાના દુઃખમાં ભાગ લીધો હતો, તે માણસોની યોગ્ય કદર કરવાને અને તે નિમિત્તે આનંદોત્સવ કરવાને માટે તેમણે થોડા જ સમયમાં એક દરબાર ભરવાનું નક્કી કર્યું હતું. આ દરબારનો દિવસ પણ મુકરર કરવામાં આવેલો હોવાથી તે માટેની જરૂરી તૈયારીઓ પણ ચાલી રહી હતી. યોગ્ય સમયે દરબારને માટે મુકરર કરેલો દિવસ આવી પહોંચ્યો. તે દિવસે પ્રાતઃકાળથી જ રાજમહાલયમાં માણસોની દોડધામ થઈ રહી હતી. જે વિશાળ ઓરડામાં દરબાર ભરવાનું નક્કી થયેલું હતું, તેને અચ્છી રીતે શણગારવામાં આવ્યો હતો. એક બાબુ મધ્યમાં મહારાણી અને યુવરાજનાં સિંહાસનો અને તેની બન્ને બાબુએ રાજ્યના ભાયાતો, સરદારો, અધિકારીઓ, વિદ્વાન પંડિતો અને પ્રબળનોનાં જૂઠાં જૂઠાં આસનો ગોઠવેલાં હતાં. પ્રાતઃકાળના ખીબા પ્રહરની નોખતો વાગી ગયા પછી માણસોની આવ-જા વધી પડી. કારણ કે દરબારનો સમય નજીક આવતો જતો હતો અને તેથી દરબારમાં બેઠક લેનારાં માણસો ઉતાવળાં ઉતાવળાં ક્રમાનુસાર આવીને પોતપોતાના આસનો ઉપર બેસતાં હતાં. રાજ્યના ભાયાતો મૂછોને વળ દેતા હતા. સરદારો છાતી કહાડીને ટટ્ટાર બેઠા હતા. વિદ્વાનો અને પંડિતો પરસ્પર વાર્તાલાપ કરતા હતા અને પ્રબળના આગેવાનો આનંદમગ્ન જણાતા હતા. સમસ્ત દરબાર ચિંકાર ભરાઈ ગયો હતો. વચ્ચે રાજ્યના આશ્રિત કવિઓ પલાંઠી વાળીને આતુરતાથી બેઠેલા હતા. આ ઓરડાની લગોલગ એક ખીબે પણ ઓરડો હતો અને તેની વચ્ચેની દિવાલમાં દ્વાર રાખેલું હોવાથી ત્યાં ચક્ર નખાવીને સ્ત્રીવર્ગને માટે બેસવાની ગોઠવણુ કરવામાં આવેલી હતી. સ્ત્રી વર્ગમાં મહારાણી પદ્માવતી, અલકા-સુંદરી, રાજકુમારી કમળા, સલુંબરરાજની કન્યા યમુના, રાજ રઘુવીરસિંહની કન્યા રૂકિમણી, ભામાશાહની પુત્રી કુસુમ, કૃષ્ણાલાલની પત્ની મનોરમા અને તે ઉપરાંત અન્ય સરદારો અને પ્રબળના આગેવાનોની સ્ત્રી, બહેનો અને પુત્રીઓ હાજર હતી. તેઓ સર્વ ચક્રની આડમાંથી દરબારના કાર્યક્રમને જોતી હતી અને પરસ્પર

ઝાણી ઝીણી વાતો કરતી હતી. રાજ્યના મુખ્ય સરદારો, મંત્રીશ્વર ભામાશાહ તથા પ્રતાપસિંહના બીજા કુમારો પણ આવી ગયા હતા અને પોતાને યોગ્ય એવા આસનો ઉપર બેઠેલા હતા. દરબારનો સમય થઈ ગયો હોવાથી બધાં મહારાણાની આતુરતાથી રાહ બેઈ રહ્યા હતા. તે દરમિયાન નેકીનો અવાજ સંભળાયો અને તે સાથેજ મહારાણા પ્રતાપસિંહ અને યુવરાજ અમરસિંહ પોતાના ખાસ અંગરક્ષકો સાથે દરબારમાં આવી પહોંચ્યા. બધાએ ઉભા થઈને તેમને ઘટિત માન આપ્યું અને દરબારની ચોતરફ ગોઠવેલા સૈનિકોએ પોતાની ઉઘાડી રાંબેલી તલવારો નમાવીને તેમનો આદર-સત્કાર કર્યો. મહારાણા પ્રતાપસિંહ અને યુવરાજ અમરસિંહ પોતપોતાના આસનો ઉપર બેસી ગયા કે તુરતજ બધા સભાજનો પણ બેસી ગયા. ત્યારબાદ મંત્રીશ્વર ભામાશાહની સૂચનાથી રાજ્યના મુખ્ય કવિએ નીચે પ્રમાણે કવિત બુસ્સાલેર ગાયું:—

“ વીર મહીપતિ નરપતિ જ્ય જ્ય,
રવિકુલ-રવિ તુમ ભારત-રક્ષક,
કાંપત શત્રુ સદા તુબ્હરે ભય,
પ્રગટૈ ગગન પ્રતાપ પ્રબલ તવ,
હોહી સદા પ્રભુ રિપુદલબલ છય. ” *

કવિતા શ્રવણથી સમસ્ત દરબારમાં વીરોચિત ભાવનાની અસર પ્રસરી ગઈ. સર્વ દરબારીઓ મૂંઝેના આંકડા વાળવા લાગી ગયા અને સૈનિકો પોતાની તલવારોને ઉંચીનીચી કરવા મંડી ગયા ક્ષણવાર પછી મહારાણા પ્રતાપસિંહે નેત્રસંકેત કર્યો અને તે સાથેજ દરબારમાં શાંતિનું સામ્રાજ્ય જામી ગયું. ત્યારબાદ મહારાણા પ્રતાપસિંહ સિંહાસન ઉપરથી ઉભા થયા કે તુરતજ સમસ્ત સભાજનોએ તેમને આનંદના ઉદ્દગારોથી વધાવી લીધા. આ આનંદનો ધ્વનિ શાંત થયા પછી મહારાણાએ બોલવાની શરૂઆત કરતાં કહ્યું:—

“મહારા પ્રિય સરદારો, અધિકારીઓ અને પ્રજાજનો! મોગલ સમ્રાટ શહેનશાહ અકબરની સાથે ઘણા લાંબા સમયથી જે યુદ્ધ

* મેવાડ પતન નાટકમાંથી.

ચાલી રહ્યું હતું, તેમાં છેવટે આપણને ભગવાન 'એકલિંગજીની કૃપાથી વિજય મળ્યો છે, તે વાત તમે સર્વ જાણો છો. હવે આ યુદ્ધમાં પોતાના આસજનો અને પોતાના પ્રાણની પણ દરકાર કર્યા સિવાય જે જે માણસોએ મારી સાથે રહીને તથા વને વને ભટકીને મને જે અમૂલ્ય સહાય કરી છે, તે તે માણસોની યોગ્ય કદર કરવાને અને તે નિમિત્તે આનંદોત્સવ ઉજવવાને માટે આ દરબાર ભરવામાં આવ્યો છે. મારે ઘણાજ આનંદપૂર્વક કહેવું જોઈએ છે કે મારી સાથે દુઃખ સહન કરવામાં જે સરદારો હતા તે સર્વેએ મને ઘણી અમૂલ્ય સહાય કરેલી છે; પરંતુ તે સર્વમાં મંત્રીશ્વર ભામાશાહે મને—કહો કે સમસ્ત મેવાડને—જે સહાય કરી છે, તેની ક્યા શબ્દોમાં પ્રશંસા કરવી, તે મને સુજતું નથી. મંત્રીશ્વર ભામાશાહે મારા દુઃખના દિવસોમાં મારી સાથેના સાથે રહી મારી નિરાશાના વખતે યોગ્ય સલાહ અને ઉત્સાહ આપવાની સાથે અખનના પ્રદેશમાં થયેલા યુદ્ધમાં મોગલ સરદાર અંદ્રસિંહની તલવારનો ભોગ થતાં મને બચાવી લીધો હતો. આ ઉપરાંત મેવાડના પુનરુદ્ધાર માટે પોતાની સકલ સંપત્તિનો ભોગ આપીને તેમણે દેશના રક્ષણને માટે જે સ્વાર્પણ કર્યું છે, તે ખરેખર મારા એકલાનાજ નહિ; કિન્તુ સમસ્ત મેવાડના ધન્યવાદને પાત્ર છે. મારે ખાસ ભાર દર્શને કહેવું જોઈએ છે કે—મંત્રીશ્વર ભામાશાહે પોતાના અખુટ ધનને મેવાડના પુનરુદ્ધાર માટે જો મને અર્પણ ન કર્યું હોત, તો મને પણ મેવાડ પરતંત્ર દશામાંજ હોત અને તમારો આ મહારાણો કોણ જાણે કેટલાએ દૂરના દેશમાં નિરાશ બનીને ચાલ્યો ગયો હોત. આ કારણથી એટલે કે તેમનાં અલૌકિક સ્વાર્પણથી જ મેવાડનો વિજય થયો છે અને તેથી તેનો સઘળો યશ તેમનેજ મળ્યો છે. મંત્રીશ્વરે પોતાની જન્મ ભૂમિના રક્ષણને માટે અને પોતાના દેશના ઉદ્ધારને માટે જે કિંમતી સહાય કરેલી છે, તે બદલ તેમની શી અને કેવી કદર કરવી તે મને જો કે સુજતું નથી; તો પણ કુલ નહિને કુલની પાંખડી, એ ન્યાયે મારાથી બનતી કદર કરવાની આ તકનો લાભ લેવાનું મને ઉચિત લાગે છે. મંત્રીશ્વર ભામાશાહને વંશપરંપરાને માટે મેવાડની કેટલીક જાગીરો આપવાની છે, તે વિષે હું આગળ ઉપર

વિચાર કરીને બહાર કરીશ; પરંતુ તે દરમ્યાન અત્યારે તો મેવાડના ઇતિહાસમાં તેમનું નામ સૂવણીક્ષરે કોતરાઈ રહે એવી નવાજેશ તેમને કરવાની મારી ઇચ્છા છે અને તેથી તેમને મેવાડના ભાગ્યવિધાયક અને તેમના વંશજોને મેવાડના ઉદ્ધારકર્તાની માનવંત ઉપાધિ હું આજથીજ આપીને મારી એ ઇચ્છાને પૂર્ણ કરું છું. સલામનો! મેવાડના ભાગ્યવિધાયક અને ઉદ્ધારકર્તાની પદવીઓ તેમને અને તેમના વંશજોને સર્વથા યોગ્ય છે; કારણકે તેમની જ સહાયથી મેવાડનો પુનરુદ્ધાર થયો છે, એ વારંવાર કહેવાની અગત્ય હવે રહેતી નથી અને તેથી તેમને જે પદવીઓ આપવાની હું આ તક લઉં છું, તેમાં તમે સર્વ સંમત થશો.”

દરબારમાં ચોતરફથી અવાજ આવ્યો. “ અમે સર્વ મહારાજાની ઇચ્છાને સંમતિ આપીએ છીએ. લાયક માણસની યોગ્ય કદર કરવી, એ રાજાનો ધર્મ છે અને તેથી મંત્રીશ્વરને આપ જે પદવીઓ આપો છો, તે સર્વથા ઉચિત જ છે.”

અવાજ બંધ થતાં મહારાજાએ આગળ ચલાવ્યું. “ ખ્યારા ભાઈઓ! ભગવાન એકલિંગજીની કૃપાથી અને તમારા સર્વના પ્રયાસથી મેવાડનો પુનરુદ્ધાર થઈ શક્યો છે અને જે સ્વાધીનતાને માટે આપણે અથાગ પરિશ્રમ કરતા હતા અને દુઃખને સહેતા હતા, તે આપણે પ્રાપ્ત કરી શક્યા છીએ અને તેથી તે માટે આપણે ગૌરવ ધરવાતું છે. મેવાડના પુનરુદ્ધારનો ખરો જશ તો તમને જ મળ્યો છે; કારણકે તમે જો મને સહાય ન કરી હોત, તો હું એકલો શું કરી શકત ? આ આનંદના પ્રસંગે લાંબા સમયના યુદ્ધ દરમ્યાન ઝાલાકુલતિલક રાજા માનસિંહ વગેરે વીર સરદારો તથા રાજપુતો કે જેઓએ પોતાના પ્રાણને પણ દેશના રક્ષણને માટે ખુશીની સાથે જતાં કર્યાં છે, તેમના માટે દિલગીરી દર્શાવવાની તકને પણ હું જતી કરતો નથી; પરંતુ તે દિલગીરી સાથે આપણે આનંદને પણ ધરવાનો છે અને તે એ છે કે તેમણે પોતાના દેશની સ્વતંત્રતા મેળવવાને માટે પ્રાણાર્પણ કરેલું હોવાથી તેમનાં નામો અમર થઈ ગયા છે. એટલુંજ નહિ પણ તેઓ અક્ષય કીર્તિને સંપાદન કરીને સ્વર્ગલોકમાં ગયા છે. હવે મંત્રીશ્વર ભામાશાહ સિવાય

સહુખરરાજ ગોવિંદસિંહજી, ચંદાવત કૃષ્ણ, રણવીરસિંહ, કર્મ-
સિંહ, ભીલનાયક અને ભીલસરદારો, ઠાકોર રાયધવલ તથા ખીબ
ઠાકોરો અને ખીબ જે જે સરદારો તથા સૈનિકોએ દેશના રક્ષણના
કાર્યમાં જે કિંમતી સહાય મને કરી છે તે સર્વ વીર પુરૂષોની તથા
જેમણે પોતાના પ્રાણનો યુદ્ધમાં ભોગ આપ્યો છે. તેમના વંશ-
જ્ઞેની યોગ્ય કહર કરવાનું હું વિસરી જતો નથી. તેઓ સર્વને
પોત પોતાને યોગ્ય એવા ધનામો અને જાગીરો અર્પણ કરવાનું
બહેર કડું છું. આ ધનામો તથા જાગીરોની સ્વીસ્તર હકીકત હું
થોડા સમયમાં તમને જણાવવાનું વચન આપું છું. આ ઉપરાંત
યુદ્ધના કાર્યમાં મેં માફ સઘળું જીવન વ્યતિત કરેલું હોઈને
હવે મારી પ્રભુલક્ષિત કરવાની ઇચ્છા હોવાથી મને શાંતિવાસની
જરૂર છે અને તેથી મેવાડનો ચિરસ્મરણીય સુકુટ થોડાજ વખતમાં
હું યુવરાજ અમરસિંહને સુપ્રત કરવા માગું છું અને તેથી તે
માટેનો તથા મારા અત્યંત પ્રીતિપાત્ર સરદાર રાબ રઘુવીરસિંહની
કન્યા રૂકિમણી સાથે યુવરાજ અમરસિંહનું લગ્ન કરવાની સર્વ
પ્રકારની તૈયારી કરવાની સૂચના મંત્રીશ્વરને આપું છું. વળી મારા
જાણવામાં આવ્યું છે કે મંત્રીશ્વર ભામાશાહ પણ પોતાની પુત્રી
કુસુમનું લગ્ન કર્મસિંહ સાથે કરવાને ઇચ્છા ધરાવે છે અને તેથી
તેમનાં લગ્નની સર્વ વ્યવસ્થા પણ મારા રાજ્ય તરફથી કરવાની
આજ્ઞા કરું છું. છેવટમાં જેની કૃપાથી આપણે પુનઃ આનંદના
દિવસો જેવા ભાગ્યશાલી થઈ શક્યા છીએ, તે ભગવાન
એકલિંગજીનો જય બોલી હું માફ વક્તવ્ય સંપૂર્ણ કરું છું.”

મહારાણા પ્રતાપસિંહ પોતાના સિંહાસન ઉપર એ પ્રમાણે
બોલીને બેસી ગયા કે તુરંતજ દરબાર ‘ ભગવાન એકલિંગજીનો
જય, મેવાડના મહારાણાનો જય ‘ સ્વતંત્રતાદેવીનો જય ’ એ
વાક્યોથી ગાળ ઉઠ્યા. આ હર્ષની ગર્જના શાંત પડયા પછી
મંત્રીશ્વર ભામાશાહ પોતાના આસનપરથી ઉઠ્યો અને તેને પણ
સભાજનોએ વધાવી લીધો. ત્યારબાદ તેણે બોલવાની શરૂઆત
કરતાં કહ્યું. “ ક્ષત્રિયકુલતિલક મહારાણા ! વીરશિરોમણી સરદારો !
અને સદ્ગૃહસ્થો ! મેવાડનો પુનરુદ્ધાર કરવાની આપણી ઘણા

દિવસોની જે તીવ્ર ઇચ્છા હતી, તે ભગવાન એકલિંગજી તથા પરમાત્મા મહાવીરના કૃપાપ્રસાદથી ફલિભૂત થઇ છે અને તેથી તે ખાતર આપણે જેટલો આનંદ દર્શાવીએ તેટલો થોડાજ છે. આપણા પ્રિય દેશ મેવાડના થયેલ પુનરુદ્ધારનો બધા યશ મહારાણા મને આપે છે અને તે માટે મારી પ્રશંસા કરે છે “તે તેઓશ્રીનાં હૃદયની નિર્મળતાનું દર્શન કરાવે છે; પરંતુ ખરી રીતે જોતાં મેં જે કાંઈ સ્વાર્પણ કર્યું છે, તે મારી ફરજથી જરા પણ વિશેષ નથી. સ્વદેશની સ્વતંત્રતા માટે લોગ આપવો, દેશના રક્ષણને માટે સ્વાર્પણ કરવું અને સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિને માટે હુઃખો સહન કરવો, એ પ્રત્યેક સ્વદેશભક્ત માણસની ફરજ છે. અને મેં આ ફરજથી શું વિશેષ કાર્ય કર્યું છે કે મારી આટલી બધી પ્રશંસા કરવામાં આવે છે? મેવાડના ઉદ્ધારને માટે આપણે બધાએ સાથે મળીને ઉદ્યમ કરેલો છે અને તેથી તેનો યશ મને એકલાનેજ નહિ; કિન્તુ આપ સર્વને મળવો જોઈએ છે. વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રમાણે હોવા છતાં પણ મહારાણાશ્રી મારા યત્કિંચિત સ્વાર્પણને માટે મારી જે કદર કરે છે, તેનો સેવકભાવે સ્વીકાર કરું છું અને પરમાત્મા પાસે પ્રાર્થના કરું છું કે દેશની, સમાજની અને ધર્મની સેવા કરવાનો શુભ પ્રસંગ મને પુનઃ પુનઃ મળે. છેવટે ભગવાન એકલિંગજી તથા પરમાત્મા મહાવીર સર્વનું કલ્યાણ કરે, એવી અંતરની ઇચ્છા સહિત એસી જવાની રબ લઉં છું.”

ભામાશાહ એ પ્રમાણે કહીને એસી ગયા કે તુરતજ ફરીથી દરબાર વિજયવોષણથી ગાજી રહ્યો. તે પછી સહુબંધારજી ગોવિંદસિંહે ઉભા થઈને કહ્યું. “મેવાડના સુકુટમણિ મહારાણા ! ઠંડાલા સરદારો, અધિકારીઓ ! તથા પ્રજાજનો ! આપણા મહારાણાશ્રીએ મેવાડના ઉદ્ધારને માટે મંત્રીશ્વર ભામાશાહ તથા અન્ય સરદારો, સૈનિકો અને ભીલોની જે કદર કરી છે, તે સર્વથા યોગ્યજ છે, કારણ કે તેમણે બધાએ દેશના ઉદ્ધારના કાર્યમાં ઘણાજ લોગ આપેલો છે અને તેથી લાયક માણસોની કદર થાય,

એ સર્વથા સ્વાભાવિક અને ઉચિત જ છે. મારા પોતાના અનુભવ ઉપરથી હું ખાતરીપૂર્વક કહું છું કે મેવાડના ઉદ્ધારને માટે મંત્રીશ્વર ભામાશાહ જે સ્વાર્પણ કર્યું છે, તે અલૌકિક જ છે અને તેથી મેવાડના ઉદ્ધારનો બધો યશ તેમને આપવાને મહારાણાશ્રીએ જે ઉદ્દેશ્ય કહાડ્યા છે, તે સત્યજ છે. મેવાડનો ઉદ્ધાર કરનાર મંત્રીશ્વર ભામાશાહજ છે; તેમનીજ સહાયથી આપણને વિજય મળ્યો છે અને તેમનીજ સલાહથી આપણે આ શુભ દિવસ જેવા ભાગ્યશાલી થઈ શક્યા છીએ. ગુણવાન પુરૂષો પોતાના ગુણની થતી પ્રશંસાને સાંભળવાનું પસંદ કરતાં નથી, એ ન્યાયે જો મંત્રીશ્વર ભામાશાહ પોતાની પ્રશંસાને સાંભળવાને ઈચ્છતા ન હોય, તો તે સ્વાભાવિકજ છે; પરંતુ તેમણે પોતાના અખુટ ધનનો દેશના ઉદ્ધારને માટે જે ભોગ આપ્યો છે, તે પ્રશંસાનેજ પાત્ર છે. ”

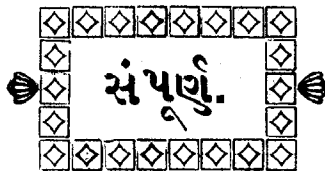
આ પ્રમાણે ઓલીને ગોવિંદસિંહ બેસી જતાં પુનઃ ‘મહારાણા પ્રતાપસિંહનો જય, મેવાડના ઉદ્ધારકર્તાનો જય અને જન્મભૂમિ મેવાડનો જય,’ એ ત્રણ જયકારોથી દરબાર ગાળી રહ્યો. ક્ષણવાર રહી દરબાર ખરખસ્ત કરવાની આજ્ઞા મહારાણાએ આપતાં દરબારીઓ મહારાણાને નમન કરીને આનંદમગ્ન થતા થતા ચાલ્યા ગયા. મહારાણા અને યુવરાજ પોતાનાં મહાલયોમાં ગયા અને મંત્રીશ્વર ભામાશાહ, કૃષ્ણાલાલ અને કર્મસિંહ ત્રણે સાથે ભામાશાહના આવાસે ગયા. દરબાર જેવાને એકલ થયેલું સ્ત્રીમંડળ પણ વિવિધ વાર્તાલાપ કરતું સ્વસ્થાનકે ચાલ્યું ગયું.

આ દરબારની ઘટના બન્યા પછી યુવરાજને રાજ્યાભિષેક કરવાની તૈયારીઓ ચાલી રહી. યુવરાજ અમરસિંહને રાજ્યાભિષેક અને રૂકિમણીની સાથે તેનું લગ્ન એ બન્ને ક્રિયાઓ સાથેજ થવાની હોવાથી ઉદયપુરમાં ચોતરફ આનંદ પથરાઈ ગયો હતો. રાજ્યાભિષેક તથા લગ્નની તૈયારીઓ થઈ રહેતાં યોગ્ય મુદૂર્તે બન્ને શુભ કાર્યોને કરવામાં આવ્યાં. યુવરાજનાં લગ્ન થયાં પછી કર્મસિંહ તથા કુસુમનાં લગ્ન પણ થઈ ગયાં. આ પ્રમાણે ઉભય પ્રેમી યુગલો લગ્નની પવિત્ર ગાંઠથી એકત્ર થઈને સ્વર્ગીય સુખનો અનુભવ કરવા

લાગ્યાં. અમરસિંહને મેવાડના રાજ્યનો ભાર સોંપ્યા પછી તથા કૃષ્ણલાલાને મંત્રીશ્વરની પદવી આપ્યા પછી મહારાણા પ્રતાપસિંહ દેવી પદ્માવતી તથા અલકાસુંદરી સાથે ઉદયપુરના ઉપવનમાં સરોવરના તટે પર્ણકુટીઓ બાંધી રહેવા લાગ્યા અને મંત્રીશ્વર ભામાશાહ પણ તેમની સાથે રહેવાને ગયા.

વાચક અન્ધુઓ અને ખંડેનો! અત્રે આ ઐતિહાસિક નવલકથા સંપૂર્ણ થાય છે. મેવાડના ભાગ્યવિધાયક મંત્રીશ્વર ભામાશાહની વીરતા, દ્રઢતા અને સ્વદેશભક્તિથી મેવાડનો પુનરુદ્ધાર થયો હતો, એ વાતને માત્ર એમ જ કહીએ છીએ તેમ નથી; કિન્તુ બધા ઇતિહાસકારો એમ જ કહે છે અને તેથી મંત્રીશ્વર ભામાશાહને મેવાડનો ઉદ્ધારકર્તાનું બિરુદ મળેલું હતું. આજે તે વીરશિરોમણી પ્રતાપસિંહ નથી, તેમ મેવાડનો ઉદ્ધારકર્તા સ્વદેશભક્ત ભામાશાહ પણ નથી પરંતુ એ ઉભય પુરુષોત્તમ વીરોની કીર્તિ સમસ્ત હિન્દુસ્તાનમાં ચોતરફ ગવાઈ રહી છે અને એજ એમના અમરત્વનું સુચિન્હ છે. એક જૈન-દયાધર્મને પાળનારા વણિકના હાથે તેની અપૂર્વ ઉદારતાથી મેવાડનો પુનરુદ્ધાર થયો, એ જૈન ઇતિહાસની સર્વોત્તમ ઉજ્જવળ ઘટના હોવાથી સમસ્ત જૈનીઓને માટે અત્યંત ગૌરવનો વિષય છે. પરમાત્મા જૈનીઓના હાથે દેશ, સમાજ અને ધર્મની સેવાનાં આવાં અનેક કાર્યો કરવાનો સુઅવસર પુનઃ પુનઃ આપે, એજ અંતઃકરણની તિવ્ર શુભેચ્છા છે. અસ્તુ.

ધન્ય છે, પ્રતાપસિંહ તમારી દ્રઢતાને ! અને ધન્ય છે, ભામાશાહ તમારી ઉદારતાને !

શ્રી આત્માનન્દ પ્રકાશ.

જૈન કોમમાં અતિ ફેલાવા સાથે પ્રખ્યાતિ પામેલું આ માસિક આ સભા તરફથી છવીશ વર્ષ થયા પ્રતિમાસે પ્રગટ કરવામાં આવે છે. તેમાં આવતા ધાર્મિક, વ્યવહારિક અને નૈતિક સંબંધી ઉત્તમ લેખોથી આપણી કોમમાં પ્રસિદ્ધ થતાં માસિકોમાં તે પ્રથમ પંક્તિ ધરાવે છે. દર વર્ષે તેના ગ્રાહકોને વાંચનનો ખડોનો લાભ આપવા સાથે, વર્ષ પૂર્ણ થતાં પહેલાં નવીન દ્રવ્યાનુયોગ, ઐતિહાસિક વિગેરેના વિષયથી ભરપૂર ઉત્તમ ગ્રંથ સુંદર બાઈન્ડીંગથી અલંકૃત કરી દર વર્ષે ભેટ આપવામાં આવે છે. એકજ પદ્ધતિએ આવી ભેટનો લાભ દર વર્ષે આ માસિકજ આપે છે. હાલમાં તેનું છવીશમું વર્ષ ચાલે છે. દરેક માસિક અને પેપરવાળાએ સખ્ત મોંઘવારીના સખ્તે લવાજમ વધાર્યું, છતાં અમોએ સમાજને ઉદારતાથી વાંચવાનો લાભ આપવા તેનું તેજ લવાજમ રાખ્યું છે અને ભેટની બુક પણ સુંદર આપવાનો કમ ચાલુ રાખ્યો છે; તેથી ગ્રાહકોની સંખ્યા વધતી જાય છે. વળી ગુરુભક્તિ નિમિત્તે પ્રગટ થતાં આ માસિકની ગ્રાહકોની ખડોળી સંખ્યા તેજ તેની ઉત્તમતાનો પુરાવો છે. વાર્ષિક મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦ પોસ્ટેજ ચાર આના મળી રૂ. ૧-૪-૦ રાખવામાં આવેલ છે. તેના પ્રમાણમાં લાભ વિશેષ છે. નફા જ્ઞાન ખાતામાં વપરાય છે, જેથી દરેક જૈન બંધુઓએ તેના ગ્રાહક થઈ અવશ્ય લાભ લેવા ચુકવું નહિં.

સારી લાઇબ્રેરી કેમ થઈ શકે ?

(આ સભાના લાઇબ્રેરી સભ્યરથવાથી)

ગયા પંદર વર્ષમાં લાઇબ્રેરી મેમ્બરોને અમારા
તરફથી પ્રસિદ્ધ યથેવા ગ્રંથો ભેટ મળતાં તેઓ
એક સારી લાઇબ્રેરી કરી શક્યા છે. આ લાભ
કોઈ પણ જૈન શ્રીમાને કે સંસ્થાએ ભુલ-
વાનો નથી. રીપોર્ટ અને સૂચિપત્ર

મંગાવી ખાત્રી કરો. લખો:—

શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા
ભાવનગર.

(કાઠીયાવાડ)

—૦—